

مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

ژمارە ١٠
بەهاری ٢٠٠٩

مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

ژمارە (١٠) سالی سێیەم بەهاری ٢٠٠٩

- گۆڤار : مێژوو
- ژمارە : [١٠]
- تیراژ : [٧٠٠] دانە
- چاپخانە : منارە

کوردستان / هەولێر - نزیك دەستەی وەبەرهێنان - کۆلانی ٥١ - گەڕەکی ٢٠٤ منارە

کۆلانی بەرامبەر بانکی کرێدیتی عێراقی

g.mezhu@yahoo.com

g.mezhu@hotmail.com

پێرست

✓سەروتار ئامانجمان گەیشتنە بەڕاستی

✓ وتار لاپەڕە

القسم العربي

کەشکۆڵی گۆڤار

ئامانجمان گەیشتنە بەڕاستی

سەرنوسەر

ئەمە ژمار (١٠)ی گۆڤاری مێژووە. دەمانەوێ ئاماژە بەوە بکەین کە هەموو ئەو بابەتانەی لەم گۆڤارەدا بلاّودەبنەوە، مەرج نییە بەتەواوی ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕی ستافی گۆڤارەکە بێت، بەڵکو لە چوارچێوەی بڕوابوون بە ڕاو ڕای بەرامبەر ڕێگا بە ڕاو ڕای بەرامبەر دەدەین بەمەبەستی گەیشتن بەڕاستی. چونکە گەیشتن بەڕاستی خۆی لەخۆیدا کارێکی ئاسان نییە. بەڵکو پێویستی بە خوێندنەوەو گەڕان و بیرکردنەوەو بەراوردکن و شیکردنەوە....تد هەیە. گەیشتن بەڕاستی بەیەك قۆناغیش نابێ بەڵکو پێویستی بە پشوو درێژی هەیە.

لە بواری مێژوودا بەشێوەیەکی وردتر مێژووی کورددا چەندین پرسیاری گرنگ هەن کە نووسەران و مێژوونووسان و مێژووناسان هەریەکە بەگوێرەی تێگەیشتن و ڕۆشنبیری خۆی هەوڵی وەلاّمدانەوەیان داون. لەهەمان کاتدا نابێ گرنگی پرسیارکردنیش لەبواری مێژوو بەگشتی و مێژووی کورد بەتایبەتی فەرامۆش بکەین. هەندێ پرسیار گرنگیان لەهەندێ وەلاّم پترە، دیارە

پرسیاری نـویش وەڵامـی نـویێ ی بـەدوادا دێـت، لەئەنجامیـشدا بـواری مێژوونووسـین دەوڵەمەنـدتر دەبـێ، بـەڵام لەهـەمان کاتـدا دەبێ بەرژەوەندییـە نەتەوەییـەکان لەبەرچـاو بگیرێـت. هەرچـەندە بەشـێوەیەکی گـشتی گەیـشتن بەڕاسـتییە مێژووییـەکان لەزۆربـەی کاتـدا لەگـەڵ بەرژەوەندییـە نەتەوەییەکانـدا یەکدەگرنـەوە. بـەڵام لەهـەمان کاتـدا واباشـە ئـەوە ڕەچـاو بکـەین کـە نەکەوینـە داوی ئـەوەی چەواشـەکردنی مێـژوو بـەڕا دابنـدرێت. هەڵـەکردن بـە بۆچوون بخوێندرێتەوە، کەموکورییـەکانی خۆمان بـەهێرش کردنـە سـەر ئـەوی دی پـەردە پـۆش بکـەین. گـەورەیی خۆمـان لـە بچوککردنەوەو سوکایەتی کردن بەنەتـەوەو پەیڕەوکـەرانی ئایین و ئـاینزای جیـاواز ببەسـتینەوە. باهـەمومان بـەدوای ڕاسـتییە مێژووویەکاندا بگەڕێین، ئەگەر یـەکێك پرسیاری کـرد بـەباش گـوێ ی لێ بگـرین و لـەناو وەڵامەکانـدا باشـترینیان هەڵبـژێرین. کـاری دەستە جەمعی لەکاری تاکەکەسی باشترە. بەتایبەتی کە ئێستا ڕوون و ئاشـکرایە کـە هەنـدێك کـەس کـە بانگەشـەی خزمـەت کردنـی مێژووی کورد دەکەن، لەڕاستیدا ئەو مێژووە ئەتك دەکەن، بۆیـە لـە کۆتاییـدا دەڵێین بابەیەکـەوە کـار بکـەین ئەگـەر ڕاسـت دەکـەین، چونکە بەڕاستی کارێکی ئاسان نییە گەیشتن بەڕاستی.

وتـــار

بەڵێنمانداو وا جێبەجێی دەکەین

پ.د.ارسن موسى رشيد

لــەکۆنگرەی یەکــەمی کۆمەڵــەی رۆشــنبیری مێــژوویی کوردســتان لــە ٢٠٠٨/٤/٣ بەڵێنم دابوو کە کۆمەڵەی رۆشنبیری مێژوویی کوردستان زنجیرە نامیلکەیەك لەسەر ناودارانی کورد بڵاوبکاتــەوە، لــەپاڵ دەرچوونی گۆڤــاری مێژوو بە شێوەیەکی وەرزی بــەپێی توانــا نامیلکــەو کتێبــیش بڵاوبکەینــەوە، چەند رۆژێــك پــێش دەرچوونی ژمــارە (١٠)ی گۆڤــاری مێــژوو، ژمــارە (١)ی زنجیرەی ناودارانی کورد بەناونیشانی " صفاءالدين عيسى البندنيجي، حياتــه وآثاره ١٢٠٣-١٢٨٣هـ/١٧٨٨-١٨٦٦ز" لە نووســینی پ.د.عمــاد عبدالــسلام رؤوف چاوی بە رۆشنایی چاپدا هــەڵهات و کەوتــە نێــو کتێبخانــەی کــوردی و دیــدی خوێنــەران، بــە پــشتیوانی خــوای گــەورە چــەندین کتێبــی تــریش لــە ئەجێندای کۆمەڵەدایە کە زۆرترینیان دەربــارەی نــاودارانی کــوردە ســەرەڕای کتێبی دیکە دەربارەی مێژووی کورد بەگشتی.

لــەو کــۆڕو ســیمینارانەی کــە کۆمەڵــەی رۆشــنبیری مێــژوویی کوردســتان ئەنجامی دەدات یان بەهاوبەشی لەگەڵ لایــەنی تــر پێــی هەڵدەســتا زۆر جــار رووبەرووی ئەو پرسیارە دەبووینەوە، کە ئەگــەر برێــك لــەو نووســینانەی کــە تایبەتن بە مێژووی کــورد بەشــێوەیەکی نازانــستیانە نووســراون و لــە هەڵــەی مێژوویی بەدەر نین، دەبێ خوێنەر چۆن لە ڕاستییە مێژووییــەکان بگــات و چ جۆرە نووسینێك بخوێنێتەوە، لەوەلامــدا دەڵــێین، گۆڤــاری مێــژوو و زنجــیرە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی رۆشنبیری مێژوویی کوردستان بابــەتی خوێندنــەوەی سەرەکیتان بــێ بــۆ پــەیدا کردنــی رۆشــنبیری مێــژوویی هــەنگاوێکی چــالاك و

جیدییە بەو ئاراستەیەدا، چونکە بەشێوەیەکی زانستی نووسـراوون و خـەڵکی پسپۆڕ سەرپەرشتیان دەکەن.

لەم ڕووەوەش چەندین ناوی نوێ وەکو نـاودارانی کـورد بـە خوێنـەران دەناسێنین کە لەوانەیە پێشتر کەم کەس هەر ناوی بیستبن، لـە کاتێکدا کـە خزمەتی زۆریان بـە مێـژوو و شارسـتانیەتی کـورد کـردووە، بـەڵام لەکاتێکدا ڕۆشنبیرانی کورد هەر ناویشیان نەزانن ئەوە بێگومان دەکرێ بڵێین لەلایـەن کوردەوە هەقیان نەدراوەتێ .

پرسـیارێك

د.نیشتمان بەشیر محمد

نووسـەری میـسری (جمـال الغیطـانی) لەكـەناڵی ئاسمـانی (دریـم ٢) بەرنامەیەك پێشكەش دەكات تیایدا سەردانی شوێنەكانی خـودا پەرستی لـە میـسر دەكـات و لـەڕووی مێـژوویی و هونەرییـەوە گرنگـی ئـەو شـوێنانە بەدیاردەخات، لەیەكێك لـە ئەلقـەكانی بەرنامەكـەدا سـەردانی پەرسـتگایەكی جووەكـانی كـرد لـە قـاهیرەی پایتـەختی میـسرو ئامـاژەی بـەوەدا كـە دە پەرستگای جوو لەقاهیرە ماوەتەوە. ئەمە لەكاتێكدا كە میسرییەكان چەندین شەڕیان لەگەڵ ئیسرائیلدا كردووە. لێرەدا پرسیارێكم لا دروست بـوو، بۆچـی لەهەولێری پایتەختی هەرێمی كوردستان كە ژمارەیەكی بەرچاو جووی تیـادا ژیاوەو پەرستگایان هەبووە، ئێستا تەنیا یەك پەرستگای ئەوان لـەم شـارەدا نەماوەتەوە لەكاتێكدا كە ئەمە بەشـێكە لـە مێـژوو و شارسـتانیەتی هـەولێر، هەروەها ئەم پرسیارە پرسیاری تریشی لێبووەوە، ئایا حكومەت پەرسـتگای جووەكانی تێك داوە یان خەڵك؟ ئایا ئەگەر یەكێك لەم دوولایەنـە كارەكـەیان كردووە بۆچی لایەنەكەی تر ڕێگای لێ نەگرتووە؟ دوایـی بـۆم دەركـەوت ئـەم ڕەووشـە هـەر تایبـەت نییـە بـە هـەولێر بـەڵكو لـەدهۆك و سـلێمانیش هـیچ پەرستگایەكی جووەكان نەماوەتەوە. ئەمە لە كاتێكدا كـە بـاس لەبەیەكـەوە ژیانی ئایینە جۆر بەجۆرەكان لە كوردستان دا دەكرێ !

لـه ڕاسـتیدا نـەمتوانی وەڵامـی ئـەم پرسـیارەو لقـە پرسـیارەکانی تـر بدەمەوە، بەلام پێم وایە کە شایەنی وەڵام دانەوەن، بۆیـە داواکـارم کـە هـەر کەسێك زانیاری هەیە دەربارەی ئەم بابەتە بەشداری بکات لـە وەڵامدانـەوەی ئـەم بابەتـە. چـونکە لـە ئەنجامـدا ئەمـە نەهامەتیەکـە بەرامبـەر بـە شوێنەوارەکانی کوردستان کراوە. ئاینیش پاساو نییە بۆ ئـەم شـتە، چـونکە لەزۆر شارە ئیسلامییە جۆربەجۆرەکان شوێنی پەرستنی ئاینی تر ماونەتەوە لەوانەیە باشترین نموونەش هەر ئەو نموونەی سەرەوە بێ شاری قاهیرە، کـە سەنتەری زانکۆی ئەزهـەرە کـە گـەورەترین دام ودەزگـای ئیـسلامی سـونییە بەڵام پەرستگای جووی تیادایە.

دەربارەی ناوەکانی نیشتمانی کورد- کوردستان

د.زرار سدیق تۆفیق
زانکۆی دهۆك

تا ئێستا ساغ نەبۆتەوە لە کەنگێ پـەیڤی کوردسـتان بـۆ یەکـەمجار دەرکەوت و بووە ناوێکی باوو بڵاو ونازانرێت یەکەم پەرتووك یان نووسرا وکامەیـە ئـەم پەیڤـەی تێـدا هاتبێـت، لەڕاسـتیدا کـارێکی ئاسـتەنگە بۆچوونێکی ڕەها ورەوان لەمەڕ ئەم پرسە بخرێتەڕوو، وەلێ ئەوەی بۆتـە ڕاستیەك وهیچ گومانێکی لەسەر نەماوە ئەوەیە کە لـەنیوەی دووەمـی سەدەی حەفتەمی کۆچی/سێزدەهەمی زایینـی بـەملاوە کوردسـتان وەك نـاوێکی جـوگرافی فـەرمی وناسـراو بـەردەوام وبـێ دابـڕان لـە زۆرینـەی سەرچاوە جوگرافی ومێـژوویی وئەدەبییـەکان –نەخاسمـە فارسیەکان– بەرچاو دەکەوێت.

لەنووسـینەکانی رشـیدالدین فـضل الله همـدانی (م٧١٨ك/ ١٣١٨ز) گەڕۆکی ئیتالی مارکۆ پۆلۆ (م٧٢٣ك/١٣٢٣ز) و وصـاف (٧٢٨ك/١٣٢٨ز) و حمـدالله مـستوفی قزوینـی (م٧٥٠ك/١٣٤٩ز) بـە ڕاشـکاوی پـەیڤی کوردستان تۆمارکراوە.

هەرچەندە ووشـەی کوردسـتان وەك فـۆرم و وەك نـاوێکی جـوگرافی درەنــگ دەرکــەوت وهاتــە ئــاراوە وتــا ســەدەی حەفتــەمی کۆچی/سێزدەهەمی زاینی دواکەوت، وەلێ هەر لە مێژەوە ولەسەردەمانی پـێش ئیـسلامەوە لەلایـەن خـەڵکانی دیـەوە هەسـت بـەوە دەکـرا کـە دەڤەرێکی جوگرافی بوونی هەیە وزێد ونیشمانی کوردانە تایبەتـە بـەوان وزۆربـەی هـەرە زۆری دانیـشتوانی پێکدەهێنن وبەچـەند ووشـە وچـەمك ودەسـتەواژەیەك گوزارشـتیان لێ کـردووە، کـە لـە نووسـراوە سـریانی وکەنەسـیەکان و لـە ژێـدەرە ئیـسلامیەکان ئامازەیـان پێـدراوە وکوردسـتانیان پـێ نـاوزەدکراوە، لـە چەشـنە مـاڵی کـوردان، چـیاکانی کوردان، شوێن کوردان، خاکی کوردان، دەڤەری کـوردان، کـە هـەموویان مەبەست وواتای کوردستان دەگەیەنن.

- چیاکانی کوردان (جبال الأکراد) :

لەبەرئەوەی کوردستان ووڵاتێکی شاخاوییە چەند زنجیرە چـیایەکی بڵنـد ودرێـژ ئەگرێتـەخۆ، لەسـەردەمانی پـێش ئیـسلامەوە نـاوی کـورد بەچیاوە لکاوە، دوای پرۆسـەی فـەتحی ئیـسلامیش، کوردسـتان یەکـەم ووڵاتـی چـیایی بـوو لەبـەرەی رۆژهەڵاتـەوە کـە عەرەبـە موسـوڵمانەکان پێیان نایە ناویەوە لەبەرئەم هۆیە و لەژێر کاریگەری ئەدەبیاتی ساسانی و وەك وەرگێڕانێك بۆ ناوی (کهستان- قوهستان- کویستان)، نیشتمانی کورد لای عەرەبە کان پتر بە (جبال الأکراد) دەناسرا.

شــاعیر بەشــاری کــوڕی بــرد (٧٧- ١٦٧ك/ ٦٩٦- ٧٨٤ن) لــە شیعرێکدا دەبێژێت :

جونَ الرُبی مثل جبال الکُرد   مُنبَعقِ القصف هَزیمِ الرَعدِ

لە شعرێکی دیدا هاتووە :

جبالٌ بها الأکراد صُم صخورها

(یاقوت الحموي، معجم البلدان، ٢/ ٤٩٢)

هەروەها لە دابەشکردنی گۆی زەوی بەسەر هەرێمەکاندا، کوردستان کەوتۆتە هـەرێمی چـوارەم سـەربە بـورجی گـا (بُـرج الثـور) بـە (الأکـراد الجبلیون) ناوزەدکراوە (معجم البلدان، ٣٣/١).

لەلایـــەکی تـــرەوە مێژوونووســـان وجوگرافیـــاوان وگـــەڕۆکانی موسوڵمانیش بەهەمان چەشـن کوردسـتانیان بـە (جبـال الأکـراد- جبـل الکرد) وەصفکردووە:

- جبـل الکـرد "الـشریف الادریـسي (م٥٦٠ك/١١٦٥ن)، نزهـة المـشتاق، ٣٥٣/١".
- الجبال- دار الأکراد "الیعقوبي (م٢٩٣ك/٩٠٦ن)، البلدان، ص٦".
- جبال الأکراد "ابن العدیم (م٦٦٠ك/ ١٢٦٢ن)، زبدة الحلب، ٥٦١/١".
- جبال الأکراد "ابن عسا (م٥٧١ك/١١٧٥ن)، تأریخ دمشق، ٢١٦/٢٣".

دوای دەرکـەوتنی نـاوی کوردسـتانیش وتـا سـەردەمی مـەملوکی و سـەدەکانی دواتـر، سەرچـاوە مەملوکیـەکان هـەر (جبـال الأکـراد)یـان بـەکاردەهێنا، بۆنموونـە شـێخ خـدری مـەهرانی (م٦٧٦ك/١٢٧٧ن) لــە

گوندی (المحمدیة) له (جبـال الأكـراد) هاتۆتـه دنیـاوە. (العمـري، مسالك الأبـصار، ٢٦٧/٨" المقريـزي، المقطـى الكـبير، ٧٥١/٣) وکاتێـك خـانی مـەغول غـازان (٦٩٦- ٧٠٣ك/ ١٢٩٦- ١٣٠٣ز) پـەیامێکی بـۆ سـوڵتانی مـــەملوکی محەمـــەدی کـــوڕی قـــلاوون (٦٩٤- ٧٤١ك/١٢٩٥- ١٣٤٠ز) نووسی لەکۆتایی نامەکەدا هاتووە:

"کُتـب في العـشر الأوسـط مـن شـهر رمـضان سـنة سـبعمائة [٧٠٠ه/ ١٣٠٠م] بجبال الأكراد" (النويري، نهاية الأرب، ٣١/ ٢٦٦).

ئەمە ولەچەند بابەت وپرسی تردا ئاماژە بۆ (جبال الأكراد) کراوە کە هەموویان مەبەست کوردستانە، بڕوانە:

- مسالك الأبصار، ١٢٥/٣ (مخطوط).
- ابن الحجر العسقلاني، الدرر الكامنة في أعيان المئة الثامنة، ١٤١/٦.
- القلقشندي، صبح الأعشى، ٣٧٣/٤.

لەپاڵ (جبال الأكراد) لەسەرچاوەکاندا چەند دەستەواژەیەك بەرچاو دەکەوێت کە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ مەبەست لە کوردستانە:

- ناحية الأكراد (السلفي، (م٥٧٦ك/ ١٠٧٢ز)، معجم السفر، ١٦١/١)
- أرض الأكـراد (الكاشـفري (٤٦٦ك/١٠٧٣ز)، ديـوان لغـات أتـرك (لـة نةخشةكدا)).
- موضع الكرد (البكري، المسالك والممالك، ٢٦١/١.
- بلاد الأكراد (ابن عربشاه (م٨٥٤ك/١٤٥٠م)، عجائب المقدور، ص٣٠٠" السخاوي (م٩٠٢ك/١٤٩٧ز)، التحفة اللطيفة في تأريخ المدينة الشريفة،

٤٦٨/٢" الضوء اللامـع، ١٩٤/٨" تـأريخ ابـن خلـدون، ٣٣٣/٤، ٣٥٨، ٦٠٥/٤...).

ابـن البيطـار(م٦٤٦ك/١٢٤٨ز) لـه ناسـاندنی ڕووەکێکـدا دەڵێـت: باشـترین جـۆری ڕەنـگ سـورەکەیەتی کـە لـە وولاتـی کـوردان (بـلاد الأكراد)ەوە دەهێنرێت (د. عماد عبدالسلام رؤوف، جغرافية ابن البيطـار، ص٥٣).

- بـلاد الكـرد: قـازی عـەیاز (القاضـي عيـاض ٤٧٦- ٥٤٤ك/١٠٨٣- ١١٤٩ز) لـە زاردەقـی یـەکێك لـە هەڤاڵانیـەوە دەگێڕێتـەوە کـە عبدالوهاب بن نصر المالكی (م٤٢٢ك/١٠٣١ز) چۆتە گونـدی أسـعرد- سێرت لە وڵاتـی کـورد نزیـك چیای جـودی (فهـرس شـيوخ القاضـي عياض، ص١١٤- ١١٥).

ئەم وڵاتە (بلاد الكرد) لای زوهـری (ابـي عبـدالله محمـد بـن أبـي بكـر الزُهري) (سەدەی ٦ك/١٢ز) زیاتر ناسراوە وسنوور وتـوخیبی تاڕادەیـەك ڕوون ودیـارە، وا دەردەکـەوێت لەسـەردەمی خەلیفـە المـأمون (١٩٨- ٢١٨ك- ٨١٤- ٨٣٣ز)ەوە ئەم دەستەواژەیە لەئارادابووە وهاوکـات لـە پـاڵ (جبـال الأكـراد)دا کوردسـتانی پـێ هاتۆتـە ناسـین، (الزهـری) لـە دەستپێکی پەرتووکەکەیدا ڕایدەگەیەنێت:

" أما بعد احمـد الله تعـالى، فـأني نـسخت هـذه الجغرافيـة مـن نـسخة نـسخت مـن جغرافيـة الغـزاري [أبـي عبـدالله محمـد بـن ابـراهيم الغُـزاري المتوفى قبل سنة ٢١٦هـ/٨٣١م التي نسخت من جغرافيـة أمـير المـؤمنين عبدالله المأمون بن هارون الرشيد التي اجتمع عليهـا وعلـى عملـها سـبعون رجـلاً مـن فلاسـفة العـراق، فوضـعوها علـى صـنعة الأرض...". (كتـاب الجغرافية، ص١) بەگوێرەی پەرتووکی جوگرافیا دەڤەری سێهەم (الصقع الثالـث) سـێ وڵاتـی دەگرتـەوە: (الـصقع الثالـث : بـلاد الكـرد والـدَيلم والأنبـار) و وڵاتـی کـوردان دەکەتـە ڕۆژئـاوای ئـەرمینیا وبازێـك کـەناوی بەدروست ڕوونوس نەکراوە بارەگای موڵکی کوردان بوو.

"وكذلك مما يلي هذه المدينة [أرمينية] لناحية المغرب مدينة جاجـل [رجـال- رجـاجير] (؟) وهـي مـن بـلاد الكـرد وهـي دار ملكهـم (كتـاب الجغرافية، ص٦٥).

- لە شوێنێکی تردا لە ناساندنی (بحـر الـديلم) واتـە دەریـای خـەزەر- دەریای قەزوین دەڵێت "وينصب الى ناحية الجنوب على بلاد الكُرد ثم ينعطف على بلاد الديلم". (كتاب الجغرافية، ص١٣٣)

وەك پێشتر ئاماژەی پێدرا ئاستەمە بزانرێت کەی پەیڤی کوردسـتان دەرکـەوت، لـە ماسـتەرنامەکەمدا (سـاڵی ١٩٩٤) گوتومـە بـەکارهێنانی کوردستان لە مێژەوە لەناو خەڵکی کورد ولەناوخۆی کوردستان بـاوبووە

پێش ئەوەی بکەوێتە بەرگۆی کەسانی بیانی ولە پەرتووك ونووسینە ناکوردیەکاندا یاداشت بکرێت.

ئەوەی تا ئێستا خۆیایە کۆنترین دەق لەم بارەیەوە بریتی یە لە شیعرێکی فارسی شاعیری ئێرانی (الحکیم جنتي بیا) کە نووسەری ناودار (نورالدین بن محمد بن یحیی بن طاهر بن عثمان العوفي البخاري الحنفي) ناسراو بە (محمد عوفی) لە پەرتوکی (تذکرة لبابة الألباب) تۆماری کردووە.

بەپێی دیڤچوونی زانای ئێرانی محمد عبدالوهاب قزوینی، محمد عوفی کتێبەکەی لە دەوروبەری ساڵی ٦٣٠ك/١٢٣٢ز داناوە. (بڕوانە پێشەکی لباب الألباب، ١/٤٣- ٤٦).

سەبارەت بە شاعیر (جینتی بیا) دەکرێت بڵێین لە نیوەی دووەمی سەدەی ٦ك/١٢ز وسەەتای سەدەی ٧ك/١٣ز لەووڵاتی ئەوبەری ڕووبار (ماوراء النهر) ژیاوە، محمد عوفی لەدەروازەی یازدەهەمی پەرتوکەکەیدا لەژێرناونیشانی: "شعراء آل سلجوق بعد أز عهد معزی وسنجری (ماوراو النهر)، (جنتی بیا)ی ناساندووە، واتا ئەم شاعیرە لەپاش سەردەمی سوڵتان سەنجەری سەلجوقی (٥١١-٥٥٢ك/ ١١٧-١١٥٧ز) ژیاوە:

چـــو آرد لـــب دلبر پیالـــه   کند لعلش پر أز شکر پیاله
تو گوئی أز صراحی کردستانی   بجـــامی آب پـر آذر پیالـه

زهـــی أز عكس رخسارت گرفتــه فـــروغ لالهء أحمد پيـــالـه

(لباب الالباب، ٢/٢٩٥)

ئەمە لە سەرچاوە فارسیەکان، کەچی لە سەرچاوە عەرەبیەکان ئەوەندەی من ئاگادارییم مێژوونووسی میسری النومیري (م٧٣٣ك/١٣٣٣ز) یەکەم کەسە ناوی کوردستانی هێناوە، لە ڕووداوەکانی ساڵی ٧٢٨ك/١٣٢٨ز دەڵێت "وقتل أيضاً وَلَدِ لجوبان بكردستان" (نهاية الأرب في فنون الأدب، ٣٣/١٩٢)، بەڵام ئەمە بە ڕێکەوت بووە وژێدەرە مەملوکیەکان تا کۆتایی سەردەمی مەملوکی دەگمەن نەبێت ناوی کوردستانیان بەکارنەهێناوە.

توێژینەوە

شارستانی و بیناسازی کوردە ئەیوبیەکان لە یەمەن

پ.د. أرسن موسی رشید

بەگوێرەی سەرچاوە مێژووییەکان خەڵکی یەمەن کاتی خۆی هانایان بۆ خەلیفەی عەباسی (الناصر) دژی عبدالنبی بن مەهدی (دوا سوڵتانی دەوڵەتی مەهدییەکان لە یەمەن) بردووە، لە وەڵامیشدا خەلیفەی عەباسی فەرمانی بە بە سەلاحەدینی ئەیوبی داوە کە بە فریای خەڵکی یەمەن بکەوێت، ئەویش لەلایەن خۆیەوە (توران شا)ی برای کە نازناوی بە (الملك العظم فخرالدین) دەرکردبوو ڕەوانەی یەمەن کرد و توانی دەسەڵات بەسەر هەموو وڵاتدا بگرێت و دەوڵەتی ئەیوبی دابمەزرێنێت، بەڵام توران شا تەنیا یەك ساڵ لە یەمەن مایەوە پاشان داوای لە سەلاحەدینی ئەیوبی کرد کە بگەڕێتەوە میسر ئەوەبوو لە ساڵی (٥٧٠ك) گەڕایەوە میسر و لەجێگای ئەویش (الأمیر سیف الدولة مبارك بن کامل) دانرا.

دوای تێپەڕبوونی ٩ ساڵ سەلاحەدین (سیف الاسلام طغتكين)ی برای لەساڵی ٥٧٩ك ڕەوانەی یەمەن کرد بۆئەوەی کرداری چاکسازی بکات.

طغتكين توانی تەواوی دەسەڵات بەسەر یەمەندا بگرێتەوە بەڵام لە کۆتاییدا بە ژەهراوی بوون کۆچی دوایی کرد.

دوای ئەو کوڕەکەی (المعز اسماعیل) حوکمڕانی یەمەنی کرد ئەوانەی لە داوییدا حوکمیان کرد (الناصر بن طغتکین) و (الملك مسعود یوسف "آتسز") بوون. شایەنی باسە لە ساڵی (٦٢٩ك/ ١٢٢٩ز) لەسەر دەستی ڕەسولیەکان دەوڵەتی ئەیوبی لەناوچوو. ئەو سوڵتانە ئەیوبیانەی کە لە یەمەن حوکمیان کردووە ئەوانەن:

١- السلطان المعظم توران شاه (٥٦٩- ٥٧١ك).

٢- السلطان سیف الإسلام طغتکین (٥٩٠- ٥٩٩ك).

٣- المعز اسماعیل بن طغتکین (٥٩٩- ٦١١ك).

٤- الناصر بن طغتکین (٥٩٩- ٦١١ك).

٥- سلیمان شاه تقي الدین عمر (٦١١ك).

٦- الملك المسعود صلاح الدین بن الکامل (آتسز) (٦١٢ك).

شارستانی وبیناسازی کوردە ئەیوبیەکان لە یەمەن

١- شار :

طغتکین کوڕی ئەیوب شارێکی بەناوی (المنصورە) لە یەمەن دروست کرد کە نزیکەی ١٢کم بەرەو باکور لەشاری (الجند) دوور بوو، ئەوشارەشی کردە پایتەخت وهەر لەوێ کۆچی دوایی کرد.

نووسەری کتێبی مێژووی یەمەن دەڵێت شاری (المنصورە) دەکەوێتە نێوان (الجند) و (الجبلە). ئەو شارەش ئێستا تەنها شوێنەوای ماوە. هەروەها مەلیك (المعز) شارێکی تری بەناوی (المیلین) لە نزیك (زبید) دروست کرد.

٢- شورە :

سوڵتانە ئەیوبیەکان ژمارەیەکی زۆریان لە شورەکانیووڵاتی یەمەن نوێ کردەوە و هی تریشیان دروست کرد بۆ پاراستنی لایەنی شارستانی و ئاسایشی ئەم ووڵاتە. لەشاری (زبید) شورەیەکی نوێ دروست کرا هەروەها شاری (صفاء)یش شورەی بۆ کرا.

٣- قەڵا :

دوای ئەوەی ئەیوبیەکان گەیشتنە یەمەن گرنگیەکی زۆریان دا بە دروستکردنی قەڵای سەخت، (سیف الإسلام طغتكين) چەند قەڵایەکی دروست کرد لەوانە قەڵای (التعكر) و (خدد) و (تعز). ئەوەش نیشانەیەکی ئاشکرا بوو بۆ ئەوەی کە ئەیوبیەکان لەم ووڵاتەدا بەتەواوی جێ پێ ی خۆیان جێگیر کردبوو.

٤- کۆشك :

لەو کۆشکانەی کە ئەیوبیەکان لە یەمەن دروستیان کرد، کۆشکێکی گەورەبوو کە لەلایەن طغتكين لەساڵی ٥٧٢ك لەشاری (المنصورە) دروست کرا، هەروەها لەنزیك کۆشکەکەش گەرماوێکی دروست کرد.

٥- مزگەوت و قوتابخانە :

ئەیوبیەکان گرنگییەکی زۆریان بە مزگەوت و قوتابخانەکان دەدا، بەڵگە بۆ ئەو ڕاستیە ئەوەبوو کاتێ (الملك المعظم توران شاه) گەیشتە یەمەن گووتی (ئێمە نەهاتووینە ئەو ئەو ووڵاتە بۆ وێرانکردنی، بەڵکو بۆ ئەوەی ئاوەدانی بکەینەوە) سەرچاوە مێژووییەکان دەڵێن ئەیوبیەکان چەندین مزگەوتیان دروست کردوە، لەوانەش دروست کردنی مزگەوتی (القديم)

لەشاری زبید لەلایەن (المبارك بن كامل بن منقذ) ی جێگری توران شاه. هەروەها مزگەوتی (المناخ)ی لەشاری زبید دروست کرد، وێڕای ئاوەدان کردنەوەی چەند مزگەوتێکی تر لەم شارە لەگەڵ ئاوەدانکردنەوەی مەنارەکەی. جگە لەمانە مزگەوتی (المعريه) لە قەڵای (تعز) دروست کرا و مزگەوتی (الجند) ئاوەدان کرایەوە.

ئەوەی پەیوەندی بە قوتابخانەکان هەبوو ئەیوبییەکان گرنگییەکی تایبەتیان پێدا (الملك المعز بن طغتكين) یەکەم کەس بوو کە قوتابخانەی (السيفيه) ی لە یەمەن دروست کرد، ئەویش بەناوی (سيف الاسلام)ی باوکی بوو، هەروەها قوتابخانەی (الميلين) ی لە شاری (الميلين) دروست کرد کە تایبەت بوو بە ڕێچکەی شافیعی، بەڵام دوای کوژرانی (المعز) قوتابخانەکەی لەلایەن (سيف الدين الاتابك مسفر) کە تورك بوو، درایە فەقێیە حەنەفیەکان، چونکە بەخۆی حەنەفی بوو، هەروەها قوتابخانەیەکی گەورەش لەشاری زبید دروست کرا بەناوی (ابن دحمان).

بایەخی سوڵتانە ئەیوبیەکان بە شعرو زانست

بەگوێرەی نووسینەوەی مێژوونووسەکان، سيف الإسلام طغتكين گرنگییەکی زۆری بەلایەنی ڕۆشنبیری و زانستەکانی قورئانی پیرۆز داوە، هەروەها هەوڵی داوە یەکسانی و دای کۆمەڵایەتی لەنێو خەڵکدا بڵاوبکاتەوە.

لەم بوارەدا طغتكين زۆر ڕێزی لە شاعیران گرتووە و لەوانەش (شرف الدين بن يمني) کاتێ لە شام گەیشتە یەمەن پاداشت کرا ئەویش لە بەرامبەردا ستایشی سوڵتانی کرد.

لایەنی کشتوکاڵ و چاکسازی کشتوکاڵی

کاتێ ئەیوبیەکان دەسەڵاتیان بەسەر یەمەندا گرت بایەخێکی زۆریان بە بواری کشتوکاڵ و ئاوەدانکردنەوەی زەوی دا بەتایبەتی سوڵتان (طغتکین) کە گرنگی بە چاندنی دار خورما داو، باجێکی زۆری دەخستە مل ئەوانەی کە دەیچێنن و پارەکەشی دەخستە (بیت المال).

پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە (طغتکین) هەوڵی ئەوەی دا هەموو زەوییە کشتوکاڵیەکانی یەمەن بکاتە موڵکی دەوڵەت، بۆ ئەو مەبەستەش خەڵکی زۆری تەرخانکرد بۆ کڕینەوەی ئەم زەوییانە بۆ دەوڵەت، بێگومان ئەو هەنگاوەی (طغتکین) یەکەمجار بوو لە جیهانی ئیسلامی جێ بەجێ بکرێت، بەڵام نەیتوانی بەتەوای زەوییەکان بکڕێت و کۆچی دوایی کرد، ئەو سوڵتانانەی کە دوای ئەویش هاتن وەکو (سلیمان بن تقی الدین عمر بن شاهنشاه) و (الملك المسعود) نەیانتوانی بەردەوامی بە دەسەڵاتی ئەیوبیەکان بدەن، بەهۆی لاوازی و خەریك بوونیان بە ڕابواردنی دونیا.

سەرچاوەکان :

١- تاج الدين عبدالباقي اليماني، تأريخ اليمن، تحقيق مصطفى حجازي، مصر، ١٩٦٥.
٢- عبدالرحمن بن علي الربيع، تأريخ مدينة زبيد، تحقيق محمد عبدالله بن الحبشي، صنعاء، ١٩٧٩.
٣- الجراخي، المقتطف من تأريخ اليمن، القاهرة، ١٩٥١.
٤- ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، بيروت، بدون تأريخ.
٥- عبدالله نور، هذه هي اليمن، بيروت، ١٩٧٩.
٦- ابن واصل، مفرج الكروب، تحقيق جمال الدين شيال، القاهرة، ١٩٥٣.
٧- ابن تغري البردي، النجوم الزاهرة، القاهرة، ١٩٣٦.

چەوا شیعەتی ل کوردستانێ بەلاڤبوویە

د. فرست مرعی

لسەر دەمێ خەلیفێ راشدیێ دوویێ (عومەرێ کورێ خەتابی)ل سالا(١٦) کۆچی موسلمانکرنا جڤاکێ کوردی دەستپێکر.هەر چەندە گەلەك کوردو مەزنێن وان هەڤبەر ڤێ ڤەکرنا ئیسلامێ بۆ وەلاتێ راوستیان، لێ هێزا خورتا بەلاڤبوونا ئیسلامێ ل وی سەردەمێ زوی جهێ خۆ کر" ژ ئەگەرێ نەبوونا بەرخۆدانەکا کوردییا رێکخستی بزاڤێن وان یێن نەرازیبوونێ ددرێژاهیا دەمیدا زوی ژناڤچوون، و تەنها بەرگیریکرن دچارچووڤێ دەڤەرێن (شەهرەزوور ـ لۆرـ خۆزستان)دابوو.

(طبري و ابن الأثير) بۆ هندێ دچن کو ئەو کوردێن نەبووینە موسلمان بەرگریا موسلمانان کریە ل دەمێ بسەرداگرتنا باژێرێن وان.

هەر چەوا بیت کوردان باوەری ب ئیسلامێ ئینا و پاشی بوونە بنگەهەکێ موکم بۆ موسلمانان کو پشتا خۆ پێ گەرم بکەن، ژبەرکو کورد ب دلێریێ و وێرەکیێ و سیار چاکیێ ب ناڤ و دەنگن و درێژە بڤێ رەوشێ هاتەدان تا چەرخێ عەباسی یێ دوویێ و سیێ (چەرخێ بووەیهیا)کو ئەو سیستەمێ ناوەندی ئەوێ عەباسیا دانای هێدی هێدی بەرەڤ هەلوەشیانێ چوو، و دئەنجامدا هندەك دەولەت و مێرگەهێن فارس و کوردو تورکا پەیدابوون، وان دڤیا هەبوونا خۆ خۆیا بکەن.

ئـەڤ فرەییـیـا نەتـەوەیی بـۆ سـتوینەکا سـەرەکی بـۆ ئاڤاکرنـا شارستانیەتا ئیسلامی و پێشڤەبرنا وێ ل سەدێ چوارێ و پێنجێ کۆچی.

چونکە پرانیـا کـوردان دگـەل رێـچا سـوننی رێـچا دەولـەتا عەباسـی بوون، ئەڤ چەندە ژی بۆ پالپشتیەکا ب هێز هەڤبەر رەوتێن دیێن ئیـسلامی و ژبەر هندێ قەدرگرتن و رێزگرتنا کوردان بباشی دهاتە ل قەلەم دان.

هەمی ناسناڤێن خیلافەتا عەباسـی داینـە میرێـن(بووەیهیـا)و یـێن دیـتر، لایەنێ ئوولی بۆ وان پلەیان نەبوو، ژبلـی ناسـناڤێ مـیر(بـدر ناصـر الدولـە و الدین).

ل وی دەمـی خـەلیفێ عەباسـی (القـادر بـالله) یـێ ب نـاڤ و دەنـگ تۆنـدرەویا خـۆ یـا ئاشـکرا بـۆ سـوننیـیا دیـارکر. هـەر چـەندە دژێـدەرێن مێژووناسادا رۆیێ رێچا میرگەها (حەسنەویا) کوردی ئاشکرا نەکریە.

لێ دژێدەرێن بەرنیاسێن سوننیـیا دا بەحسێ کوردان ب باشی هاتیـە کرن وەکی پەرتووکا(المنتظم)[1] و (البداية و النهاية)[2].

ڤەکۆلەرەکێ کوردان لسەر شیعەتیا(بـدر بـن حـسنويه) و شـیعەکرنا هۆزا وی (بەرزیکان)[3] دزڤرینتە دوو ئەگەران:

١. کۆشـتن و ڤەشـارتنا تـەرمێ وی ل کووفـە (نەجـەفا نوکـە) ژلایـێ زەلامێن قومانداریێ کورد(حوسێنـیێ کوریێ مەسـعوودیێ کـوردی) سـەر ب هـۆزا (گۆران)[4]ڤە، وێ چەندێ ئاشکرا دکەتن کو ئەو کەسێن دهێنـە ڤەشـارتن ب رەخ مەزارێ (عەلیێ کوریێ بابێ تـالبی)[5]ڤـە خـودێ ژێ رازیبیـت ب(شـیعە) دهێنە هژمارتن. لێ لسەر ڤێ بۆچوونێ هندەك حالەت هەبووینە کو سوننە ژی ل (نەجەف) هاتینـە ڤەشـارتن، سـەرەرای کـو مـیر(بـدر) ب ئـەمرێ هەڤـدژێ

وی(حوسێنیێ کوریێ مەسعوودیێ کوردی) ل وێریێ هاتیە ڤەشارتن، بیێ ی رازیبوونا وی و مالا وی کو ل وێریێ بهێتە ڤەشارتن[٦].

٢. یاکو ڤەکۆلەریێ کورد پشتا خۆ پیێ گەرم کری لسەر شیعەتیا(بدر بن حسنویه) و عەشیرەتا وی(بەرزیکان) ئەو گۆتنا وییە یا کو دبێژیت:" عەشیرەتا بەرزیکان باوەری ب رێچا شیعی هەبوو[٧]، کو ئاکنجیێن ڤیێ عەشیرەتیێ ژ لۆرستانیێنە ئەو هەرێما کو پرانیا خەلکیێ ویێ رێچا شیعەتییێ گرتبوو ژ ئەنجامیێ هەڤدەر و تێکهەلێن هندەك گائیفێن دیێن شیعی وەکی لۆر و گۆران"[٨].

دبیت ڤەکۆلەری پشتا خۆ ب چ ژێدەرێن عەرەبی یان فارسی گەرم نەکربیت بۆ راستیا شیعەکرنا دەڤەرا عەشیرەتا (بەرزیکان)و دەوروبەرێن ویێ ل (هەرێما چیای). بەلکو پتر ڤەکۆلەر پیێ کەفتیە ژێر تەخمین و عاطفیا خۆ.

هەر چەندە تشتەکیێ ئاشکرایە کو هندەك قولاچکێن شیعەتییێ ل هەرێما چیایی هەبوون، بەلیێ ئەڤە ژی ویێ چەندیێ ناگەهینیت کو ئەو پەریێ بەلاڤکرنا وان هەمی دەڤەر گرتبیت.

(یاقوت الحموی)[٩] لسەر ڤیێ چەندیێ دبێژیت:" شیعەتی ل باژێریێ(قوم) ل وەختەکیێ نێزیك (٨٣ کۆچی /٧٠٢ز) بەلاڤبوویە" هەروەسا (الاصطخري)[١٠] دبێژیت:" خەلکیێ قوم هەمی شیعەنە" لیێ ((القزوینی))[١١] دبێژیت:" بازێرکێن(بولیدە) شیعێن توندرەون" هەروەسا (النجاشی)[١٢]دبێژیت: " شیعە ل (کووفە) و لاییێ رۆژئاڤاییێ بەغدا(کەرخ) و هندەك جهێن دی ل جیهانا ئیسلامی هەنە" (مەسعوودی)[١٣] دبێژیت:" بزاڤێن بەلاڤکەرا بۆ رێچا ئیسماعیلی ل سالا(٢٦٠ کۆچی/٨٧٣ز) ژلاییێ مەلاییێن شیعییێن زەیدی

دەستپێکر، بۆ دامەزراندنا کیانەکێ سیاسی ل هەرێما طە برستانێ ل باکوورێ دەریا خەرز (قەزوین) هەر ژ سالا(٢٥٠ کۆچی / ٨٦٤ز) و تا (٣١٦ کۆچی /٩٢٨ز) ب دویماهیک هاتی"[١٤]

بێگومان، ئەوان گەلەک دەڤەر ئێخستنە ژێر بیاڤێ شیعەتیێ، پشتی کو بشێوەیەکێ رەها ددەستێ سوننیادا بووین.

سەرکردێن عوبەیدیا(الفاطمیون) گەلەک هەوڵدان کرن و شیان مەزاختن ژ پێخەمەت بەلاڤکرنا هزرو بۆچوونێن خۆ درێکا بەلاڤکەرادا، وەکی(المعز العبیدی) (٣٦٥ / کۆچی ٩٧٥ز)[١٥]کو د دولندەریەکا خۆدا یا کو ئاراستەی (حەسەنێ قرمتی) کری دبێژیت" دسەر ڤێ چەندێ ژیرا چ هەرێم یان چ گزیرتە ل سەر رۆیێ ئەردی نینن مرید و بەهانە لێ نەبن کو ئامارژێ ب رەوانبێژیا زمانێ مە ددەن، و دهەمی هەرێم و گزیرتەیاندا کەسانێن بسپۆر و رەوانبێژ هەنە کو خەلک زلتینێ ژێ وەردگرن[١٦]" ئامارژەکرنا وەزیرێ سەلجۆقی(نظام الملك)[١٧] لسەر بزاڤ و چەولیەتیا پەیدابوونا رێچا (الباطنیة) کو (عبدالله کورێ مەیموونی) خەلک پالدا بۆ باوەری ئینانێ بڤێ رێچێ ل کوهستانا ئیراقێ(هەرێما چیایی)کو زەلامەک لدویف خۆ هێلا دگۆتنێ (خەلەف)[١٨] و گۆتە وی" هەرە ل رەخێ بازێرێ رێ و بێژە ئەز شیعەمە، چونکە خەلک ل رێ و قوم و کاشان هەمی شیعەنە(رافضة) و دێ لدویف بانگەوازییا تە هێن و سەنگ و بوهایێ تە دناڤ واندا دێ بەرز بیت"[١٩].

و ژلایەکێ دیڤە دەسەلاتداریا عوبەیدییا ل هەرێمێن دەولەتا عەباسی بەرفرەهـ تر لێ هات ژ ئەنجامێ پشتەڤانیا بووەیهیا بۆ رێچا شیعەتیێ ئەڤەژی بۆ ئاسانکرنا وێ ئارمانجا بەلاڤکەرێ(عوبەیدی موسا کورێ عمرانێ شیرازی)

جهەکێ پایە بەرز ل دەف وەزیر(فخر الملك) هەبوو. و چەندین جارا سەرەدانا وی ل مال کریە.

پشتی بەلاڤکەرێ عوبەیدی چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ کورێ وی(هبە اللە الشیرازی) جهێ وی گرت و پلا (حجە فارس) وەرگرت و ناسناڤێ خۆ کرە لایەنگرێ دینێ خودێ(المؤید لدین اللە) و(هبە اللە الشیرازی) شیا میرێ بووەیهی(ابو کالیجار) (٤١٥-٤٤٠ کۆچی/ ١٠٢٤-١٠٤٨ز) بکێشیتە لایێ خۆ بۆ پشتەڤانی ل بانگەوازیکرنا رێچا (ئیسماعیلی) پشتی کو فێری بنەما و رێکێن بانگەوازییا ئیسماعیلی کری.

دنامەکا بەرسڤێدا بۆ(هبة اللة الشیرازي)[٢٠] کو دبێژیتێ" ئەز داردەستێ تەمە و هەر چ تشتەکێ تو بکەی دگەل تەمە" ئەڤە ژی گرۆڤێ چوونا (ابو کالیجار)یە بۆ ناڤ رێزێن رێچا ئیسماعیلی[٢١].

بزاڤێن بەلاڤکەرێن عوبەیدیا ل ئیراقێ و فارس و باشوورێ ئیرانێ زێدەباری نامێن (اخوان الصفا)[٢٢] ل بەسرە، و چالاکیێن سۆفیگەریێ کو تێکهەلی فەلسەفێ کرینە، تاکو غەزالی ب (سۆفیگەریا فەلسەفی)[٢٣] ناڤ لێ ئینایە نێزیك بوونا وان دگەل شیعا لسەر بنیاتێ هەبوونا هندەك بنەمایێن وەك یەك کو نێزیکیەکا شیعەتی و سۆفیگەری دکەسایەتیا(عەلیێ کورێ بابێ تالبی)دا هەبوو.

ئەڤە هەمی بوونە زەمینە خۆشکرنەك بۆ پەیداکرنا بزاڤێن تۆندرەوێن(باطنیا)یێن تێکهەل ب شیعەتیێ و سۆفیگەریا فەلسەفی لژێر ناڤێن جودا جودا وەکی:(حروفیە)[٢٤]و (بابائیە)[٢٥]و (بەکتاشیە)[٢٦]و(مشعشعیە)[٢٧].

لێ پشتی مەغۆلا خیلافەتا عەباسی ژ ناڤبری، ڕێدا سۆفیگەریێ وەرارێ دبیروباوەرێن خۆدا بکەت، سۆفیگەریا ژی هزرا یەکبوونا هەبوونێ(وحدە الوجود) ل جهێ وان هەمی هزرێن پرت و پەلاڤە دانا. دەربارەی شیعا ژی دانپێدانا وەکی ڕێچەکا قەومیا دەولەتێ لسەر دەمێ سۆلتانێ وان (اولجایتو خدابندە) سالا(٧٠٩ کۆچی/ ١٣٠٩ز).

ئەڤە ژی بۆ ئەگەرێ بەرفرەهیا هزرو بیرێن وان کو بیاڤەکێ بەرفرەهـ ژ هەرێمێن رۆژهەلاتا ئیسلامی بگریت: وەکی "خوزستان (عەرەبستان)و فارس و هەرێما چیایی و ئەزەربێجانێ و طبرستانێ" ڤێ چەندێ ژی ئارمانجا بزاڤا سەفەوی[٢٨] ب سەرکردایەتیا(شاهـ ئیسماعیلێ سەفەوی)[٢٩] (٨٩٣ ـ ٩٣١ کۆچی / ١٤٧٨ـ ١٥٢٤ز) ئاسانتر لێ کر. کو شیعەتی ب هێزا ئاگری و ئاسنی بەلاڤکری[٣٠]، تاکو پرانیا هەرێمێن ئیرانێ بووینە شیعە هە ژ سالا(٩٠٨ کۆچی / ١٥٠٢ز) و رەنگڤەدانا وان لسەر هەرێمێن کوردا و بتایبەتی دناڤ بانیا ئیرانێدا.

کو دئەنجامدا کێمەکا کوردا بوونە شیعە، و ئەڤ کێمە دئاکنجی بوون ل باشوورێ رۆژ هەلاتا کوردستانێ و ب تایبەتی دەڤەرا" لۆریا" و ئەو کوردێن لسەر رێکا بەغدا و کرمنشاه دژین[٣١].

بۆچی کورد بوونە شیعە؟.

١.وەختێ(نبوخذ نصر) کو پاشایی بابلیا بوو، (جوهی) دەربەدەرکرن ژ فلستینێ بۆ دەڤەرا میزۆبۆتامیا سالا(٥٨٦) بەری زایینی و گەلەک ژوان(جوهیا) چوونە دەڤەرێن کوردان و تێکهەلی دناڤ واندا پەیدا بوو، تاکو ناڤێن کوردی بووینە ناڤێن جوهی وەکی(داود ـ سلێمان).

(راولنسۆن) کو زانا و ئەفسەرو گەرۆکەکێ بریتانییە لدۆر شیعەتیا کوردان ل وان دەڤەرا دبێژیت "هێشتا کارتێکرنا وان جوهیایە ئەوێن(نبوخـذ نـصر)ی هنارتینە دەڤەرێ. چونکە شیعەتیا زێدە رۆیی یا ژ زەرادەشتیێ و جوهیاتیێ و ئیسلامەتیێ هاتی".

٢. ئەڤ دەڤەرێن بەری نها مە دیارکرین، ئیسلامێ جهێ پێ خۆ باش خۆش نەکربوو، ژ ئەگەرێ کو ئوولێ زەرادەشتی گەلەك پێ بەر بەلاڤ بوو، کو تا نهـۆ ژی پەرستگەهێن زەرادەشتیا ل وان دەڤەرا ماینە. و گەلەك گەرۆکێن ئـەرەبا باسێ ڤێ چەندێ کریە.

٣. دیارە کو هندەك رێچێن(مانەوی)و (میترائی) کارتێکرنا خـۆ هـەبوو بـۆ شـیعەکرنا کـوردان، چـونکە شـیعەتی دارسـتیا خـۆدا رێـچەکا هەماهـەنگیێ (توافقی) نە وەکی ئیسلاما سوننی گرتیە.

٤. هندەك رێچین (حروفی - بابائی، مشعشعی) ل هندەك دەڤەرێن نێزیکی کوردان ب تایبەتی(لۆرستان، خۆزستان، کۆهستان) بەلاڤبوون.

٥. زۆلم و زۆرداریـیـا شـاهێن سـەفەوی(ئیـسماعیل سـەفەوییو عـەباس سـەفەوی) کـو پـێ دووێ گەلـەك کـوردێن مـوکری کۆشـتن و گەلـەك ژێ دەربەدەرکرن.

ژێدەر و پەراوێز

١. ابن الجوزی: المنتظم،١٥/١٠٤ـ١٠٦.
٢. ابن کپیر: البدایە،١١/٣٥٢، ٣٥٤.
٣. النقشبندی: الکردفی بلاد الدینور،١٦٨، هامش (١).
٤. گۆران: لدویڤ شەرەفنامیٚ ئێك ژ هەر چوار پشکێن پێك ئینانا گەلیٚ کوردە، بەرێخۆ بدە(بەدلیسی: شەرەفنامە، ٢٠)" ڤەکۆلەرەکیٚ کورد بۆ پەیڤا گوران دوو رامانا دیاردکەتن یا ئێکیٚ جووتیار یا دوویٚ ناڤیٚ هۆزەکێیە ل لایێ رۆژهەلاتیٚ ل زەهاو(سەربیل زەهاب) دژین ل سنۆریٚ رۆژهەلاتیٚ دناڤبەرا ئیرانیٚ و عیراقیٚدا. بەرێخۆبدە(مینورسکی: الاکراد ملاحظات و إنطباعات، ترجمة و تعلیقات معروف خزندار، ص٥١ هامش٣)" لیٚ ژلایەکیٚ دیڤە هندەك رۆژهەلاتناسا ب ئێك ژ هۆزێن عیراقا فارسی هژمارتن ب گروڤیٚ نێزیك بوونا زمانیٚ هەردووکان. بەرێخۆبدە(سون: رحلة متنکرة الی بلاد ما بین النهرین،٦٦٣).
٥. مقدسی دبێژیت: خەلەك ل دۆر ڤەشارتنا تەرمیٚ(عەلییٚ کوریٚ تالبی) ب گومان بوون کا ل کیریٚ هاتیە ڤەشارتن، هندەکا دگوت کو ل (الغری) هاتیە ڤەشارتن، هندەکێن دی دگوت ل (کوفە) هاتیە ڤەشارتن و جهیٚ وی بەرزەکریە، هندەکێن دی دگوت تەرمیٚ وی کریە دتابوتەکێدا و ل سەر پشتا حێشترەکیٚ بەرەڤ (مەدینیٚ) دچوون، تاکو هۆزا(طهی)(هۆزەکا عەرەبییە)ناکنجیێن باکووریٚ مەدینیٚ)نە دەستەسەرکری ب هزرا هندیٚ کو گەنجینەکا زێرییە، وەختیٚ دیتی کو(تەرمە) هەر ل دەڤ خۆ ڤەشارتن و یا دروست خودیٚ دزانیت. بەریٚ خۆ بدە(المقدسی: المطهرین طاهر: کتاب البدء و التاریخ، بیروت، دار صادر عن نسخة مصورة صادرة عن باریس سنة(١٨٩٩م)، ج ٥،ص٢٣٣).
٦. خواند میر، غیاث الدین بن هام الدین الحسني/ تاریخ حبیب السیر في اخبار افراد بشر (باللغة الفارسیة)، طهران مطبعة الحیدری(١٣٣٣) شمس ١٩٥٥م،٢/٤٣٩، مجمل التواریخ و القصص،٤٠١.

٧. ئەڤ گۆتنە بۆ ئەڤرۆکە دروستە، پرانیا خەلکێ ڤێ هەرێما ئیرانێ ژ شێعەییێن توندرەون(عەلی خودێ دهژمێرن هەر وەکی نە سیریا(العلویە) و ئێسماعیلیا و بەهرە و ئاغا خانیا) لێ ل سەدێ چوارێ و پێنجی کوچی ئەڤ هزرە نەما.

٨. النقشبندی: الکرد فی الدینور، ١٦٨، هامش(١).

٩. معجم البلدان،٤/٢٩٧،٢٩٨.

١٠. المسالك و الممالك، ١١٩،ابن حوقل: کتاب صورة الارض.

١١. اثار البلاد،٢٨٣،(بلید ئابە) باژێرەکە دکەڤیتە نێزیکی(ساوە) رۆژ هەلاتێ باژێرێ هەمەدانێ.

١٢. کتاب الرجال،٢/٤٢٣، هەژی گۆتنێیە کو خەلکێ قاشان(کاشان) شیعەیێن ئیمامیێن توندرەون، بەرێخۆ بدە(القزوینی: اپار البلاد،٤٣٢).

١٣. التبنیە و الاشراف،٣٩٥.

١٤. المقدسی : احسن التقاسیم ٣٦٧.

١٥. موعزێ عوبەیدی: خەلیفێ چوارێ یێ عوبەیدیا بوو. ل سالا(٣٤١ کوچی/٩٥٣ن جهێ بابێ خۆ گرتیە، قاهیرە دامەزراندیە یا کو بوویە پایتەختێ عوبەیدیا(الفاطمین)، و باژێرێن گرابلس و بیروت ستاندینە و شکەستن ئێخستیە ئمبراتوریەتا بیزنگی(یوحنا بن شمشق). ل سالا٣٦٥کوچی/٩٧٥ز چوویە بەردلوڤانیا خودێ. بەرێخۆ بدە(المنجد فی اللغە و الاعلام،٥٣٧).

١٦. المقریزی: تقي الدين احمد بن علي : محمد بن علي: إتعاظ الحنفا بأخبار الملوك و الخلفاء، القاهرة ١٩٤٨، تحقيق الدکتور جمال الدين الشيال، ص٢٦.

١٧. نظام الملك: قوام الدين ابو علي الحسن بن اسحاق الطوسي، باژێرێ مەزن ل بەغدا و ئێکی دی ل (طوس) ئاڤاکریە، گرنگی ب زانستێ دایە، مرۆڤەکێ خێرخواز و جوامێر بو رێزگرتنەکا زێدە. بۆ مرۆڤێن چاك دگرت، دەما هاتیە کوشتن یێ ب رۆژی بوو دهەیڤا رەمەزانێ دا سالا(٤٨٥ کوچی/١٠٩٢ن) ل سەر دەستێ باگنی، بەرێخۆ بدە(الذهبي): سير اعلام النبلاء،٢/٤٤٩.

١٨. جمال الدین، محمود السعید: دولة الاسماعیلیة في ایران، القاهرة، مؤسسة سجل العرب(١٩٧٧، ص٤٤، هامش٢.

١٩. نظام الملك، الطوسي: سیاسەت نامە(سیر الملوك).٢٣٣.

٢٠. هبة الله الشیرزای: مذکرات داعي دعاة الدولة الفاطمیة، تحقیق عارف ثامر، بیروت، ١٤٠٣ه /١٩٨٣،ص ٦٧،٦٨.

٢١. هبة الله الشیرازی: المصدر نفسه،ص٦٧.

٢٢. إخوان الصفا: ناسناڤێ گرۆپەکێ روناکبیرە هەلگرێن روییەکێ فەلسەفینە دبێژن ئەم ژ شیعەیێن ئیسماعیلیەنە، یەکەم پەیدابوونا وان ل نیڤا دووێ ژ سەدێ چوارێ کوچی ل بەسرا بوو. رێکخستنا وان ب نهێنیەکا رەها بوو هەمی کەس وەرنەدگرتن. هزرا وان یا تێکهەل بوو ژ فەلسەفا یونانی و ئوولێن یەهوودی و نسرانی و ئیسلامەتیێ. گەلەك نامە لدویف خۆ هێلان، بەرێخۆ بدە(غالب، مصطفی: اخوان الصفا، بیروت، دار مکتبة الهلال.١٩٧٩،ص١٥و بێن ددیڤدا.

٢٣. الغزالی: ابو حامد محمد بن محمد: رسالة معراج السالکین من فرائد اللالی، القاهرة ١٣٤٣ ه/١٩٢٤،ص٧٦.

٢٤. الحروفیە: گرۆپەکێ سوفیگەرییە بنیاتێ نیاسینا خودێ ب بێژەیێ (لفظ) و دەربرینا رامانا وێ ب تیپا(الحروف) دهێتە کرن و ئەڤ گرۆپە باوەریا خۆ یا سەرەکی ژ پیتێن هژمارەیی(الحروف الرقمیة) وەردگرن و پاشی دەستکاریێ د هژمارا دکەن. دامەزرێنەرێ ڤێ گرۆپێ(فضل الله الحروفی)یە ل ئستراباد سالا(٧٠٤ کوچی/١٣٠٤ز)ژدایك بوویە و ل سالا(٨٠٤ کوچی /١٤٠١ز هاتیە کوشتن، ئەوی دگۆت ئەزی خەلیفێ خودێ مە و هەر وەکی (ادم و عیسی و محمد) سلاڤ ل سەر هەمیان بن) ژبەر ڤێ چەندێ خەلکی هێرش برنە سەر تاکو رەڤی چوویە دەف(میران شاه کورێ تەیمووری) و ب دەستێ وی هاتیە کوشتن بەرێخۆ بدە(الامین، شریف یحیی، معجم الفرق الاسلامیة، بیروت، دار الأضواء، الطبعة الاولی، ١٤٠٦ ه /١٩٨٦م، ص ٩٥).

٢٥. البابائیە: گرۆپەکێ سوفیگەرییە بۆ(بابا اسحاق الکفر سودی الترکمانی) ل سەدێ حەفتێ کوچی دزڤریت دویکەفتیێن وی دگۆت کو پێغەمبەرێ خودێیە و دگوتنێ (بابا) و دگۆت(لااله الا الله البابا ولی الله)بەرێخۆ بدە(الامین: معجم الفرق الاسلامیە،٤٧).

٢٦. البکتاشیە: رێکەکا سوفییە بۆ(السید محمد رضوی) دزڤریت، یێ ب ناڤ و دەنگ لدەف مێژووناسا ب (الحاج بکتاشی)ئەڤە هەڤچەرخێ سولتانێ ئوسمانی (ئورخان)بوو. سەرۆکێ پایە بەرزێ بەکتاشیا ل بازێرێ(بیر اوی) نێزیکی قەیاسرە(بازێرەکە ل نیڤا تورکیا ئەڤرۆکە) کو دهێتە نیاسین ب (شێخێ مەزن) هندەك دبێژن ئەڤە

٢٧.

٢٨. گرۆپەکێ شیعانە، پرانیا وان دیکەفتیێن ڤێ رێکێ ل تورکیا و ئەلبانیا دبەر بەلاڤن. بەرێخۆ بدە(الامین: معجم الفرق الاسلامیة" المنجد في القاموس و الاعلام، ١٣٢)،(الخطیب: معجم المصطلاحات و الالقاب التاریخیة،١٤).

٢٩. المشعشعیە: بزاڤەکا تێکهەلە ژ سوفیەتیێ و شیعەتیێ بۆ محمدێ کورێ فەلاحێ مشعشعەی دزڤریت یێ کو ل ناڤەندا عیراقێ ژ دایك بووی. و ل سالا(٣٨١ کوچی/١٤٥٧ز) هاتیە کوشتن. (الشعشعیە) رامانا وێ ب ژالەبوون خو ب روناهیێ ڤە گرێدەت و ژ وێ تیرۆژکێن وێ بژالە دبن، بەرێخۆ بدە(الشیبي: الصلة بین التصوف و التشیع ٢٧٠و٢٧٩و٢٨٥و٢٨٦).

٣٠. بزاڤا سەفەوی: بزاڤەکا سوفییە بۆ(الشێخ صفی الدین الاردبیلی) یێ کو لسالا(٣٣٥ کوچی/١٣٣٤ز) باپیرێ مەزنێ شاه ئیسماعیلێ سەفەوی دزڤریت و ناڤێ بزاڤا خۆ هەر ژ ڤی ناڤی وەرگرتیە. ڤێ بزاڤێ رەهندەکێ سیاسی ل سەر دەمێ(جنید) باپیرێ شاه ئیسماعیلی بخۆڤەگرتیە و شیعەتیا توندرەو چوویە دناڤ سیاسەتا واندا و ئیسماعیل ب هاریکاریا دیکەفتیێن خو شیا خێزانا بەرخێ سپی(الخروف الابیض) ژ ناڤ ببەت، و چوویە دناڤ تەبریزا پایتەخت دا لسالا(٩٠٧

کوچی/١٥٠٢ز). بەرێخۆبدە الشیبی: الصلة بین التصوف و التشیع، ٣٥٦، ٢٦٠ ٣٦٦، الخطیب: معجم المصطلحات التاریخیة، ٣٩٢.

٣١. ئیسماعیل الصفوی: دامەزرێنەرێ دەولەتا شیعی یە ل ئیرانێ. کورێ حەیدرێ کورێ جونیدە، ل (ئەردەبیلێ) سەرب هەرێما ئەزربیجانێ ڤە ژدایك بوویە. پەنا بۆ هۆزێن تورکی بریە ژبۆ داگیرکرنا ئەزربیجانێ و شیا خێزانا بەرخێ سپی(الاق قوینلو) ژناڤ ببەت، تەبریز کرە پایتەختێ خۆ و شیعەتی ل ئیرانێ فەرزکر، ناسناڤێ(شاه)ب ناڤێ خۆ ڤەکر. دماوێ دەستهەلاداریا ویدا گەلەك کریار کرن ژ وانا بەلاڤکرنا ئایردەیێن نووی بو شیعەتیێ ب شێوەکێ سوفی، خورتکرنا شیعەتیێ ل ئیرانێ و رێکخستنا ئاهەنگا ب بیرەوەریا شەهیدبوونا(الحسین) وەکی ڤێ گاڤێ لسەر دچن هەروەسا زێدەکرنا دەستەواژەیا (اشهد ان علیاً ولی الله) ل سەر دقێ بانگێ خودێ و باوەریا ئیسلامێ. بەرێخۆ بدە (الشیبی: الصلة بین التصوف و التشیع،٣٧٢، نقلاً عن تاریخ شاه اسماعیل، ورقة ٤١)(المنجد في اللغة و الاعلام،٤٧).

٣٢. بەرێخۆ بدە: تاریخ ایران بعد اسلام، عباس اقبال، ترجمة السباعي محمد، القاهرة، ص ٦٤٦ص٧٤٦، هەر وەسا بەرێخۆ بدە (هویدی، محمد عبداللطیف: الحروب العثمانیة الفارسیة و اثرها في انحسار المد الاسلامي عن اوروبا، ص٤٤).

٣٣. فرست مرعی الدهوکی: التغلغل الایراني في کردستان العراق، مجلة السنة العدد الثاني و السبعون کانون الثانی ١٤١٨هـ ١٩٩٨م، مرکز الدراسات الاسلامیة برمنجهام ص ٧٦ص٧٨.

قەیسەری هەولێر
لیکۆڵینەوەیەکی مەیدانی شوینەواریی بیناسازییە

شوینەوارناس: ئاراس اسماعیل خضر

سەرەرای ئەمەی کە شوێنەوارەکان دیاردەی ڕووکاری شارستانی هەموو نەتەوەیەك دیاردەکات . شارو شارۆچکەکانی کوردستان زەمینەیەکی دەولەمەندی ناسنامەی میللەتەکەمانە لەڕووی پاشماوە شوێنەوارییەکانی کە تائێستا بە زیندوویی مابێتەوە . کاتێك جوگرافی زانی گەورە (یاقووتی حەمەوی) جۆرە بەراوردێکی لە نێوان جوگرافیای هەولێرو ناوچەی حەلەب لە سوریای کردووە . کە شاری هەولێر بە باشتر دەزانێت لە ڕووی جوگرافیای بازرگانی ناوچەکە دا چونکە (یاقووتی حەمەوی) ماوەیەکی باش تەمەنی لە حەلەب بەسەر بردووە . دووجاریش سەردانی شاری اربلی کردووە ، کە جارێکیان لە سالّی (٦١٣ کۆچی ١٢١٦ زاینی) بووە کە لە حەلەبەوە هاتووە بۆ موصل دواتر بۆ اربل دواتر بەرەو خوراسان و خوارەزم . جاری دووەمیش لە سالی(٦١٧ کۆچی ١٢٢٠ زاینی) . سەردانی ناوچەکە دەکات [١]. مێژوو نووسی هەولێر (ابن الاشعری شاگردی) باسیان کردووە . کە(ابن خلکان) ی مێژوو نووس (بازرگانیی هەولێری بە ئابووری هەموو حکومەتێکی دەسەلاّتدار داناوە) [٢].

بەلام سەبارەت بە بازرگانی شاری هەولێر قەلای هەولێر اربل و بازارەکەی وەکو خۆیی ماوەتەوە ، گۆرانکاریشی بەسەر دانەهاتووە گۆررانیش لە دام و دەزگا ئیدارییەکان دروست نەبووە لە سەردەمەکانی کۆن . چونکە بازارە دووەمی قەیسەری هەروەکو بازارە کۆنەکەی قەیسەری دروست کراوە کە بوونیان شایەتحالی واقعە .

ئەگەر ئەم هۆکارە نەبووایە ئەوا خانووەکانیش و شوێنەکەشی گۆرانی بەسەر دا دەهات [٣]. چونکە لەسەر رێرەوەکەیان دەریایەك دروست نەبووە هەروەها چیاکانی کوردستان دەوری نەدلوە بەلکو زۆر دووربووە . ئەم شوێنەش لەبەر ستراتیژی ناوچەکە ناو ونازناوی قەلای هەولێر هەروەکو خۆیی ماوەتەوە کە بەدریژایی رۆژگاری مێژوو گرنگی خۆی هەبووە . وەکو لەسەردەمی ئەتابیکدا شاری هەولێر شارێکی تەواو پر لە دوکان و بازارێکی قەرەبالغی ئەم سەردەمە بووە بەلام نەك بازاری ئیستای قەیسەری بەلکو بازارێکی تر هەبووە لەو سەردەمەدا [٤]، لەگەل کۆمەلێك خانوو کە شوێنەوارەکانی ئەم شارەگەلێك پاشماوەی نەماوەتەوە چونکە ئەگەر شوێنێك بازرا بوو بێت بەدلنیاییەوە خانووی تێدا دروست کراوە هەروەکو شوێنگەیەکی ژیانی کاسب کارەکان کە گرنگتنیان قەلایی هەولێر و مزگەوتی گەورەی بازار (مزگەوتی حاجی داود) و بازاری قەیسەری و خانووە کەلەپوورییەکانی سەعدووناوە و خانەقا و تەعجیلن[٥] . لەگەل ئەمەش لەسەردەمی ئەتابیکدا یەکەم قوتابخانەی زانستی لە هەولێر هەبووە کە لەلایەن ئەتابکییەکان (مظفرالدين الكوكبري) لە سەددەی پێنجەمی کۆچی دروست کراوە بۆ مەبەستی ئاینی [٦]. چونکە شوێنیکی گرنگی

دەسەلاتدارەکانی ئەو سەردەمە بووە . ئەم شارە کۆنە لەگەل دروست بوونی پلانی شارو دانیشتوانەکەی لە ماوەی دەسەلاتی هەر سەردەمێك سیمایەکی کۆنی شارستانی تایبەت بە فەرمانرەوایی هەبووە . ئەمەش بریتین لە پاشماوەکانی کۆشك* (خانووی احمد چەلەبی) لە قەلآی هەولێر کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی عوسمانییەکان دەگەرێتەوە .

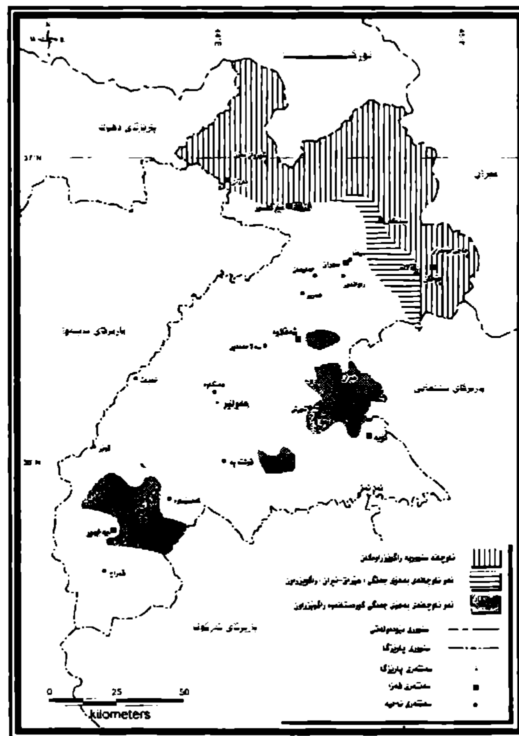
شوێنەوارە ئاینیەکان وەك مزگەوتی قەلای هەولێر و تەکیەی شێخ عبدالله لە قەلایی هەولێر . کە ئیستا وەکو (مەبانی) بینایی شوێنەواری ماوەتەوە* . ئەمەش وەکو دۆکۆمێنتێك دیارە لە شاری هەولێر کە ئەمەش مێژووی شارستانی کۆنی پێوەدیارە [٧].کە مێژووەکەیان دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی عوسمانیەکان [٨]. لەسەدەی هەژدەهەمی زاینی .

بازاری قەیسەری نمونەیەکی گرنگ و زیندوویی کۆنی ئەم سەردەمەبووە کە تائیستا کاری سەربەخۆی هاولاتیانی تێدا ئەنجام دەدرێت .بروانە وێنەی ژمارە (١) ، چونکە یەکێکە لە دۆکۆمێنتە شارستانیەکانی شاری هەولێر ، قەیسەری گەورە لە شاری قەلآو منارە تایبەتمەندیەکی بازرگانی خۆی هەبووە لە سەردەمی مزەفەرەدین کۆکبری [٩] و سەردەمی عوسمانیەکان . بازاری قەیسەری لە کۆنەوە تائێستا بە یەکێك لە بنەما بازرگانیەکانی و ئالوگۆرکاری کەل وپەل دەناسرێت . کە مێژوو شایەت حالی ئەم بازارە یە . ئەم بازارە لە ناوجەرگەی شاری هەولێردایە کە شوێنێکی ستراتیژی تایبەتی خۆیی هەیە چونکە لە ناوەندی شارێکی تەمەن ٧٠٠٠ سال لەمەوبەرە [١٠] کە کۆمەلێك لە دەسەلآتدارانی وەك سومەرییەکان و بابلییەکان و ئاشوریەکان تا دەگاتە فەرمانرەوایی عوسمانیەکان . کە

پاشماوەی شوێنەوارەکان لە شاری هەولێر ماوەتەوە ، بەلام سەبارەت بجوگرافیایی ناوچەکە دەکەوێتە باشووری پارێزگایی دهۆك و بەشی باکوری شاری کەرکوك و بەشی رۆژهەلاتی شاری موصل [11].

نەخشەی ژمارە (١)

پارێزگای هەولێر لەماوەی سالآنی(١٩٧٥-١٩٨٨)

سەرچاوە/ ئامادەکراوە بە پشت بەستن بە :

١- ئەمین قادر مینە، ئەمنی ستراتیجی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان، تەرحیل - تەعریب ،نەخشەکانی ژمارە (١٣ و ١٦ و ١٨).

٢- خلیل اسماعیل محمد، مؤشرات سیاسه التعریب والتهجیر فی اقلیم کوردستان العراق، ، خارگه رقم (٥)، ص٢٧.

ناوچەیەکی چوار وەرزی تەواوی هەیە بە پێی ئەندازەی فەلەك ناسی . هەروەها ناوچەیەکی کشتوکاڵی زۆری تێدا دەکرێت هەموو بەرووبومەکانی هەر لەم بازاڕەدا دەفرۆشرا .ئەم بازارە بە یەکێك لە تەلاری بازرگانی سێ نهۆمی کەلتووری سەدەی هەژدەهەم و نۆزدەهەم دەژمێردرێت . کە ئەمەش بۆ پێشکەوتنی لایەنی بازرگانی دەستێکی باڵای هەبووە هەر لە کۆنەوە تاوەکو ئەمڕۆ . ئەم بازارە لە هەموو سەردەمێك ستانداردیکی تایبەتی خۆیی هەبووە لە سەردەمی عوسمانیەکان هەرچەند گرنگییشیان نەداوە بە بازاری قەیسەری . ئەمەش چونکە بۆ ئەوان شوێنێکی ستراتیژی دەسەلاتی نەبووە . بەلام زۆربەی بازرگانەکان شوێنیکی تایبەتیان هەبووە سەبارەت بە شوێنی پشوودان لە دەوروبەری قەیسەری کە پێدەوترا خان (یان دیوەخان) ئەم دیوەخانەی کە هەبووە بەرامبەری مزگەتی قەیسەری ئێستا بووە . کە دەکاتی شوێنی ئیستا بازاری سیروان [١٢]. کە هەموو کاروانچیان لەم شوێنە پشوویان دەدا تا سالانی ١٩٥٠ _ ١٩٥١ پاشماوەی ئەم دیوەخانە هەر مابوو .

بازرای قەیسەری / بازاڕی قەیسەری تاکە بازاریکی کۆنی شاری هەولێربووە. ووشەی قەیسەری کە بۆ ئەم بازارە بەکارهاتووە . ناوی قەیسەری بۆ

کۆمـەلێك بـازاری کـۆنی شـارو دێهـاتی تـر ی جیهـانی بـەکارهاتوە .نـاوی قەیسەری لە ناوە راستیەکەیەوە بریتیە لـە بـازرای کـۆنی قەیـسەری رۆم لـە ئەستانبۆل .کە ئەم ووشەیە دەگەرێتەوە بۆ امبراتـۆر قەیـسەر کـە لـە شـاری قوسـتەنتینیە فـەرمانرەوایی کـردووە . ئـەم بـازارە ئێـستاش پاشماوەکـە ماوەتـەوە کـە پێـی دەلـێن (قیـاتلی چارشـو) [١٣].دواتـر عەرەبـەکان ئـەم ووشەیان بەکارهێناوە بۆ بازارەکانی خۆیان کە وەکو بازاریکی داخراو وابوون . هەروەها یونانیەکان ئەم ووشەیان بەکارهێناوە بۆ بازارەکانی خۆیـان. هـەر بۆیـە ئـەم نـاوە تـا ئێـستاش بـە قەیـسەری ناودبرێـت لـە شـاری هـەولێری .قەیسەری لە هەموو ولاتانی دۆنیا ئەگەر هەبێت پێك دێت لە بازارێکی داخراو کە لە چەند دووکانێك کە ڕارەوێکـی درێـژ هەیـە لـە سـەر شـێوازی کـۆلانێکی تەسك لەسەر یەك شێوازی بیناسازی بنیاتنراوە [١٤]، بروانە وێنەی ژمارە (٢).

نەخش و نیگارەکانی بیناسازی قەیسەری لەیەك دەچن وە هەروەها لە سەر یەك شێواز و یەك بنەمای کەرەستەی بیناسازی دروست کراوە کە پێکهاتەی ئـەم بـازارە بریتیـە لـە خـشت و گـل و گـەچ . لـە ناوەراسـتی هەنـدیك لـە بازارەکانی قەیسەری لە وولاتانی عەرەبی گۆرەپانێکی گەورە هەیە . ئەمەش بۆ داگرتنی ئەم کەل وپەلانەی وەك بازرگانی و ئالوگۆرکردنی بـەکارهاتووە . لەم گۆرەپانـە عـەمبار دەکرێـت . وەلـە هەنـدێك بـازاری قەیـسەری شـێوازی جیاوازی هەیە کە بریتین لە ژمارەی یەك ژووری بچووك کە بەکارهاتووە بـۆ پشوودانی بازرگانەکان یان خاوەن کالاکانی ئەم سەردەمە بووە .

ئـەم شـێوازە ی بیناسـازی بـازاری قەیـسەری لـە ولاتـانی تـری دونیـا دەبینرێت . وەك بازاری قاهیرەو و بازاری حەمیدیە لە دیمەشق یان بـازرای

کۆنی شام . هەروەها بازاری قەیسەری لاسایی بیناسازی بازاری موصل و بازرای شام کراوەتەوە [15]. بازارەکانی قەیسەری کە ناوێکی گەورەی سەردەمیانە بووە . بۆپیاوانی دەولەمەند و خاوەن بازرگانی گەورە بەکارهاتووە لەگەل ئەمەش کە بازارێك قەیسەری بوو بێت ، بازارێك بە تەنیشتیەوە بوووە کە پێی دەوترا قەیسەری بچووك ، کە هاولاتیان و دانیشتوانە هەژارەکان کەڵکیان لێ وەردەگرت . قەیسەری گەورەی هەولێر لە سالی ١٨٢٠ – ١٨٣٠ زاینی لە لایەن بەریزان حاجی قادر دباغ و حاجی حوێز مامە پیرس دروست کراوە [16]. لە ئەنجامی ئەمە هاتووە کە هەردوو بەرێزان سەردانی مالی خوای گەورەیان کردووە بۆ ئەنجامدانی فەریزەی حەج لە گەرانەوەیان بە وولاتی شام گەرانەوە سەردانی بازاری حەمیدیەیان کردووە . بۆیە هەمان بیرۆکەی دروست کردنیان خستەبەر بۆ دروست کردنی هەردوو بازارەکە ، لە نزیك ئەم بازارە بازارێکی تر هەبووە کە پاشماوەی شوێنەوارەکەی نەماوە کە لە سالی ١٢٥٠ زاینی کە لەلایەن مزەفەری گوگبوری دروست کرابوو ، ، بەلام ئەم بازارەی کە ئیستا دەبینرێت بازاری سەردەمی عوسمانیەکان بووە ، قەیسەری هەولێر پێك دێت لە دوو بازاری گەورەی کۆنی شوێنەواری کە یەکێکیان ناسراوە بە قەیسەری گەورە یان گومرگی کۆن واتە هەموو کەل وپەلەکان دەهێنرایە ئەم شوێنە ، ئەم بازارە هەر لە کۆنەوە وەکو شوێنێکی بازرگانی و گومرگ کردنی کەل و پەلەکان دەست نیشان کراوە . هەر بۆیە حاجی قادر کە دەکاتە باپیرەی (اسعد چلبی) لە سالی ١٨٧١ زاینی دامەزرێنەری ئەم بازارە بووە سەرپەرشتی ئەم بازارەی کردووە . کە دواتر لەلایەن موسەوییەکان نۆژەن کرایەوە واتە نوێ

کرایەوە لە لا یەن جووەکان . کە پێی دەڵێن بازاڕی جوولەکان کە لەساڵی ١٩٠٩ - ١٩١١ نوێکرایەوە .

بەڵام ئیستا جارێکی دیکە بازاڕی قەیسەری دووچاری وێران بوون دێت وە بازاڕی دووەم بریتییە لە قەیسەری بچووك کە لە سەر شێوازی قەیسەری گەورە دروست کراوە وە دامەزرێنەری ئەم بازڕاە بریتی بووە لە حاجی حوێزی کوری مامە پیرس [١٧]. ئەم بازڕاە تەواوکەری بازاڕی قەیسەری گەورەیە بۆ فرۆشتن کەل و پەلەکان بە خەلکانی هەژار .. بازاڕی قەیسەری پێك هاتوە لە بازاڕێکی داخراوی چوار دەرگای سەرەکی هەیە کە شێوازی دەرگاکان بریتین لە پێوانەی ٨٠ ، ٤ مەتر بەرزە و ٢٠، ١ مەتر پانی دەرگایی سەرەکیە[١٨]. بروانە وێنەی ژمارە (٣) .

ئەم دەرگایانە لە ماددەی دار دروست کراوە رووپۆشی دەرگاکان بە ماددەی ئاسن و بزماری ئاسنینی داپۆشراوە ، ئەمەش جۆریکە لە نەخش و نیگاری بیناسازی دەرگاو پەنجەرەکانی بازاڕی قەیسەری . ئەم دەرگایە بەشی سەرەوەی لەسەر شێوازی عەقدێکی شێوە قوچەکی و هێلکەیی دروست کراوە کە لە هەموو پاشماوە شوێنەوارییە ئاینیەکان بوونیان هەیە [١٩]. ئەم شێوازە زیاتر لە سەردەمی عەباسیەکان باوبووە . پێکهاتەی ئەم دەرگایە دوو راگری بەردینی لە لای راست و چەپی دەرگاکە دەبینرێت کە لە ماددەی مەرمەر دروستکراوە . کە ئەمەش کە لە دەوروبەری شاری هەولێر هاتووە بۆ لایەنی بیناسازی دەرگاکە و راگیرکردنی ، کە بریتیە لە دارێکی درێژ سەرەکی کە پێی دەڵێن بەشی سەرەکی دەرگاکە کە بەشی خوارەوەی وەکو نووکێکی تیژ دەچەقێنرایە ناو بەردێکی کون کراو بۆ زیاتر کردنەوەو

جولانی دەرگاکە ، لە دەرگای سەرەکی دەڕۆینە ناو بازارەکە کە مەمەڕێکی راست و کۆلانێکی رێك کە کۆمەڵێك دوکان لە خۆ دەگرێت ، کە لە سەر یەك شێواز بە کار هاتووە و دروست کراوە. بڕوانە وێنەی ژمارە (٤) .

بەڵام سەبارەت بە پێکهاتەی بازارەکە لە سێ نهۆمی کەلتووری پێك دێت . کە نهۆمی یەکەم واتە نهۆمی خوارەوە بریتییە لە سەرداب،، واتە ژێر زەمین بە واتا ناوەخۆیەکەی وە نهۆمی دووەم کە نهۆمی ناوەراستە بریتیە لە دوکانەکان ، بەلام سەبارەت بە نهۆمی سێیەم کە بریتیە لە شوێنی داگرتن و عەمبار کردنی کەل و پەلەکانی ئەم بازارە . چونکە ئەم بازارە وەکو کۆگایەك بەکارهاتووە لەم سەردەمەدا [٢٠] . هەروەها لە سەقفی بازارەکە دیارە کە سەقفێکی نیوە بازنەیی داخراوی درێژە .بڕوانە ژمارە (٥) . بەلام لە هەندێك شوێن پاشماوەی نەماوە دارماوە . لە ئەیوانی ئەم مەمەرە دەبینرێت چەندین کونی شێوە چوارگۆشە و لاکێشە هەیە کە ئەمەش بۆ ڕووناکی بەکارهاتووە ،وە هەندیك کونی شێوە لولەکی هەیە کەشوێنی ئەم دارانە بووە کەبۆ ساتری یان بەلەکۆنی ناوەکی بەکارهاتووە . بەلام سەبارەت بە پێکهاتەی بیناسازییەکەی بریتیە لە ماددەی گڵ و گەچ و خشتی سوور کە لەهەولێر پێی دەوترێت کەرپووچ . کە هەردوکانێك لە ماددەی کەرپووچ دروست کراوە شێوەی دوکانەکان بە پێی شوێنی بازارەکە دەگۆرێت ، کە هەندیکیان چوار گۆشەن و هەندیکیان لاکیشەن ، بەلام سەیری ناواخنی هەر دوکانێك دەکەین رووبەریکی بچووکی هەیە ، کە ئەمەش بۆ فرۆشتنی کەل و پەلی نموونەیی بەکار هاتووە . بەشێوەیەکی تاك بەلام بەکۆمەل لە ناو کۆگایەکە دەهێنرایە دەرەوە دەدرا بە کریارەکان . ئەم

بازارە لەسەدەی هەژدەهەم و نۆزدەهەم باوبووە کاری مامەلەگەری تێدا کراوە . بەلام دیواری دوکانەکان کە کە پێوانەکەی ٨٠-٩٠ سەنتیمەتر بوو لە بەشی سەرەوە دەرگای دووکانەکان حەلقەیەکی بازنەیی هەیە کە ئەمیش بۆ راگرتنی ئەم دەرگایە بووە بۆ دووکانەکان ئەو سێ بەشەی کە دەرگای دووکانەکانی داخستوە بریتی بووە لە بەشی یەکەم کە خوارەوەیە دەبوو بە مێزی بەردەمی دوکانەکە بەلام بەشی دووەم کە ناوەراستی دەرگا دارەکەیە دەچوە سەرەوەدەبوو بە ساتریدووکانەکە [٢١] واتە سێبەری دووکانەکە بەڵام سەبارەت بە عەقدی دووکانەکە هەموویان لەسەر یەك شێواز بوون لە ناوەخنی دووکانەکە گومبەتێك یان گومەزەیەك هەبووە کە نیوە بازنەیی بووە ئەمەش جۆرێکە لە هونەری بیناسازی ئەم سەردەمە کە لەسەردەمی ئەمەوییەکان و عەباسیەکان بە شێوازێکی جوانتر بە کارهاتووە [٢٢] ئەم عەقدەی دووکانەکانی پێك هێناوە لە ماددەی مەرمەر دروست کراوە کە لە شاری موصل هێنراوە بۆ بنیات نانی قەیسەری کە تائێستا بەردی حەللان لە موصل زۆر باوە و بەکاردێت کە ئەمەش یەکێك بووە لە توخمە سەرەکیەکانی بیناسازی سەردەمی ئیسلام هەر وەکو لە دەرگا و میحراب و کۆلانەکانی بازاری قەیسەری دەبینرێت بروانە وێنەی ژمارە (٦)

بەلام سەبارەت بە زەوی ناو کۆلانەکانی بازاری قەیسەری بریتی بوو لە فەرش کراوی خشتی سوور کە ئێستا بە مادەی موزائیك رووپۆش کراوە.بەلام سەبارەت بە نهۆمی سێ یەم لەگەڵ هەر ڕیزە دووکانێك رێگایەك هەبووە دەرۆیشتە بەشی سەرەوە کەنهۆمی سێ یەمە . پێکهاتەی نهۆمی سێ یەم

بریتی یە لەکۆمەڵێك ژووری شێوە چوار گۆشە و لاکێشە کە ئەمانە وەکو کۆگاو شوێنی پشوو دانی بازرگانان بەکارهاتووە. پەنجەرەکانی ئەم ژوورانە لە سەر شێوەی میحراب دروست کراوە کە بە ماددەی دار داخراوە وە هەروەها لە بەشی دەرەوەی پەنجەرەکان بە ماددەی ئاسن ڕووپۆش کراوە کە لە سەر شێوەی شەبەکەیەکی ئاسنی دروست کراوە کە هەندێکیشیان نەخشکراوە وەهەندێکیان بێ نەخشن ئەندازەی بیناسازییە [٢٣]. براونە وێنەی ژمارە (٧)

.لە بەشی دەرەوەی دەبینرێت کۆمەڵێك (طاق) شێوە نیوە بازنەی دەبینرێت لە ناوەراستی نهۆمی سێ یەم لە بەشی دەرەوەدا هەر وەکو دیارە.لەم نهۆمەدا تارمەیەکی لەدار دروست کراو هەیە کە وەکو بەلەکۆن بۆ ئەم سەردەمە بەکارهاتووە کە سیاجێکی لە دار دروست کراو وەنەحشێنراوە[٢٤].جوانکارییەکانی بازاری قەیسەری لە رادە بەدرە بووە بەلام بۆ سەردەمانی ئێستا هیچ بایەخیکی نیە لەبەر ئەوەی وێرانی و رووخانی بە خۆیەوە بینیوە بۆ چارەسەری ئەم کێشە لەلایەن کۆمەڵێك لیژنەی شوێنەواری بیانی هونەری نۆژەنکردنەوەی بۆ دارێژراوە بەلام تا ئێستا کارەکان ئەنجام نەدراوە .

وێنەی ژمارە (١): بازاری قەیسەری لە ساڵی ٢٠٠٧ ، کە تائێستا کاری بازرگانی هاوڵاتیان تێیدا بەردەوامە .
وێنەی / توێژەر : اراس اسماعیل خضر

وێنەی ژمارە (٢) : بازاری قەیسەری لە رووی بیناسازیەوە
وێنەی / توێژەر : اراس اسماعیل خضر

وێنەی ژمارە (٣):
یەکێك لە دەرگاکانی قەیسەری
گەورە لە شاری هەولێر /
وێنەی/ توێژەر : اراس اسماعیل خضر

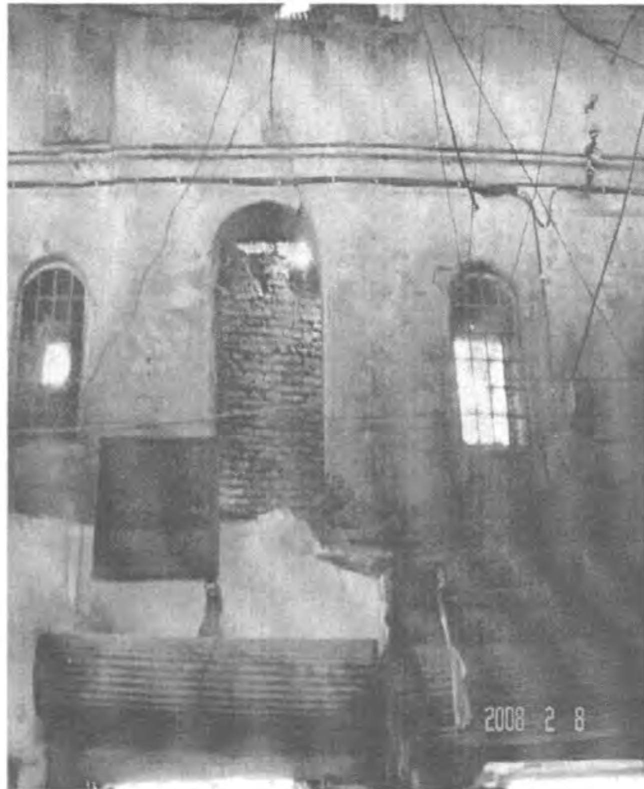
وێنەی ژمارە (٤):
یەکێك لە کۆڵانە سەرەکیەکانی
بازاری قەیسەری شاری هەولێر
وێنەی/ توێژەر : اراس اسماعیل خضر

وێنەی ژمارە (٥):
یەکێك لە ئەیوانی کۆلانە
سەرەکیەکانی بازاری قەیسەری
شاری هەولێر
وێنەی / تویژەر : اراس اسماعیل خضر

وێنەی ژمارە (٦):
یەکێك لە پێکهاتەی
دوکانەکانی بازاری قەیسەری
شاری هەولێر
وێنەی / تویژەر : اراس اسماعیل خضر

وێنەی ژمارە (٧):
یەکێك لە پێکهاتەی پەنجەرە و تاقەکانی بازاری قەیسەری شاری هەولێر .
وێنەی / توێژەر :
اراس اسماعیل خضر

پەراوێزەکان:

[1] ياقوت الحموى : شهاب الدين ابى عبدالله بن ياقوت بن عبدالله الحموى الرومـى : ت٦٢٦ه - /١٢٢٨م ، معجـم البلـدان ، مجلـد الاول ، ط٢ ، بـيروت ، ١٩٩٥ ، ص ٤٣٨ .

[2] حسين: محسن محمد : اربيـل فـى العهـد الاتـابكى ، مطبعـة ، الاسـعد ، بغـداد ، ١٩٦٥ . ص١٠١ .

[3] الباحث : زيارة ميدانية ومقارنـة بـالاقوال الـسابقة حـول سـوق اربيـل (قيـصرى هەولێر) .

[4] حسين: د محسن محمد . نفس المصدر ، ص ١١٤ .

[5] دراسة الباحث حول الاثار المجاورة الباقية لحد الان ، المصادف ٢٣/١٢/ ٢٠٠٧ .

[6] حسين:، نفس المصدر ، ص ١١٤ .

♣ دەتوانین بلێن کۆشك بـە خانووەکـەی(احمـد چـەلەبی و خـانووی رشـید اغـا) چونکە سـەبارەت بـە خانووەکـانی تـر رووبـەرێکی گـەورەتر و لـە دوونهـۆمی پیـاو ماقولەکان دروست کراوە

♣ المباني الاثرية : مانایی هەموو پاشماوەکانی کە خانوو بەرەو مزگەوت و کۆشك و تەلار و کلێساو دیر و تەکیەو قەلاو لە خۆ دەگرێت .

[7] اسماعيل حجارة : التنقيـب فـى قـالينج اغـا (اربيـل) الموسـم الرابـع . ١٩٧٠ ، مجلة السومر ، عدد ٢٩ ، ص ١-٢ ، مديرية الاثار العامة ، بغداد ، ١٩٧٣، ص ١٢- ٣٤ .

(٨) زوبير بلال اسماعيل ، اربيل فـى ادوارهـا التاريخيـة ، مطبعـة النعمـان ، النجـف الاشرف ، ١٩٧١ ، ص٤٥ .

(٩) د محسن : نفس المصدر ، ص ١١٢ .

(١٠) زوبير بلال اسماعيل ، اربيل في ادوارها التاريخية ، مطبعة النعمان ، النجف الاشرف ، ١٩٧١ ، ص ٦١-٦٢ .

(١١) حسب الخارطة اربيل شكل رقم (١) ،

(١٢) الباحث ولقاء مع الاهلي السوق . المصادف ، ٣٤ /١٢ / ٢٠٠٧ .

(١٣) هذه الكلمة ماخوذة من المصطلحات اللغوى التركية ، لقاء مع الاستاذ المساعد ، د عبدالله حداد ، من جامعة صلاح الدين ، المصادف ٢٣/ ١٢ / ٢٠٠٧ .

(١٤) حسن ، زكي محمد ، الفنون و الاسلام ، القاهرة ، ١٩٤٨ ، ص ٥٤ .

(١٥) زيارة الباحث : الى سوق الحميدية بسوريا ، المصادف : ٥/ ٨/ ٢٠٠٦ . مع وفد قسم الاثار .

(١٦) لقاء مع د عبدالله حداد ، المصادف /٢٠٠٧/١٢/٢٣ .

(١٧) لقاء مع الكاسب ، حاجي خليل و يعمل في هذا السوف من السنة ١٩٣٤ ، حتى الان.

(١٨) الجمعة ، احمد قاسم الجمعة : العناصر و الميزات المعمارية في المدرسة الستنصرية ،المراحل التاريخية للمدرسة المستنصرية ، محمد المشهداني ، اسامة ناصر النقشبدندى ، ١٩٨٦٧ ، بغداد ، ص ٤٢.

(١٩) رجب : غزى : العمارة العربية في العصر الاسلامي في العراق ،. بغداد ،. ١٩٨٩ ، ص ٢١٠ – ٢١٦ .

(٢٠) الباحث : اخذت المعلومات من الاهالي السوق .

(٢١) دراسة ميدانية / حول الموضوع بقلم الباحث :

(٢٢) الاعظمي : خالد خليل : المراحل التاريخية للمدرسة المستنصرية ، محمد جاسم ، اسامة النقشبندى نفسس المصدر ، ص ١٩ .

(٢٣) الاعظمی ، خالد خلیل ، الزخارف الجداریة فی اثار بغداد ، بغداد ، ١٩٨٠ ، ص٧٣ .

(٢٤) الحداد : محمد حمزة اسماعیل ، موسوعة العمارة الاسلامیة فی المصر من الفتح العثمانی حتی عهد محمد علی ، مطبعة قاهرة . ١٩٩٨ ،، ص١٥٩ .

داهێنان و دروست کردنی مۆری لوولەیی لە لایەن سۆمەریەکان

ئارام جلال حسن هموندی
ی. توێژەر: لە بەشی شوێنەوار
زانکۆی سەلاحەددین

دوای ئەوەی کە مرۆڤ لە کۆتایی چاخی بەردینی ناوەراست (Mezolithic)* بەشێوەیەکی سەرەتایی و سنووردار فێری کشتوکاڵ بوو [۱]. ئەوا لە چاخی بەردینی نوێ (Neolihtic)** کشتوکاڵ بووە بناغەی ژیانی ئابووری مرۆڤ . کشتوکاڵ رۆلێکی سەرەکی هەبوو لە گەشەسەندن و پێشکەوتنی مرۆڤ . بەجۆرێك کە گۆڕانێکی گەورەی لە ژیانی مرۆڤی کۆن دروست کرد ، لە دیارترینی ئەو گۆرانکاریانەی کە بەهۆی کشتوکاڵ ڕوویاندا ئەمانەن: بەخێوکردنی ئاژەڵ و چاك کردنی زەویەکان بەمەبەستی کشتوکاڵ کردن ، لەو سەردەمەدا(چاخی بەردینی نوێ)مرۆڤ بەیەکجارەکی نیشتەجێ بوو دوای ئەوەی کە لە چاخەکانی پێشتر مرۆڤ گەرۆك بووەو خۆراکی خۆی تەنها بە کۆکردنەوە ئامادەکردووە نەك لە رێگەی کشتوکاڵەوە . هەروەها لەم چاخەدا (چاخی بەردینی نوێ) مرۆڤ خێزانی پێکهێناو دواتر کۆمەڵگەش بەشێوەیەی سەرەتایی دروست بوو ، ئەمە سەرەرای ئەوەی کە چەندین گۆرانکاری تری گرنگ لە ژیانی مرۆڤ روویدا [۲]. مرۆڤ لە چاخی بەردینی نوێ پشتی بەهەردوو سەرچاوەی کشتوکاڵ کردن و بەخێوکردنی ئاژەڵ

بەستا بۆ ڕێکخستنی کاروباری ژیانی ڕۆژانە و بارودۆخە ئابوورییەکەی. دوای ئەوەی کە مرۆڤ بەیەکجارەکی نیشتەجێ بوو ئەوا سەرەتای خاوەنداریەتی تاکە کەس (الملكیه الفردیه) سەریهەڵدا ، ئەمەش لە سەرهەڵدانی مۆری ڕووتەخت (Stamp Seal) دەردەکەوێت و ڕەنگ دەداتەوە[٣]، ئەمەشیان لە ئەنجامی زۆربوون و جۆراوجۆری بەرووبومە کشتوکاڵی و ئاژەڵیەکان دەرکەوت[٤] ، بەم جۆرەش بەرهەمە کشتوکاڵی و ئاژەڵیەکان لەپێداویستی مرۆڤەکان زۆرتر بوون و وای کرد کە مرۆڤی کۆن هەڵیگرێت و لەکاتی پێداویستی بەکاری بهێنێت ، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە بەروبومە زیادەکانی لای لەگەڵ ئەو کەل وپەل و ماددانە دەگۆڕیەوە کە لەلای خۆی و ژینگەکەی دەوروبەری بەدەست نەدەکەوت ، وەك بەدەستهێنانی هەندێك جۆری بەرد کە ئامێر و کەل و پەلە کشتوکاڵیەکانی خۆی لێ دروست دەکرد ، ئەمەش بەسەرەتایەکی سەرهەڵدانی بازرگانی و گەشەی ئابووری دادەنرێت [٥]، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە کە لەکاتی کنەو پشکنینە شوێنەواریەکان چەندین کۆگا دۆزراونەتەوە کە بۆ کۆکردنەوەو هەڵگرتنی کەل و پەلەکان و بەرووبومەکان دروستکرابوون ، ئەم کۆگایانە لە هەریەکە لە گوندە سەرەتاییەکانی وەك : حەسونە [٦] ، ئوم دەباغیە [٧] ، گردی سەوان [٨] دۆزراونەتەوە، ئەم کۆگایانەش لە شێوەی حەوزی بازنەیی و گۆزەی قەبارە گەورەی دەردەکەوتن و لە قوری سورنەکراوە دروست کرابوون (وێنە ١) .

هەندێك لەم کۆگایانە قەبارەیان زۆر گەورەبوو ،کە ڕەنگە وەك کۆگایەکی گشتی وابێت کە لەلایەن گشت خەڵکی ناوچەکە بەکارهاتووە و تایبەت نەبووە بە تەنها یەك خێزان [٩] ، شایانی باسە ئەم کۆگایانەش لە

ڕووی دەرەوە بە قیر داپۆشرابوون [١٠] .کۆکردنەوەو هەڵگرتنی ئەم گۆزە و کەلو پەلانە لە کۆگایەکی گشتی بەم جۆرە دەبێتە هۆی تێکەل بوونیان بەیەکتری و ناتوانرێت کەل و پەلەکانی کەسێك بە ئاسانی لە هی یەکێکی تر جیابکرێتەوە ، کە ڕەنگە زۆر جار کێشەی لە سەر دروست ببێت ، ئەمەش پاڵی بەمرۆڤی وڵاتی دوو ڕووبار نا بۆ ئەوەی هۆکارێك دابهێنیت تا لەم جۆرە کێشانە رزگاریان بکات و بەدووریان بخاتەوە ، ئەم داهێنانەش بریتی بوو لە مۆر [١١]، مۆرەکان لە سەرەتادا بەشێوەیەکی ڕووتەخت بەدەرکەوتن *** ، مۆری ڕووتەخت بریتیە لە پارچە بەردێکی شێوە ئەندازەیی (بازنەیی ، هێلکەیی ، لاکێشەیی) کە لەسەر ڕوویەکي یان هەردوو ڕوو چەند هێلێکی ڕاست و تەریب یان یەکتربڕ هەڵکەندراون ، بۆ یەکەم جار ئەم جۆرە مۆرە لە چینی دووەمی گردی حەسوونە (٥٤٠٠ پ.ز) لە کوردستانی عێراق(باکوری عێراق) دۆزراونەتەوە[١٢] ، بەهەمان شێوەش لە گردی سەوانیش دۆراونەتەوە [١٣] ، کە ئەمەشیان مێژووەکەی بۆ هەمان سەردەمی حەسوونە دەگەرێتەوە [١٤] ، دواتر ئەم جۆرە مۆرە لە کوردستانی سووریا (باکوری سووریا) و کوردستانی تورکیا (ئەنادۆل) سەریان هەڵداوە [١٥] ، بەلام هەندێك لە توێژەرەکان دەڵێن مۆری ڕووتەخت بۆ یەکەم جار لە سەردەمی حەلەف لە هەزارەی پێنجەمی پێش زاین سەری هەڵداوە[١٦] . (وێنە ٢)

چۆنیەتی بەدەرکەوتن و داهێنانی ئەم جۆرە مۆرە شتێکی لەناکاو نەبووە ، بەڵکو بەچەند قۆناغێك تێپەر بووە ، ئەمەش لە نەخش و نیگارەکانی سەر ڕووی گڵێنەکانەوە دەردەکەوێت **** . چونکە ئەو نەخش و نیگارانە بە سەرەتایەکی هەوڵەکانی مرۆڤ دادەنرێت بۆ ناسینەوەو

جیاکردنـەوەی بەرهەمـە دروسـتکراوەکانی خـۆی لـەوانی تـردا ، بـەڵام ئـەم ڕێگەیە پێویستی بە کارێکی زۆر هـەبوو ، هـەروەك ناتوانرێـت هـەموو کاتێـك هـەمان جـۆری نـەخش و نیگارەکـان وەك خـۆی لـە سـەر ڕووی گڵێنـە جـۆر بەجۆرەکان وەك یـەك دروسـت بکاتـەوە ، هـەروەها دروسـتکردنی نـەخش و نیگارەکان پێویستی بەکاتێکی زۆر هەبوو ، ئەم کێشانە وایان کرد کە مـرۆڤ هەڵستێت بە هەڵکۆلینی نەخش و نیگارەکان یـان هێماکـانی تایبـەت بـەخۆی لەسەر ڕووی بەردێك ، دواتر بـە ڕووی بـەردە هەڵکۆڵدراوەکـە فـشار دەخاتـە سەر ڕووی گڵێنەکە لەوکاتەی کە هێشتا تەڕەو تەواو ووشـك نەبۆتـەوە، بـەم جۆرە نەخش و نیگارەکان یان هێماکانی سەر ڕووی بەردەکـە هـەموو کاتێـك وەك خۆی لەسەر ڕووی گڵێنە جۆربەجۆرەکان دەردەچێتەوە ، یـان بەفـشار خـستنی ڕووی بەردەکـە بـەو تاتـە قـوڕەی کـە دەرچـەی گۆزەکـان و گڵێنـە جۆربەجۆرەکانی پێ دادەخرا . بەم جۆرە بەشێوەکی ئاسان و هەموو کاتێـك نەخش ونیگارەکان و هێما جۆربەجۆرەکان بەهەمان شێوە وەك خۆی لەسـەر ڕووی گڵێنە و تاتە قوڕەکـان دووبـارە دەکرایـەوە . ئەمـەش لـە دوو ڕووەوە سوودی هەبوو :

یەکـەمیان : ئاسـینەوەی کـەل وپەلـەکان لـەلای خاوەنەکـەی بەشـێوەیەکی ئاسان و بێ گرفت و پاراستنی لە دزین و تێکەڵاوی بە کەلوپەلی کەسێکی تر، ئـەویش بـەهۆی ئـەو نـەخش و نیگـار و هێمایانـەی کـە لەسـەر ڕووی کـەل و پەلەکان مۆرکرابوون بە هۆی مۆرەکەوە .

دووەمیان : ئەم داهێنانە کاتێکی باشی بۆ مرۆڤی کۆن گەڕاندەوە ، چـونکە پێش ئەم داهێنانە مرۆڤ ناچاربوو خۆی نەخشەکان لەسەر ڕووی یەکە یەکەی

گڵینەکان بکێشێت ، ئەمەش زەحمەتی و کاتێکی زۆر دەخایەنێت، بەڵام بەهۆی داهێنانی مۆر ، مرۆڤ تەنها بە ڕووی مۆرەکە فشار دەخاتە سەر گڵینەکان لەحاڵەتی تەریدا ، کە دەبێتە هۆی دەرچوونی هەمان نەخش و نیگار و هێما لەسەر ڕووی گڵینەکە .

ئەم جۆرە بەردە ڕوو هەڵکەندراوەش بە مۆری ڕووتەخت ناودەبرێت ، هەندێك لە توێژەرەکان سەرهەڵدانی مۆر زیاتر بۆ لایەنی بیروباوەری ئاینی مرۆڤەکانەوە دەگەڕێننەوە و دەڵێن مۆرەکان لە نووشتەوە سەری هەڵداوە ***** ، بەجۆرێك کە دەتوانرێت ئەو مۆرەی کە لەسەر ڕووەکەی هێمای پیرۆز هەڵکەندراوە بە داگرتنی لەسەر ڕووی قوڕێك یان گڵینەیەك لە حالەتی تەریدا هەمان هێمای پیرۆز دەردەچێت، بەمەش ئەم هێما پیرۆزەی سەر ڕووی مۆرەکە بەهەمان شێوە دەگوازرێتەوە بۆ سەر ڕووی گڵینەکە یان قورەکە بەپێی بیروباوەری مرۆڤی کۆن ، بەم پێیەش ئەو تاتە قوڕەی کە دەرچەی گۆزەکانی پێ داخراوە یان ئەو گڵینانەی کە مۆری هێما پیرۆزەکانی لەسەر کۆپی کراوە ،دەبێتە هۆی گواستنەوەی هێزی جادوویی نووشتەکە (مۆرەکە)بۆ سەر گڵینە و گۆزەکە، بەمەش هەریەکێك بیەوێت قەپاغی قوڕینەی دەرچەی گڵینە و گۆزەکە بشکێنێت بەمەبەستی دزینی کەل و پەلەکانی ناوی ئەوا تووشی ئازاری هێما پیرۆزەکانی سەر مۆرەکە (نووشتەکە) دەبێت ، ئەمەش وا لە کەسەکە دەکات کە ترسێك بیگرێت و نەوێرێت قەپاغەکە بشکێنێت [١٧] ، هەروەك هەندێك لە توێژەرانی تر پێیان وایە کە کۆنترین جۆرەکانی مۆر لەو ملوانکانەی (pendants) کە لەبەردی سەوز (ستیتایت Steatite) و ئەو بەردە بازنەییە بچووکانەی کە لەسەر

ڕووەکەی هێڵی ڕاست و یەکتربڕ هەڵکەندراون بریتین لە کۆنترین جۆری مۆری ڕووتـەخت[18] ، مـۆری ڕووتـەخت بـە بـەردەوامی لـە سـەردەمەکانی دوای سەردەمی حەسونە بەکارهاتووە ، وە لە هەردوو سەردەمی حەلەف و عوبێد مۆری ڕووتـەخت بەشێوەیەکی فـراوانتر تەشـەنەی کـرد و زۆرتـر بـەکارهێنرا .بابەتـە هەڵکەنـدراوەکانی سـەر مۆرەکـانی سـەردەمی حەلـەف بـەزۆری ئەندازەیی بـوو ، بـەڵام مـۆری سـەردەمی عوبێـد بریتیـە لـە جـۆرە مـۆرێکی ڕووتـەختی نیمچە بازنـەیی، کـە وێنـەکانی سـەر ڕووی مۆرەکـە تارادەیـەك ئاڵۆزی پێوە دیـارە و زۆر لایـەنی گرنگمـان پیـشان دەدات ، گـرنگترین وێنـە هەڵکەندراوەکانی سەر ڕووی مـۆری ڕووتـەختی سـەردەمی عوبێـد ئەمانـەن : ئاژەڵی شاخدار ، سەگی ڕاوکردن ، وێنەی مرۆڤ کە دەمامکێکی لەسـەر دەم وچاوی دانـاوە ،یـان وێنـەی دوو مـرۆڤ دەردەکـەوێت کـە لەحالـەتی جـووت بووندان[19] (وێنەی ٣) .

هـەروەها جـۆرە مـۆرێکی ئـەم سـەردەمە کـە لـەگردی تەپەگـەورە دۆزراوەتـەوە کـە مـۆرکی تاکـە کەسـی و ئـاینی پێـوە دیـارە [20] . (وێنـە ٤)،هەرچـی مـۆری لولەییـە کـە دوای مـۆری ڕووتـەخت سـەری هەڵداوە ،کـە مێژووی سەرهەڵدانی بۆ نیوەی دووەمی سەردەمی وەرکا دەگەڕێتـەوە ، کـە بـۆ یەکـەم جـار لـە چـینی (٤ب)شـاری وەرکـای سـۆمەری لـە دەوروبـەری ٣٥٠٠پ.ز دۆزراوەتەوە [21] .

مۆری لوولەیی : بریتیـە لـە پارچـە بـەردێکی شـێوە لوولـەییی ، کـە بەشێوەی درێژی لە ناوەڕاست کونکراوە بەمەبەسـتی هەڵواسـینی بـە ملـەوە لەڕێگـەی داوێـك یـان پـەتێك یـان زنجیریکـی کـانزایی ، لەسـەر ڕووی مـۆرە

لوولەییـــەکان وێنـــەکان بـــە یارمـــەتی ئـــامێرە جۆربـــەجۆرەکانی هـــەڵکۆلین بەشێوەیەکی پێچەوانە (معکوس) هەڵدەکۆڵران ، ئەمەش بۆ ئەوەی لە کاتی داگرتنی بەسەر ڕووی تاتە قوڕەکان وێنەکان بەشێوەیەکی تەواو وەك خۆی دەربچێت ، واتە بەم جۆرەی کە خاوەنەکەی ویستوویەتی دەربچێت[٢٢] . (وێنەی ٥) .

شـێوەی مـۆری لولـەیی یارمـەتی خاوەنەکـەی دەدات لـە مـۆرکردنی ڕووبەرێکی بێ کۆتـا مـادەم مـۆرە لوولەییەکـە لەسـەر ڕووبـەری تاتـە قـوڕە دەخولێنرێتەوە ، بەڵام وێنەکان بەشێوەیەکی دووبـارەکراوەیی دەردەچـن و دووبارە دەبنەوە [٢٣] ، لەبەر ئەوەی شاری وەرکا تاکە شوێنە کـە کـۆنترین جۆری مۆری لوولەیی تیایدا دەرکەوتووە ، بۆیە داهێنانی مـۆری لوولـەیی بـۆ دانیـشتوانی شـاری وەرکـای سـۆمەری دەگەڕێتـەوە واتـە بـە یـەکێك لـە داهێنانەکانی سۆمەریەکان دادەنرێت[٢٤] .

شـێوەی مـۆری لوولـەیی گونجـاوە لەگـەڵ سروشـتی کارەکـانی مرۆڤـی سۆمەری جا سەرهەڵدانی ئەم شێوە لوولەییـە لـە ناکـاو بێـت یـان بـە قۆنـاغ قۆناغ سەری هەڵدابێت، هەرچـۆنێك بێـت داهێنـانی مـۆری لوولـەیی لـە پـاڵ داهێنای نووسین بەیەکێك لە داهێنانە شارستانیە گرنگـەکانی سـۆمەریەکان و عێراقی کۆن دادەنرێت [٢٥] .

هەرچی شـێوە و قـەبارەی مـۆری لوولەییـە ئـەوا بەشـێوەیەکی گـشتی لەســەردەمێکەوە بــۆ ســەردەمێکی تــر جیــاوازی هــەبووە ، هەنــدێکیان قەبارەکەیان یەکجار گەورەیە ، ئەمەش وەك مـۆرە لوولەییـەکانی سـەردەمی وەرکا(٣٥٠٠ ـ ٣٠٠٠پ.ز)[٢٦] ، بەڵام هەندێکیان یەکجار درێژ و تیرە باریکن ،

ئەمــەش وەك مــۆرە لوولەییــەکانی ســەردەمی بەرەبــەیانی بنەماڵــەکان ، بەتایبـەتی سـەردەمی گزنگـی بنەماڵـەکانی یەکـەم [٢٧](٢٩٠٠ ـ ٢٨٠٠ پ.ز) هەنـدێکیان قـەبارە بـچووکن وەك مـۆرە لوولەییـەکانی سـەردەمی بـابلی کۆن(٢٠٠٠ ـ ١٥٣٩ پ.ز) ، ئەمە سەرەرای بوونی مۆری شێوە رووچاڵ (مقعر) و قۆقز (محدب) و مۆری ستاندارد (نموونەیی)[٢٨] .(وێنە ٥).

هەرچـی ئـەو ماددەیـەی کـە مـۆری لوولـەیی لـێ دروسـت دەکرێـت ئـەوا بەشـێوەیەکی گشتی بـەردە ، وە لەهـەر سـەردەمێك بـەکارهێنانی جـۆرێکی دیاریکراو لە بەرد لە دروسـت کردنـی مـۆر بـاوبووە، لـە چـاخەکانی سـەرەتا (سـەردەمی وەرکـا) زیـاتر ئـەو بەردانـە بـەکار دەهـاتن کـە ناسـك بـوون و کارتیـاکردن و هـەڵکۆڵینیان ئاسـان بـوو ، وەك بـەردی کلـس ، ئەلابەسـتر ، بەردی سابوونی و بەردی جیری ، بەڵام لە سەردەمی ئەکەدی و دواتر بـەردی بەهێز و رەق بەکارهاتووە لە دروست کردنی مۆردا ، وەك بەردەکانی دیورایت ، لازوورد و عەقیق ، بەللوری شاخاوی [٢٩] ، بەکارهێنانی ئـەم جـۆرە بـەردە رەقانە بۆ سێ هۆکاری سەرەکی دەگەرێتەوە کە ئەمانەن :

١- پێشکەوتنی ئامێرەکانی تایبەت بە درووست کردنی مۆر بـە جۆرێـك کــە توانــای هــەبوو ئــەم جــۆرە بــەردە رەقانــە هــەڵبکۆڵێت و نەخشەکانی لەسەر دروست بکات .

٢- تواناو لێهاتوویی وەستا لە بەکارهێنانی ئەم بەردانە لە کارەکانی دا

٣- گرانی نـرخ وجـوانی ئـەم بەردانـە وای کردبـوو کـە داواکـاری گشتی لەسـەر بێـت ، چـونکە ئـەم بەردانـە بـە ئاسـانی تووشـی دارمـان

وداخوران نابن بە جۆرێك کەوای لێ بێت وێنەکانی سەر مۆرەکە لە پاش ماوەیەکی کەم بخورێت و ڕەشبێتەوە.

سەرەرای ئەمانەی سەرەوە ئەوا هەندێك مۆری لوولەیی هەیە کە لە قوری سوورکراوە ، سەدەف و گوێچکە ماسی و شاخی فیل (عاج) هەویری فەرت ، کانزای وەك زێرو زیو و مس درووست کراوە ، بەلام ئەگەر مۆرەکە لە کانزا دروست بکرێت ئەوا ناواخنەکەی لە دار یان قیر دروست دەکرا [٣٠] ، هەروەها هەندێك جۆری مۆری لوولەیی هەیە کە هەردوو جەمسەرەکەی بە ماددەیەکی کانزایی وەك زێر یان زیو داپۆشراوە ئەم بەرگە کانزاییەش نەخشی ئەندازەیی جوانی لە سەر هەلکەندراوە [٣١] . بەکارهێنانی ئەم جۆرە مۆرانە بەپێی بەرزی پلەی کۆمەلایەتی کەسەکە بوو ، بۆ نموونە تاکە هەژارەکانی ناو کۆمەلگەی سۆمەری مۆرەکانیان لە بەردی بێ نرخ یاخود لە قور درووست دەکرا ، بەلام کەسێکی پایە بەرزی ناو کۆمەلگە مۆرەکەی لە بەردی بەنرخ دروست کراوە .

ئەم جۆرە بەردانەی کە لە ولاتی دوو رووبار بەکاردەهاتن لە درووست کرنی مۆردا بە شێوەیەکی گشتی کەم بوون ، هەربۆیەش ئەم بەردانەیان لە ناوچەکانی دەوروبەری ولاتی دوو رووبار دەهێنران [٣٢] ، زۆر جار بەردەکان لە گەل کەل وپەلی تر بە ئامادەکراوەیی لە ناوچەی بەردەکە خۆی دەهێنران [٣٣] ، بۆ نموونە بەردی لابس لازولی لە چیای سەری سەنگ (Sarisang)****** لە دۆلی بەدخشان لە ولاتی ئەفغانستانی ئێستاوە بۆ ولاتی دوو رووبار دەهێنرا [٣٤] ، هەروەها عەقیق و لازورد لە ولاتی هیند و ناوچەکانی کەنداوی عەرەبی دەهێنران [٣٥] .

هەرچی ئەو ئامێرانە بوون کە لە درووست کردنی مۆردا بەکار دەهاتن ، ئەوا لە قۆناغەکانی سەرەتا ئەم ئامێرانە لە بەردی رەق و بەهێز دروست دەکران وەك بەردی سەوان و ئۆبزیدی کە لەسەر شێوەی چەقۆو برەر (مقاشگ) دروست دەکران [٣٦]، بەلام بە دۆزینەوەی مس لە کۆتایی هەزارەی چوارەمی پێش زاین ئامێرەکانیان لە مس دروست دەکرد [٣٧] ، دواتر لە سەردەمی ئاشووری لە کانزای برۆنز و پاشان ئاسن دروست دەکران [٣٨] ، ئەو ئامێرانەی کە لە دروست کردنی مۆر بەکاردەهاتن لەسەر شێوەی کونکەرو چەقۆو برەر و تاشەر و مەورەد دروست دەکران [٣٩] ، هەروەها ئامێرێکی تری پێشکەوتوو هەبوو کە لە دروست کردنی مۆر بەکاردەهات ، ئەم ئامێرەش پێکدەهات لە کەوانەیەك و پەتێکی توندکراو بە هەردوو جەمسەری کەوانەکە ، کە لەناوەراستی پەتەکە ئامێرێکی نووك تیژی وەك (سومبە) یان چەقۆیەکی بچووکی پێوەبوو، کە بەهۆی ئەم ئامێرەوە رووی مۆرەکەی پێ نەخش ئەکرا ئەویش بەهۆی سوورانەوەی ئەم چەقۆیە (سومبە) بەیارمەتی پەتەکە لە سەر رووی مۆرەکە ، رەنگە ئەم ئامێرەش لە ئامێری کونکەری خولاوەی دەستی (المثقب اليدوي الدوار) گەشەی سەندبێت و کە لە سەردەمەکانی پێش تر بەکاردەهات [٤٠]، بەلام لە سەردەمی کاشیەکان (١٥٩٥ ـ ١١٥٧ پ.ز) پەپکەی خولاوە بەکاردەهات بۆ دروست کردن و هەلکۆلینی بابەتەکانی سەر رووی مۆرە لوولەییەکان، ئەم ئامێرەش بریتیە لە پەپکەیەك کە بەخێراییەکی زۆر دەخولێتەوە بەردی مۆرەکەی لێ نزیك دەکرێتەوە ، ئەمەش دوای ئەوەی کە نەخشەی یان پلانی ئەو وێنانەی کە دەمانەوێت هەلێکۆلین لە سەر رووی مۆرەکە دیاری دەکرا ، کاتێك مۆرەکەی

لێ نزیك دەکرێتەوە بەری دەکەوێت و هەڵی دەکۆڵێت و وێنەکەی لە سەر نەخش دەکات[٤١] .

لە گرنگترین شێوازەکانی نەخشاندن و هەڵکۆلینی دیمەنەکانی سەر ڕووی مۆری لوولەیی ئەمانە :

١ ـ شێوازی برین (cutter style) :

ئەمەش بریتیە لە کۆنترین شێوازی دروست کردنی مۆری لوولەیی ، کە تیایدا ئامێرێکی تیژ بەکاردێت بۆ برینی ئەو بەشەی کە دەمانەوێت نەخشەکەی لە سەر هەڵبکۆلین ، ئەمەش بە پەستانی ئامێرەکە لە سەر ڕووی بەردەکە بە مەبەستی برینی ، بەم ئامێری برینەش بە زۆری لە بەردی بەهێز و ڕەق لەسەر شێوەی چەقۆ و کەتەر دروست دەکرا[٤٢] .

٢ ـ شێوازی داماڵین (تحزیز) :

لەم شێوازە دا ئامێرێکی نووك تیژ بەکاردێت ، ئەو وێنەیەی کە نەخشەی بۆ کێشراوە لەسەر ڕووی بەردەکە (مۆرەکە) بە شێوەیەکی بەردەوام لێی دەخشێنرێت و بەهێواشی بەشە دیاریکراوەکەی ڕووی بەردەکە دادەماڵێت هەڵی دەکۆڵێت ، بەم جۆرە بە شێوەیەکی بەردەوام ئامێرەکە لەسەر شوێنی پێویست دەخشێنرێت تاکو وێنەکە دەگاتە قولی پێویست[٤٣] .

٣ ـ شێوازی کونکردن/ درێل (Drilling) :

لەم شێوازە دا ئامێرێکی کونکەری نوك تیژ بەکاردێت ، لەسەر ڕووی مۆرەکە هەندێك بەشی سەرەکی وێنەکە دیاری دەکرێت هەڵدەکۆلرێت ، بۆ نموونە : بۆ دروست کردنی وێنەی مرۆڤێك لە سەر ڕووی مۆرەکە ،

سەرەتا چەند خاڵێکی دیاریکراوی وەك سەر ، قۆڵ ، سنگ ، قاچەکانی ،هەڵدەکۆڵرا ، ئەم خاڵە سەرەکیانە لە سەرەتادا بە شێوەیەکی نیمچە بازنەیی دەردەکەون ، پاشان ئەم خاڵە نیمچە بازنەییانە بەشێوازی برین و داماڵین بەیەکی دەگەیەنن و دیمەنی مرۆڤێکی ئاسایی دەردەچێت [٤٤].

بۆ هەرجۆرێك لە نەخش و دیمەنەکان شێوازی تایبەتی هەیە لە هەڵکۆلینی ، بۆ نموونە وێنەکانی سرووشت و ژیانی ڕۆژانە کە پێویستیان بە ووردی و دیقەتێکی زۆر هەیە ئەوا بەهۆی ئامێرەکانی وەك ، کونکەر و مەورەد و کەتەری دەستی (ازمیل) دروست دەکرێت ، بەلاّم بۆ هەڵکۆلینی نەخشە ئەندازەی و هێل و شێوە هێماییەکان ئەوا ئامێرە پیشکەوتووەکانی وەك کونکەری خولاوەو (المثقب الدوار) و پەپکەی خولاوە بەکاردەهات [٤٥]، ئەم شێوازەی بەکارهێنانی ئامێرەکان زۆر جار یارمەتیمان دەدات بۆ ئەوەی بزانین کە ئەم مۆرانە لە چ سەردەمێك دروست کراون ، چونکە لە هەر سەردەمێك جۆرە شێوازێکی هەڵکۆلین و دیمەنی دیاریکراو باوبووە (مودیل بووە) کە لەگەڵ سەردەمێکی تر جیاوازی هەیە [٤٦].

هەرچی وەستای دروست کردنی مۆرە لوولەییەکانە ئەوا زانیاری کەممان دەربارەی هەیە ، بەلاّم هەندێك لە تێکستە مێخیەکان و پاشماوە شوێنەواریەکان تەئکید لەسەر بوونی وەستای تایبەت بۆ درووست کردنی مۆری لوولەیی دەکەنەوە.

وەستای دروست کەری مۆری لوولەیی لە زمانی سۆمەری بە(بور — گوڵ / BUR – GUL) ناودەبرێت بەلاّم لە زمانی ئەکەدی بە (پور —

کوللو / purkullu) ناودەبرێت ، ئەمەش بەم مانایانە دێت : دروست کەری بەرد ، بەرد هەڵکۆڵەر ، تەحت کردن و نەخش کردنی مۆر[٤٧]، هەروەك هێماکەی لە نووسینی سۆمەری لە قۆناغی وێنەیی زۆر لە ئامێری کونکەر دەچێت[٤٨].

لەیەکێك لە خانووەکانی گردی ئەسمەر (تل أسمر) لە ناوچەی دیالە ، کە بۆ سەردەمی ئەکەدی (٢٣٣٤ ـ ٢١٥٤ پ.ز) دەگەڕێتەوە لەکاتی کنەو پشکنینەکاندا هەندێك ئامێرو کەل وپەلی تایبەت بە دروست کردنی مۆری لوولەیی لەگەڵ ئامێرەکانی تایبەت بە دروست کردنی مۆر لەگەڵ هەندێك مۆری لوولەیی تەواو دروست کراو و هەندێکی تر کە هێشتا تەواو نەکرابوو گشتیان لە ناو گۆزەیەك دۆزرانەوە[٤٩] ، بەهەمان شێوە لە کۆشکی ماری قاپێکی گڵینە دۆزرایەوە کە چەندین شت و مەکی گرنگی لەژێر دروستکراوی تێدا بوو ، کە لەبەر گرنگی کەلوپەلەکانی ناو ئەم گۆزەیە ئەمرۆ بە (زێری ئوور) ناو دەبرێت ، ئەم کەل وپەلانەی ناو ئەو قاپە بە دیاریەکی شاری ئوور لە باشووری وولاتی دوو رووبار دادەنرێت کە بۆ شاری ماری (لە کوردستانی سووریا) رەوانە کرابوو. ئەمەش چونکە زۆربەی کەل وپەلەکانی ناوقاپەکە لە دروستکراوەکانی شاری ئوری سۆمەری بوون ، لەنێوان کەل و پەلەکانی ناو قاپەکە (١٤) مۆری لوولەیی بەکارنەهێنراو هەبوو ئەمە سەرەرای بوونی چەندین شتی تری بەنرخی وەك بازن ، خەناوکە ، ملوانکە ، گەوهەرێك کە لە لازورد دروست کرابوو ، کە لەسەری نووسینی مێخی هەڵکەندرابوو

سەرەڕای بونی سێ پەیکەری بچووك و جووتێك دەمبووزی جل وبەرگ لەژێر دروستکراو [50] ، ئەمەش بەڵگەیەکی ئاشکرایە لە سەر بوونی شوێنی تایبەت بە وەستای درووست کردنی مۆری لوولەیی لە وڵاتی سۆمەر ، بە جۆرێك کە ناوبانگیان بە وڵاتانی دەوروبەر وەك مەملەکەتی (ماری) ******* گەیشتووە ، هەروەها بوونی ژمارەیەکی زۆری مۆری لوولەیی لە نێوان خشل و گەوهەرەکان و پەیکەرەکان بەڵگەیە لەسەر گرنگی مۆر لە شاری ماری ، ئەمەش چونکە لەبەرهەمی شاری ئور لە باشووری وڵاتی دوو رووبارە .

سەرەڕای ئەوەی کە وەستای دروستکەری مۆری لوولەیی بە (بور – گوڵ) ناسراو بووە ، بەڵام چەندین ناوو نازناوی تر هەبووە کە لە سەردەمە جیاوازەکاندا وەستای دروستکەری مۆری لوولەیی پێ ناسراوە ، لەوانە ناوی (زا – دم / ZA – DIM) کە لەسەردەمی بنەماڵەی ئوری سێهەم زۆر باو بووە لە بەکارهێناندا ، بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە ناوەکانی وەستای دروست کەری مۆری لوولەیی و ئەو ئامێرو کەل وپەلانەی کە لەدرووست کردنی مۆردا بەکارهاتووە ، ئەمە سەرەڕای هێماکانی نووسینی مێخی پەیوەست بەم لایەنە سەیری (خشتەیی کۆتای ئەم بابەتە بکە) .

بەم شێوەیە مۆری لوولەیی گرنگی تایبەتی خۆی هەبووە لە ژیانی مرۆڤی کۆنی وڵاتی دوو رووبار تەنانەت گرنگیەکەی گەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە خوداوەندی تایبەت بە خۆی هەبێت .

داهێنانی مۆری لوولەیی بە داهێنانێکی سۆمەری دادەنرێت ، وەرێگەکانی درووست کردنی مۆر لە وولاتی دوو رووبار بە سەرکەوتووترین رێگاکانی دروست کردنی مۆر دادەنرێت ، هەرچەندە دواتر لەناوچەکانی تری کوردستانی سووریا و کوردستانی تورکیا و عیلام و مصر مۆری لوولەیی دروست کراوە بەلآم لە رووی بابەت و جوانی نەخشە و وێنەکانەوە نەگەیشتە جوانی مۆرە لوولەییەکانی وولآتی میزۆپۆتامیا .

ئەمڕۆ مۆری لوولەیی بە یەکێك لە گرنگترین داهێنانە شارستانیەتەکانی تایبەت بە شارستانیەتی وولآتی دووروبار دادەنرێت . کە گرنگیەکی زۆری هەیە چ لە بەکارهێنانی ڕۆژانە لە وولآتی عێراقی کۆن (میزۆپۆتامیا) و چ بۆ شوێنەوارناسانی ئەم سەردەمە دەتوانین گرنگترین سوودەکان و بوارەکانی بەکارهێنانی مۆری لوولەیی بەم شێوەییەی خوارەوە بخەینە روو

مۆری لولەیی لە مۆرکردنی ئەو قوڕانە بەکاردەهاتن کە دەرچەی گلێنە و گۆزەکانی پێ دادەخرا بۆ ئەوەی لە شکان و دزین بپارێزرێت ، ئەم کارەش لە هەزارەی سێهەی پێش زاین ئەنجام دراوە[٥١] (وێنە٦)

ئەمە سەرەرای ئەوەی کە مۆرەکان لە مۆرکردنی تابلۆکانی نووسینە مێخییەکانی تایبەت بە کاروبارەکانی رۆژانە (بازرگانی ، دارایی ، ئابووری ، یاسایی، سیاسی) هەروەك لە تۆمارەکانی تایبەت بە پەرستگاکان دەردەکەوێت(، مۆرکردنی تابلۆ مێخیەکان بۆ مەبەستی بە یاسایی کردنی بووە ، چونکە ئەگەر تابلۆ مێخیەکانی تایبەت بە بواری بازرگانی مۆری خاوەنەکەی لەسەر نەبێت ئەوا بە یاسایی دانانرێت[٥٢]. هەروەها تەمغەی مۆرەلوولەییەکان لە قوفل کردنی دەرگای مالەکان بەکاردەهات ، ئەمەش

کاتێك خاوەن ماڵەکان ماڵی خۆیان بەجێ دەهێشێت ئەوا هەڵدەستان بە بەستانەوەی سنارەی دەرگاکە بەهۆی پەتێك پاشان تۆپەلە قورێکیان پێ دادەدا و ئینجا خاوەنی ماڵەکە بە هۆی مۆرەکەیەوە تەمغەی مۆرەکەی لەسەر دەکرد وەکاتێك دەگەرایەوە دەزانێت کەسێکی بێگانە چۆتە ماڵەکەی ئەویش لە رێگەی شکانی ئەو قورەی کە سنارەی دەرگاکەی پێ داپۆشراوە[٥٣]

زۆربەی نامەکان (بەتایبەتی نامە نێو دەولەتیەکان) ئەوا دەبوایە تەمغەی مۆری پاشا یان حاکمی دەسەلاتداری پێوە بێت بۆ ئەوەی بە یاسایی لە قەلەم بدرێت[٥٤]

تەمغەی مۆری لوولەیی زۆر گرنگ بووە کە لە گشت کاروبارێکی ژیانی رۆژانەی وەك کرین وفرۆشتن و بەکرێدان و قەرز وەرگرتن و قەرزدان بەکار دەهات . بەکارهێنانی مۆرەکان لەم جۆرە مامەلانە زەروور بووە چونکە ئەگەر تەمغەی مۆری خاوەنەکانی لەسەر نەبووایە ئەوا ئەم تابلۆیەی کرین و فرۆشتن بە نایاسایی دادەنرا ، لەم حالەتە دا ئەگەر لایەنێك زەرەرمەندبووایە ئەوا تەنها خۆی بەرپرسیار دەبێت . ئەمەش هەروەك لە یاسای حەمورابی لە مادەی ١٠٤ و ١٠٥ روونکراوەتەوە کە دەلێت :

ماددەی ١٠٤ / {ئەگەر بازرگانییێك گەنم یان صوف یان هەر شتێکی تر بە قەرز بدات بە فرۆشیارێکی گەرۆك بەمەستی فرۆشتن ، ئەوا لەسەر فرۆشیارە گەرۆکەکە پێویستە سەرەتا نرخەکەی دیاری بکات و بیدات بە بازرگانەکە ، لە بەرامبەریشدا فرۆشیارەکە دەبێت پسوولەیەکی مۆرکراو وەرگرێت کە تیایدا ئاماژە کرابێت بە وەرگیرانی نرخی کەل و پەلەکان} .

مادەی ١٠٥/ {بەڵام ئەگەر فرۆشیارە گەڕۆگەکە کەمتەرخەمی کرد و نرخی کەل وپەلەکانی واسل کرد بەڵام پسولەی مۆرکراوی وەرنەگرت ئەوا ئەو برە پارەیەی کە واسل کراوە بیّ وەرگرتنی وەصل لە حیساباتەکان ناژمێردرێت . واتە ئەگەر بازرگانەکە بلێت پارەی نەداوە ئەوا فرۆشیارە گەڕۆگەکە هیچ بەڵگەیەکی پیّ نیە بیسەلمێنی کە پارەکەی داوە بۆیە دەبێت دوو بارە پارەی شتەکان بدات بە بازرگانەکە}[٥٥]. لەم دوو ماددە قانوونیە بۆمان دەردەکەوێت بوونی تەمغەی مۆرەکان زۆر زەروور بووە لەسەر تابلۆ مێخیەکانی تایبەت بەگشت لایەنەکانی ژیان چونکە سیفەتی قانووونی پیّ دەبەخشێت .

بەکارهێنانی مۆرەکان بەشێوەیەکی نایاسایی کاریگەرییەکی زۆر خراپی لەسەر کۆمەڵگەی دانیشتوانی کۆنی وڵاتی نێوان دوو رووبار هەبووە هەر بۆیەش ئەگەر کەسێك مۆرەکەی خۆی لیّ وون ببایە ئەوا دەبووایە سەرەتا ئەنجوومەنی پیران (مجلس الشيوخ) ئاگادار بکاتەوە ، ئەمەش لە ترسی ئەوەی کە مۆرەکەی لە لایەن یەکێکی تر بەناوی خاوەنەکەیەوە بەکاربهێنرێت بەم پێیەش ئەنجوومەن هەڵدەستا بەئاگادار کردنەوەی خەلکی ناوچەکە بەوەی کە مۆری فلانە کەس وون بووە ، دوای ئەوەی هەر کەسێك مامەلە بەم مۆرە بکات خۆی بەرپرسیار دەبێت ، ئیتر خاوەنی بنەرەتی مۆرەکە بەرپرسیار نیە لە خراپ بەکارهێنانی مۆرەکە لەلایەن یەکێکی ترەوە ، ئەمەش چونکە پێشتر ئیعلانی وونبوونی مۆرەکەی خۆی کردبوو ، ئەمەش بەواتای مۆرە وون بووەکە سیفەتە یاساییەکەی لە دەست داوە . بەڵام ئەگەر مۆرەکە دۆزرایەوە و گەڕاندرایەوە بۆ خاوەنی سەرەکی مۆرەکە ئەوا دەبێت

بەشێوەیەکی فەرمی جارێکی تر لە لایەن ئەنجوومەنی پیران ئیعلانی دۆزینەوەی بۆ بکرێت واتە مۆرەکە سیفەتی قانوونی بۆ گەڕاوەتەوە[٥٦].

مۆری لووولەیی لە بواری ئاینیەوە ڕۆڵێکی گرنگی هەبووە لە بیروهۆشی مرۆڤی کۆنی وولاتی نێوان دوو ڕووبار ، ئەمەش بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە هەندێك نووسراوە مێخیەکان ئاماژەی پێکراوە ، کەدەڵێت مۆری لوولەیی وەك نووشتە ،یان بۆ بەتاڵ کردنەوەی سیحر بەکارهاتووە [٥٧].

سەرەرای گرنگی مۆری لووولەیی لە ژیانی دانیشتوانی کۆنی عێراق ئەوا بەهەمان شێوە مۆری لوولەیی گرنگیەکی یەکجار زۆری هەیە بۆ شوێنەوارناسەکان و توێژەرەکان چونکە پشت بەستن بە پەیکەرە داتاشراوەکان و هەڵکۆڵدراوەکانی تر بەتەنها بیرێکی ڕوون نادات سەبارەت بە هونەری وولاتی نێوان دوو ڕووبار (میزۆپۆتامیا) ، بەڵام نەخش و وێنە هەڵکۆڵدراوەکانی سەر مۆری لوولەیی زانیارییەکی تەواوی پێ بەخشیوین سەبارەت بەگشت لایەنێکی ژیانی دانیشتوانی کۆنی وولاتی نێوان دوو ڕووبار ، هەربۆیەش زاناکان و شوێنەوارناسەکان زیاتر پشت بە مۆری لوولەیی دەبەستن بۆ شارەزا بوون لە شارستانیەتی میزۆپۆتامیا[٥٨] دەتوانین سوودەکانی مۆری لوولەیی لە بەدەرخستنی دیاردە شارستانیەکانی وولاتی نێوان دوو ڕووبار بەم شێوەی خوارەوە بخەینە ڕوو :

١. بەهۆی نەخشە هەڵکۆڵدراوەکانی سەر مۆرە لوولەییەکان توانیمان شێوەی کۆنترین جۆری پەرستگا لە عێراقی کۆن بزانین(٥٩) (وینە ٧)
٢. توانیمان جۆری ئەو ئاژەڵانەی کە مرۆڤ لەوکات بەخێوی دەرکرد و هەروەها ئەو ئامێرو کەل وپەلانەی کە ژیانی ڕۆژانەی خۆی دروستی دەکرد وبەکاری دەهێنا بزانین(٦٠) .

٣. زانینی دیمەنی خوداوەندەكان و هێماكانیان و روون كردنەوەی چەند دیمەنێك و لایەنێكی مەراسیمە ئاینیەكانی ئەو كات ، كە تیایدا پاشاو كاهن و كۆیلە و خزمەتكارەكان هەر یەكەیان بە پێی بەرزی و پلەی كۆمەڵایەتی بەدەردەكەوتن(٦١) .(وێنە ٨)

٤. بەدەرخستنی هەندێك لایەنی تایبەت بەئەفسانەكانی كۆنەكان ،وەك ئەفسانەی سەركەوتنی (ئیتانا) بۆ ئاسمان بە مەبەستی بەدەست هێنانی رووەكی بەپیتی بۆ ئەوەی منداڵی ببێت ، وە ئەفسانەی دزینی تابلۆی چارەنووس (الواح القدر) لە لایەن بالندەی (زوو)(٦٢) ، ئەمە سەرەرای ئەوەی كە وێنەی ئەو ئاژەڵە ئەفسانەییانەمان پیشاندەدات كە مرۆڤە كۆنەكان باوەریان بە بوونی هەبوو(٦٣) .(وێنە٩)

٥. پیشاندانی هەندێك دیمەنی جەنگی نێوان خوداوەندەكان و چەندین دیمەنی تر(٦٤).(وێنە ١٠)

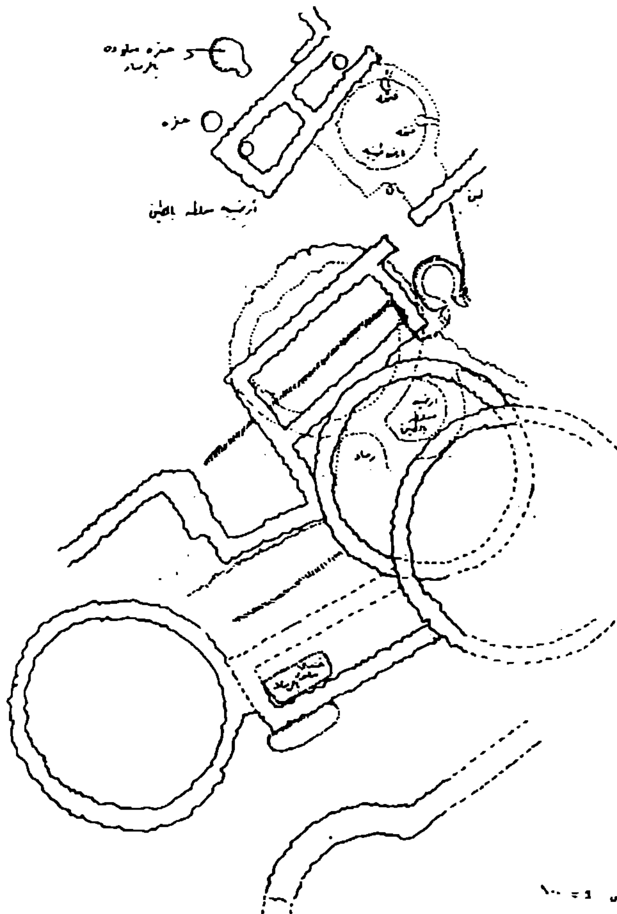
٦. بەدەرخستنی شێوازی جل و بەرگ و كەل وپەلەكانی تری ئەو سەردەم ، چونكە هەریەكە لە خوداوەندەكان و پاشا و كاهن و كۆیلەو ئافرەتەكان جلی تایبەت بە خۆیان هەبووە(٦٥) ئەمە بێجگە لە دەركەوتنی شێوەی كەشتی و چەك و عارەبانەی جەنگی و كورسی خوداوەندەكان چەندین شتی تری گرنگ كە زانیاری تەواوی لە بارودۆخی ئەو سەردەمی پێ بەخشین(٦٦).

٧. هەندێك دیمەنی درووست كردنی زەققورە لەسەر رووی مۆرەكان تۆمار كراوە ، كە ئەمەش سوودێكی زۆری هەبوو ، چونكە پێش ئەوەی زەققورە لە عیراقی كۆن بدۆزرێتەوە وێنەكەیمان بەدەست گەیشتبوو

بــەهۆی مــۆرە لولەییەکانــەوە ، ئەمــەش بــووە رێخۆشــکەرێك کــە شوێنەوارناسەکان بتوانن دواتر بیدۆزنەوە(٦٧) (وێنە ١١).

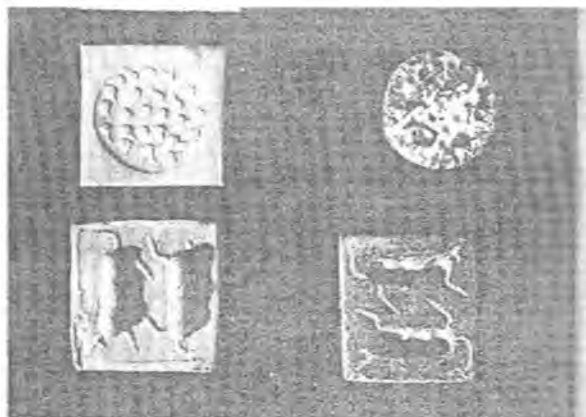
لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین مۆری لوولەیی بە یەکێك لە گرنگترین دیاردە شارستانیەکانی تایبەت بە وولاتی نێوان دوو رووبار دادەنرێت کە بەدرێژای شارستانیەتی میزۆپۆتامیا بەردەوام بەکارهاتووە ، ئەوەی شایانی باسە ئەم دیاردە شارستانیە گرنگە بەگشت ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی کۆن بڵاوبووەوە وەك : وولاتەکانی : ئیلام ، ئەنادۆل ، سووریا ، فەلەستین ، میسر و تەنانەت گەیشتۆتە دوورگەکانی ئیجە و ناوچەکانی کەنداوی عەرەبیش بەڵام لەرووی جوانی نەخش و وێنەکانەوە ناگەنە ئەوانەی عیراقی کۆن

وێنەکان

وێنە ـ ١ ـ

وێنەی کۆگاکانی ناوچەی حەسوونە

وێنەی -٢-

مۆری رووتەخت

وێنەی -٣-

مۆری رووتەختی سەردەمی عوبێ کە دیاردەی جووتبوونی نێوان دوو کەس

پیشان دەدات

وێنەی -٤-

چەند دانەیەك لە مۆری رووتەختی ناوچەی تەپەگەورە

وێنەی -٥-

چەند نموونەیەکی تەمغە و شێوەی مۆری لوولەیی لە سەردەمە جۆربەجۆرەکانی وولاتی نێوان دوو رووبار

وێنە ٦

چۆنیەتی داپۆشینی دەرچەی گۆزەکان بە قوڕ و و مۆر کردنی بەهۆی مۆری لوولەیی

وێنە ٧

دەرخستنی شێوەی پەرستگا لەسەر مۆری لوولەیی لە سەردەمی وەرکا (٣٥٠٠ ـ ٣١٠٠ پ.ز)

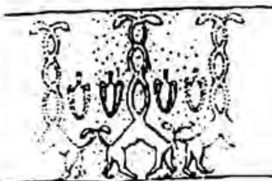

وێنە -٨- أ

دیمەنێکی خوداوەندی رۆژ کە پێشوازی لە پەرستراوەکانی دەکات

وێنە - ٨ب ،جـ -

دیمەنێکی سرووشت و ئاژەلی شاخدار و چۆنیەتی راوکردنیان پیشان دەدات

وێنە ٩ - أ -

دیمەنی چەند بوونەوەرێکی ئەفسانەیی

وێنە ٩ ـ ب ـ

دیمەنی بەشێك لە ئەفسانەی چوونی (ئیتانا) بۆ ئاسمان

وینە ٩ ـ ج ـ

دیمەنی دەست بەسەر کردنی پیاوی ـ باڵندە (زوو) کە تابلۆی چارەنووسی دزیبوو لەم دیمەنە بەرەو لای خوداوەند (انکی ـ ایا) ی دەبەن بۆ ئەوەی دادگایی بکات

وێنە ٩ ـ د ـ

دیمەنێکی ئەفسانەیی کە ئاژەڵ تیایدا مۆسیقا دەژەنێت

وێنە١٠ـ أ ـ

دیمەنی بەدەرکەوتنی خوداوەندی رۆژ (خۆرهەڵاتن) پیشان دەدات سەرەرای بوونی چەند خوداوەندێکی جیاجیای وەك (خوداوەند عەشتار ، خوداوەند ئەنکی لەگەڵ وەزیرەکەی خۆی بەناو (ئوسمۆ) کە خاوەنی دوو دەم وچاوە ،

وێنە ١٠ ـ ب ـ

دیمەنێکی شەری نێوان خوداوەندەکان پیشان دەدات

وێنەی - ١١ -

دیمەنێکی دروست کردنی زەققورە کە لەسەر مۆرێکی لوولەیی نەخش کراوە کە بۆ سەردەمی بەرەبەیانی بنەماڵە سۆمەریەکان دەگەڕێتەوە .

خشتەیەك بە ناو ی دروست کەری مۆر و کەل و پەل و ئامێرە بەکارهاتووەکان لە بواری دروستکردنی مۆر

ژ	هێما مێخییەکەی	خوێندنەوە سۆمەرییەکەی	خوێندنەوە ئەکەدییەکەی	ماناکەی
١		^{lú}BUR.GUL	pa / urkullu	دروستکەری مۆر ، هەلکۆلەری بەرد ، وەستای دروستکردنی مۆر
٢		ZA.DÍM	zadimmu	گەوهەرساز ، هەلکۆلەری بەردی گرانبەها ،
٣		ZA.DÍM	zadimmu	پەیکەر ساز ،نووشتەکەر ،
٤		ALAN-GÚ ALAN-ZÚ	———	وەستای دروستکردنی مۆری لولەیی
٥	———	PEŠ.KAD	———	وەستای دروستکردنی مۆری لولەیی
٦		^{lú}KAB-SAR(SAR)	kabšarru	گەوهەر ساز ، ئاسنگەر ، وەستای دروستکردنی کەل وپەل لەئاسن
٧		^{lú}SAB-TUR	Šamallu	وەستا ، مەشق پێکراو ، شاگرد
٨	———	^{d}NIN. ZA.DÍM	———	(نەن زا دیم) ناوی خوداوەندی بەرپرس لە مۆر

ژ	هێما مێخییەکەی	خوێندنەوە سۆمەرییەکەی	خوێندنەوە ئەکەدییەکەی	ماناکەی
٩		^{ZÁ}KIŠIB	kunukku	مۆری لوولەیی
١٠		RA	barāmu	مۆر
١١		KIŠIB.GAL	kišibgallu	خاوەنی مۆر
١٢		ZÁ	abnu	مۆر
١٣	———	É- ^{ZÁ}KIŠIB-BA(K)	bit-kunukki	کۆگایەکی مۆرکراو ، خانوویەکی دەرگا مۆرکراو
١٤		^{ZÁ}IM-KIŠIB	kunukku	تابلۆیەکی مۆرلێدراو ، تابلۆیەکی مۆرکراو
١٥		KUD , KU_5	paraṣu	بڕین ، جیاکردنەوە
١٦		$ŠA_5$($ŠA_5$)	ĥaṣaṣu	بڕین

ژ	هێما مێخییەکەی	خوێندنەوە سۆمەرییەکەی	خوێندنەوە ئەکەدییەکەی	ماناکەی
١٧		È	Škaku	کونکردن
١٨		GÍR-TUR	uṣultu	چەقۆ ، ئامێری هەڵکۆڵین
١٨		ŠAB , ŠAB-BA	baqāmu	برین ، پارچەکردن

لیستی سەرچاوەكان

* ئەم چاخە لە هەزارەی دەیەمی پێش زاین دەست پێدەكات و لە هەزارەی هەشتەمی پێش زاین كۆتایی دێت

** ئەم چاخە لە دەوروبەری هەزارەی هەشتەمی پێش زاین دەست پێدەكات و لە ٥٦٠٠ پ.ز كۆتایی دێت

(١) الدباغ ، د. تقي : مقدمة في علم الآثار ، (بغداد : ١٩٨١) ، ص٤٨ .

(٢) فارس ، د.شمس الدين ، د.سليمان عيسى الخطاط : تأريخ الفن القديم ، (بغداد : ١٩٨٠)، ص٢٣ ـ ٢٤ .

(٣) الهاشمي ، د.تغريد جعفر ، حسن حسين عكلا : الأنسان تجليات الأزمنة تأريخ حضارة بلاد الرافدين والجزيرة السورية ، (دمشق : ٢٠٠١) ، ص ١٣٣ .

(٤) (٤) الدباغ ، د. تقي الدباغ : ((الثورة الزراعية والقرى الأولى)) في حضارة العراق ،ج١ ، (بغداد : ١٩٨٥) ،ص ١١١ ـ ١٤٣ .

(٥) الدباغ : د. تقي ، د.وليد الجادر : عصور قبل التاريخ ، (بغداد : ١٩٨٣)، ص ١٣٦ـ١٣٩

(٦) باقر ، طه : مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة ، ج١ ، (بغداد : ١٩٧٣) ، ص ٢٠٩.

(٧) الدباغ ، د.وليد الجادر : عصور قبل التاريخ ، ص ١٤٠ ـ١٤١ .

(٨) يـونس ، ريـا محـسن عبـدالرزاق :الكتابـة علـى الأختـام الأسـطوانية غـير المنـشورة في المتحـف العراقـي ، رسـالة ماجـستير ، (بغـداد : ١٩٨٧) ، ص١١ .

(٩) الدباغ : عصور قبل التاريخ ،ص ص ١٤٠ ـ ١٥٢ .

(١٠) الدباغ ، د.تقي : ((العراق في عصور ماقبل التاريخ)) في العراق في التاريخ ، (بغداد : ١٩٨٣) ، ص ٥٤ ـ٥٥ .

(١١) يونس : الكتابة على الختام الأسطوانية ، ص ١١ ـ١٢ .

*** نـاوی مـۆری ڕووتـەخت وەك جياكەرەوەيـەك لەگـەڵ مـۆری لوولـەيی بەكاردێت.

(١٢) علي ، فاضـل عبدالواحـد :مـن ألـواح سـومر الى التـوراة (بغـداد : ١٩٨٩) ص٣٥ .

(١٣) Abu Al- Soof, B.: Tell Es-Sawan. Excavation of the fourth season , ١٩٦٧ Sumer : ١٩٦٨) ,vol. XXIV. P.١٤ .

(١٤) الدباغ : الثورة الزراعية والقرى الأولى ، ص ١٢٠ ـ ١٤٣ .

(١٥) Forte, Elizabith Williams : Ancient Near Eastern Seals,١٩٧٦. P.٢.

(١٦) باقر : المقدمة في تاريخ الحضارات القديمة ، ج١، ص ٢٢١ .

**** لەم جۆرە شيكردنەوەيە و تێروانينەدا زياتر پشت بەلايەنی ئـابووری و بەڵگەكانی تايبەت بەم لايەنە بەسـتراوە ، بـەو پێيـەی كـە مـۆری ڕووتـەخت و دواتر مۆری لولەييش بە شێوەيەكی سەرەكی لە لايەنی ئابووری بـەكارهێنراوە

(٣٣) Ibid : P. ١٣٢ .

(٣٤) Herrmann ,Georgina : Lapis Lazuli ; The Early Phase of Its Trade, (Iraq : ١٩٦٨) ,Vol. XXX, P.٢٨ .

(٣٥) الهاشمي ، رضا جواد : آثار الخليج العربي والجزيرة العربية ، (بغداد ١٩٨٤:) ، ص ٤٦ ـ ٦١ .

(٣٦) يونس: الكتابة على الأختام الأسطوانية ،ص١٨.د

(٣٧) سبيزر : حضارة وادى لرافدين نور لايخبو ،ص ٥١ ـ٥٢ .

(٣٨) ناجى ،عادل : " الأختام الأسطوانية " في حضارة العراق ،ج٤ ، (بغداد : ١٩٨٥) ، ص ٢٢٢ .

(٣٩)الهيلالي ،حسين : الأختام الأسطوانية وتكويناته التشكيلية ، مأخوذة من الأنترنت في الموقع :

.WWW.cultureiraq.org/art/١٤.htm

(٤٠) Frankfort, H. : Cylinder Seals , (Lndon :١٩٣٩), P.٥ .

(٤١) Ibid , P. ٥-٦ .

(٤٢) Forte: Ancient Near eastern Seals. P.٢.

(٤٣) يونس : الكتابة على الأختام الأسطوانية ، ص٢٠ .

(٤٤)ناجي : الأختام الأسطوانية ، ص ٢٢٥ ـ٢٢٦ ، وكذلك ينظر : رشيد : تأريخ الفن في العراق القديم ،ج١ ، ص١٤ .

(٤٥) يونس :الكتابة على الأختام الأسطوانية ،ص٢٠ .

(٤٦) باقر : مقدمة ، ص ٢٣٨ .

(٤٧)يونس : الكتابة على الأختام الأسطوانية ، ص٢٠ .

(٤٨) لابات ، رينيـه : قـاموس العلامـات المسمارية ، ترجمـة الأب الـبير بونـا ويخرون ، (بغداد : ٢٠٠٤) ، علامة ٣٤٩ ،ص ١٦٠ ـ ١٦١ .

(٤٩) Forte : Ancient Near Eastern Seals , P. ٢.

******* پاشماوەکانی مەملەکەتی ماری ئەمڕۆ بە گردی حەریری ناسراوە کە دەکەوێتە کوردستانی سووریا ، بەدووری ١١کم لە باکوری رۆژئاوای سوریا ، کـە بـە یـەکێك لـە شـارە گرنگـەکانی سـەردەمی گزنگـی بنەمالـەکان و سەردەمەکانی دواتر دادەنرێت ، هەروەها لە سەردەمی ئەکەدیەکان ماری وەك بەشێك لە ئیمبراتۆریـەتی ئەکـەدی (٢٣٧١ ــ ٢٣١٦ پ.ز) دەرکـەوتووە ، وە دوای لەناو چوونی ئەکەدیەکان لەسەر دەستی گووتیـەکان مـاری جـارێکی تـر سەربەخۆیی خـۆی وەرگرتـەوە ، بـەڵام لەسـەردەمی بنەماڵـەی ئـوری سێهەم جارێکی تر ماری کەوتەوە ژێر بنەماڵەی دەستەلاتدار لە شاری ئـور (٢١١٣ ــ ٢٠٠٦ پ.ز) ، ماری لەم سـەردەمەدا لـە لایـەن حـاکمێکی سـەر بـە بنەماڵـەی دەسەڵاتدار لە ماری حوکمی دەرکرد کە ئەم حاکمە بە (شاکاناکۆ) ناسرابوو . وە لەسەردەمی ئیسن ـ لارسـا (٢٠٠٦ ــ ١٧٦٣ پ .ز) مـاری جـارێکی تـر وەك مەملەکەتێکی بەهێز بەدەرکەوت ، بەڵام دواتر خامورابی (حـامورابی)لـە ساڵی(٣٠) فـەرمانرەوایی خـۆی تـوانی مەملەکـەتی مـاری بگرێـت بیخێتـە ژێـر رکێفی خۆی ، ماری لە رووی شارستانیەتەوە بە بەشێك لە وولاتـی دوو رووبـار دادەنرێت ،کە تیایدا چەندێن پاشماوەی شوێنەواری گرنگی تێدا دۆزراوەتەوە.

(٥٠) البهنسي ، د.عفيـف : الآثـار الـسورية مجموعـة أبحـاث أثريـة تأريخيـة ، (فينا :١٩٨٥) ، ص ٦٠.

(٥١) Frankfort ; H. : Cylender Seals, p.٢

(٥٢) يونس : الكتابة على الأختام الأسطوانية ، ص٣٩ .

(٥٣) كونتنيو ،جورج : الحياة اليومية في بلاد بابل وآشور ، ص١٢٩.

(٥٤) علي ، فاضل عبدالواحد : من ألواح سومر الى التوراة ،ص٨١.

(٥٥) رشيد ، فوزي : الشرائع العراقية القديمة ،(بغداد : ١٩٧٩) ، ص١٣٥.

وكذلك ينظرالى : الذنون نعبدالحكيم : التشريعات البابلية ،(دمشق : ٢٠٠٠) ،ص ٥٧.

(٥٦) Ali ; F. : Blowing the Horen for official Announcement, P. ٦٦-٦٨.

(٥٧)يونس :الكتابة على الأختام الأسطوانية ، ص ٥٢-٥٣

(٥٨)باقر : المقدمة ،ج١، ص٢٨٣.

(٥٩) بارو ، اندري : سومر فنونها وحضارتها ،ص١٢٢ - ١٢٣.

(٦٠) الهاشمي ،رضا جواد : آثار الخليج العربي ، ص١٤٧.

(٦١) مورتكات ،انطون : الفن في العراق القديم ،ترجمة : عيسى سلمان و سليم طه التكريتي ،(بغداد : ١٩٧٥)،ص٤٠-٥٤.

(٦٢) Frankfort , H. : Cylinder Seals , Pl. XXIII , e.f.b and Pl.XXIV , g.h.

(٦٣) Moorey , P. and Gurney , O. : Ancient Near Eastern Cylinder Seals Acquired by the Ashmolean museum , Oxford : ١٩٦٣-١٩٧٣ , (Iraq: ١٩٧٨), vol. XL , Pl. VII,٤٢,٤٣,٤٤,٤٥,٤٧,٤٨.

(٦٤) Forte , E. : Ancient Near Eastern Seals , P.٢٠

(٦٥) يونس : الكتابة على الأختام الأسطوانية ، ص٣٦.

(٦٦) بصمجي : كنوز المتحف العراقي ، ص١٨٨ ،رقم ٣٨.

جەنگی (قەرم) ١٨٥٣-١٨٥٦ز
هۆکارو دەرئەنجامەکانی

مصطفی محمد کریم

تەوەرەی یەکەم: جەنگی قەرم و کێشەی رۆژهەلاتی:

جەنگی قەرم و کێشەی رۆژهەلاتی:

کێشەی رۆژهەلاتی مێژوویەکی قوولی هەیە هەر ئەمەش وایکردووە مێژوونوسان لە کاتی پێناس کردنیدا لە چوارچێوەیەکی دیاریکراو بخولێنەوە وە ئەم دۆزەش بە دیار کەوت لە کاتی لاواز بوونی دەولەتی عوسمانی و هاتنە ناوەوەی دەسەلاتی ئەورووپی بۆ ناوچەی رۆژهەلات ، وە کێشەی رۆژهەلات وەك زاراوە بۆ یەکەم جار لە کونگرەی ڤیرۆنا لە تشرینی یەکەمی سالی ١٨٢٢زاینی بە کارهات کە بریتی بوو لە ململانێی ئالۆزودژوار لە نێوان وولاتە زلهێزەکانی جیهان لە رۆژهەلات .

یەکەم / ناساندنی چەمکی (کێشەی رۆژهەلاتی) :

هەندێك لە مێژوونووسان پێیان وایە کێشەی رۆژهەلاتی بریتیە لەو ململانێ و ناکۆکیە بەردەوامەی لە نێوان بەشێك لە وولاتانی ئەورووپی بەرامبەر بە دەولەتی عوسمانی لەسەر بنچینەی ئەوەی کە باشووری رۆژهەلاتی ئەورووپا لە ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانیدایە بەشێوەیەکی تر دۆزەکە خۆی دەبینێتەوە لە بونی دەولەتی عوسمانی لە ئەورووپا[١] .

لەلایەکی تر هەندێکی تر لە مێژوونوسان پێناسەی کێشەی رۆژهەلاتی دەکەن بەوەی کە بریتیە لە ئەلقەیەکی دیکە لە ناکۆکی و ململانێ لە نێوان رۆژهەلات و رۆژئاوا لە سەردەمە مێژوویە جیاوازەکان وەك هەلمەتەکانی یۆنان و فارس و و شەرەکانی رۆمان و عەرەب و شەری خاچ هەلگرەکان[٢] .

یاخود بریتیە لە پێناسە کردن و ناساندنی دەولەتی عوسمانی لەبەرامبەر رۆشنایی پەیوەندیەکانی لەگەلّ میللەتانی ژێر دەسەلاتی دواتر لەبەر رۆشنایی پەیوەندیەکانی لەگەلّ ئەوروپا[٣] کێشەو ململانێ نێو دەولەتی لە نێوان وولاتانی ئەوروپی کۆلۆنیالیزمی لە کۆتایی سەدەی حەڤدە و سەرەتای سەدەی هەژدە لە بەرامبەریشدا لاوازی و قەیرانەکان کە بەرۆکی دەولەتی عوسمانی گرتبوو هاتە کایەوە تا روخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و لە ناوچوونی لە پێناو بەرجەستە کردنی بەرژەوەندیەکان وسەپاندنی دەسەلاتی سیاسی و دەسەلاتی ئابووری دابەش کردنی مولکەکانی دەولەتی عوسمانی لە نێوان خۆیان[٤]، لە دەستپێکی قۆناغی لاوازی دەولەتی عوسمانی و کەلەکەبوونی کێشەکان لەسەر یەکتری دواتر چاوبرینی وولاتانی ئەوروپی لە مولکی دەولەتی عوسمانی و ناوەزەد کردنی بە پیاوە نەخۆشەکە[٥] .

کەواتە دەشێت بلّێین کێشەی رۆژهەلاتی بریتی بوو لە کێشەی دەسەلاتی عوسمانی لە ناوچەکانی ژێردەستی لە باشوری رۆژهەلاتی ئەوروپا ، هەروەها لە لایەکی دیکە کێشەی هەلّپەکردنی زلهێزە ئەوروپیەکان بوو بۆ دەست کێشانە ناو کاروبارەکانی ناخۆی دەولەتی عوسمانی بە بیانووی کێشەی ناوچە بن دەستەکان .

هۆکارەکانی گەشەکردن و زەق بوونەوەی کێشەی ڕۆژهەلاتی :

١ – بەرژەوەندیە ئابووریەکان :

گرنگترین فاکتەر بۆ وورووژاندنی هەر کێشە و ململانێیەك لە قۆناغە جیاوازەکانی مێژوویی کە بەرۆکی مرۆڤایەتی گرتبێت زیاتر بەرجەستە دەبێت لە بەرژەوەندە ئابووریەکان ، بێگومان جیاوازی لە بەرژەوەندیەکان هۆکاری سەرەکی سەرهەلدانی کێبەرکێی وململانێکانە ، لە هەمان کاتیشدا بەرژەوەندییە ئابووریەکان هەلگرسێنەری ئاگری گەورەترین جەنگە لە مێژوودا کە مرۆڤایەتی بە خۆی بینیووە تا ئەمرۆ[٦] .

سەبارەت بە کێشەی ڕۆژهەلات لە سەدەی نۆزدەدا ڕێچکەیەکی توند و ئالۆزی گرتۆتە خۆی ، وە دۆزەکە لە رووی ئالۆزی بریتی نەبووە لە ڕۆژهەلاتی بەلکو کێشەکە ڕۆژئاوایی بووە ، کە زیاتر وولاتانی ئەورووپی لەرووی بەرژەوەندیەکان دژ بە یەك بوونە ئەمەش بۆتە هۆکار کە هەریەکەیان هەولی زیاتر بدات کە زۆرترین جیاوگەی هەبێت لە رووی قەلمرەوی سیاسی و ئابووری لە ناو دەولەتی عوسمانی ئەمەش لە ئەنجامی جیاوازی و ناکۆکی و چاوتێبرینی وولاتانی ئەورووپی هاتە ئاراوە[٧] .

هەروەها کێشە و ناکۆکی لە نێوان وولاتانی ئەورووپی لەسەر ناوچەکانی قەلەمرەوی دەولەتی عوسمانی زیاتر گەشەی کرد بە تایبەتی لە نێوان (بەریتانیا و فەرەنسا و رووسیا) چونکە هەریەك لەم وولاتانەرێك نەدەکەوتن و تەبانەبوون لە سەر پرۆژەی دابەشکردنی مولکی دەولەتی عوسمانی ، وە ڕۆژهەلاتی ناوەراستیش تاکە مەیدان بوو بۆ ئەم ململانێیە وە بۆ ئەم

مەبەستەش دەوڵەتی عوسمانی تاکە بەهانە بوو بۆیان کە بەبێ توانـاو دواکەوتوو ناوزەدیان دەکرد[٨] .

٢ – هۆکاری ئاینی :

رەنگە ئاین هۆکارێکی سەرەکی بێت لەسەر هەڵدانی ئەم کێشەیە بەڵام گشتگیر نیە چونکە دەوڵەتی عوسمانی لە فرەوانخوازیـەکانی خـۆی دەسـتی گرت بەسەر چەندین هەرێم لەوانە دەسەلاتداریەتی دەوڵەتی مەسیحی وە هەروەها چەندین هـەرێمی ئیسلامی کە دەسـەلاتی خۆیان سەپاندووە بە سەریان ، بەلام زۆربەی میرنیشینە نەسرانیەکانی ژێر دەسـەلاتی دەوڵـەتی عوسمانی لەسەر ئـاینی خۆیـان بوونـە و بگـرە زیـاتر پەیوەست بوونـە بـە ئاینەکەیان ئەمەش ئەوە دەردەخات کە ئاین نەبۆتە هۆکار بۆ دروست کردنی کێشەکە بەلکو ئاین وەك ئامرازێك بەکارهاتووە، وە رێگا خۆشکەر بـووە بـۆ دەست تێوەردانی دەرەکی لە کاروباری نێو دەوڵەتی عوسمانی بە تایبەتی لە روانگەی پشتگیری کردنی وولاتانی ئەوروپی لە داخوازیەکانی مەسیحی ژێر دەسەلاتی دەوڵەتی عوسمانی لە رزگار بوون و سەربەخۆی تەواو[٩] .

٣ – پەیوەندیە نێو دەوڵەتیەکان :

ئەم کێشەیە ئالۆزیەکی زۆری دروست کردبوو لەسەر ئاستی نێو دەوڵەتی و ناوەندە سیاسیەکانی ئەوروپا کە هۆکـارێکی سـەرەکی کاریگـەر بـوو لـە رەنگدانەوەو بنیات نانی پەیوەندیە نێو دەوڵەتیەکان کە لەسەر بنچینەی هێز دامەزرابوو ئەمەش وایکرد کە دەوڵەتی عوسمانی ببێتە بنەمایەکی سەرەکی و کاریگـەر لـە رێکخـستنی سیـستەمی تـەرازووی هێـز لـە پەیوەندیـە نێـو دەوڵەتیەکان[١٠] .

بەشێوەیەك پرۆسەی داگیرکاری ئەوروپایی لەسەر سیستەمی هاوسەنگی هێزی نێو دەولەتی ئەنجام دەدرا وەدەولەتی عوسمانی مەیدانی سەرەکی دەست تێوەردانی وولاتانی ئەورپی بوو لە کاروباری ناوخۆیی بە بیانووی جۆراو جۆر وەك پاراستنی ئاسایشی ناوچەکەو دوورخستنەوەی مەترسی لەسەر ئەوروپا و دابین کردنی ئاشتی لە جیهان وە زۆر جاریش تەوەرەی سەرەکی کۆنگرە نێو دەولەتیەکان وەك (ڤیننا ١٨١٥ز ، ڤیرۆنا ١٨٢٢ز) کە باس لە دەولەتی عوسمانی دەکرا و بە پیاوە نەخۆشەکە ناوزەدیان کرد [١١] .

دەشێت بووترێت دیاریکردنی پەیوەندیە نێودەولەتیەکان وابەستەیە بە دووفاکتەری زۆر گرنگ کە بەرجەستە دەبێت لە بەرژەوەندی سیاسی لەلایەك و وە پارێزگاری کردن لە بەرژەوەندییە ئابووریەکان لە لایەکی تر بۆیە هەریەکە لە وولاتانی زلهێز بە تێروانین ونیگای خۆی دەیروانیە پەیوەندیکان ، ئەگەر لە رووی سیاسی وەربیگرین گردبونەوەی کۆنگرەی (ڤیننا) لە سالی ١٨١٥ز زیاتر پێ داگرتن لەسەر مانەوەی سیستەمی دەسەلاتی رەهای ئیمپراتۆرەکان بوو وە هەموو هەولێکیان لە پێناو سەرکووت کردنی هەر سیستەمێکی تر کە دژ بە سیستەمی دەسەلاتی ئەوکات بووایە بە تایبەتی شۆرشی فەرەنساوینەماکانی شۆرشەکە کە (میترنیخ)[١٢] بە ئەندازیارو پارێزگار لەو سیستەمە هەژمار دەکرێت .

لەلایەکی تر ئەگەر لە روانگەی ئابووری سەیری پەیوەندیەکان بکەین دووبارە ئالۆزیەك دەکەوێتە پەیوەندیە نێودەولەتیەکان چونکە هەریەك لەم وولاتانە بەرژەوەندی ئابووری راستەوخۆیان هەبووە لە رۆژهەلات وە لە هەولی ئەوەدا بوونە زیاتر پەرە بە بەرژەوەندییە ئابووریەکانیان بدەن ، ئەگەر

بەریتانیا وەك نموونە وەربگرین لە پێناو پارێزگاری کردنی لە مولکەکانی لە هیندستان و هەردەم لە هەولی ئەوەدا بووە پارێزگاری لە ڕێگای هاتووچۆی دەریای سپی ناوەراست بکات وە بەربەست بخاتە بەردەم هەر هێزیك کە مەترسی دەخاتە سەر بەرژەوەندیەکانی وە هەروەها فەرەنساو رووسیاش هەمان بیرکردنەوەیان هەبووە وە بۆ یەکلاکردنەوەی ململانێ و کێبرکێکان وە دەولەتی عوسمانی تاکە مەیدان بووە بۆ بەدیهێنانی مەبەستە سیاسی و ئابووریەکانیان ، وە جەنگی قەرم زۆر بە روونی پەیوەندیە نێو دەولەتیەکان دیاری دەکات بە تایبەتی یارمەتی دانی دەولەتی عوسمانی لە لایەن فەرەنسا و بەریتانیا دژ بە رووسیای تەزاری کە هەریەکەیان لە روانگەی پەرژوەندیەکانی خۆیان هەلساون بەم کارە .

دووەم / قۆناغەکانی کێشەی رۆژهەلاتی :

سەبارەت بە تێگەیشتن و توێژینەوە لە کێشەی رۆژهەلات لە پەیوەندی وکاریگەری رووداوە مێژوویەکانی ئەم ماوەیە (١٨٥٣ز – ١٩٠٨ز) کارێکی ئاسان نیە هەر ئەمەش وای لە مێژوونوسان و پسپۆرانی تایبەت بەم دۆزە کردووە ، کە پەنا ببەنە بەر دابەش کاری و قۆناغ بەندی جۆراو جۆر هەر یەکەیان لە روانگەی تایبەتی خۆیان مامەلە لەگەلێ ئەم دۆزە دەکەن .

لێرەدا چەند نموونەیەك لە روانگەو دابەش کاری و قۆناغ بەندی هەندێك لە مێژوونوسان دەخەینە ڕوو لەوانە تکریتی وای بۆ دەچێ کە کێشەی رۆژهەلاتی بۆ سێ قۆناغ دابەش دەبێت :

أ – قۆناغی یەکەم / لە پەیمانامەی کوچك کینارچی[١٣] لە سالی ١٧٧٤ تاکو کۆتایی جەنگی قەرم لە سالی ١٨٥٦ لە گرنگترین سیماکانی ئەم قۆناغە

دەرکەوتنی رۆلی رووسیا لە کێشەی رۆژهەلاتی ، زۆربەی جەنگەکانی نێوان رووسیاو دەولەتی عوسمانی لەم قۆناغەدا لە پێناو زالّ بوون بەسەر کەنارەکانی دەریای رەش و ناوچەکانی قەفقاز و بەلقان هەروەها رووبەروبوونەوەی بەریتانیا و فەرەنسا لەبەرامبەر هەولەکانی رووسیا لە سیماکانی تری ئەم قۆناغەن بە تایبەتی دوای گرێدانی پەیماننامەی کوچك کینارچی ١٧٧٤ز ئونکیارسکلەسی ١٨٣٣ ز لە نێوان رووسیاو عوسمانی کە تیایدا رووسیا زۆرترین دەسکەوتی هەبوو ، وە جەنگی قەرم ١٨٥٣ز – ١٨٥٦ز نموونەیەکی ئاشکرای رکابەرایەتی نێوان رووسیا لە لایەك و دەولەتی عوسمانی لە لایەکی تر بە پالپشتی بەریتانیاوفەرەنسا[١٤] .

ب – قۆناغی دووەم / ئەم قۆناغە لە کۆتایی جەنگی قەرم دەست پێدەکات تاکۆتایی سەدەی نۆزدەهەم گرنگترین سیماکانی ئەم قۆناغە بەریتانیا و فەرەنسا رۆلی کاریگەرو گرنگی تەواو دەدەن بە کێشەی رۆژهەلاتی هەروەها لەم قۆناغە رووسیا رۆلی لاواز دەبێت لە کێشەی رۆژهەلاتی بە هۆی تێکشکانی لە جەنگی قەرم ، هەروەها گۆرانکاری لە سیاسەتی بەریتانیاو فەرەنسا لەم قۆناغە لە پالپشتی کردن لە دەولەتی عوسمانی بۆ داگیرکردنی چەندین ناوچە لە دەولەتی عوسمانی وەك قبرس و میسر و بۆسنە و هرسك و تونس .

ج – قۆناغی سێیەم / ئەم قۆناغە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم دەست پێدەکات تاکورووخانی دەولەتی عوسمانی لە سالی ١٩٢٣ یەکێك لە سیما گرنگەکانی ئەم قۆناغە بریتیە لە کەم بوونەوەی رۆل و کاریگەی کێشەی رۆژهەلاتی لە پەیوەندیە نێو دەولەتیەکان و هەروەها گۆران و ئاراستەی

کۆلۆنیالی ئەوروپی بەرەو ئەفریقیاو ئەمریکای لاتینی وە سەرهەلدانی ئەلمانیا و نزیك بوونەوەی لە دەولەتی عوسمانی ، وە هەروەها سەرهەلدانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی لە نێو گەلانی ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی کە بووە فاکتەرێکی کاریگەر لە سیاسەتی دەولەتانی زلهێز لەبەرامبەر دەولەتی عوسمانی[١٥] .

وە لە لایەکی تر بۆچونی جیاواز بەدی دەکرێت سەبارەت بە کێشەی رۆژهەلاتی و قۆناغەکانی کە تەنها دابەشی دەکەنە سەر دوو قۆناغ سەدەی پانزەو و سەدەی شانزە کە قۆناغی بە هێزی دەولەتی عوسمانیە لە رووی دەسەلات و هێزدا ، بەلام قۆناغی دووەم بریتیە لە ماوەی کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەوسەدەی هەژدە کە دەستپێکی لاوازی دەولەتی عوسمانیە[١٦] .

هەروەها رای تر کە زیاتر جەخت لەسەر رووداوەکانی سەدەی نۆزدە دەکات کە تێدا دابەشکاری وقۆناغ بەندی کێشەی رۆژهەلاتی دەکەن بەم شێوەیە :

- قۆناغی یەکەم / بریتیە لە سالی ١٨٢١ – ١٨٢٩ کە سەربەخۆی یۆنانە .
- قۆناغی دووەم / سالی ١٨٣١ – ١٨٣٣ سەرهەلدانی محمد علی .
- قۆناغی سێیەم / ١٨٣٩ – ١٨٤٠ سەردەمی محمد علی .
- قۆناغی چوارەم / ١٨٥٣ – ١٨٥٦ جەنگی قەرم و کۆنگرەی پاریس .
- قۆناغی پێنجەم / گەشەکردنی وولاتانی بەلقان و پەیماننامەی بەرلین و سەربەخۆی صربیا .

- قۆنـاغی شەشـەم / بێـداری ئـازادیخوازان و زولم و سـتەمی سـولتان و بزووتنەوەی راپەرین[١٧] .

لێرەدا کێشەی رۆژهەلاتی دەگەرێتەوە بۆ سێ فاکتەر :

١ – لاوازی دەولەتی عوسمانی و بوونی مولکێکی زۆر لەهەر سێ قارەکە .

٢ – چاوبرینی وولاتانی ئەورووپی بە تایبەتی (رووسیا و نەمسا) لـە مـولکی دەولەتی عوسمانی .

٣ – وەستانی وولاتانی ئەورووپی وەك (بـەریتانیا و فەرەنسا) لـە پالپـشتی کردن لە دەولەتی عوسمانی نەك وەك هاودۆستی و خەم خۆریان بۆ عوسمانی بەلکو زیاتر دانانی بەربەست لەبەر دەم پێشرەوی و کێبرکێی هەر وولاتێکـی تر کە زیان بە بەرژەوەندیان دەگەیەنێ[١٨] .

سێیەم / لاوازی دەولّەتی عوسمانی و دەستپێکی کێشەی رۆژهەلاتی:

لەئاکامی لاوازبوونی دەولەتی عوسمانی ، سەرەتاکانی کێشەی رۆژهەلاتی بـە دیارکـەوت وە ئـەم لاوازیـەش چـەند هۆکـارێکی نـاوخۆیی و دەرەکـی کاریگەریان هەبووە لەسەری هەرچەندە دەولەتی عوسمـانی تـاکو سـەرەتای سەدەی شانزە بە هێزترین جەمسەر بووە کە فـەرمانرەوایی بەشـێکی زۆری جیهـانی کـردووە بـەلام لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی شـانزەهەم دەولـەتی عوسمانی پێی نایە قۆناغی لاوازی و داشکان ، بۆ ئەم مەبەستەش چـەندەها هۆکاری ناوخۆیی و دەرکی کاریگەریان هـەبووە لەسـەر لاوازی دواتـر خزینـی زلهێزە ئەورووپاییەکان بۆ ناوچەکانی .

أ / هۆكارە ناوخۆییەكان :

١ – سیستەمی دەسەڵاتداریەتی و بەرێوەبردن :

یەكێك لە گرنگترین هۆكارەكانی لاوازی دەولەتی عوسمانی بە تایبەتی لە كۆتاییەكانی سەردەمی سولتان سلێمان قانونی (١٤٩٥ز – ١٥٦٦ز) لە رووی پایەی سیاسی و ئابووری و كۆمەلایەتی و رۆشنبیری پێكهاتەی كۆمەلگەی دەولەتی عوسمانی زیاتر بریتی بوو لە سیستەمی دەرەبەگایەتی ئەمەش رەنگدانەوەی گشتی لەسەر سیستەم و فەرمانرەوایی لە پێگەی دەولەتی عوسمانی هەبووە[١٩] .

بەشێوەیەكی تر لە دەوڵەتی عوسمانی سوڵتان لەبەرزترین لووتكەی دەسەڵات بووە ئەمەش وایكردووە كە زیاتر دەسەڵاتێكی رەهاو مۆركێكی سەربازی پێوە دیاربێت[٢٠] .

ئەمەش لە ئەنجامی بوونی رژێمی دەرەبەگایەتی پشتاوپشت لە سیستەمی دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی دواتر چینێكی تر لە پال سولتان پەیوەست بوونە بە دەسەلات و فەرمانی سولتان كە رۆلیان بینیوە لە بەرێوەبردنی وولات كە ئەمانەش بریتی بوونە لە چینێكی سەربازی ناسراو بە خاوەن شمشێرەكان پێكهاتبوون لە وەزیرو والی و سەركردەی سوپاكان ، جگە لەمانەش كەسانی تر كە لە بەرێوەبردنی دەولەت بەشداربوونە لەوانە دەستەی نووسەران و ژمێریاران و پیاوانی ئاینی و زانایان و دادوەران لەسەرووی هەموویان شێخ الاسلام[٢١] .

بەم شێوەیە دەولەتی عوسمانی لە هەموو بوارەكاندا لە رووی بەرێوەبردن لەسەر سیستەمێكی تەقلیدی و كۆن بەرێوە دەبرا كە

بەشێوەیەکی بۆماوەیی بۆیان مابۆوە بۆیە نەیان دەتوانی سیستەمێکی نوێ یاخود چاکسازیەکی باش بکەن لە سیستەمە کلاسیکیەکە بۆ ئەوەی هەموو نەتەوە کانی ژێر دەسەلاتیان لە چوار چێوەی یاسا و دەستورێکی گشگیر یەك بخەن ، بەم جۆرە سیستەمی دەسەلاتداریەتی لە دەولەتی عوسمانی بە بەرگێگی دواکەوتوویی دەرەبەگایەتی سەربازی داپۆشرابوو ئەمەش وایکردبوو گرفت و کێشەکان هەروەك خۆی بەبێ چارە بمێنێتەوە .

٢- دەسەڵات و پیاوانی ئایینی :

هەرچەندە سیستەمی دەسەلاتداریەتی لە دەولەتی عوسمانی شێوەی کلاسیکی وەرگرتبوو بەلام لە هەمان کاتدا شپرزەیی لە بواری کۆمەلایەتی و ئابووری و زانستی لەمپەرێکی تر بوون لەبەر دەم دواکەوتن و گەشەنەکردنی دەولەتی عوسمانی ، وە زیاتر لە بواری زانستی و هزریدا کە بووە هۆی قوڵ بوونەوەی گرفتە ناوخۆییەکان چونکە رەوتی زانست شێوەی لاسایکەرەوەی وەرگرتبوو تەنها بریتی بوو لە زانستە ئایینیەکان(٢٢) .

دەسەڵاتداران و پیاوانی ئاینی لە دەوڵەتی عوسمانی تاکە هۆکار بوون بۆ مانەوەی ئەم بارودۆخە بەم شێوەیە و دژی هەر گۆرانکاریەك بوون لە وڵات یاخود لاسایی کردنەوەی گۆرانکاریەکانی رۆژئاوا بە توونـدی ڕووبەرووی دەبوونەوە ، یان هەر شتێك لەبارەی نوێگەری و زانست و بەرهەمی چاپکراو دوور لە زانستە ئایینیەکان بە کوفر لە قەڵەمیان دەدا ئەمەش بووە هۆکار بۆ ئەوەی ڕەوتی زانست و پێشکەوتن لە ناو دەوڵەتی عوسمانی تووشی وەستان بێت ، لەلایەکی تر ئەم هەڵوێستەی دەسەڵات و پیاوانی ئاینی وایکرد کە

گۆرانکاری لە پێکهاتەو بونیادی کۆمەلایەتی روونەدات و زۆر بە سیستی هەنگاو بنێت[٢٣] .

٣ – هەمە جۆری ئاینی و نەتەوەیی قەلمرەوی دەولەتی عوسمانی :

هەروەها فرە ئاینی و نەتەوەی جیاواز لە ناودەولەتی عوسمانی ئەمەش وایکردبوو کە هاوسەنگی و تەبایی لە نێوان ئاین و نەتەوەکان کارێکی ئەستەم بێت و بە دیهێنانی تەبایی و یەکریزی لە نێوانیان هەولێکی زۆری پێویست بوو[٢٤] .

بۆ ئەم مەبەستەش دەولەتی عوسمانی هەلسا بە پەیرەوکردنی سیاسەتێك لەسەر بنەمای لێبووردەیی لەبەرامبەر نەتەوەکانی ژێر دەسەلاتی کە بواری چالاکی ئاینی دا بە هەر نەتەوەیەك بەبێ فشار خستنە سەریان لە ئەنجامدانی چالاکیە ئاینیەکانیان[٢٥] .

لە لایەکی تر پەیرەوکردنی ئەم جۆرە سیاسەتە لە لایەن دەولەتی عوسمانی کاردانەوەیەکی خراپی لەسەر دەولەت دروست کرد چونکە بووە هۆکارێك و رێگا خۆشکەر لەبەردەم سەربەخۆی ئەم نەتەوانە و پارێزگاری کردن لە مۆرکی نەتەوایەتی خۆیان و دواتریش دەرکەوتنی هەستی جوداخوازی لە دەولەتی عوسمانی[٢٦] .

هەروەها کاردانەوەیەکی خراپی هەبوو بۆ دەست تێوەردانی دەرەکی لە کاروباری ناوخۆی دەولەتی عوسمانی بە بیانووی کێشە نەتەوەییەکان یان کێشەی (أهل الذمة) واتە غەیرە موسلمانەکان[٢٧]، لێرەدا بیانووی جۆراو جۆر بۆ دەست خستنە ناو کاروباری دەولەتی عوسمانی لە لایەن رووسیای قەیسەری و فەرەنسا بەر لە هەلگیرسانی جەنگی قەرم نمونەی دیارو

ئاشکران بۆ دەست تێوەردانی دەرەکی ئەویش لە ڕێگای کێشەی شوێنە پیرۆزەکان لە فەلەستین کە هەردوو وڵات بە مەبەستی پارێزگاری لە ڕەعییەی خۆیان هەولیان دەدا جێ پێی زیاتر لە ناو دەولەتی عوسمانی بەدەست بێنن .

٤ – داتەپینی ئابووری و زۆری خەرجیەکان :

سەرەرای ئەم هۆکارانەی باسمان کرد چەندین هۆکاری تر هەبوونە بۆ لاوازی دەولەتی عوسمانی و دەست خستنە ناو کاروبارەکانی لە لایەن وولاتانی ئەورووپی ، لەوانە زۆری خەرجییەکانی دەولەت لە پێناو خۆشگوزەرانی سولتانەکانی عوسمانی ، هەروەها دابین کردنی خەرجییەکی زۆر بۆ مەبەستی تۆکمەکردنی سوپاو بە هێزکردنی ئەمەش زیاتر باری سەرشانی گەنجینەی قورستر کردبوو[٢٨] .

لە لایەکی تر ئەنجامدانی شەر لەگەڵ نەیارانی دەولەتی عوسمانی کە ماوەیەکی زۆری خایاند کە کاردانەوەی هەبوولەسەر کەم بوونەوەی دەستی کار لە ناو دەولەتی عوسمانی ئەمەش بووە هۆکارێك کە لایەنی کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەسازی روو لە کەم بوون بکات و بارەکە زیاتر قورستر بکات لەسەر دەولەت جگە لەمەش خراپی بارودۆخی رێگاکانی بازرگانی و سەپاندنی باج بەسەر خەلك ئەمانەش گرفتی ئابووریان دروست کردبوو[٢٩] .

بەم جۆرەش هۆکارە ناوخۆییەکان رۆلی بەرچاویان هەبووە لە لاوازی دەولەتی عوسمانی و ریگا خۆشکەربوونە بۆ چاوبرین و دەست خستنە ناوکاروبارەکانی لە لایەن وولاتانی زلهێزی ئەورووپی وە دواتریش بە شێوەی پراکتیکی ئەم هەلەیان بۆ دەچێتە سەر .

ب / هۆکارە دەرەکیەکان :

لەگەڵ هۆکارە ناوخۆیەکان هۆکاری دەرەکیش رۆلی بەرچاویان بینیوە لە لاوازی و داروخانی دەولەتی عوسمانی لە هەمان کاتدا رێگا خۆشکەربوونە بۆ خزین و دەست تێوەردان لە کاروباری ناوخۆی دەولەتی عوسمانی لە لایەن وولاتە زلهێزە ئەوروپیەکان ، لەگەڵ لاوازی دەولەتی عوسمانی دەستپێکی دەست تێوەردانی ئەوروپیەکان بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی دەستی پێکرد ، ئەمەش لە ئەنجامی پەیوەندیەکی دوورودرێژ و قولی مێژوویی لە رووی بازرگانیەوە بە تایبەتی لە کەنارەکانی دەریای سپی ناوەراست .

لە گەڵ ئەو گۆرانکاریەی کە لە سیستەمی پێکهاتەی کۆمەلگای ئەوروپی هاتە ئاراوە لە سیستەمی دەرەبەگایەتی بۆ سیستەمی سەرمایەداری و سەرهەلدانی شۆرشی پیشەسازی دواتر گەشەسەندنی هۆکارەکانی بەرهەم هێنان و کارگەکان و پیشەسازی و بازرگانی لە چوارچێوەیەکی فرەوانتر سەری هەلدا[30] .

هاوکات گۆرینی رێرەوی بازرگانی لە دوای دۆزینەوەی جولانەوەی جوگرافی و رووکردنە رێرەوە ئاویەکانی باشوری ئۆقیانووسی ئەتلەسی بۆ گەیشتن بە ناوچەکانی هیند و رۆژهەلات ئەمەش لە بایەخ و گرنگی ستراتیژی ئابووری هەرێم و رێگاکانی ناوچەکانی دەولەتی عوسمانی کەم کردەوە کە پێشتر تاکە رێگاو رێرەوی هاتووچۆی بازرگانی بوو لە نێوان رۆژهەلات و رۆژئاوا ، هەروەها پەیرەوکردنی جۆرە سیاسەتێك لە نێوان وولاتانی ئەوروپی بە تایبەتی بەریتانیا و فەرەنسا کە وایکرد دەولەتی عوسمانی ببێتە پاشکۆی جێبەجێ کاری مەرامە سیاسیەکانیان کە دەولەتی عوسمانی بە پالپشت و

دلسۆزی خۆی دایدەنان بەلام لە ناوەرۆك دا زیاتر مەبەستی ئەم وولاتانە بریتی بوو لە بەکارهێنانی دەولەتی عوسمانی وەك ئامرازێك بەرامبەر بە هەول و کۆششەکانی رووسیای قەیسەری بە مەبەستی دەست نەگەیشتنی بە باشوورو ئاوە گەرمەکان[٣١] .

لە لایەکی تر دەرکەوتنی چەند دەولەتێکی زلهێزی نوێی هاوسێی دەولەتی عوسمانی کە بریتی بوون لە رووسیای تەزاری بە تایبەتی لەسەردەمی پەترۆسی گەورە[٣٢] ، هەروەها بوژانەوەو بەهێز بوونی ئیمپراتۆریەتی نەمسا ومەجەر لە سەدەی حەڤدە و سەدەی هەژدە کە بنەمالەی هابسبۆرگ فەرمانرەوایان دەکرد لە ئەنجامی پێشکەوتنی ئەم دەولەتانە و رووبەروبونەوەیان لەگەڵ دەولەتی عوسمانی کە لە زۆربەی شەرەکاندا سوپای عوسمانی بەرامبەریان تێك دەشکا لە ئەنجامدا دەولەتی عوسمانی ناچار بوو چەند پەیمانامەیەك لەگەڵ ئەو ولاتانە ببەستێت کە لە پێشدا وێنەی نەبووە وەك پەیمانامەی ستیفاتورك لە سالی ١٦٠٦ ز لە نێوان نەمساو دەولەتی عوسمانی[٣٣] .

هەروها سەرنەکەوتنی عوسمانیەکان لە گرتنی ڤیننا لە سالی ١٦٨٣ ز ، دواتر کشانەوەی و رازی بوون بە پەیمانامەی کارلوفتز لە سالی ١٦٩٩ ز کە تیایدا دەولەتی عوسمانی وازی هێنا لە چەند ناوچەیەك بۆ نەمسا وەك کرواتیا ، سلۆڤینیا ، ترانسلڤانیا ، مەجەر[٣٤] .

بە هەمان شێوە فشاری هێزەکانی رووسیا لە بەرامبەر تێکشکان و لاوازی دەولەتی عوسمانی رێگای والا کرد بۆ رووسەکان کە دەسەلاتی سیاسی و ئابووری لە ناو دەولەتی عوسمانی بچەسپێنن ئەمەش لە دوای

شکستە یەك لە دوای یەکەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەرامبەر رووسیای تەزاری و بەستنی پەیماناتەی شەرمەزرای وەك پەیماننامەی بەلگراد سالی ١٧٣٩ ز ، وە سەپاندنی پەیمانانەمەی کوچك کینارچی لە سالی ١٧٧٤ ز[٣٥] .

لە لایەکی تر ململانێی دوورو درێژی نێوان دەوڵـەتی عوسمـانی سـووننە مەزهب و دەولـەتی سـەفەوی شیعە مەزهـەب لـە رۆژهـەلات بـە تایبـەتی لـە ناوچـەکانی عێـراق لـە سـەدەی شـانزە تـاکو حەڤـدە وە دواتـریش درێـژەی هەبووە قەلەمرەوی ئەورووپیەکان بۆ ناوچەکانی رۆژهەلات لە هەر قوناغێکدا شێوازی جۆراوجۆریان دەگرتەبەر لە سەرەتادا لە رێگای کاری موژدەدەری و بازرگانی دەستیان پێکرد ، وە کاری مووژدەدەری لـە لایـەن پیـاوانی ئـاینی نەسـرانی ئـەنجام دەدرا ئـەم هەولانـەش هـەر لـە چـاخەکانی ناوەراسـت سەرچـاوەی گرتبـوو وە کـاری مووژدەدەرەکـان لـە روالەتـدا بریتـی بـوو لـە بلاوکردنەوەی ئاینی مەسیحی بەلام لە ناوەرۆکدا زیاتر گرنگیان بە فەراهـەم کردنی مەرامە سیاسیەکان و ئابووریەکانی وولاتە ئەورووپیەکان ئـەدا بـۆ ئـەم مەبەستەش لە بەرگێکی ئاینی رووپۆش کراوە[٣٦] .

دواتـر کۆلینیالـە ئەورووپیـەکان هەسـتان بـە پـەیرەوکردنی سیاسـەتی بەدەست هێنانی جیاوگە کە ئەمەش تاکە میکانیزم بوو بۆ مسۆگەر کـردن و پاراسـتنی بەرژەوەندیـەکانیان کـە دواتـر توانیـان بـەم هۆیـەوە داگیرکردنـی رۆژهەلاتی ئیسلامی لـە رووی سیاسـی بـە شـێوازێکی دبلۆماسـی بەرجەسـتە بکەن ، لەم لایەنەش بازرگانە ئیتالیەکان یەکـەم کـەس بوونـە کـە جیاوگـەی ئابووریان پێدرا بە تایبەتی لە شاری بوندوقیـە بـەلام لـە شـێوەی رێکەوتنـدا

نەبووە وە دەولەتی عوسمانی لە سەدەی شانزە تەنها پەیوەندی ئابووری و بازرگانی لەگەڵ بازرگانە ئیتالی و فەرەنسایی بنیات نابوو[٣٧] .

یەکەم دەولەتیش کە جیاوگی پێ درا فەرەنسا بوو لەلایەن سولتان سلیمانی قانونی لە سالی ١٥٣٥ ز بریاری لەسەردرا ئەم جیاوگانە لە سەرەتاوە بازرگانی بوون دواترگۆڕان بۆ بوارەکانی تریش وەك (سیاسی و ئابوری و کۆمەلایەتی وئاینی و شارستانی)[٣٨] .

پێدانی جیاوگ لەلایەن دەولەتی عوسمانی بە فە رەنسا بووە هۆکاریك کە ولاتانی تری ئە ورووپا هەول بدەن بۆ بە دەست هینانی جیاوگە لەناو دەولەتی عوسمانی بەم شێوە یە بە ریتانیا یەکێك بووە لەم ولاتانە کە هەولی داوە بە لام لە سەرەتادا نزیك بونەوەی بەریتانیا لە دەولەتی عوسمانی لەسەرئاستی تاك بووە و یەکەم کەسیش کە گەیشتۆتە لای سولتانی عوسمانی ئەنتۆنی جکسون بووە لە سالی ١٥٥٣ ز [٣٩] .

ئەوەی کە زیاتر بەریتانیای خزاندە ناو دەولەتی عوسمانی و دەریای سپی ناوەراست ئەوە بوو لە سالی ١٦٩٢ز بەریتانیا و هۆلەندیەکان لە شەری لاهوج دا بەسەر کەشتیگەلی فەرەنسا دا سەرکەوتن وە لەسالی ١٧٠٤ز توانی دەست بگرێت بەسەر گەرووی جبل تاریق وە لە سالی ١٧٠٨ ز توانی دەست بگرێت بەسەر بەندری ماهوف لە دورگەی منورقە[٤٠] .

هەروەها نزیك بوونەوەی بەریتانیا لە دەولەتی عوسمانی لە دوای پەلاماردانی ناپلیۆن بۆ سەر میسر لە سالی ١٧٩٨ز وەك هاودۆست خۆی دەرخست بۆ دەولەتی عوسمانی لە دوای پەلامارەکەش لە سالی ١٨١٨ز رێکەوتنێکی تری بەست کە لە بەندی یەکەمی دا هاتووە ((هەموو ئەو ماف و

جیاوگەو لێبوردنانەی کە دراوە بە خەڵك و کەشتی بەریتانی لە جیاوگەو پەیمانەکانی پێشوو وەك خۆی دەمێنێتەوە)) ، بەم شێوەیەش بەریتانیا دەسەلاتی ئابووری و سیاسی خۆی خزاندە ناو دەولەتی عوسمانی بووە جەمسەرێکی سەرەکی ململانێی نێو دەولەتی لەسەر دەولەتی عوسمانی[٤١] .

هەروەها رووسیاش لە ئەنجامی هەولە فرەوانخوازیەکانی و گەیشتن بە ئاوە گەرمەکان لە سەردەمی پەترۆسی گەورە رووەو رۆژهەلاتی ئەورووپا و ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی عوسمانی خزایە ناو ململانێی نێو دەولەتی ، بۆ ئەم مەبەستەش رووسیای قەیسەری دەستی کرد بە پەیوەندی کردن بە رەگەزی سلاڤی هەرێمی بەلقان و سەرجەم سلاڤیەکانی ناو دەولەتی عوسمانی هەروەها پەیوەندی کردن بە بزوتنەوەکانی راپەرین لەسەرجەم هەرێمەکانی دەولەتی عوسمانی لە بەلقان و هەرێمە عەرەبیەکان لە دەرئەنجامی ئەمانەش رووسیاش بە پێی هەندێ رێکەوتن لە سالی ١٨٠٨ز توانی هەندێ ماف و جیاوگە لە دەولەتی عوسمانی بەدەست بهێنێ[٤٢] .

بە شێوەیەکی گشتی هەردوو فاکتەری ناوخۆیی و دەرەکی کاردانەوەی هەبووە بۆ خزینی ئەورووپیەکان بۆ ناوجەرگەی دەولەتی عوسمانی ، گەیشتە رادەیەك لە کۆتایەکانی تەمەنی دەولەتی عوسمانی کونسولە ئەورووپاییەکان رۆلی سەرەکیان دەبینی لە نەخشە کێشان و پلاندانان دواتریش دانان و لابردنی سولتانەکان کە ئەوان بە باشیان دەزانی بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانیان[٤٣] .

دیارترین نموونەش بۆ ئەم مەبەستە راوێژکردنی سولتان عبدالمجیدی یەکەم بە بالوێزی بەریتانیا لە ئەستانە بەرامبەر ئەو پرۆژەیەی کە لە لایەن

مینشکوف دەربارەی شوێنە پیرۆزەکان لە فەلەستین و ماف و جیاوگەکان کە درابوو بە سوڵتان ، دەبینین نەخشە کێش و پلان دارێژەری سولتان بریتی بوو لە بالوێزی بەریتانیا ئەمەش ئەوە دەردەخات کە دەولەتی عوسمانی سەرەتای کۆتایی هاتنی بووە چونکە ئەورووپییەکان بە شێوەیەکی تۆکمە خۆیان لە ناو جەرگەی دەولەتی عوسمانی چەسپاندبوو .

تەوەرەی دووەم

جەنگی قەرم ١٨٥٣ ز — ١٨٥٦ ز

(هۆکارەکان — ڕووداوەکان — پەرەسەندنەکان)

هۆکارەکانی جەنگی قەرم :

لە راستیدا دیاری کردنی هۆکارەکانی جەنگی قەرم بە شێوەیەکی گشتی ئاسان نیە وە هەروەها جیاکردنەوەی لە کێشەی رۆژهەلات لەگەڵ بوونی دەولەتی عوسمانی وەك هێزێکی سیاسی و سەربازی لە باشوری رۆژهەلاتی ئەورووپا ، وە بوونی ململانێ و رووبەڕووبونەوە بەرامبەر بە دەولەتی عوسمانی لەو ناوچەیە لەلایەن وولاتە زلهێزە دراوسێکانی وەك ئیمبراتۆریەتی رووسیای قەیسەری و ئیمبراتۆریەتی نەمسا لە ماوەیەکی دووردرێژدا هەروەها ئەم جەنگە بچووککراوەی جەنگی جیهانی یەکەمە چونکە هەمان شێوەو کردار کە لە جەنگی جیهانی یەکەم روویدا لەم جەنگەش روویدا وەك ململانێ لە سەر هاوسەنگی تەرازووی هێزوو دامەزراندنی هاوپەیمانیەت لە نێوان وولاتان بۆ پاراستنی بەرژەوەندە

ئابووریەکان ، وە چربوونەوەی بە شێوەی دژ بەیەك ئاکامەکەی سەرهەلدانی شەرێك کە لە مێژوودا ناسراوە بە جەنگی (قەرم) .

أ / هۆکارە ناراستەوخۆکانی جەنگی قەرم :

١ – چاوتێبرینی روسیای قەیسەری لە دەوڵەتی عوسمانی :

هەر لەسەرەتای وەرگرتنی دەسەلات لەلایەن نیقولای یەکەم لەسالی ١٨٢٥ز وەك ئیمپراتۆری رووسیای قەیسەری دواتر دوای نەمانی کلامنس میترنیخ و سیستەمەکەی وە نەمانی هاوپەیمانی پیرۆز ، نیقولای یەکەم وا خۆی ئەژمار دەکردکە بەرپرسی یەکەمە لە پارێزگاری کردن لە سیستەمی پاشایەتی لە ئەوروپا بەلام هەرچی لە رۆژهەلاتە پەیرەوی جۆرە سیاسەتێکی دەکرد کە بریتی بوو لە دروست کردنی ئاژاوەو دەست خستنە ناوکاروباری دەولەتی عوسمانی وەك هەنگاوێك بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی کە زیاتر گەیشتن بە ئاوە گەرمەکان بوو[٤٤] .

هەوڵدانی رووسیای قەیسەری بۆ کۆنترۆڵ کردنی هەرێمەکانی ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی لە کاتێك د ا کە لاوازی بەرۆکی دەولەتی عوسمانی گرتبوو ، ئەویش بە پێشکەش کردنی پرۆژەیەك بە مەبەستی دابەش کردنی ممتلکاتی دەولەتی عوسمانی بۆ وولاتە ئەوروپیەکان بە تایبەتی بەریتانیا ، جگە لەمەش ئاین وەك هوکارێك بەکارهێندرا دژ بە دەولەتی عوسمانی چونکە رووسەکان خۆیان بە پارێزگاری مەزهەبی ئەرسۆدۆکسی دادەنا هەروەها میراتگری دەولەتی بێزنتی کە عوسمانیەکان تونیان لە سالی ١٤٥٣ کۆتایان پێ بێنن[٤٥] .

لەم بارەوە رووسیا زیاتر لە هەموو ولاتانی ئەورووپی بە گرنگی دان و چاوتێبرین لە ناوچەی بەلقان دەناسرێت ، ئەمەش زیاتر لە دوای جەنگی ناپلیۆنی هەستی پیٚ دەکرێت ، لە کاتێك دا کە رووسیا رێژەی ناردنە دەرەوەی گەنم لە بەندەری ئۆدیسا کە بەناوبانگترین بەندەر بووە بۆ ئەم مەبەستە لە بەرامبەریدا هەردوو هەرێم وولاشیاومۆلدافیا کە لە ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی بوون لە ناوچەی بەلقان بە هەمان شێوە لە کێبرکیٚ دابوون بەرامبەر بەرووسیا ، بۆیە قەیسەری رووسیا نیقولای یەکەم لە هەولی ئەوەدا بوو دەست بگرێت بەسەر ئەم دوو هەرێمە بەمەبەستی کۆنترۆلٚ کردنی بەرهەمەکان کە سوود بە بەرژەوەندیەکانی رووسیا دەگەیەنیٚ[٤٦] .

هەر لەم رووەوە ئیمپراتۆریەتی رووسی وای دەبینی کە بلاوکردنەوەی هەستی نەتەوایەتی لە نێو گەلانی هاوسێی رووسیا تاکە رێگایە بۆ فرەوانخوازیەکانی ئەویش لە رێگای وورووژاندنی پارێزگاری لە گەلانی سلاڤی و هەروەها پارێزگاری کردن لە ئەرسۆدۆکسیەکانی ناودەولەتی عوسمانی ئەمانەش هەمووی بۆ وەدەست هێنانی مەبەستەکانی رووسیا ، وە دوای ئەمانەش پێشنیاری دابەش کردنی دەولەتی عوسمانی کردە بەرنامەی کارەکانی[٤٧] .

سەبارەت بە دابەش کردنی دەولەتی عوسمانی لە سالی ١٨٥٣ز وەك پێشنیارێك لەلایەن رووسیا بە شێوەیەکی فەرمی پێشکەش بە بالوێزی بەریتانیا لە رووسیا کرا کە ناوەرۆکەکەی بریتی بوو لە وەرگرتنی تەنگەبەری بسفۆرو داگیرکردنی ئەستانە لە لایەن رووسیای قەیسەری بە شێوەی کاتی وە هەروەها هەرێمەکانی دەولەتی عوسمانی لە ئەورووپا لە چوارچێوەی

دەولەتێکی سەربەخۆ بێت لە بەرامبەریدا ئەگەر بەریتانیا رازی بێت ئەوا میسرو رودس و قبرس وەردەگرێت[٤٨]

ئاشکرایە بەریتانیا ئەم پرۆژەیە رەت دەکاتەوە چونکە ناگونجیّ لەگەلّ سیاسەتەکەی ئەوکاتی کە بریتی بوو لە پارێزگاری کردن لە دەولەتی عوسمانی بە مەبەستی رێگا گرتن لە فرەوانخوازیەکانی رووسیا لەگەلّ ئەوەش پارێزگاری کردن لە هاوسەنگی هێز لە ئەوروپا بەگشتی و ناوچەکە بە تایبەتی ، لەبەرامبەر رەت کردنەوەی پرۆژەکە لەلایەن بەریتانیا بووە هۆکارێك کە رووسیای قەیسەری بیرلەوە بکاتەوە کە پەیوەندی راستەوخۆ لەگەلّ دەولەتی عوسمانی بکات ئەویش لەرێگای استغلال کردنی کێشەی شوێنە پیرۆزەکان لە فەلەستین[٤٩] .

٢ — **هۆکاری ئایینی :**

هەروەها ئەوەی پەیوەندی راستەوخۆی بە ململانێی نێوان دەولەتی عوسمانی و رووسیای قەیسەری هەیە بریتی بوو لەسەر هەلدانی کێشەی شوێنە پیرۆزەکان لە فەلەستین کە بنچینەی ئەم کێشەیە بریتی بوو لە بەرێوەبردنی شوێنە پیرۆزەکان و کێشەی حەج لە قودس بە تایبەتی کلّێسەی میلاد لە (بیت لحم) کە ئاکە هۆکار بوو بۆ سەرهەلّدانی جیاوازی و رکابەری لە نێوان کاسۆلیك و ئەرسۆدۆکسی هەرچەندە دەولّەتی عوسمانی لە هەولی ئەوەدا بوو کە جۆرە هاوسەنگیەك دروست بکات لە نێوانیان بەلام رووسیا زیاتر لە هەولی ئەم جۆرە بیانوانەدابوو بۆ دەست خستنە ناوکاروباری دەولەتی عوسمانی کە زیاتر لە (١٣ ملیۆن) ئەرسۆدۆکسی لە ژێر سایەی عوسمانیەکان بوون وە رووسیای

قەیسەری بۆ ئەم مەبەستە داوای لە سولتان عبدالمجیدی یەکەم کرد کە ڕێگایان بدات بە سەرپەرشتی کردنی شوێنە پیرۆزەکان .

لە هەمان کاتدا فەرەنساش بە سەرکردایەتی ناپلیۆنی سێیەم داوای پارێزگاری لە کاسۆلیك دەکرد بۆیە هەردوو وولآت لە هەولی ئەوەدابوون دەست ڕۆشتیووی خۆیان لە ناو دەولەتی عوسمانی بچەسپێنن بە مەبەستی پارێزگاری کردن لە رەعیەتی خۆیان بە جۆرێك کە گەیشتە ئەو ئاستەی کە هەردوو وولات فشار بخەنە سەر سولتانی عوسمانی بە مەبەستی پێدانی جیاوگەی زیاتر بەلایەکیان هەر لە سالی ١٨٤٨ز بەتریکی ئەرسەدۆکسی توانی جیابێتەوە لە بەتریکی ئەستانە و زۆر بەهێز بوو بە هۆی یارمەتی دانی دەولەتی رووسیا لە بەرامبەریشدا فەرەنسا هەلسا بە یارمەتی دانی کاسۆلیك بە شێوەیەك لەسالی ١٨٥٠ز داوای جیاوگەی زیاتری کرد هەرچەندە هەرەشەکانی رووسیا زیادی کرد لەسەر سولتانی عوسمانی بە پچراندنی پەیوەندی دبلۆماسی بەلام سولتانی عوسمانی سوور بوو کە جیاوگەی زیاتر بدات بە کاسۆلیك ئەمەش بەشێوەی پراکتیك لەسالی ١٨٥٢ز ئەنجام درا ، کە گرنگترین جیاوگە بریتی بوو لە پێشکەش کردنی سێ کلیلەکەی تایبەت بە دەرگاکانی کەلێسەی عەزراوسەرادیب کە دەکەونە ژێر کەنیسەی مەهد لە بیت لحم[٥٠] .

وە رووسیا گەیشتە ئەو باوەرەی کە زیاد بوونی دەست ڕۆیشتووی فەرەنسا لە ناودەولەتی عوسمانی و ئەوروپا هۆکارێکە بۆ یارمەتی دانی بزوتنەوە رزگاریخوازەکان هەربۆیەش زۆر بە توندی کەوتە پیلان دانان و ڕووبەڕوو بوونەوە بۆ لە ناوبردنی شۆرشەکان بە تایبەتی لە پۆلندەو هەروەها یارمەتی دانی نەمسا بۆ لە ناوبردنی شۆرش لە مەجەر[٥١] .

لە کۆتایی مانگی شوباتی سالی ١٨٥٣ز نوێنەری رووسیای قەیسەری لە سان پترۆسبرگ لە هەرێمەکانی باشوری رووسیا کەوتە رێ وە لە (٩ ئازاری سالی ١٨٥٣ز) گەیشتە ئەستانە لەسەر کەشتیەکی گەورەی جەنگی کە ژمارەیەکی زۆر لە نوێنەری دبلۆماسی و سەربازی لە گەلیدا بوون بە باوەری رووسەکان گەورەیی ئەم شاندە کاریگەری راستەوخۆی لەسەر عوسمانیەکان دەبێت لەرووی سیاسی و یان لە رووی سەربازی [٥٢] .

هەروەها ناردنی شاندێکی وا گەورە بە سەرکردایەتی نوێنەری پایابەرزی رووسی مینشکوف بۆ ئەستانە زیاتر بۆ یەکلاکردنەوەی رۆلی رووسیا لە شوێنە پیرۆزەکان لەلایەك وە هەروەها دووبارە نزیك بوونەوە لە بەریتانیا و سەر لە نوێ باس کردن لە پرۆژە کۆنەکە سەبارەت بە دابەش کردنی دەولەتی عوسمانی وە دابراندنی فەرەنسا لەم کێبەرکییە[٥٣] .هەر لەسەرتادا مینشکوف لە ئەستانە روونی کردەوە کەروسیای قەیسەری بە هیچ جۆریك مەبەستی چاوبرین نیە لە دەولەتی عوسمانی تەنها مەبەستی چاودێری کردنی رعایەکانی ئەرسۆدۆکسی لە شوێنە پیرۆزەکان[٥٤] .

ئەو شاندە هەولی دا خۆی وا نیشان بدات کە هاتووە بۆ ئاشتی کردن بەلام مەبەستی سەرەکی رووسەکان زیاتر هەرەشە لە سولتان بوو بۆ گوێ نەدان بە داواکاریەکانی فەرەنسا سەبارەت بە شوێنە پیرۆزەکان و هەروەها بە دەست هێنانی فەرمانێکی تر کە زیاتر جەخت لەسەر مافی ئەرسۆدۆکسی بکات لە رێگای پارێزگاری کردنی لەلایەن رووسەکان ، وە ئەگەر دەولەتی عوسمانی لە کاتێك دا کەوتە بەر هەرەشەکانی فەرەنسا ئەوا منشکوف

هەلدەستێ بە بەستنی هاوپەیمانیەتی نهێنی بەرگری لەگەڵ دەولەتی عوسمانی[٥٥] .

لێرەداهەلوێستی رووسەکان زیاتر دێتە بەرچاو لە دەست خستنە ناوکاروباری دەولەتی عوسمانی ئەویش لە رێگای پرۆژە بریارێك کە لە لایەن منشکوف درا بە سولتانی عوسمانی کە بریتی بوو لەم خالانەی خوارەوە :

أ – کێشانەوەی هەموو ئەو جیاوگانە کە درابوو بە کلێسەی کاسۆلیکی لە شوێنە پیرۆزەکان / فەلەستین .

ب – دان پێدانی دەولەتی عوسمانی بە دەسەلاتداریەتی رووسیای قەیسەری لەسەر پەرشتیاری و چاودێری کردنی مافی ئەرسۆدۆکسی و شوێنە پیرۆزەکان لە فەلەستین .

ج – بەستنی هاوپەیمانی بەرگری نهێنی رووسی – عوسمانی .

ئەم پرۆژەبریارە لەلایەن سولتانی عوسمانی (عبدالمجیدی یەکەم) خرایە بەردەم هەندیك لە بالیۆزە ئەورووپیەکان بەتایبەتی بالیوزی بەریتانیا (لۆرد ستراتفۆرد)[٥٦]، ئەویش رێنمایی کرد بەقبول کردنی بەندی یەکەم بەلام بەندی دووەم و سێیەمی رەت بکاتەوە ئەمەش بوو بەهەلوێستی دەولەتی عوسمانی بەرامبەر بەداواکاریەکانی روسیا کەلەلایەن (منشکوف) پێشکەش کرابوو ئەمەش بووە هۆکارێك بۆ سەرنەکەوتنی نوێنەری روسیا بۆیە بەناچاری لەئایاری سالی (١٨٥٣) شاندی روسی بەبێ هیچ دەسکەوت گەرایەوە روسیا[٥٧] .

٣- ململانێی زلهێزەکان :

ململانێی زل هێزەکان مێژوویەکی دووروردرێژی هەیە بە مەبەستی جێ پێکردنەوەیان بۆ پەرەدان بە بەرژەوەندەییە ئابوورییەکان بە تایبەتی بەدەستهێنانی کەرەسەی خاو لە داگیرگەکان ، بەریتانیا هەرزوو گرنگی ناوچەی رۆژهەلاتی زانی بوو وە تاکە رێگا بوو بۆ گەیشتنی یە هیندستان بۆ ئەم مەبەستەش رووبەرووی هەر هێزێکی تر دەبۆوە کە کاریگەری لە سەر بەرژەوەندیەکانی هەبێت ، هەربۆیەش زوو کەوتە دانانی بەربەست لەبەردەم فرەوانخوازیەکانی رووسیا لە ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی لە کاتێك کە گومانەکانی بەریتانیا زیاتر گەشەی کرد کە رووسیا سەرکەوتنە هەرێمییەکانی لە ئێران لە ماوەی سالانی (١٨٠٣ – ١٨١٣) وە (١٨٢٦ – ١٨٢٧) وە بەرامبەر دەولەتی عوسمانی لە سالی (١٨٢٩) لەسەردەمی پەترۆسی گەورە بەدەست هێنا.

نزیك بوونەوەی رووسیا لە رێگای نوێنەری پایابەرزی رووسی مینشکوف بووە هۆی ئەوەی بەریتانیا دووبارە بکەوێتە خۆی بۆ ریگەگرتن لەم نزیك بوونەوەیە بۆیە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (لۆرد کلاوندون) داوای لەبالیۆزە چاکەکەی(لۆرد ستراتفۆرد) بەگەرانەوەی لەلندن بۆ شوێنی کارەکەی بەمەبەستی دروست کردنی بەربەست لە دانووسانی نێوان روسیاو عوسمانی بەهەر شێوەیەك بێت هەروەها فەرەنساش بەهەمان شێواز داوای لەسەرکردەی کەشتیگەلی دەریایی خۆی کرد لەدەریای ناوەراست بەناردنی هەندێ یەکەی سەربازی دەریایی بۆ ئاوەکای عوسمانی وە هەردوو ولات کەوتنە چالاکی نواندن بۆ دابراندنی روسیا لەوکاتەی کە گشت مەبەستە

سـەرەکیەکانی روسـیا کەلەلایـەن نوێنـەری بـەرزی رووسـی (مینـشکوف) ووروژانـدرابوو ئـەویش گۆرانکـاری لەکێـشەی شـوێنە پیرۆزەکـان لەسـەر جیـاوازی مەزهـەبی لـەنێوان (کاسـۆلیك و ئەرسۆدۆکـسی) بـۆ کێـشەیەکی سیاسی کەتەنها رووسیا تێیدا سودمەند دەبێت ئەمیش یان لـەرێگای دەست گرتن بەسـەر ئیمبراتۆریـەتی عوسمـانی یـاخود هـیچ نـەبێت جیاوگـەی سوێی دەست کەوێت لەناو دەولەتی عوسمانی(٥٨)، گرنگترین مەبەست لای بـەریتانیا بـۆ دروسـت کردنـی بەربەسـت لـەنێوان روسـیاو عوسمـانی لـە دانوسـانەکان لەکاتێك کە داوای لەسولتانی عوسمانی کرد کە قایل نەبێت بەبەندی دووەم و سێیەم یاداشتەکەی (منشکوف) دەگەرێتەوە بۆ ئـەوەی کـە زیـاتر بـەریتانیا پارێزگاری لە دەولەتی عوسمانی هەبووە ئەمـە لەلایـەك لەلایـەکی تـر ئەگـەر دەولـەتی عوسمـانی قایـل بێـت بەسەرپـەرشـتی رووسـیا لەسـەر شـوێنە پیرۆزەکـان هـەروەها مەزهـەبی ئەرسەدۆکـسی ئـەوە دەبێتـە گـەورەترین مەترسـی لەسـەر بەرژەوەنـدی بـەریتانیا چـونکە ژمـارەی ئەرسەدۆکـسی لەدەولەتی عوسمانی ژمارەیان یەکجارزۆرترە لە کاسـۆلیك ئەمـە لەلایـەك لـە لایەك تر چاوبرینی رووسیا و هاوسێبوونی لەگەڵ دەولەتی عوسمـانی ئەمانـە هەرهـەموو بەرەنگدانـەوەی دژە بەرژەوەندیـەکانی بـەریتانیا لـە ناوچـەکە سـەیردەکرا بۆیـە هـەرزوو بـەریتانیا لەمەبەسـتەکانی رووسـیا گەیـشت بۆیـە کەوتـەخۆ ئامـادەکردن بـۆ دروسـت کردنـی بەربەسـت لەبـەردەم ئـەم دانوسانەدا(٥٩).

سەبارەت بە هەڵوێستی ئەوروپایەکان بەتایبەتی فەرەنسا و بـەریتانیا لەو ململانێیەی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و روسیای قەیسەری و پـشتگیریان

لە دەولەتی عوسمانی دژ بە روسیا دەگەڕێتەوە بۆ وەدەست هێنانی چەند ئامانجێك یان بەواتایەکی تر پشتگیریکردنیان لە دەوڵەتی عوسمانی بریتی نەبوو لە خۆشەویستیان بۆ عوسمانیەکان یاخود پارێزگاریکردن لە مولکەکانی بەلکو هەردوو دەولەت لە هەولی ئەوەدابوون کە دەوڵەتی عوسمانی بەلاوازی بمێنێتەوە و هەروەها نێچیرێکی ئاسان بێت بۆیان[٦٠] .

بۆ ئەم مەبەستەش پێ داگرتنی بەریتانیا لە بەرگری کردن لە دەولەتی عوسمانی دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی بەریتانیەکان لە دانانی دەولەتی عوسمانی وەك بەربەستێك لەبەرامبەر قەڵەمرەوی روسیا و هەروەها زیاتر وەدەست هێنانی پارێزگاری زیاتر لە رێگای هیند[٦١]،هەروەها قەڵەمرەوی هەر وولاتێکی ئەوروپی لەسەر مولکی دەولەتی عوسمانی دەبێتە هۆکارێك بۆ گۆرانکاری هاوسەنگی هێز لە ئەوروپا ئەمە لەلایەك لەلایەکی تر هەوڵدانی بەریتانیا بۆ مانەوەی دەولەتی عوسمانی بە شێوەیەکی لاواز بۆ ئەوەی هەر کاتێك گونجاو بێت نێچیرێکی ئاسان بێت بەرامبەر بە بەریتانیا بۆ ئەوەی گەورەترین بەشی بەرکەوێت کە خزمەت بە بەرژەوەندیەکانی بکات بۆیە دەبینین لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەم بەریتانیا خۆی لەدەولەتی عوسمانی نزیك دەکاتەوە بە شێوەیەك بەرەنگاری هەمووپیلانێك دەبێتەوە کە رێگا خۆشکردنی بۆ دابەشکردنی دەولەتی عوسمانی یاخود هەرەشە لێکردنی چونکە بەرژەوەندیە سیاسی و بازرگانی و ستراتیژیەکانی لەسەری دەسەپێنێ کە ئەم هەڵوێستە وەربگرێت هەر لەم رووەش دەبینین پشتگیری لە دەولەتی عوسمانی دەکات دژ بە فەرەنسا لەکاتی داگیرکردنی میسر لەساڵی ١٨٧٩ز ، هەروەها هاوهەڵوێستە لەگەڵ عوسمانیەکان دژ بە

محمدعلی لەساڵی ١٨٤٠ز نەوەك هێزێكی بەهێزی عەرەبی لە ڕۆژهەلاَت سەرهەڵبدات[٦٢].

بەڵام هەرچی هەڵویستی فەرەنسا بەرامبەر ململلانێ رووسیا و عوسمانی جۆرە جیاوازیك بەدی دەكرێت لە بەرامبەر هەلویستی بەریتانیا هۆكارەكەشی جیاوازی بەرژەوەندیەكانی لەنێوان هەردوو ولاَت، ئیمپراتۆریەتی فەرەنسا ناپلیۆنی سێەم وای دادەنا كە ولاَتەكەی بەشێكی سەرەكییە لەو ململانێیە، وە هەوڵی دەدا لەرێگای ئەم ململانێیە بتوانێ پشتگیری كاسۆلیكی فەرەنسا بۆ خۆی رابكێشێت لەرێگای كۆنترۆلكردنی شوێنە پیرۆزەكان وەهەروەها هەولڎانی بۆ وەدەست هێنانی چەند سەركەوتنێك لەدەرەوە بەمەبەستی دەركردنی فەرەنسا لەو دابرانە نێودەولەتیەی كە لە دوای كۆنگرەی ڤینا ساڵی ١٨١٥ز بەسەری سەپێندرابوو هەروەها گەرانەوەی بۆ سنوورە سروشتیەكەی خۆی كە لەدەستی دابوو[٦٣].

هەروەها مەبەستی فەرەنسا لە پالپشتی كردنی دەولەتی عوسمانی زیاتر دوور خستنەوەی رووسیا لەناوچەی بلقانە[٦٤]، سیاسەتی فەرەنسا بەرامبەر بە دەولەتی عوسمانی جێگرنەبوو بەلكو پەیوەندی هەبووە بە ململانێ نێودەوڵەتیەكان و چاوپرینە ئیمپرلیازمیەكان زۆرجار هەمان هەڵویستی دەوڵەتی عوسمانی هەبووە هەستاوە بەپشتگیری كردن هەندێ جاریش دژ بە دەوڵەتی عوسمانی وەستاوە، فەرەنسا لەساڵی ١٨٢١ز-١٨٣٠ز یارمەتیدەری شۆرشی یونانیەكان بووە دژ بە دەوڵەتی عوسمانی هەروەها لەوكاتەی كە محمد علی بزوتنەوەی جوداخوازی دژ بە دەوڵەتی عوسمانی رایگەیاند لەساڵی ١٨٣٠ز-١٨٤٠ز فەرەنسا یارمەتی دەری محمد علی بووە دژ بە

عوسمانییەکان لە هەمان کاتدا دەبینین هەڵوێستی فەرەنسا لەرووی بەرژەوەندییە سیاسییەکانی گۆرانکاری بەسەرداهات دەکەوێتە بەستنی هاوپەیمانی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی دژ بە رووسیای قەیسەری لە جەنگی قەرم[٦٥].

ب / هۆکارە راستەوخۆکانی جەنگی قەرم :

دوای ئەوەی لەلایەن منشکوف یاداشتێك پێشکەش کرا بە (باب العالی) کە داوای سەربەخۆیی (چیای رەش) و هەروەها لابردنی وەزیری سربی کەلەلایەن روسیا بەدوژمنی سەرەکی دادەنرا بەلام سولتان ئەمە رەت دەکاتەوە پاش دانوستان لەگەل بالیۆزی بەریتانیا چونکە ئەمەی داواکراوە دژایەتی لەسەر مافی سولتان و دەست خستنە ناو کاروباری دەولەتی عوسمانی سەرەرای ئەوەش مینشکوف (١٧ ئایارسالی ١٨٥٣) دیار کرد کە دوا مۆلەت بێت بۆ وەرگرتنەوەی وەلامی یاداشتەکە لەوکاتەدا باوکی سولتان کۆچی دوایی کرد وەهەروەها سوور بوونی مینشکوف لەسەر وەلام دانەوە کە بووە هۆکارێك کەئەنجومەنی وەزیرانی تازە دامەزرا بەسەرکردایەتی رشید پاشاو وەزیرەکانی کەسەرکردەی بەهێزو نەیاری رووسیابوون رەت کرایەوە[٦٦] .

وەلەدوای هەرەس هێنانی دانوسان لەنێوان هەردوو لایەنی عوسمانی و روسی و رەت کردنەوەی سولتانی عوسمانی بۆ داواکاریەکانی روسیا کەپەیوەست بەچاودێری کردن و سەرپەرشتیاری شوێنە پیرۆزەکان و چەند کاری تر روسیا بریاری جەنگی دا دژ بەدەولەتی عوسمانی[٦٧] .

بۆیە قیصری رووسیا بریاریدا بەداگیرکردنی هەردوو ولایەتی (ئەفلاق و بەغدان) لەهەرێمی دانوب کە هەردوکیان لە رووی ناوەوە سەر بەدەولەتی

عوسمانی بوون وە قیصری رووسیا (نیقولای یەکەم) روونی کردەوە کە ئەم هێرشە مەبەست لێی راگەیاندنی شەڕ نیە بەلکو هەنگاوێکی خۆپارێزیە ، لەدوای ئەمەش چالاکیە دبلوماسیەکان کاریان دەکرد بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە و هێشتنەوەی لەچوارچێوەی دوو وولات (روسیا وعوسمانی) نەبێتە هۆی شەرێکی گەورەی ئەورووپی[٦٨] .

هەروەها سولتانی عوسمانی ئاگادارکردنەوەی دا بە رووسیا بۆ دەست هەلگرتن لە هەردوو ویلایەت ئەگەرنا ناچاردەبێت بریاری شەر دژی بدات هەرلەوکاتەش بەریتانیاو فەرەنسا پشتگیری هەلوێستی عوسمانی بوون پاش تێکچونی بارودۆخی سیاسی و سەربازی لەنێوان هەردوو ولآت رووسیا بریاری جەنگی دا لە ٢٣تشرینی یەکەمی ١٨٥٣ لەسەر ئەم بنچینەیە کەشتیکەلی بەریتانی و فەرەنسی کەوتنە رێگا بەرەو دەریای رەش وەك هەنگاوێك بۆ هەرەشەکردن لە روسیا بۆ کشانەوەی لەو ناوچەی کە دەستی بەسەرداگرتەوە[٦٩] .

دووەم / رەوتی رووداو پەرەسەندنەکانی جەنگی قەرم :

أ – داگیرکردنی (ئەفلاق و بەغدان) لەلایەن رووسیا :

سەبارەت بە هەنگاوەکانی جەنگی قەرم و دەست پێکردنی دەگەرێتەوە بۆ جولآنەوە سەربازیەکانی هەردوو ولآت لە لایەك و لێك نزیك بوونەوەی هێزە دەریایەکانیان لە دەریای رەش و رووباری دانووب کە هۆکارێك بوو بۆ سەرهەلّدانی شەڕ و پێك دادان لە کاتێکی نزیك ٠

یەکەم هەنگاو بۆ دەست پێکردنی جەنگی قەرم دەگەرێتەوە بۆ هێرشکردنی هێزەکانی رووسی و داگیرکردنی هەرێمەکانی دانووب (ئەفلاق و

بەغدان) لەو کاتەی کە دانووسەکانی رووسی عوسمانی گەیشتە قۆناغی بن بەست کە ئەمەش سەرەتای دەست پێکردنی جەنگی قەرم بە شێوەی پراکتیکی لە کاتێك دا کە هێزەکانی روسیا پەرینەوە لە رووباری (بروت)کە جیاکەرەوەی مومتەلەکاتی هەردوو دەولەتە و داگیرکردنی هەردوو هەرێمی (ئەفلاق و بەغدان) کە سەر بە دەولەتی عوسمانی بوون لە رووی ناوەوە بەمەبەستی هەنگاوی خۆپارێزی تاکو وەلأمدانەوەی دەولەتی عوسمانی بە داواکاریەکانی روسیا ، دوای ئەمەش چالاکیە دبلوماسیەکان دەست پێ دەکات لە لایەن ئەوروپیەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە بەبێ رووداني شەڕ[٧٠] .

لەدوای ئەم رووداوە ئاگادارکردنەوەیەك لەلایەن دەولەتی عوسمانی درا بە روسیا بۆ چۆلکردنی هەردوو هەرێمەکە و رەفز کردنی قەیسەر بۆ ئاگادارکردنەوەکە سولتانی عوسمانی ئیعلانی شەڕی کرد دژ بە روسیا لە ئۆکتۆبەری سالی ١٨٥٣ز[٧١] .

هەروەها بە پالپشت کردنی هەلوێستی عوسمانی لەلایەن بەریتانیاوە لەشکری عوسمانی پێشرەوی کرد بەسەرکردلیەتی (عمر پاشا)[٧٢] کە توانی سەرکەوتن بەسەر رووسەکان بێنێ و بیانگەرێنتەوە بۆ ناوچەکانی پشت دانووب[٧٣]، سوپای رووسیا لەژێر سەرکردایەتی (البرنس کورتشاکوف) لە رووباری(پروت) تێپەری بریتی بوو لە بیست هەزارسەرباز و شەش هەزار تۆپ هەروەها قایمکاریەکانی عوسمانی لە لای رووباری تونەکە بە شێوەی نارێك بوو بەلام ئازایەتی عمر پاشا کە سەرکردەیەکی نەمساوی بە ئەسل کرواتی بوو توانی رووبەروویان ببێتەوە[٧٤].

ب – شەڕی سینۆب :

لەئـەنجامی هێرشـكردنی كەشـتیگەلی روسـی لـە دەربەنـدی سـینوبی عوسمـانی و تێكشكاندنی كەشتیەكانی عوسمـانی پـاش شـەرێكی تونـد لـە تشرینی دووەمی ساڵی ١٨٥٣ز لەگەڵ ئـەوەی كـە بـەریتانیا و فەرەنسا هـاو هەڵوێـست بـوون دژ بـە روسـیا ، بـەڵام روسـیا هـەر بـەردەوام بـوو لەسـەر هەلوێستەكەی ئەمەش بـووە هۆكارێـك بـۆ ڕاگەیانـدنی شـەڕ دژ بـە رووسـیا لەلایەن هەردوو وولاتی فەرەنسا و بەریتانیا[٧٥] .

لـەم كاتەشـدا بـەریتانیا وای دەبینـی كـە بەرژەوەندیـەكانی بریتیـە لـە بەرەوپێش نەچوونی رووسیا و دانانی سنورێك بۆی چونكە ترسانی بـەریتانیا لەدەست بەسـەرداگرتنی روسـیا بەسـەر ئەسـتانە، وە هـەروەها فەرەنـساش هەمان هەڵوێستی هەبوو چـونكە نـاپلیۆنی سـێیەم پێـی وابـوو ئـەم شـەرەی عوسمـانی دژ بـە روسـیا دەیكـات زیـاتر دەگەرێتـەوە پێـشێلكردنی مـافی كاسۆلیكەكان لە قودس و هەر بۆیەش ئەوكاتەی هێرشی دەریـایی روسـەكان لە سینۆب رێگا خۆشـكەر بـوو بـۆ هاتنـە نـاوەوەی كەشـتیگەلی ئینگلیـزی و فەرەنـسایی لـە دردنیـل بـۆ ئەسـتانە بەمەبەسـتی پارێزگـاریكردنی لـە عوسمانیەكان وە قەیسەری رووسی ڕەخنەی لەم جوڵانەوەیـە گـرت وبڕیـاری جەنگی دژبە فەرەنسا و بەریتانیا ڕاگەیاند ، وە لە ١٢ ئـازاری سـاڵی ١٨٥٤ز پاش ئەوەی سوپای عوسمانی بەسەركردایەتی عمر پاشا تـوانی رووبـەڕووی سـوپای رووسـیا بێتـەوە بەسـەركردایەتی باسـكیفتش كـە ئابلوقـەی شـاری سلستریای دابوو بەڵام لە كۆتایـدا توانیـان ئابلوقەكـە بشكێنن دوای ئـەوەی هێزەكانی بەریتانیا و فەرەنسا گەیـشتە بەنـدەری ڤارنـا لـە دەریـای بـەلتیق

بەمەبەستی پشتگیری کردن لە عوسمانیەکان وە شکاندنی رووسەکان و کشانەوەیان بۆ نیمچە دوورگەی قەرم دواتر ئابلوقەدانی شاری سیباستول[٧٦] .

ج – ناوبژیوانی نەمسا :

سەبارەت بە نەمسا بێ لایەنی خۆی راگەیاند لەو ململانێیە هەرچەندە فەرەنسا و ئینگلترا بۆ چەندین جار داوایان لێکردووە بێتە ناو هاوپەیمانیەتی لە کۆتایدا رازی دەبێت بە پەیماننامەی (ویانە) بە دەست بە سەرداگرتنی هەردوو هەرێمی (ئەفلاق و بەغدان) لە لایەن نەمسا هەروەها پالپشتی کردنی نەمسا بۆ هاوپەیمانیەکان لە بەرامبەریش دا ئەگەر رووسیا بریاری جەنگ دژ بە نەمسا رابگەیەنێت پێویستە فەرەنسا و بەریتانیا یارمەتی بدەن لێرەدا رووسیا نارازی نەبوو بەرامبەر بەم کارە بەلکو زۆر پێی باشتر بوو کە دەسەلاتی نەمساویەکان لە سەر ئەم دوو هەرێمە هەبێت چونکە پێ ی وابوو کە نەمسا بە هیچ شێوەیەك ئارەزووی ئەم جەنگەی نیە[٧٧] .

ئەوەی جێگای ئاماژە کردنە نەمسا هەر لە سەرەتاوە رۆلی ناوبژێووی دیوە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە دوای ئەوەی کە گەیشتە رێکەوتننامەیەك لەگەل هاوپەیمانان هەلسا بە پێشکەش کردنی یاداشتێك بە رووسیا کە بریتی بوو لە چوار مەرج لەوانە:–

- دانانی سیستەمێکی نوێ بۆ هەردوو هەریمەکە بە پشگیریەکی ئەورووپی هاوبەش .
- ئازادی کەشتیەوانی لە دانووب .
- چاوپێخشاندنەوەی لە رێکەوتننامەکانی تەنگەبەرەکان لە سالی ١٨٤١ .

- هەروەها دەست هەڵگرتنی رووسیا لە پارێزگاری کردنی مافی مەسیحیەکان لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی .

لە هەمان کاتدا مەترسی رووسیا لە نەمسا کە بەشێوەیەکی تەدریجی روو لە دژایەتی کردنی دەکات بۆیە رووسیا لە ٣ تشرینی دووەم ١٨٥٤ رازی دەبێت بە مەرجەکان وەك بناغەیەك بۆ دانوسانی لەگەل هاوپەیمانان بەلام لایەنی فەرەنسا و بەریتانیا ئەمەیان ڕەت کردەوە بەڵکو سور بوون لە سەر رازی بوونی رووسیا بەبێ دانانی مەرج کە تاکە رێگایە بۆ وەستاندنی شەر[٧٨].

هەرچەندە رووسەکان هەر بەردەوام دەبن لە جەنگ لێرەدا هەلوێستی نەمساویەکان دوو لایەن دێتە بەرچاو هەر لە سەرەتای شەرەکە نەمسا رازی نەبوو بە داگیرکردنی هەردوو هەرێمی دەولەتی عوسمانی لەلایەن رووسیا هەروەها داکۆکی کردن نەمسا لە سەر سەربەستی کەشتیوانی لە رووباری دانوب کە بە هەردوو هەرێم رەت دەبێت چونکە ئازادی کەشتیوانی لەم رووبارە کاریگەری زۆری هەیە لە سەر بازرگانی دەرەوەی نەمسا لەگەل ئەوەش نەمساویەکان وایان دەبینی رووخانی دەولەتی عوسمانی دەبێتە سەرکەوتنێك بۆ رزگاریخوازەکان لەگەل سیاسەتی نەمسا ناگونجێ لە هەمان کاتیشدا قەرزاری باری رووسیا بوون لەو کاتەی رووسیا بەرگری لە نەمسا کرد لە سالی ١٨٤٨ لە ناوبردنی شۆرش لە مەجەر هەروەها بوونی سەردینیا لەلایەکی تر کە دەیویست بچێتە ناو هاوپەیمانیەتی دژ بە رووسیا بە مەبەستی وەرگرتنی هاوکاری بۆ (یەکێتی ئیتالیا) کە لە سەرەتادا فەرەنسا و بەریتانیا رازی نەبوون لە بەر تورە بوونی نەمسا بەلام کە سور بوونی نەمسا

دەرکەوت لەسەر بێلایەنی دواتر رازی بوون لە سەر وەرگرتنی سەردینیا لە هاوپەیمانی کە ئەمەش بۆ دواجار وای لە نەمسا کرد کە بریاری جەنگ بدا دژی رووسیا[٧٩] .

د – بەندەری سیواستوبول هەنگاوی کۆتایی شەری قەرم :

دەست پێ کردنی هێرشەکانی هاوپەیمانان بەسەرکردایەتی دەولەتی عوسمانی بۆنیمچە دوورگەی قەرم رووادنی شەری (سیواستوبول) پاش پشگیری کردنی فەرەنسا و بەریتانیا بۆ دەولەتی عوسمانی لە (٦)ی شوباتی سالی ١٨٥٤ز بەمەبەستی زاڵ بوون بەسەر هێزەکانی رووسیا لەدەریای رەش لەدوای جێ هێشتنی هەردوو هەرێمی ئەفلاق و بەغدان لەئەنجامی هەرەشەوفشاری نەمسا دوای دەست بەسەرداگرتنی هەردوو هەرێم لەلایەن نەمساش هاوپەیمانان سووربوون لەسەر گواستنەوەی شەرەکە بۆنیمچە دورگەی قەرم بەئاراستەی بەندری سیواستوبول کەیەکەیەکی دەریای رووسی بوو لەنیمچە دورگەکە ، هاوپەیمانان هەلسان بەئابلوقەدانی ئەم بەندەرە بۆماوەی سالێك کەتیادا گەورەترین ناخۆشی و دەردەسەری هاتە پێشی بەهۆی خراپی بارودۆخی ئاوهەوا و هەروەها بلاوبونەوەی نەخۆشی کولێرا لەنێوان هێزەکانی هاوپەیمانان لە قۆناغی یەکەمی شەرەکە وەداگیرکردنی بەندەری (سیواستوبول) زیاتر لە ٢٥ هەزار کەس بوونە قوربانی لەهەردوو لایەنی شەرکەر کە تیادا چەندان سەرکردەی گەورە بوونە قوربانی وە لەدوای چەند زنجیرەیەك شەر لە نێوانیان هاوپەیمانان توانیان لە ٩ ی ئەیلولی ١٨٥٥ز دەست بە سەریدابگرن و رووسەکان شکستیان خوارد[٨٠]

هـەر ئـەو کاتـەش مەملکـەی سـردینیا و بیـدمونت کەوتنـە بەسـتنی هاوپـەیمانی لەگـەڵ فەرەنساو بـەریتانیاوە بەشـدار کردنـی نـزیکـــەی ١٨ هەزارسـەرباز دژ بـە روسـیا بـۆ شـکاندنی هێـزە بەرگریـەکانی رووسـیا لـە سیواستوبول بەسەرکردایەتی (لامارمورا) هەروەها پالپشت کردنی مملەکـەی سـویـد لەهاوپەیمانی ئەورووپی دژ بەرووسیا[٨١] .

لە دوای شکانی رووسیا لە سیواستوبول بۆ ماوەیەکی کـورت نیقـولای یەکەم کوچی دوایی کرد دواتر ئەسکەندەری دووەم دەسەلاتی گرتـە دەست لە ٢ ئازاری سالی ١٨٥٥ کە کەسایەتیەکی ئاشتی خواز بووە وە زیاتر گرنگی داوە بە کاروباری ناوخۆی روسیا ، ئـــەمەش لە کاتێـك داهەسـتی کـرد کـە بەبەدواچوونی جەنگ زۆر گران لەسەری دەوەستێ لە ئەنجامی خـراپ بـوونی بـاری ئـابووری و کۆمەلایـەتی دوای شـکانی رووسـیا لـە جـەنگی قـەرم بۆیـە دەستی درێژ کرد بۆ ئاشتی[٨٢] .

لێرەدا هەنگاوەکانی شەری قەرم کۆتایی پێ دێت دوای ئـەوەی نەمسا هەست دەکات کەشـەرەکە بـەرەو کۆتـایی دەچـێت ئـەمجارە زۆر بـە توندی هەرەشەی ئاگادارکردنەوەی کۆتایی دەداتە رووسیا بەمەبەستی کارکردن بـە مەرجەکانی سالی ١٨٥٥ز ،کە لە کۆنگرەی (ڤیانە) وەك یاداشتێك دابووی بە رووسیا ئەگەر وەلامی نەبێت ئـەوە نەمسا لەگـەڵ نـەرویج و سـوید بەهـەموو هێزیکەوە بەشداردەبن لەگەڵ هاوپەیمانان لە بـەهاری سـالی ١٨٥٦ز بەمـەش رووسیا رازی بوو کە گـەورەترین زەرەر لـە بەرژەوەندیـەکانی دەدرێـت لـە و رێکەوت نامەی کە پێشتر رازی نەبوو لە سەری بەلام ئیستا بە ناچاری قبوولی دەکات[٨٣] .

تەوەرەی سێیەم

کۆتایی هاتنی جەنگی قەرم

یەکەم / پەیماننامەی پاریس (١٨٥٦ ز) :

دوای ئەوەی رووسیای تەزاری تووشی شکست هات لە بەرەکانی جەنگ بەرامبەر بە دەولەتی عوسمانی و هاوپەیمانەکانی وە لە هەمان کاتدا لەدەستدانی بەندەری سباستبول کە ستراتیژیەکی تایبەتی هەبوو سەبارەت بە رووسیا ، هەرچەندە رووسەکان هەموو هەولێکیان بەگر خست لە رووی کۆکردنەوەی هێزو تێچوونە داراییەکان بۆ لەدەست نەدانی ئەم بەندەرە بەلام هێزو تەکنیکی سەربازی هاوپەیمانان خەونەکانی رووسیای لە گۆر ناو توانیان دوای ئابلوقەیەکی درێژ خایەن دەست بگرن بەسەر بەندەرە ستراتیژیەکە .

مردنی تەزاری رووسیا (نیقولای یەکەم) پاش ماوەیەکی کەم لە دوای لەدەست دانی بەندەری سباستبول کاردانەوەی هەبووە لەسەر گورانکاری سیاسەتی روسیا لە ناوەوەو دەرەوە چونکە (نیقولای یەکەم) کەسایەتیەکی توندرەو بووە ، دواتر وەرگرتنی دەسەلات لەلایەن (ئەسکندەری دووەم) لە ٢ ئازاری سالی ١٨٥٥ز کە کەسایەتیەکی ئاشتی خواز بووە و زیاتر هەولەکانی بەگەر خستووە بۆ چارەسەرکردنی کێشە ناوخۆییەکان لە رووسیا و دوورکەوتنەوەی لە هزری فرەوانخوازی و دەست خستنە ناو کاروبارەکانی ئەورویا و دوای ئەوەی گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە بەردەوام بوونی شەر بە گران لەسەری دەوەستیٚ لە ئەنجامی ئەو تەنگەژە ئابووریەی کە وولات دووچاری بۆتەوە و سەرەرای لەدەست دانی کەشیگەلی رووسیا لە دەرئەنجامی جەنگەکەو شکستە یەك لە دوای یەکەکانی سوپای

رووسـیا ، ئەمانــە بــە شـێوەیەکی گـشتی کاردانــەوەی هــەبووە لەســەر بیرکردنــەوەکانی قەیـسەری تـازە و هەولـدانی بـۆ دۆزینــەوەی ڕێگـا چـارەی ئاشتی(٨٤) .

لەلایـەکی تـر ئاگادارکرنەوەکـەی نەمـسا کـە بەشـێوەی هەرەشـە ئـامێز ئاراستەی رووسیا کرا بۆ وەستاندنی جەنگەکە و رازی بوونی بەو یاداشتانەی کـە لـە کـانوونی دووەمـی سالی ١٨٥٥ ز پێـشکەشی رووسـیای کردبـوو ، وە نواندنی ئەو هەلوێستە توندەی نەمسا لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو کە جۆرە نزیك بوونەوەیەك لە نێوان فەرەنسا و سەردینیا بـەدی دەکـرا بـە مەبەسـتی یارمەتی دانی فەرەنسا بۆ سـەردینیا لـە کێـشەی یـەکێتی ئیتالیـا ، ئەمـەش کاردانەوەی هەبوو لەسەر نەمسا کـە ئـەم هەلوێـستە بنوێنێـت ، لـە کۆتایـدا رووسیا رازی دەبێت لەسەر ئاگادارکرنەوەکەی نەمـسا بـۆ راگرتنـی شـەرەکە بەبێ هیچ مەرجێك و ڕێگا والآ بوو بۆ بەستی پەیماننامەی ئاشـتی لـە پـاریس لە ٣٠ ئازاری سالی ١٨٥٦ز کە کۆتایی بە جەنگی قەرم هێنا(٨٥) .

هــەروەها تێکـشکانی کەشـتیگەلی رووسـیا لەلایـەن هاوپـەیمانان کـە ئەمەش کاردانەوەی راستەوخۆی هەبووە بۆ وەستاندنی جەنگەکە و بەسـتنی پەیماننامەی ئاشتی ، چونکە هاوپـەیماننان بۆیـان روون بـۆوە کـە رووسیای تەزاری جارێکی تر ناتوانێ بالا دەستی خۆی لە رووی دەریاییـەوە بـسەپێنێ بـە تایبـەتی لـە دەریـای سـپی ناوەراسـت و بـالآ دەسـت بـوونی بـەریتانیا و فەرەنسا لە دەریای رەش ئەمەش مەبەستی سەرەکی هاوپەیمانان بـوو بۆیـە لە دوای دەست گرتنیـان بەسـەر بەنـدەری سباسـتبول پێـشوەچوونەکانیان راگرت ، لە هەمان کاتدا بوونی جیاوازی بیرو بۆچوون لـە نێـوان هاوپـەیمانان

لەسەر بەردەوام بوونی شەرەکە ، ناپلیۆن لە هەولی ئەوەدا بوو هاوپەیمانان ڕازی بکات لەسەر وەستاندنی شەرەکەو پێشوەچوونیان ، بەلام بەریتانیا هەولی بەردەوامی شەرەکەی دەدا بۆ ئەوەی زیاتر رووسیا سەر شۆر بکات لە هەمان کاتدا نەهێشتنی رۆلی سیاسی رووسیا لە ئەوروپا بە گشتی و ناوچەکە بە تایبەتی لە کۆتایدا بۆچوونی فەرەنسا سەردەگرێت و شەرەکە رادەگیرێت و دواتر بەستی پەیماننامەی ئاشتی(٨٦) .

سەبارەت بە پەیماننامەی ئاشتی لە پاریس (١٨٥٦ز) لە رووی تیۆریەوە بە یەکەمین گردبوونەوەی ئەوروبی دادەنرێت لە دوای کۆنگرەی (ڤیرۆنا) لە سالی ١٨٢٢ز وە هەموو کۆبوونەوەکان لە نێوان سالانی (١٨٢٢ز) تاکو (١٨٥٦) بریتی بوونە لە سەر پێ داگرتن لە بابەتە دیاریکراوەکان تایبەت بە ئەوروپا بەلام هەرچی کۆنگرەی ئاشتییە لە پاریس زیاتر بریتی بوو لە گردبوونەوەیەك بۆ یەك لاکردنەوەی بابەتە تایبەتیەکان لە رۆژهەلاتی دوور نەك لە چوارچێوەی گفتوگۆیەکان سەبارەت بە کێشەکانی ئەوروپا(٨٧) .

دووەم / بەندەکانی پەیماننامەی پاریس ١٨٥٦ز :

دوای ئەوەی رووسیا ئامادەبوونی خۆی نیشاندا لە ١٦ کانوونی دووەم ١٨٥٦ بەرامبەر بە یاداشتەکەی نەمسا راگرتنی شەرەکە ، دواتر ئاراستە کردنی یاداشتێك لەلایەن رووسیا بۆ کۆنگرەی ئاشتی کە تییایدا رووسیا رەزامەندی و ئامادەبوونی خۆی نیشاندا بۆ ئاشتی کردن ، لە رێگای بەستنی کۆنگرەیەك کە لە مێژوودا ناسراوە بە(پەیماننامەی ئاشتی پاریس) لە ٣٠ئازای سالی ١٨٥٦ز لە نێوان وولاتانی هاوپەیمان (دەولەتی عوسمانی فەرەنسا ، بەریتانیا ، بیدمونت ، نەمسا) لەلایەك و رووسیای تەزاری لە

لایەکی تر، وە چەند بەند و مەرجێکی قورسی لەخۆ دەگرت کە رووسیا گەورەترین زەرەرمەندی ئەم پەیماننامەیە بوو .

گرنترین بەندەکانی پەیماننامەی پاریس پێویستە رووسیای تەزای بەلێن بدات بە گەرانەوەی شاری قارص و هەموو شوێن وناوچەکانی دەولەتی عوسمانی کە سوپای رووسیا دەستی بەسەرداگرتووە (بە تایبەتی ئەو ناوچانەی کە بە مولکی دەولەتی عوسمانی هەژمار دەکرێت) ، لە بەرامبەردا دەولەتی عوسمانی و هاوپەیمانەکانی بەلێن بدەن بە گەرانەوەی بەندەری سباستبول و هەموو قایمکاریەکانی دەوروبەری لەگەڵ هەموو ئەو ناوچانەی کە سوپای هاوپەیمانان لە ناو خاکی رووسیا دەستیان بەسەرداگرتووە[88] .

هەوەها بریاردان لەسەر لێبوردنی گشتی لە لایەن هەردوو لایەنی شەرکەر بەرامبەر هەموو ئەو کەسانەی کە بەشداری شەریان کردووە دژ بە وولاتەکەیان و ئالوگۆرکردنی دیلەکانی جەنگ لە هەردوو بەرە[89] .

لە هەمان کاتدا دان پێدانانی وولاتانی ئەوروپی بە شکۆمەندی دەولەتی عوسمانی لەسەر گەروو تەنگەبەرەکان و فشار خستنە سەر رووسیای تەزاری و ئاگادارکرنەوەی لە خۆ دوورگرتنی لە دروستکردنی کەشتیگەلی جەنگی و کارگەکانی چەك و تەقەمەنی ، ئەمەش کاردانەوەی هەبووە لەسەر دەریای رەش کە بە شێوەی بێ لایەنی (محايد) بێت و تەنها بۆ مەبەستی بازرگانی بەکاربێت لە نێوان هەموو وولاتەکان[90] .راگەیاندنی ئازادی کەشتیوانی لە رووباری دانووب وە پێکهێنانی لێژنەیەکی دەولی بۆ سەرپەرشتی کردنی وە ئەم مەرجەش لە بەرژەوەندی نەمسا بوو[91] .

سەبارەت بە (ئەفلاق و بەغدان) کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس بریاری مانەوەیانی دا لەژێر شکۆ و چاودێری دەولەتی عوسمانی بەلام بە دانانی چەند مەرجێك لەسەر دەولەتی عوسمانی کە تیایدا (باب ئەلعالی) دەسەلاتەکەی سنووردارکرا لەسەر ئەم دوو هەرێمە کە دەست نەخاتە ناوکاروبارەکانیان لە هەمان کاتیشدا ئەم دوو هەرێمە خاوەن جیاوگەو سەربەخۆی ناوخۆیی بن لە رووی ئازادی سیاسی و مەراسیمە ئاینیەکان و بازرگانی و خاوەن سوپایەکی ناوخۆی بۆ پارێزگاری کردن لە ئاسایشی هەرێمەکە ، لەلایەکی تریش صربیاش بە هەمان شێوەی هەردووی هەرێمەکەی تر بەستراوە بە دەولەتی عوسمانی بەلام لەژێر چاودێری کۆمەلگەی ئەورووپی[٩٢] .

دەولەتی عوسمانی دوای پەیماننامەی پاریس ١٨٥٦ :

لەراستیدا یارمەتی دانی وولاتانی ئەورووپی بۆ دەولەتی عوسمانی دژ بە رووسیا لەجەنگی قەرم مەبەستی راستەقینەیان بریتی نەبوو لە پالپشتی کردن لە وولاتێکی لاوازی وەك دەولەتی عوسمانی بەلکو هۆکارە راستەقینەکان بریتی بوون لە لاوازکردنی رۆلی رووسیا لەناوچەی رۆژهەلات وەهەروەها دانانی دەولەتی عوسمانی وەك بەربەستێك لەبەردەم فرەوانخوازیەکانی رووسیا لەرووی سیاسی و ئابووری ، هەرچەندە پەیماننامەی پاریس ١٨٥٦ز لەبەرژەوەندی دەولەتی عوسمانی بووە بەلام لەهەمان کاتدا وولاتە ئەورووپیەکان کە پێشتر دۆست وهاوپەیمانی سولتانی عوسمانی بوون بەلام لەژێرەوەش کارکردنی بەردەوامیان بۆ زیاتر لاواز کردنی ئەم دەسەلاتە لە رۆژهەلات کە لە رووی ئاین و نەتەوە جیاوازی لەگەل

وولاتانی ئەورووپی هەبووە ئەویش لە رێگای هاندانی ولایەتەکان کە سەر بە خۆیەکی ناخۆییان وەرگرتبوو لەژێر شکۆی دەوڵەتی عوسمانی کە لە بەندەکانی پاریس هاتبوو .

لەهەمان کاتدا وولاتانی ئەورویا هەڵسان بە یارمەتی دانی هەرێمەکانی (ئەفلاق و بغدان) بۆ پێکهێنانی یەکێتیەك و دروست کردنی حکومەتێکی نیمچە سەربەخۆ کە ناسراوە بە حکومەتی میرنشینەکان کە خاوەن یەك (ئەمیر) و ئەنجومەنێکی پەرلەمانی وە لەژێر چاودێری دەولی لە (١٩) ئابی ساڵی١٨٥٨ز وە هەلبژاردنی (ئەلیرنس کوزا)[٩٣] بە سەرۆکی هەرێمی پێکهاتوو ، وە دانپێدانانی سولتانی عووسمانی بەم حکومەتە تازەیە لەژێر فشاری وولاتانی ئەورووپی[٩٤] .

هەروەها دەوڵەتی عوسمانی دوای پەیماننامەی پاریس هەڵسا بە پەیرەو کردن و دەرکردنی فەرمانی (هەمایۆنی لە ساڵی ١٨٥٦ز) کە تیایدا هەڵسان بە گۆڕانکاری لە سیستەمی دەوڵەت و چاکسازی کردن هەرچەندە ئەم فەرمانە لە ئەنجامی فشاری وولاتانی ئەورووپی هاتە ئاراوە ، کە تیایدا وولاتانی ئەورووپی سوودمەندی گەورە بوون بۆ بە دەستهێنانی جیاوگەی زیاتر بۆ رەعیەتی خۆیان و دواتر هاندانیان دژ بە دەولەتی عوسمانی[٩٥] .

دەرکردنی فەرمانی (هەمایۆنی) لەلایەن دەولەتی عوسمانی زیاتر راکێشانی سۆزی وولاتە ئەورووپیەکان بوو بۆ لای خۆیان و هەروەها یارمەتی دانی دەولەتی عوسمانی لە هەر هێرشێکی رووسیای چاوەرانکراو[٩٦] .

سەبارەت بە گرنگترین چاکسازییەکان کە لە فەرمانی (هەمایۆنی) بە دیار دەکەوێت :-

١- پێویستی و دۆزینەوەی زەمانەتێکی دیاری کراو بۆ پارێزگاری کردن لە ژیان و شەرەف و مومتەلەکاتی هەموو رەعیەتەکانی دەسەلاتی عوسمانی.

٢- هەروەها دۆزینەوەی سیستەمێکی جێگیر بۆ باج.

٣- ئامادەکردنی سیستەمێکی دیاری کراو بۆ سەربازی کە بە شێوەیەکی بەردەوام نەبێت بەڵکو ماوەی دیاری کراو بێت لە ٤ ساڵ تاکو ٥ ساڵ.

٤- ئەمەش یەکەمین مەرسومی سوڵتانە کە جۆرە یەکسانیەك لە نێوان هەموو رەعیەتەکانی دادەنێت بەرامبەر بە قانوون ئەمەش بووە هۆکارێك کە موسڵمانان و پارێزگارەکان قبوولی نەکەن.

٥ - هەروەها هەڵگرتنی سزای لەسێدارەدان لەسەر ئەو کەسانەی کە هەڵگەراونەتەوە لە ئاینی ئیسلام[٩٧]

ئەم فەرمانەش کاردانەوەی خراپی لە سەر دەولەتی عوسمانی هەبووە بە تایبەتی لەسەر هەرێمەکانی ژێر دەسەلاتی چونکە بووە هۆکارێك بۆ دەربرینی نارەزایی لەلایەن موسلمانانی هەرێمەکە کە زۆربەیان خاوەن دەسەلات و مولکدای زەوی بوون ، لەلایەکی تر نارەزایی نەسرانیەکان روو لە زیادی کرد ، چونکە پێیان وابوو دەولەتی عوسمانی کەم تەرخەمی دەکات لە چاکسازیەکانی بۆیە هەرزوو هەرێمەکانی (سربیا و جبل اسود) بە یارمەتی وولاتانی زل هێز هەولیان دا بۆ دەستەبەرکردنی سەربەخۆییەکی تەواو وە جیابوونەوەیان بەشێوەیەکی یەکجاری لە دەولەتی عوسمانی وەهەروەها هەولدانیان بۆ چاندنی تۆی دووبەرەکی لە بۆسنەو هرسك[٩٨] .

هەرچی هەرێمی (بۆسنەو هرسك)ە پێك دێت لە ناوچەیەكی شاخاوی سەرنج راكێش ، وە ئەم هەرێمە سنوری باكوری رۆژئاوای دەولەتی عوسمانی بووە لەگەڵ ئەوروپا وە لەسەردەمی سولتان بایەزیدی دووەم (١٤٨١ — ١٥١٢ ز) ئەم هەرێمە كەوتە ژێر شكۆی دەولەتی عوسمانی كە رێژەی دانیشتوانی لە سالی ١٨٧٥ز (١/٢٠٠/٠٠٠ ملیۆن) كەس بووە ، كە نیوەی زیاتری موسلمان بونە بەشەكەی تریش نەسرانی بوونە لە هەردوو مەزهەبی كاسۆلیك و ئەرسۆدۆكس ، هەروەها پەیرەوكردنی سیاسەتی كۆكردنەوەی باج لەلایەن دەولەتی عوسمانی رێگایەكی تر بوو بۆ زیاتر وورووژاندنی هەستی نارەزایی لە ناومیللەتانی بەلقان ، چونكە دەولەتی عوسمانی بۆ ئەم مەبەستە باجی ناوچەكەی لە كەسێك وەردەگرت دواتر ئەم كەسە هەلدەستا بە كۆكردنەوەی باج بە شێوەیەكی زیاتر لە خەڵكەكە ئەم كەسەش ناسراوە بە (ملتزم) كە زیاتر باری سەرشانی خەلكی قورستر دەكرد ئەمەش كاردانەوەی خرایی لە سەر سیستەمی دەسەلاتی عوسمانی دروست كرد، بووە هۆكارێك بۆ بەرز بوونەوەی دەنگی نارەزایی و یاخی بوون لە دەسەلاتی عوسمانی[٩٩] .

سەبارەت بە هەرێمی بۆسنە و هرسك راپەرین تێدا سەری هەلدا هەرچەندە دەسەلاتدارانی هەرێمەكە كە سەر بە دەولەتی عوسمانی بوون رووبەرووی راپەرینەكە بوونەوە بۆیە ژمارەیەك لە سەركردەكانی راپەرین روویان لە نەمسا كرد بۆ ئەوەی پالپشتیان بكات وە لە ئاكامدا نەمسا یاداشتێكی ئاراستەی بالوێزی دەولەتی عوسمانی كرد لە ڤیینا دواتر گەیاندرایە سولتان عبدالمجیدی یەكەم كە دەست نەخاتە ناوكاروباری هەرێمەكە بە پێی بەندەكانی پاریس[١٠٠] .

وەخـــراپ بـــوونی بـــارودۆخی دەوڵـــەتی عوسمـــانی لـــە ئـــەنجامی دەستێوەردانەکانی ولآتانی ئەوروپا لەو کاتەی کە لە هەوڵی ئـەوە دابـوو کـە سوپا بنێـرێ بـۆ بۆسـنەو هرسـك بەمەبەسـتی دامرکاندنـەوەی راپەڕینـەکانی بەڵام هێزە دەریاییەکانی فەرەنساو رووسیا لـە سـاڵی ١٨٥٨ گەیشتە (جبـل اسود) بە مەبەسـتی رێگـا گـرتن لـە چـوونە ژوورەوەی هێزەکـانی دەولـەتی عوسمانی بۆ دامرکانەوەی راپەرینەکان[١٠١] .

سەبارەت بە سربیاش کە دەولەت عوسمانی لە سـالی ١٨٢٩ دانپێـدانی سەربەخۆیی ناوخۆی پێدابوو ، بەلام ئەم هەرێمەش دوای فـەرمانی همـایونی بە تایبەتی لەرێگای هاندانی رووسـیای تـەزاری هەسـتان بـە دروسـت کردنـی رێکخراوێکی نەهێنی چەکداری کە لە سالی ١٨٦٢ لـە بلغـراد دەمـەزرا ناسـراو بە (لێژنەی سربی – بۆسنی) کە لە گرنگترین ئامانجیان کارکردن بۆ دانـانی رێو شوێنی گونجاو دژ بە دەولەتی عوسمانی هەروەها کارکردن بۆ راکێـشانی بۆسنەوهرسك بۆ ناو سربیا[١٠٢] .

هەروەها هاندانی بلغاریا لەلایـەن رووسـیا رۆمـا نەمسا و سـربیا دژ بـە دەولەتی عوسمانی ، ناکرێت رۆلی رووسیاو دەزگاکانی رۆشنبیری لـە هانـدانی بزاڤی سلاڤی لە یاد بکرێت ، هەرچـەندە دەولـەتی عوسمـانی دوای فـەرمانی هـەمایۆنی چاکـسازیەکانی لـەم هەرێمـە بـە تایبـەتی رۆلی مـدحت پاشـا بـۆ چاککردنی باری ئابووری هەرێمەکەو لە هەمان کاتیش دا دەولەتی عوسمـانی رێگای بە سەربەخۆیی کلێسەی دا بـەم هەرێمـەو جیابوونـەوەی لـە بـەتریکی ئیغریقی و رۆمانی کە ئەمەش مەبەستی سـەرەکی بلغاریـەکان بـوو لـە پێنـاو سەربەخۆیی نەتەوەییان ، لەگەڵ ئەمانەش ئەم هەرێمە لـە هـەولی زۆر دابـوو

لە ژێر شکۆی دەوڵەتی عوسمانی دەربچێت ، بۆ ئەم مەبەستەش جیورجی راکوفیسکی (١٨٢١ز – ١٨٦٧ز) داوای لە بلغاریەکان کرد بۆ دامەزراندنی رێکخراوی نهێنی چەکداری و کارکردنیان بۆ رزگاربوون لە دەوڵەتی عوسمانی هەربۆیەش هەندێ کەس بە دامەزرێنەری بزوتنەوەی رزگاریخوازی بلغاریا ناوزەدی دەکەن[١٠٣] .

هەر بۆ ئەم مەبەستەش فاسیل لیفسکی توانی لە سالی ١٨٦٢ یەکەم رێکخراوی نهێنی چەکداری لە بلغاریا بە یارمەتی دەسەلاتدارانی سربیا و جبل ئەسوەد کە هەموو جۆرە یارمەتیەکیان پێشکەش کرد بەلام دواتر دەوڵەتی عوسمانی توانی سەرکردایەتی ئەم ریکخراوە لە نزیك سۆفیا دەستگیر بکات و لە ١٩ شوباتی سالی ١٨٧٣ز لە سیدارە درا[١٠٤] .

لەلایەکی تر ڕووداوەکانی شاری (جەددە) بە شێوەیەکی ئاشکرا ڕۆڵی ئەوروپیەکان دەخاتە ڕوو لە دیاریکردنی مەرامەکانیان کە بەرجەستە دەبوو لە لاوازکردنی دەوڵەتی عوسمانی لە کاتێکدا شەڕێکی توند لەم شارە لە نێوان موسڵمانان و مەسیحیەکان هاتە ئاراوە کە تیایدا زۆر کەس کوژران و بریندار بوون لەوانە قونسولی فەرەنسا کوژرانی خێزانی قونسول هەروەها بریکاری قونسولی بەریتانیا بۆیە بەریتانیەکان و فەرەنساییەکان زۆر بەتوندی داوای دەستگیرکردنی تۆمەتبارانی کردەوەکانیان کرد ، بەلام کەشتیگەلی فەرەنسا و بەریتانیا بێ گوێ دانە دەوڵەتی عوسمانی کەوتنە بەر بۆردومان کردنی شارەکە بۆ ماوەی بیست کاتژمێر تاکو ئەو کاتەی مەندوبی عوسمانی اسماعیل پاشا گەڕاندنیەوە بۆ (جەددە) و بریاری لە سێدارەدانی بۆ ئەنجامدەرانی کردەوەکە دا[١٠٥] .

لێرەدا بە روونی قۆناغی دووەم لە کێشەی رۆژهەلاتی دەردەکەوێت چونکە رووسیا لە دوای جەنگی قەرم دوورکەوتەوە لە هەولە فرەوانخوازەکانی و ئەمجارەیان هەریەکە لە بەریتانیاو فەرەنسا بە شێوەیەکی کاریگەر هاتنە ناو کێشەکە ئەگەر لەسەرەتادا وەك دۆستێکی دەولەتی عوسمانی بوون بەلام لەم قۆناغە دوای نەمانی مەترسی رووسیا دەستیان کرد بە دەست تێوەردان لە کێشە ناوخۆییەکانی عوسمانی بە تایبەتی هەرێمە نەسرانیەکان و دواتر گۆران لە هەلوێستیان کە وەك نێچیرێکی ئاسان سەیری دەولەتی عوسمانیان دەکرد و کەوتنە بەر دابرینی زۆر لە ناوچەکانی دەولەتی عوسمانی کە خزمەت بە بەرژەوەندی سیاسی و ئابوریان دەگەیەنێ .

چوارەم / دەرئەنجامەکانی جەنگی قەرم :

جەنگی قەرم ماوەی سێ سالی خایاند دواتر کۆتایی بە جەنگەکە هات لە رێگای بەستنی پەیماننامەی پاریس لە سالی ١٨٥٦ز ، لە دیارترین ئەنجامەکانی جەنگی قەرم ، بووە هۆکارێك بۆ تێکشکان و دارمانی هاوپەیمانیەتی نێوان رووسیای تەزاری و ئیمبراتۆریەتی نەمسا ، کە پێش هەلگیرسانی جەنگی قەرم هەردوو وولات لە هاوپەیمانیەکی توندو تۆلیان هەبووە و لە هەمان کاتدا یارمەتی دەری یەکتر بوونە بۆ پارێزگاری کردن لە سیستەمی رەهای پاشایەتی و دژی هەرجوولانەوەیەکی جوداخوازی بوونە کە دژ بە سیستەمی رەهای ئەوان بێت ، هەروەها یارمەتی دانی رووسیای تەزاری بۆ نەمسا دژی جوداخوازەکانی مەجەر لەسالی ١٨٤٨ز[١٠٦] .

لە لایەکی تر جەنگی قەرم ڕێگای والآ کرد و باردۆخێکی گونجاوی هێنا ئاراوە بۆ سەربەخۆی و ئازادی چەند نەتەوەیەك وەك (ئیتالیا و ئەلمانیا) کە لە سالانی ١٨٦٠ز توانیان مەبەستەکانیان بە جێ بگەیەنن ، هەروەها شکست خواردنی ڕووسیای تەزاری لە جەنگی قەرم کە تیایدا ڕووسیا گەورەترین زەرەرمەندی جەنگەکە بوو ، دواتر بۆ ماوە (١٥) سالّ ڕووسیا دوورکەوتەوە لە کۆمەلگەی دەولی و وەرگرتنی جلەوی دەسەلات لەلایەن ئەسکندەری دووەم و بیرکردنەوەکانی بە تایبەتی هەولّدان بۆ باشترکردنی باردۆخی ناوخۆیی ڕووسیا و دورکەوتنەوەی لە کێشەو کاروبارەکانی ئەوروپا[١٠٧] .

سیاسەتمەدارانی ڕووسیای تەزاری دوای جەنگی قەرم (پەیماننامەی پاریس)یان بە نسکۆ بۆ ڕووسیای تەزاری دەزانی لە هەولی زۆردا بوون بۆ لە ناوبردنی ئەم پەیماننامەیە چونکە سیاسەتی ڕووسیا پێش سالانی ١٨٥٤ز بەرژەوەندییە نەتەوایەتیەکانیان پشت گوێ خست لە پێناو بەرژەوەندی و کێشەکانی ئەوروپا ، بەلام دواتر پاش شکست خواردنیان لە جەنگی قەرم هەلوەستەیان لە سیاسەتی خۆیان کرد بە شێوەیەك هەموو شتێکیان لە ئەوروپا پشت گوێ خست و تەنها گرنگی دان بە بەرژەوەندی نەتەوایەتی خۆیان ، وە گەیشتنە ئەو باوەرە کە تەنها لە دوو ڕێگاوە دەتوانن پارێزگای لە بەرژەوەندە نەتەوایەتیەکانیان بکەن ئەویش دەریای ڕەش کە تەنها بۆ مەبەستی بەرگری وە ئایندەی فرەوانخوازیەکانیان تەنها لە ئاسیا[١٠٨] .

جەنگی قەرم بووە هۆکارێك کە زیاتر لە (٢٥ هەزار) کەس بوونە قوربانی ئەم جەنگە لە هەردوو لایەنی شەرکەر بە هۆی شەرە بەردەوامەکان

و خراپی باردۆخی ئاوهەواو بلاوبوونەوەی نەخۆشی کۆلێرا[109]. گواستنەوەی هەواڵەکانی جەنگی قەرم لە ڕێگای ڕۆژنامەوانە سەربازیەکان لە بەرەکانی شەڕ و بووە هۆی وورووژاندنی رای گشتی ئەوروپی ، ئەمەش هۆکارێك بوو بۆ دروست کردنی ڕێکخراوی نێو دەولەتی (ڕێکخراوی خاچی سوور) کە لە ڕێکەوتنامەی جنێف لە سالی ١٨٦٤ بریاری لەسەر درا ، لەلایەکی تر دانانی ڕێی و شوێنی یاسای نێودەولەتی بۆ ئابلۆقە ئابووریەکان و ریَ گرتن لە کاری چەتەی دەریایی[110].

پەراوێزەکان:

[۱] محمد حسين هيكل: الشرق الجديد، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، بدون تاريخ، ص ص١٥-١٨.

[۲] حسين لبيب: تاريخ المسألة الشرقية، القاهرة، ١٩٤١، ص٤ .

[۳] امال السبكى :اوروبا في القرن التاسع عشر ، الطبعة الاولى ، جدة ، ١٩٨٥ ، ص ١٩١ .

[٤] هاشم صالح تكريتى : المسألة الشرقية ، المرحلة الاولى ١٧٧٤ – ١٨٥٦ ، بغداد ، ١٩٩٠ ، ص٢١ .

[٥] شوقى عطا الله الجمل و عبدالله عبدالرزاق ابراهيم : تاريخ اوروبا من النهضة حتى الحرب الباردة ، المكتب المصرى ، القاهرة ، ٢٠٠٠ ، ص٢١٣.

[٦] محمد حسين هيكل :المرجع السابق ، ص٢٥٤

[۷] فليب حتى: موجز تاريخ الشرق الادنى ، ترجمة : انيس فريحة ، بيروت ، ١٩٦٥ ، ص٢٤٠-٢٤١ .

[۸] كارل براون :السياسة الدولية والشرق الاوسط ، ترجمة : عابد جابر ، ١٩٧٢ ، ص٢٦ .

[۹] امال السبكى : المرجع السابق ، ص١٩٢ .

[۱۰] هاشم صالح تكريتى : المرجع السابق ، ص٢٠-٢١

[۱۱] فاضل حسين و كاظم هاشم :تاريخ اوروبا ١٨١٥ – ١٩٣٩ ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٨٢ ، ص ٥٢-٥٣ .

[۱۲] کلامنس میترنخ سیاسەتمەداری نەمساوی (١٧٧٣ – ١٨٥٩) لە دایك بووی کۆبلانس ، وەزیری دەرەوەی نەمسا دوای شکانی ولاتەکەی بەرامبەر بە هێرشەکەی ناپلیۆن وە سەرکردایەتی ولاتەکەی کردووە بۆ بەستنی هاوپەیمانی لەگەڵ رووسیاو بروسیا دژ بە ناپلیۆن وە ئەندازیاری کۆنگرەی ڤیێننا بووە لەگەڵ ئەوەش دژ بە

بزووتنەوەی نەتەوەیی دیموکراتی بووە دوای سەرهەلدانی شۆرش لە وولاتەکەی لە سالی ١٨٤٨ – ١٨٤٩ دەچێتە لەندەن وە لەسالی ١٨٥٦ دەگەرێتەوە نەمسا وە لەسالی ١٨٥٩ کۆچی دوایی دەکات ، بروانە :

عبدالوهاب الكيلاني و كامل زهيری : الموسوعة السياسية ، بيروت ، ١٩٧٤ ، ص٤٨٤ .

(١٣) پەیماننامەیەك بوو لە نێوان دەولەتی عوسمانی و رووسیای تەزاری بەستر ، بە پێی ئەم پەیماننامەیە رووسیا بووە خاوەن جیاوگەی زۆر گرنگ لە ناودەولەتی عوسمانی هەروەها وازهێنانی ناوچەیەکی زۆر لە قەفقاس لەلایەن دەولەتی عوسمانی ، ئازادی هاتوچۆی کەشتیگەلی رووسیا لە دەردەنیل و وەرگرتنی ماف بە پارێزگاری کردن لە رەعیەتەکانی ئەرسۆدۆکسی لە ناودەولەتی عوسمانی ، بروانە :

جورج لنشوفسکی : الشرق الاوسط في الشؤون العالمية ،ترجمة ، جعفر الخياط ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٦٤ ، ص٢٩ .

(١٤) کامەران مەحەمەد حاجی :کوردستان لە بازنەی کێشەی رۆژهەلاتیدا ١٨٠٠ – ١٩٠٠ ، چاپخانەی رۆشنبیری ، هەولێر ، ٢٠٠٧ ، ل ١٠ – ١١

(١٥) هاشم صالح تكريتي : المرجع السابق ، ص٢٢ – ٢٣ .

(١٦) امال السبكي : المرجع السابق ، ص ١٩١–١٩٢

(١٧) علی حيدر سليمان :تاريخ الحضارة الاوروبية الحديثة ، بغداد ، ١٩٩٠ ، ص ٣١٢–٣٢٢.

(١٨) شوقی عطا الله الجمل و عبدالله عبدالرزاق ابراهيم : المرجع السابق ، ص ٢١٣ – ٢١٤.

(١٩) ميشال دوفير : اوروبا والعالم في نهاية القرن الثامن عشر ، ترجمة ، الياس مرقص ، بيروت ، ١٩٨٠ ، ص ٥٣ " حسين لبيب : المرجع السابق، ص ٦ – ٢٥ .

(٢٠) محمد انيس : الدولة العثمانية والشرق العربي ١٥١٤ – ١٩١٤ ، دار الجيل، بيروت، ص ١٠١ .

(٢١) فليب حتی : المرجع السابق، ص٢٣٤.

(٢٢) ابو الحسن علی الحسنی الندوی :ماذا خسر العالم بأنحطاط المسلمین، قاهرة ، ١٩٩٠ ، ص ٢١٠

(٢٣) ابو الحسن علی الحسنی الندوی : المرجع نفسه ، ص٢١٤ .

(٢٤) موفق بنی المرجة: صحوة الرجل المریض أو السلطان عبدالحمید والخلافة الإسلامیة، کویت ، ١٩٩٨ ، ص٤٣ " حسین لبیب : المرجع السابق ، ص ٧ — ٨ .

(٢٥) روبرت . ر . بالمر : تاریخ العالم الحدیث ، ترجمة : محمدحسین الامین ، الجزء الاول ، الطبعة الثانیة ، موصل ، ١٩٦٤، ص٣٢٢ .

(٢٦) حسین لبیب : المرجع السابق ، ص ٨— ٩ .

(٢٧) موفق بنی المرجة: المرجع السابق ، ص٤٩ .

(٢٨) حسین لبیب : المرجع السابق ، ص١٢ .

(٢٩) محمد انیس : المرجع السابق ، ص١٦٥ .

(٣٠) حسین لبیب : المرجع السابق ، ص ٣١ .

(٣١) هاشم صالح التکریتی : المرجع السابق ، ص ١٧—١٨ .

(٣٢) پەترۆسی گەورە (١٦٨٢ — ١٧٢٥) لەسەردەمی ئەم تەزارە رووسیا سنوورەکەی لە رۆژئاواو باشور فرەوان بوو ، چەندها قەلاو قایمکاری دەوڵەتی عوسمانی داگیر کرد لەوانە قەلای (ئازوف) هەروەها گرنگی دان بە ریکخستنی سوپاو کارگێری و خوێندن وە هەروەها گرنگی زۆری داوە بە داب و نەریتی رۆژئاوایی و دروست کردنی شاری (سان پەترۆسبۆرگ) دواتر بوو بە پایتەختی رووسیا و وە لە گرنگترین هەوڵەکانی گەیشتن بە ئاوە گەرمەکان و دەریای ناوەراست، بۆ زیاتر زانیاری بروانە :

بسام العسلي : بطرس الکبیر ، بیروت ، ١٩٨٢؛ محمد محمد صالح : تاریخ اوروبا من عصر النهضة الی ثورة الفرنسیة ١٥٠٠ — ١٧٨٩ ، بغداد ، ١٩٨٢ ، ص ٤١١ .

(٣٣) حسين لبيب : المرجع السابق ، ص ٢٣–٢٤ " موفق بنى المرجة: المرجع السابق ، ص ٤٣ .

(٣٤) جورج لنشوفسكى : المرجع السابق ، ص٢٥–٢٧ "محمد كمال الدسوقى ، الدولة العثمانية والمسألة الشرقية ، دار الثقافة ، القاهرة ، ١٩٧٦، ص ٢٥٨ .

(٣٥) حسين لبيب : نفس المرجع ، ص ٥٨ " محمد انيس : المرجع السابق ، ص ١٦٧–١٦٨ .

(٣٦) مصطفى خالدى و عمر فروخ : التبشير والاستعمار ،المكتبة العصرية ، ١٩٨٦ ، ص ٤٧ .

(٣٧) فاضل فوزى و عادل اسماعيل : السياسة الدولية في الشرق العربي ١٧٨٩–١٩٥٨ ، بيروت، ١٩٥٩، ص١٩–٢٠ .

(٣٨) محمد فريد بك : تاريخ الدولة العلية العثمانية ، دار الجيل ، بيروت ، ١٩٧٧ ، ص ٩١ " ز . غ . هرشلاغ : مدخل الى التاريخ الاقتصادى الحديث لشرق الاوسط ، ترجمة ، مصطفى الحسينى ، بيروت ، ١٩٧٣ ، ص ٦٢.

(٣٩) محمد رجائى ريان: مصالح فرنسا الاقتصادية في سورية ١٥٣٥ – ١٩٢٠ ، مجلة دراسات التاريخية، عددان ٢٧ – ٢٨، دمشق، ١٩٨٧، ص٤٠ .

(٤٠) ابراهيم شريف : الشرق الاوسط دراسة الاتجاهات سياسة الاستعمار حتى قيام ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ في العراق ، بغداد ، ١٩٦٥، ص ٤٨ .

(٤١) محمد رجائى ريان: المرجع السابق ، ص ٤٢ .

(٤٢) محمدكمال دسوقى : المرجع السابق ، ص ٢٢٠ " محمد انيس : المرجع السابق ، ص ١٦٧

(٤٣) موفق بنى المرجة: المرجع السابق ، ص ٧٥ .

(٤٤) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعنعي : تاريخ اوربا المعاصر من ثورة الفرنسية الى الحرب العالمية الثانية ، دار النهضة العربية ، بيروت ، ١٩٨٦ ، ص ٢٣١ .

(٤٥) عمر عبدا لعزيز عمر : تاريخ اوروبا الحديث والمعاصر ١٨١٥ – ١٩١٩ ، دار المعرفة الجامعية ، بيروت ، ١٩٩٥ ، ص ١٥٧ .

(٤٦) عبدالعزيز سليمان : تاريخ الحديث للشعوب الاسلامية ، دار النهضة العربية ، بيروت ، ١٩٩١ ، ص ١٩٠ .

(٤٧) كارلتون هيز: تاريخ الأوربي الحديث ، ترجمة : فاضل حسين ، بغداد ، ١٩٨٧ ، ص ٢٠٨ .

(٤٨) خيرية قاسمية: تاريخ اوربا المعاصروالحديث ، الطبعة الثالثة ، جامعة دمشق ، دمشق ، ١٩٩٣ ، ص١٠٧

(٤٩) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعنعي : المرجع السابق ، ص٢٣٢ – ٢٣٤.

(٥٠) احمد عبدالرحيم مصطفى : في اصول التاريخ العثماني ، دار الشروق ، بيروت ، ١٩٨٦، ص ١٢٨.

(٥١) ميلاد مقرحى : التاريخ الأوربي الحديث والمعاصر ، الجامعة المفتوحة ، طرابلس ، ١٩٩٥ ، ص ١٢٨.

(٥٢) محمد فريد بك محامى : المرجع السابق ، ص ٢٦٣ .

(٥٣) احمد عبدالرحيم مصطفى : المرجع السابق ، ص٢٠٨ – ٢٠٩ .

(٥٤) محمد فريد بك محامى : المرجع السابق ، ص٢٦٣

(٥٥) عمر عبدالعزيز عمر : المرجع السابق ، ص١٣٩

(٥٦) باڵویزی بەریتانیا لە ئەستانە کە بە هێزترین و چالاکترین باڵوێز لەو سەردەمە هەژماردەکرێت بە تایبەتی لە ساڵی ١٨٤٨ بەشێوەیەك کە کۆشکی سوڵتانی و باب ئەلعالی زۆر گرنگیان پێداوەو بە سولتان (ستراتفۆرد) ناسرابوو، ئەم بالوێزە زۆر گرنگی داوە بە پارێزگاری کردن لە دەوڵەتی عوسمانی وە رۆڵی گرنگی گێراوە لە راکێشانی بەریتانیاو فەرەنسا بۆ پاڵپشتی کردن لە دەوڵەتی عوسمانی دژ بە رووسیای تەزاری ، بروانە :

– نجيب صالح : تاريخ العرب السياسى ١٨٥٦ – ١٩٥٦ ، الطبعة الثالثة ، دار اقرأ ، بيروت ، ١٩٩٢ ، ص٥١ .

(٥٧) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعني : المرجع السابق ، ص ٢٣٤ .

(٥٨) عمر عبدالعزيز عمر : المرجع السابق ، ص١٣٩ .

(٥٩) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعنعي : المرجع السابق ،ص ٢٣٤ .

(٦٠) عبدالعزيز سليمان : المرجع السابق ، ص١٩٠ .

(٦١) احمد عبدالرحيم مصطفى : المرجع سابق ، ص ٢٠١ .

(٦٢) امال السبكى: المرجع السابق " ص٢٠٦ – ٢١٠ " محمود على عامر : تاريخ الدولة العثمانية ، جامعة دمشق ، دمشق ، ٢٠٠٣ – ٢٠٠٤، ص١٩٠–١٩٣.

(٦٣) خيرية قاسمية: المرجع السابق ، ص١٠٨ " على حسون : تاريخ الدولة العثمانية و علاقاتها الخارجية ، الطبعة الرابعة ، المكتب الاسلامى ، بيروت ، ٢٠٠٢ ، ص١٨٨.

(٦٤) ميلاد مقرحى : المرجع السابق ، ص١٢٣ .

(٦٥) جوزيف حجار : اوروبا ومصير الشرق العربي ، ترجمة ، بطرس الحلاق ، بيروت ، ١٩٧٦ ، ص ٦٨–٩٩ " بيير رنوفان : تاريخ العلاقات الدولية في القرن التاسع عشر ١٨١٥ – ١٩١٤ ، ترجمة ، جلال يحيى ، القاهرة ، ١٩٨٠ ، ص ١٢٨–١٤٨.

(٦٦) محمد فريد بك محامى : المرجع السابق ، ص٢٦٤.

(٦٧) محمد كمال دسوقى : المرجع السابق ، ص١٩٩ .

(٦٨) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعنعي : المرجع السابق ، ص ٢٣٥.

(٦٩) خيرية قاسمية: المرجع السابق ، ص١٠٧ .

(٧٠) خيرية قاسمية: المرجع السابق ، ص١٠٧ .

(٧١) محمد سيد سليم : تطور السياسة الدوليةفي القرنين ١٩ – ٢٠ ، الطبعة الثانية ، دار الفجر ، قاهرة ، ٢٠٠٤ ، ص١١٣.

(٧٢) سەرکردەیەکی بە ناوبانگی دەوڵەتی عوسمانی بە رەگەز نەمساوی لە دایك بووی کرواتیا لە سالی ١٨٠٦ زاینی ، ماوەیەك خزمەتی سەربازی لە سوپای نەمسا کردووە دواتر کۆچ دەکات بۆ بۆسنە لەوێش دەبێتە موسلمان وە لە ناوسوپای عوسمانی دەگاتە پلەیەکی بەرزی سەربازی وە لەسالی ١٨٧١ کۆچی دوایی کردووە .

(٧٣) علی سلطان:تاریخ الدولة العثمانیة، المكتبة العلمیة العالمیة، طرابلس، بدون تاریخ، ص٢٩٦–٢٩٧.

(٧٤) أمیر شكیب ارسلان : تاریخ الدولة العثمانیة ، الطبعة الاولى ، دار ابن كثیر ، دار التربیة ، دمشق ، ٢٠٠١ ، ص٢٩٥ .

(٧٥) علی سلطان : المرجع السابق ، ص٢٩٦–٢٩٧ .

(٧٦) أمیر شكیب ارسلان : المرجع السابق ، ص٢٩٥ – ٢٩٦

(٧٧) ودیع ابوذنون: تاریخ الامبراطوریة العثمانیة من التأسیس الى السقوط ، الطبعة الاولى ، الاهلیة ، عمان ، ٢٠٠٣، ص٢٥٦–٢٥٧ .

(٧٨) عبدالعزیز سلیمان و عبدالمجید نعنعي : المرجع السابق ، ص٢٣٩ – ٢٤٠ .

(٧٩) محمد سید سلیم : المرجع السابق ، ص١١٣– ١١٤ .

(٨٠) احمد عبدالرحیم مصطفى : المرجع السابق ، ص ٢١٩ .

(٨١) ودیع ابو ذنون: المرجع السابق ، ص٢٥٨.

(٨٢) عبدالعزیز سلیمان و عبدالمجید نعنعي : المرجع السابق ، ص٢٤٠ .

(٨٣) خیریة قاسمیة: المرجع السابق ، ص١١٠" ودیع ابو ذنون : المرجع السابق ، ص٢٥٨.

(٨٤) عبدالعزیز سلیمان و عبدالمجید نعنعي : المرجع السابق ، ص٢٤٠ .

(٨٥) احمد عبدالرحیم مصطفى : المرجع السابق ، ص٢١٠ " خیریة قاسمیة: المرجع السابق ، ص ١٠٩–١١٠ .

(٨٦) عبدالعزيز سليمان : المرجع السابق ، ص ١٩٢ .

(٨٧) أ .ج.ب. تايلر : صراع على السيادة ،ترجمة ، كاظم هاشم نعمة و يوئيل يوسف عزيز ، بغداد ، ١٩٨٠ ، ص١١٧ .

(٨٨) وديع ابو ذنون : المرجع السابق ، ص ٢٩٥ .

(٨٩) اسماعيل احمد ياغي : الدولة العثمانية في التاريخ الاسلامى الحديث ، الطبعة الثانية ، مكتبة العبيكان ، ١٩٩٨ ، ص ١٣٥ .

(٩٠) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعني : المرجع السابق ، ص ٢٤١ .

(٩١) شوقى عطا الله الجمل و عبدالله عبدالرزاق ابراهيم : المرجع السابق ، ص ٢١٧ .

(٩٢) على حسون : المرجع السابق ، ص ١٩٤ .

(٩٣) سیاسەتمەداری رۆمانی لە دایك بووی سالی ١٨٢٠ زایینی وە توانی بگاتە پلەی عەقید لە سوپای بەغدان دواتر هەلبژێردرا بە ئەمیری هەردوو ولایەتی ئەفلاق و بەغدان وە لەسالی ١٨٦٧ دەستی لەکار کێشاوە .

(٩٤) وديع ابو ذنون : المرجع السابق ، ص ٢٦٠ .

(٩٥) على حسون : المرجع السابق ، ص ١٦٩ .

(٩٦) احمد عبدالرحيم مصطفى : المرجع السابق ، ص ٢١٣ .

(٩٧) اسماعيل احمد ياغي : المرجع السابق ، ص ١٣٧ .

(٩٨) وديع ابو ذنون : المرجع السابق ، ص ٢٦٢ " عبدالحميد ياسين الغريرى : يوغسلافيا الارض والانسان ، بغداد ، ١٩٨٩ ، ص ٨٤ .

(٩٩) محسن حمزة حسن حسين : الازمة البلقانية ١٨٧٥ – ١٨٧٨دراسة في السياسة العثمانية والدبلوماسية الاوروبية ، اطروحة دكتوراه غير منشورة قدمت الى مجلس كلية التربية ، قسم التاريخ ،جامعة الموصل ، ٢٠٠١ ، ص ٦٢ .

(١٠٠) محسن حمزة حسن حسين : المرجع السابق ، ص ٦٢ .

(١٠١) وديع ابو ذنون : المرجع السابق ، ص ٢٦٠ .

(١٠٢) انس ابراهيم خلف : البوسنة ١٩٠٨ –١٩٠٩ ، رسالة ماجستر غير منشورة قدمت الى مجلس كلية الاداب ، قسم التاريخ، جامعةبغداد، ١٩٩٨، ص ٩ .

(١٠٣) محسن حمزة حسن حسين : المرجع السابق ، ص ٩٤ – ٩٥ .

(١٠٤) بيير رنوفان : المرجع السابق ، ص٤٩٥ .

(١٠٥) وديع ابو ذنون : المرجع السابق ، ص .

(١٠٦) محمد سيد سليم : المرجع السابق ، ص١١٣– ١١٤ .

(١٠٧) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعنٌي : المرجع السابق ، ص٢٤٠.

(١٠٨) أ .ج.ب. تايلر : المرجع السابق ، ص١٢٤.

(١٠٩) احمد عبدالرحيم مصطفى : المرجع السابق ، ص ٢١٩.

(١١٠) عبدالعزيز سليمان و عبدالمجيد نعني : المرجع السابق ، ص٢٤٢.

لیستی سەرچاوەکان :

١ –سەرچاوە عەرەبی و وەرگێردراوە عەرەبییەکان(المراجع العربية والمعربة):

- احمد عبدالرحيم مصطفى ، في أصول التاريخ العثماني ، (بيروت – ١٩٨٦ م) .
- أمير شكيب أرسلان ، تاريخ الدولة العثمانية ، ط١ ، (دمشق – ٢٠٠١) .
- اسماعيل احمد ياغي ، الدولة العثمانية في التاريخ الاسلامى الحديث ، ط٢ ، ١٩٩٨ م .
- امال السبكى ، اوربا في القرن التاسع عشر ، ط١ ، (جدة – ١٩٨٥ م) .
- أ ، ج ، ب ، تايلر ، صراع على السياده ، ترجمة كاظم هاشم نعمة و يوئيل يوسف عزيز ، (بغداد – ١٩٨٠ م) .

- ابراهيم شريف ، الشرق الاوسط دراسة اتجاهات سياسة الاستعمار حتى قيام ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ في العراق ،(بغداد – ١٩٦٥ م) .
- بيير رنوفان : تاريخ العلاقات الدولية في القرن التاسع عشر ١٨١٥ – ١٩١٤ ، ترجمة ، جلال يحيى، القاهرة ، ١٩٨٠ .
- جوزيف حجار : اوروبا ومصير الشرق العربي ، ترجمة ، بطرس الحلاق ، بيروت ، ١٩٧٦
- جورج لنشوفسكي : الشرق الاوسط في الشؤون العالمية ،ترجمة ، جعفر خياط ، جزء الاول ، بغداد ، ١٩٦٤ .
- ابو الحسن على الحسنى الندوي ، ماذا خسر العالم بأنحطاط المسلمين ، (قاهرة – ١٩٩٠) .
- حسين لبيب ، تاريخ المسألة الشرقية ، (قاهرة – ١٩٤١ م) .
- خيرية قاسميه ، تاريخ اوروبا المعاصر والحديث ، ط٣ ، (دمشق – ١٩٩٣ م) .
- روبرت ، ر ، بالمر ، تاريخ العالم الحديث ، ترجمة محمود حسين امين ، ط٢ ، (موصل – ١٩٦٤) .
- ز . غ . هرشلاغ : مدخل الى التاريخ الاقتصادى الحديث للشرق الاوسط ، ترجمة ، مصطفى الحسينى، بيروت ، ١٩٧٣ .
- شوقى عطاالله الجمل – عبدالله عبدالرزاق ابراهيم ، تاريخ اوربا من النهضة حتى الحرب الباردة، (قاهرة – ٢٠٠٠ م) .
- على حسون ، تاريخ الدولة العثمانية وعلاقاتها الخارجية ، ط٤ ، المكتب الاسلامى ، بيروت ، ٢٠٠٢ .
- عبدالوهاب الكيلانى و كامل زهيرى : الموسوعة السياسية ، بيروت ، ١٩٧٤ .
- على حيدر سليمان ، تاريخ الحضارة الاوروبيه الحديثه ، ط١ ، (بغداد – ١٩٩٠ م) .
- علي سلطان ، تاريخ الدولة العثمانية ، (طرابلس – بدون تاريخ) .

- عبدالحميد ياسين الغريرى : يوغسلافيا الارض والانسان ، بغداد ، ١٩٨٩ .
- عبدالعزيز سليمان نوار ، التاريخ الحديث للشعوب الاسلامية ، (بيروت – ١٩٩١ م).
- عبدالعزيز سليمان نوار و عبدالمجيد نعنعي ، التاريخ المعاصر لأوروبا من ثورة الفرنسية الى حرب العالمية الثانية ، (بيروت – ١٩٨٦ م) .
- عمر عبدالعزيز عمر ، اوروبا ١٨١٥ – ١٩١٩ ، (بيروت – ١٩٩٥) .
- فاضل فوزى – عادل اسماعيل ، السياسة الدولية في الشرق العربي ١٧٨٩ – ١٩٥٨ ،(بيروت – ١٩٥٩) .
- فليب حتى ، موجز تاريخ الشرق الادنى ، ترجمة انيس فريحه ، (بيروت – ١٩٦٥ م) .
- فاضل حسين – كاظم هاشم نعمة ، التاريخ الاوروبى الحديث ١٨١٥ – ١٩٣٩ ، (بغداد – ١٩٨٢ م) .
- كارل براون ، السياسة الدولية والشرق الاوسط ، ترجمة عابد جابر ، ١٩٧٢ م .
- كارلتون هيز ، التاريخ الاوروبي الحديث ١٧٨٩ – ١٩١٤ ، ترجمة فاضل حسين ، (بغداد – ١٩٨٧) .
- مصطفى الخالدي – عمر فروخ ، التبشير والاستعمار في البلاد العربية ، (بيروت – ١٩٧٤) .
- محمد حسين هيكل ، الشرق الجديد ، (القاهرة – بدون تاريخ)
- محمد فريد بك المحامي ، تاريخ الدولة العلية العثمانية ، (بيروت – ١٩٧٧ م) .
- محمد رجائى ريان، مصالح فرنسا الاقتصادية في السورية ١٥٣٥ – ١٩٢٠ ، مجلة الدراسات التاريخية، عددان ٢٧ – ٢٨ ، (دمشق – ١٩٨٧ م) .
- محمد سيد سليم ، تطور السياسة الدولية في القرنين ١٩ – ٢٠ ، ط٢ ، (قاهرة – ٢٠٠٤ م) .
- ميلاد مقرحي ، التاريخ الاوروبى الحديث والمعاصر ، (طرابلس – ١٩٩٥ م) .

• محمد كمال الدسوقى ، الدولة العثمانية والمسألة الشرقية ، (قاهرة – ١٩٧٦ م) .
• نجيب صالح : تاريخ العرب السياسى ١٨٥٦ – ١٩٥٦ ، الطبعة الثالثة ، دار اقرأ ، بيروت ، ١٩٩٢ .
• وديع أبو زيدون ، تاريخ الأمبراطورية العثمانية من التأسيس الى السقوط ، ط١ (عمان – ٢٠٠٣ م) .
• هاشم صالح التكريتى ، المسألة الشرقية مرحلة الاولى ١٧٧٤ – ١٨٦٠ ، (بغداد – ١٩٩٠) .

٢ – سەرچاوە کوردیەکان (المراجع الكردية) :

• کامەران مەحەمەدحاجی ، کوردستان لە بازنەی کێشەی ڕۆژهەلاتی ١٨٠٠ – ١٩٠٠ ، چاپخانەی ڕۆشنبیری ، هەولێر ، ٢٠٠٧ .

٣ – نامە زانكۆييە بڵاونەكراوەكان: الرسائل الجامعية (غير منشورة) :

• محسن حمزة حسن حسين : الازمة البلقانية ١٨٧٥ – ١٨٧٨دراسة في السياسة العثمانية والدبلوماسية الاوروبية ، اطروحة دكتوراه غير منشورة قدمت الى مجلس كلية التربية ، قسم تاريخ ،جامعة الموصل ، ٢٠٠١.
• انس ابراهيم خلف : البوسنة ١٩٠٨ –١٩٠٩ ، رسالة ماجستر غير منشورة قدمت الى مجلس كلية الاداب ، قسم تاريخ ، جامعة بغداد ، ١٩٩٨ .

نەورۆز، زەردەشت، ئاستیاگ

١٨٧٥ - ١٩٦٤

سەید کەمال ئیبراهیمی

ئەم باسە تەرخان کراوە بۆ لێك جیاکردنەوەی سێ ناوی نەورۆز، زەردەشت و ئاستیاگ کە زۆرجار لە نووسینی زۆرکەسدا وا هەست دەکرێ کە ئەم سێ ناوە پەیوەندی نزیك و گەرم و گوڕیان لە گەڵ هەیەو هەوڵ دەدەین لە روانگەیەکی ترەوە باسی لێ بکەین.

ئەوەی راستی سروشتی گۆی زەوی بێت لە هەمووی گۆی زەوی، وەرزی بەهاری هەیە، بەڵام بۆ لای کورد سەرەتایی بەهار رێزێکی تایبەتی هەیە؟ زۆر لە گەلانی جیهان رێورەسمی نەتەوەیی و ئایینی لە بەهارو هاوین و زستان بەڕێوە دەبن بەڵام نەورۆز بۆ کورد جیاوازە.

زۆر لە مێژوو نووسان بە تایبەت ئەوانەی کە هەستێکی خاوێنیان بەرامبەر کوردو مێژووی کورد هەیە کاتێك ئاماژە بە ئەفسانەی زوحاك "ئاستیاگ" دەکەن ئاماژە بەوەش دەکەن کە ئەم باسە لە راستی بەدوورەو ئاماژە بەوە دەکەن کە سەردەمی زەردەشت زۆر لە پێش لە دەسەڵاتی دەوڵەتی مادو بەتایبەت ئاستیاگ بووە. بەڵام رێزگرتن لە نەورۆز دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی هاتنی زەردەشت. "

جەژنی نەورۆز لەوەی بەرپابوونی دینی زەردەشتی هاتووەتە مەیدان یان داهێنەری دینی زەردەشتی بووەو کۆڵەکەی گەورەی نیشانەکراوی دینی بووە، ئەگەرچی لای

ئەوان بەناوی "نوێبوونەوەی"گیانو گۆڕینی دنیای مادی بەردو دنیای هەتاهەتایی بووە."[1] ئەم بیروبۆچوونە ڕەنگە هۆکاری بیروباوەڕی زەردەشتی کاریگەری لە سەری هەبووبێت بە تایبەت ئەو بەشە کە بیر لەوە دەکرێتەوە کە لەوانەیە ڕۆحی مرۆڤێك لە لەشی مرۆڤێکیتر بژی یان ئەوی پێ دەڵێن کراس گۆڕینو دۆنادۆنی، بەڵام بەشێك لەم زیندوو بوونەوە پەیوەندی بە سروشتەوە هەیە ئەوەی کە چەن جۆر دانەوێڵە لە ڕەشەمە لە ئاو دەکەن بزانن کامی بە باشی سەرهەڵدێنێ پاشان ئەو ساڵە دەزانن بەرهەمی کام دانەوێڵە باش دەبێو هەوڵ دەدەن ئەوساڵە تەرخان بکەن بۆ ئەو دانەوێڵە. بەڵام لە ڕوانگەی ئایینی زەردەشتی بڕوایان بە ژیانی پاش مردن هەیەو بەشێك لە ڕێزگرتن لە سروشت لە بیرو باوڕی ئەوان بەم شێوە باس دەکرێ: "بەهەشت بەسادەیی گەڕانەوەیە بۆ ئەو بارودۆخەی کە زەوی تێیدا بووە، ژیان لە بەهەشت وابزیتیە لە کەماڵ بوونی سروشتی ژیان لە سەر زەوی کە لەوێدا لەش چێژ لە خۆشیە سروشتیەکان دەبینێت."[2] بە پێی ئەو بیروبۆچوونە دەردەکەوێ کە چێژوەرگرتن لە خۆشی سەرزەوی لە لایان خراپ نەبووەو، ڕێزی لێ گیراوەو لەوانەیە ئەم جەژن گرتنو هەڵپەڕکێو شادیو خۆشیەو کۆکردنەوەی باشترین خۆراكو خواردن بۆ ئەو ڕێوڕەسمە هۆکاری ئایینی هەبێتو کۆبوونەوەی خەڵك لە شوێنێکی تایبەتو ئاگرکردنەوەو بازدان بەسەر ئاگردا لە نەورۆز تا درەنگانی شەو هەڵپەڕکێو شادی لە ئایینی زەردەشتی خراپ نەبووە. دەکرێ ناوی نەورۆز کاریگەری ئەو بیروباوەڕە کە ژیانی نوێ دێتەوەو خەڵك هەر سەری ساڵ بە سەرەتای ژیانێکی نوێ پڕ لە سەرکەوتنو پێشکەوتن بزانن چ لە بواری ئایینیو چ لە بواری ئابووری. بەڵام ئەم جەژنە چۆن تێکەڵ بە سیاسەت بوو.

" نوێبوونەوەی نـەورۆز سـەردەمی لـەوەی مادەکانـدا، دەگەڕێتـەوە بـۆ دەمـی یەکگرتنی مادەکانو دروستکردنی دەوڵەتی دینیو دنیایی مـادی گـەورە، بـەرگی رامیاری جەژنی نەورۆز لەوەی فەرمانڕەوایی مادی یەکگرتوو پیادا کراوە."٣

ئەگەرچـی بەڵگەیـەك نییـە بـۆ ماوەیـەك نـەورۆز لـە کولتـووری کورددواریـدا لەبیرکرابێ بەڵام خەڵك بۆ ئەوە دەوڵەت پێك دێنن کە پارێزگاری لە زمانو ئـایینو کولتوورو دابو نەریتی خۆیان بکەن. ئەگەر دەوڵەتی ماد ئەمەی کردبێ بەشێك لە شانازییەکانی دەوڵەتی ماد پاراستنی کولتوورو هیماکانی خەڵکی ژێـر دەسـەڵاتی خۆی بووە.

بەڵام بەداخەوە نەیارانی کورد هەوڵیان داوە ئەم جەژنە پڕخۆشیو پڕ خەیرو بەیرە بکەن بە جەژنێ کە کورد وەك جەژنی ئەوان سەیری بکاتو کاتێك بگاتە ئاستێکی زانیاری بزانێ کە هۆکاری ئەم جەژنە رووخانی دەوڵەت مادو کاول بوونی دەسەڵاتی کوردی بووە، ئەوەش بە یارمەتی کوردێ کە پشتی لە هەموو هێما پڕشانازییەکانی خەڵکی خۆی کردووەو ئیتر شانازی بەو جەژنە نەکاتو بـۆی گـرینگ نـەبێت ئـەم جەژنە، جەژنی چ نەتەوەیەك دەبێ.

" کاوە هیچ حەقیقەتێکی نەبووەو نـەورۆزیش پێوەنـدی بـە زوحاکـەوە نـەبووە بەڵکوو هەر چەنێ بەهارە."٤

بەڵام پاش ئەوەی زانرا نەورۆز رۆژێکی جیاوازە لەو باسە ئاماژە بەوە بکەین بـۆ لە نەورۆز ئاگر شوێنێکی تایبەتی هەیە. هەموو ساڵێك هەوڵێکی تایبـەت دەدرێ بۆ کۆکردنـەوەی دارو پـووش لـە شـاخەکانو کۆکردنـەوەیان بـۆ شـەوی نـەورۆزو

ئاگرکردنەوە لەسەر شاخەکانو زیندووڕاگرتنی یاسای کەلتووریو ئایینی ئەو سەردەمە.

لە بیرو باوەڕی زەردەشتی ئاگر هێمای خاوێنیو پاکیەو ئەوان ئاگر بە خوا نازانن بەڵکوو ئاگر بە هێمای پاکی دەزانن. " چاکە تۆی ئەی ئاگری خاوێن..... ئەی گەورەترین بەخشێنراوی ئەهوورا"٥

لێرەدا جارێکەتر نەیارانی کورد هەوڵیان داوە مێژووی کورد بە لارێدا بەرن کاتێك باسی ئەوە دەکەن کە زەردەشتی ئاگر پەرستنو سەر بۆ ئاگر دانەوێنن بەڵام دەردەکەوێ ئەوان ئاگر بە یەکێ لە بەشەکانی ژیان دەزانن کە خوا داویەتە بە مرۆڤ. ڕێزگرتن لە ئاگر بەتایبەت پاش زستانێ کە ئەگەر بە هێمای ناخۆشیو سەرما بزانین بەهاری نوێ بە ئاگری خاوێن ڕووناك دەکرێتەوە کۆتایی بە زستان دێت. ئەو خراپ تێگەیشتنە لە ئایینی زەردەشتی دەبێ هۆکاری نەزانین بێت. "چوونکە زمانی ئاوێستا کوردی بووە، ئەو زانایانەی کە ئاوێستایان وەرگێڕاوە، کوردیان نەزانیوە، لە ئەنجامدا بە هۆی سەرچوونی ڕۆژگار وەرگێڕانی جیاجیای ئاوێستا پەیدا بووە."٦

ئەگەرچی دەکرێ ئەمە بەشێوەیەك خۆ فریودان بێت یان بەشێك لە ڕاستی بێت بەڵام هەمووی نیە لە بەر ئەوەی ئەگەر زانابوون بۆ وەك خۆی وەرگێڕانیان نەکردووە؟ ئەگەر نەزان بوون بۆ پێیان بڵێن زانا؟ بەڵام دەکرێ زانای چەواشەکار بوبێتنو هەوڵی تێکدانی مێژووی کوردیان داوە کە ئاماژەی پێ دەکەین.

" ئاوێستا نە ناوی شایانی مادی تێدایە، نە ناوی شایانی هەخامەنشیو ئەمە جۆرە دڵنیاییەکی تەواوە، کە ئایینی زەردەشتی وا لە پێش فەرمانڕەوای مادیشەوە."٧ لە کتێبە ئایینیو پیرۆزەکانی گەلانیتر زۆرجار ئاماژە بە دەسەڵاتدارانی پێش ئەو کتێبە کراوەو، لە زۆر شوێن باسی رووخانو لە ناوچوونی دەوڵەتانی پێشتر بە هۆی زۆردارو خراپکارییەوە کراوە بەڵام بە پێی ئەوەی ئاماژەی پێکرا لە باسی مادو هەخامەنشی نەکراوە بە دڵنیاییەوە کە سەردەمی هاتنی زەردەشتو هێنانی ئایینی زەردەشتیو کتێبی ئاوێستا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمانێکی زۆر پێشتر لە مادەکان. لە مێژووی دەوڵەت شارەکانیش کە هێشتا ماد پێك نەهاتبوو کۆنترە. " کاتێك سەرنجی رووداوەکانو بە یەکدادانو کێشەکانی سەردەمی ئاشوورییەکانو بابلیەکانو خوداکانیان دەکەین یان دوای لە ناوچوونی دەسەڵاتیان دەکەین، هیچ کاریگەریو نەخشێکیان راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە سروودەکانی گاتا بەدی ناکرێت. ئەمەش بە واتای ئەوەیە کە زەمانی زەردشت زۆر پێشتر لە هەبوونی ئاشوورییەکانو بابلیەکان بووە."٨

لە کتێبی ئایینی گەلانیتردا ئاماژە بە رووخانی بابل کراوە بەڵام لە ئایینی زەردەشتیدا ئاماژە بە رووخانی بابل نەکراوە پاش ئەم هەموو باسەی کە پێشکەش کرا کە تا سەردەمی بابلیو ئاشووری باسی لە ئاوێستادا نیە هەن سەرچاوەگەلێك کە باسی ئەوە دەکەن کە باسی زووحاك " ئاستیاگ" کراوە. ئەو شێوە نووسینە ناتوانێ کاری نەزان بێت بەڵکوو ئەوە دەکرێ کردەوەی زانایانی نەیار بێت کە ویستوویانە پێناسەی کەلتووری کورد لە ناو بەرنو هەستی کوردبوونو شانازی بە

مێژووی پڕشنگداری کورد لە نێو تاك تاکی کورددا بکوژن. " لە پشتی هەڤدەیەم (نەریشت)یشدا زەمی زوحاك کراوە. لە ئاوێستادا ستایش و پشتگیری زۆری فەرەیدوون کراوە تا بەسەر زووحاکدا زاڵ ببێ و بیکوژێ و جڵەوی پاشایەتی لێ وەربگرێ. گومان لەودا نییە ئەم شتانە لە دەقی بنەڕەتی ئاوێستا نیین و بەڵگەش ئەودیە کە ناوی "زووحاك ـ ئاستیاگ"یان تێدا هاتووە ئەمە لە کاتێکدایە کە زۆر پاش لە زەردەشت پەیدابوون."٩

نەیارانی نەتەوەی کورد سەدان ساڵە دژایەتی کورد دەکەن هەوڵی لە نێو بردنی دەدەن هێرش دەکەنە سەری زەوی و کێڵگەی ئاگر تێ بەردەدەن ماڵ وێرانی دەکەن ئاوارەی دەکەن دارو باخی دەسووتێنن و کاولی دەکەن بەوەش رانەوەستاون هەوڵ دەدەن زمانی بسڕنەوە مێژووی تێك بدەن تا جێگایەك لەم تێکدانە رۆیشتوونەتە پێش دەست تێوەردانی ئایینی گەلان دەکەن تا ئەوەی وانەبووە بیگونجێنن ئەوەی هەیە بیسڕنەوە یان حاشای لێ بکەن. "ئەم چەشنە شێواندنی مێژووە، کە لە راستیدا گەمژەیی و نەزانی شۆڤینیەکان پیشان دەدات هیچ نرخێکی نیە، مێژووی گەلی کورد بریتیە لە مێژووی خەباتی بێپسانەوە دژی داگیرکەران. ئاشوورییەکان و بابلیەکان بە دەست خێڵە شەڕکەرەکانی کوردستان گیریان خواردبوو."١٠شەڕکردنی کورد چەن هۆکاری بووە کورد لەوە تێگەیشتووە کە ئەگەر بەرامبەر دوژمن پاشەکشە بکات، ئەو پاشەکشە ناکات و بەردەوام دێنە پێشەو لەو سەردەمە هەوڵی داوە هێرش بکاتە سەر ئەوانەی کە تێدەکۆشن خاکی داگیر بکەن بەتایبەت لە ئایینی زەردەشتیدا باس لە پارێزگاری لە وڵات و بیروبڕوا بایەخی زۆری هەبووە، جێگای تایبەتی لە ئایینی زەردەشتی هەبووە.

" ئەو ئایینە وا هاتووە کە لە گەڵ میانەرەویدا یەکسان بێت. هیچ فەرمانێك نادۆزرێتەوە کە دوژمنی خۆت خۆش بوویت."١١

پاش ئەوەی کە باسی زەردەشت کرا دەکرێ باس لە سەردەمی مادو باسی ئەو دەوڵەتە بکەین. بەشێك لە نووسەرەکان کە نەیارانی کوردن بەسەندەیان بە کوشتنو کاول کردنو دەست تێوەردانو چەواشەکردن نەکردووە هەنگاوێ: لە هاوڕێیانی خۆیان هاتوونەتە پێش ئەم جارە هەوڵیان داوەو کورد بەگشتی کە ئەمڕۆ پێی دەڵێن نەتەوەی کورد لە مرۆڤایەتی دەرپەڕێنن.

"کوردەکان خۆیان بە نەوەی ئەو میدییانە دەزانن کە لە (٦١٢ـ پ.ز) ئیمپراتۆریەتی ئاشوورییان رووخاندو هێندێ ئەفسانەی سەر سووڕهێنەریش هەیە کە دەڵێ: ئەمانە نەوەی جنۆکەو جادووگەرانی مەلیك سلێمانن."١٢

لە نێو ئەم هەموو درۆو چەواشەکارییەدا نەوەی کوردی کوڵۆڵ لە دوای راستیدا بگەڕێت دەبێ چەند ساڵ ژیانی خۆی تەرخان بکات بۆ ئەوەی بگات بەو راستیە کە ئەوە دوژمن نووسیویەتی ئەو نەوەی جنۆکەو جادوگەر نیە مرۆڤێکی خاوێنو خاوەن شارستانیەتو کەلتووری تایبەتی خۆیە کە زۆر لە گەلانیتر زۆرتر خزمەتی بە شارستانیەت کردووە. مێژوو پیشان دەدات کە کورد لە چاخە جیاجیاکانی مێژوودا لە ژێر گوشارو هێرشی دوژمندا هەوڵیدا خزمەت بە شارستانیەت بکات لە زۆر بواردا داهێنەرو راهێنەر بووە. بەڵگەش بۆ سەلماندنی ئەوەیە ئەگەر کورد لە گەلانیتر پێشکەوتوو نەبووە بۆ چوار هەزار ساڵە خراپەی بەرامبەر دەکرێ بەڵام لە نێو نەچووە؟!

بۆ بەتەنیا لە سەر گۆی زەوی دەژی لە هەموو جیهاندا دۆستێکی نیە بەڵام لە ناو نەچووە؟ بەڵام کاتێك ئاماژە بە دەسەڵاتی دوایین پاشای ماد دەکەین کە ئەم

هەموو درۆ دراوەتە پاڵی بەشێك لە رووخانی دەسەلاتەکەی دەکرێ هۆکاری لێبوردوویی خۆی بوو بێت.

لە دوای مردنی کیاکسار ئاستیاگی کوڕی چووە سەر تەختو ٣٥ ساڵ حوکمی کرد. بە هۆی جموجۆڵی هارپاگ کە یەکێ لە گەورە پیاوانی ماد بوو لە کیاکسار زوێر بوود، بە هۆی کورش کوڕی ماندانا کچی ئاستیاگو کامبیس "کەمبووجیە"ی پارس سەڵتەنەتەکەی دۆڕاند."١٣

ئەگەر نووسەری کورد وەك نەیارانی کورد هەڵویست بگرێ خزمەتی بە بەرژەوەندی کورد نەکردووە بەلام دەکرێ ئەوەندە رەخنە لە ئاستیاگ بگرین کە ئەگەر ئەو رێنماییەکانی ئایینی زەردەشتی لە پێش چاو گرتبا و دوژمنی خۆی خۆش نەویستبا ئەمڕۆ کورد بەو شێوە ماڵ وێران نەدەبوو. دەکرێ بەشێك لە ماڵ وێرانی کورد بە درێژایی سەدان ساڵ بدرێتە پاڵ ئەو کە بەرامبەر دۆژمنی خۆی هەڵویستی شلی هەبوو. کاتێکیش دەسەلاتی دۆڕاند مافی سەرکەوتووە چۆنی پێ خۆشە مێژوو تۆمار بکات. "ئەفسانەی دروستبوونی "ئەژدیها"و بەئەژدیهابوونی ئاستیاگ پاشای مادەکان کە لەوەشدا زۆر راستی گۆڕاوو، خەیالاوی‌و ئەفسانە کران ئەم پاشایە وەك مێژوو باسی دەکات یەکێ لە پاشا سەرکەوتووو دادپەروەرەکان بووە، کەچی ئەفسانە ئاوا بەم دەردەی بردووەو بە تەواوی کردوویە بە دڕەندەیەکی خوێنخۆر ئەمەش یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی ئەفسانەیە."١٤

ئەو شێوە بە ئەژدیهاکردنی ئاستیاگ دوایین پاشای ماد زۆرتر لە سەردەمی پاش مادەکان پەرەی پێ دەدرا و لە سەردەمی دەسەلاتی سوڵتان مەحموودی غەزنەویدا کە فیردەوسی شانامەی نووسی‌و باسی زوحاکی مار لەسەرشانی‌و ماچکردنی ئەهریمەن لەسەر شان پاشای کردوو دوومار لەسەرشانی رواو، پاشا مێشکی

دیلەکانی دەدا بە مارەکان بیخۆن بۆ ئەوەی مێشکی خۆی نەخۆن، بەڵام فیردەوسی ئەم دێڕەی لە ئایینی زەردەشتی نەدەزانی "لە روانگەی زەردەشتەوە (ئەهریمەن) بە شێوەیەکی بوونەوەرێك واتای نیە، ئەهریمەن لە ئایینی بەهدینی بە واتای بیری خراپە"١٥. ئەگەر ئەوەی فیردەوسی ئاماژەی پێ کردووە راست بێت ئاستیاگ لە هەر رۆژێ دووکەسی کوشتبێ‌و مێشکی دابێت بە مارەکان بیخۆن، ئەگەر پەنجا ساڵ ژیانی کردبێ، پاش ئەو رووداوە زۆر کەسی کوشتبێ پەنجا هەزار کەسی کوشتووە کە قەت وانەبووە، بەڵام لەهەر چاخێکی مێژوویيدا پاشاکانی هەخامەنشی لە هەر هێرشێك بۆ سەر وڵاتی کوردان پەنجا هەزار کەسیان کوشتووەو بە شانازییەوە لەسەر بەرد نووسیویانە کە ئەوەندە وڵات کەسە کەوتە بندەستی ئێمە ئەوەندە وڵات کاول کرا، ئەوەندە دیل گیراوو خزمەتی ئێمە دەکەن‌و پادشاکانی هەخامەنشی بۆ نەبوون بە ئەژدیهاو مرۆڤ خۆر؟

"زووحاك (ئەژدەهاك ـ ئاستیاگ)" کوڕی دوایین پادشای دەوڵەتی ماد بەو شێوە زانراوە زۆردار نەبووە، وەك فارسەکان شان‌و شکۆی ئەو پادشایەیان لەکەدار کردووە. ١٦" فیردەوسی هەنگاوێك لەوانی تر هاتووە پێش، کاتێك باسی چێشتخانەی زوحاك دەکات، دەڵێ: دوو کەسی هەبوو کە چێشتیان بۆ لێدەنا بیریان لەوە کردەوە بۆ هەر رۆژە دوو گەنج بکوژن‌و بیدەن بە مارەکان با هەر رۆژ مێشکی کاورێ لەگەڵ مێشکی مرۆڤێ پێبدەن بە مارەکان‌و بەم شێوەیە کەسێك لە مردن رزگاری ببێ، ماوەیەك ئەم بیرۆکەیان بەڕێوە برد تا کاتێك ئەو کەسانە بوون بە دووسەد کەس وا رزگار بوون‌و لە شاخەکان جێگایان پێیان دا تا لەوێ بژین. بە هۆی ئەوەی ئەوانە پێشتر لە دیلی هاتبوون‌و پاشان مەترسی ئەوە هەبوو (زوحاك ـ ئاستیاگ) پێیان بزانێ‌و بیانکوژێ. فیردەوسی لە درێژەدا دەڵێ: کوردی

ئەمڕۆ لەوانە پێکهاتووە کە دیل بوون و رزگاریان بوونو رۆیشتنە شاخو ترسیان لە خوا نییە ماڵەکانیان لە پێستی مەڕو بزن ساز دەکەنو نیشتەجێ نین.

"کنون کرد از این تخمه دارد نژاد

که از اباد بر دل نیایدش یاد

بود خانەهاشان سراسر پلاس

ندارند در دل زیزدان هراس"

بە روونی دەردەکەوێ کە هەوڵی داوە ئەو خەڵکانەی کە ئەمڕۆ پێیان دەڵێین نەتەوەی کورد لە مێژووو بسڕێتەوەو پاشان بە کۆچەرو هاوەردە ناودێریان بکات. لە دوایدا بێماڵو ژیانو دواکەوتوو لە کەلتوور و شارستانیەت پیشانیان بداتو ئایینی زەردەشت لەوان وەربگیرێتەوە بڵێت بڕوایان بە ئاینیش نیە جیا لەوە بڕوایان بە ئاین نیە لە خواش ناترسن. هەموو هەوڵی ئەوە بووە پێناسەی نەتەوەی لە کورد بسڕێتەوە کاتێك پێناسە نەبوو ئەو نەتەوە مافی نابێت لەبەر ئەوەی ناتوانێ خۆی بۆ نەتەوەکانی تر پێناسە بکاتو خۆی بناسێنێ.

کاتێك پرس بە رۆشنبیرو زانایانی ئەدەبی فارسی دەکرێت کە فیردەوسی بەو شێوە دژایەتی کوردی کردووە دەڵێن ئەوە شیعرەو شیعر مێژوو نیەو زۆر گرینگ نیە، بەڵام لەسەر قسەی فیردەوسی هەزار ساڵە کورد دەکوژرێ لەبەر ئەوەی دژ بە خوایە، کورد دەکوژرێ لە بەر ئەوەی کۆچەرە، کورد دەکوژرێ لەبەر ئەوەی دواکەوتووە. فیردەوسی وا پیشانی داوە کە ئەوان هەزار ساڵ خاوەن شارستانیەت بوون، پادشایان بووە، شارو شارۆچکەیان بووە، یاساو رێسای تایبەتیان بووە، بەڵام کورد هەر هیچ ....

"هەندێ لە مێژوو نووسان بە گژی ئەم ئەفسانەیەدا دەچنەوەو دەڵێن کاوە فارس بووەو زوحاك کورد بووەو پاشایەکی داد پەروەر بووەو کاوە کوشتوویەتی بۆ ئەوەی حوکمی وڵات بۆ فارسەکان بگەڕێتەوە؟"١٧ ئەگەر بەو شێوە بێت، پێشتر ئاماژەی پێکرا نەدەبوو ڕێز لە دوژمنەکەی بگرێ‌و لێ خۆش بێت‌و دەبێ بەرامبەر دوژمن رق ئەستور بوویاو لە ناوی بردبا لە دەسەڵاتی نەتەوەیەك لە ناو ببا. ئەگەرچی ئاماژەی پێکرا پێکهێنانی ئەو ناوەو پەرەپێدانی لە لایەن کەسانێك وەك فردۆسی بووو، بنەمای مێژوویی نیە. "ناوی کاوە لە سەرچاوەکۆنەکانی سەردەمی زوحاك کوڕی کەیخەسرەو پاشای ماد "پاشای کورد" نەبراوە."١٨

کاتێك دەگەڕینەوە بۆ مێژووی سەردەمی مادو دەسەڵاتی ئەوان‌و پاشان رووخانی مادو بەدەسەڵات گەیشتنی کوروش بە روونی دەردەکەوێ کە وتەکانی فێردەوسی پێچەوانەی راستییە زمان‌و ڕێنووس‌و کەلتوورو شارستانیەت‌و هەموو دەسکەوتەکانی کورد بە درێژایی هەزاران ساڵ دەکەوێتە بن دەست خەڵکانێکی بن دەست‌و لە ژێر دەستەی دەبنە سەردەستەو کەڵکی لێ وەر دەگرن. "بێ‌سێ‌و دوو دەتوانین بڵێین کانگەی شارستانیەت پێشکەوتووەکەی فارسەکان بریتیەلەو شارستانیەتەی کە باپیرە گەورەی کورد دایمەزراندو بەجێی هێشت."١٩ ئەوەی بە سەر کورد هات مێژوو نووسانی نەیاری کورد خۆشیان بە وردی باسی ناکەن ئەوەندە پڕ لە شەرمەزاری‌و سیخوڕی‌و خۆفرۆشییەو خراپەیە بەرامبەر بە کورد بەڵام ئەو کەسەی کە بووە هۆکاری ئەو خراپە مێژوو چۆن بڕیاری لەسەر درا. "کە کورش شۆڕشی بەرپا کرد، کە شاری "ئەکباتان، گیرا، زوحاك (ئاستیاك ـ ئاژدیهاك)" خۆی شاردەوە بەڵام کە کورش بڕیاری‌دا ئازاری کچ‌و خزمەکانی بدات، زوحاك بەزەیی بە خزمەکانیدا هاتەوەو خۆی تەسلیم کردو بەهارپاگی گوت: "تۆ

میللەتی مادت بــە دیلــیو ژێردەســتەیی گەیانــد" هــیرۆدۆت هارپــاگ بــە "بــیٚ عەقڵترینو بیٚ ویژدانترین کەس داناوە" ."٢٠ بۆ هارپاگ ئەمە بەرامبەر بە کــورد کرد ئەگەر لە کیاسار زویر ببو دەیتوانی تۆڵە لەو بکاتــەوە یــان بــە جێــی بێڵــیو بڕوات پاشان ئەگەر لە گەڵ ئاستیاك کێشەی هــەبوو دەیتــوانی ئاســتیاك لــە نــاو بباتو خۆی لــە جێگــای دانیــشیٚو یــان دەســەڵات بــەجیٚ بهێڵــیو بــەو هــەموو دەسکەوتە کە بووی ژیانی خۆش بۆ خۆی بباتەسەر. دەسەڵات ئەودندە نرخــی نیــە کە کەسانێك لە مێژوودا تاوانی بۆ دەدەنو هەتاهەتایــە ناویــان بــە رەشــی تۆمــار دەکرێت.

بەڵام پێش هەموو شتێك خراپەی بەرامبەر بە خۆی کردو لە نێو نەتــەوەی خــۆی لە پێش چاو خەڵك کەوت لە نێو گەلانی دیکەدا بە خراپی باسیان کرد پاش ئەوەی کورش گەیشت بە دەسلات پەلاماری بابلیدا بەڵام پێش ئەم هێرشە پاشــای بابــل چەن قسەی لەسەر هارپاگ کردووە کە جێگای خۆیەتی باسی بکەین.

" پاشای بابل وتی: ئەی خەڵکی بابل ئاگادارتان دەکەمەوە کە رۆژ رەشی دەبینم کەبە سەرماندا دێت: کەسێك دەبینم کە دوو رەگەی پارسو مادە بە تەنیا خواکەی خۆی خۆش دەوێت هاوکارەکەی کەسێك لە مادەکــان دەبــیٚ کــە ئاشــوور شــانازی پیٚدەکرد، کاش پێش ئەوەی کردباو پشتی لە هاوشاریو هاوولاتیانی کرد باو ببــیٚ بە خۆنرۆش، لە نێو دەریا لە نێو چووبا یان لــە نێــو دەشــتو بیــاوان ســەرگەردان بووبــا."٢١ بــەم دژایەتیــە کــە هاپــارگ بەرامبــەر ئاســتیاك کــردی هــەموو دەسکەوتەکانی کورد کەوتنە بن دەست پارسەکان ئایا تۆڵەکردنەوە ئەودنــدە تــامو چێژی هەیە کە هەموو رابردوو بسووتێنیٚ بۆ چرکەیەك کە تۆڵە بکەیتەوەو بیر لەوە نەکەیتەوە داهاتوو چی دەبیٚ.گرینگترین شت لە هەمووی ئەوانە کە ئــەمڕۆ کــورد

هێشتا نەیتوانیوە کێشەکەی چارەسەر بکات زمانە کە فارسەکان کەڵکیان لەو زمانە وەرگرت، ئێستا زمان بە یەکێك لە گەورەترین کۆڵەکان پێناسەی هەر نەتەوەیەك دێتە ئەژماردن، دەڵێن زمانی فارسی‌و لە کاتێکدا بنەڕەت ئەم زمانە کوردییە. "ئەوانەی وادەزانن زمانی کوردی زاراوەیەکی فارسییە مێژووو زانست پێچەوانەی بیرو بڕوایانە."٢٢ بە پێی ئەوە باس کرا شارستانیەتی کورد کەوتە بن دەستی فارس جا فارس مافی ئەوە بەخۆی دەدات دەست تێوەردانی زمان، مێژوو، ئایین‌و کەلتووری کورد بکات‌و بە قازانجی خۆی دایڕێژێتەوە کە بە پانی ئەمەی کردووە. ئایینی پیرۆزی زەردەشت پاش مادەکان رووخانی گەورەی بەسەردا هات‌و بە پێچەوانەی ئەوەی واباس دەکرێ ئایین یەك خودایی زەردەشتی گۆڕانی بەسەر هات پاشای هەخامەنشی خۆی بە خوا ناساندو بە خەڵکی‌و خواکانی ئەوان وتی من خواکانی ئێوە رێز لێ دەگرم‌و خۆشی بە یەکێك لە خواکان ناساند. "کوروش یەکەم کەس بوو کە یاسای پیرۆز بوونی ئایینی بۆی بەڕێوەچووە."٢٣ لە کاتێکدا زۆرلە مێژوونووسان دەڵێن پاشاکانی هەخامەنشی زەردەشتی بوون بەڵام کورش بە پێچەوانەی ئایینی زەردەشت کرداری کرد.

پاش ئەوەی کورش بووبە پاشای مادو خۆی بە خوا ناساندو لە دواییدا هێرشی کردە سەر بابل‌و پاش بابل پەلاماری لیدی دا کە کیاکسار شەش ساڵ شەڕی لە گەڵیان کردو گەڕایەوەو کورش هێرشی لیدی بە سەرکەوتوویی بردەسەر و شاری سارد ناوەندی لیدی داگیر کرد بڕیاری‌دا بە هارپاگ کە درێژە بە داگیرکاری خۆی بدات. "کورش بڕیاری داگیرکردنی شارەکانی تری ئاسیای بچووکی دابە هارپاگ بەرزترین بەرپرسی خۆی کە وەك جێگری وابوو."٢٤ دەردەکەوێ ئەو شارە کە کیاکسار داگیری نەکرد هارپاگ بۆ کورش داگیری کرد کیاکسار لە بن دیوارەکانی

شاری سارد راوەستا بەڵام هارپاگ ئەوەی بۆ کورش کردی قەت بۆ کورد نەیکرد. و ئەگەر لە دەسەڵاتی کورشدا بوویە جێگر خۆ لە دەسەلاتی ئاژدیهاك ـ ئاستیاك هەر جێگری ئاستیاك بووو گۆڕانکاریەکی ئەوتۆ نەکرا بۆ ئەو، بەڵام رووخانی بۆ کورد هەبوو.

"وتەی کۆتایی"

بە پێی ئەوەی باس کرا نەورۆز ژیانەوەی رۆح‌و سروشت‌و گیان‌و جیهان پیشان دەدات‌و نەورۆز جەژنێکی بەهارە بۆ شایی‌و خۆشی‌و پاراستنی کەلتوورو زمانی نەتەوەی کوردی ئەمڕۆ کە بە درێژایی هەزاران ساڵ ئەم داب‌و نەریتەیان پاراستووە.

زەردەشت ژیانی زۆر پێشتر لە دەوڵەت شارەکانی نێوان دوو ئاوان بووە لە بەر ئەوەی لە ئاوێستا ئاماژە بەو دەوڵەت شارانە نەکراوە پاش ئەوە بیرو باوەڕی زەردەشتی پاڵنەر بووە بەو کەسەوە کە ئەو بیرو باوەڕەی پەسەن کردووە کە پارێزگاری لە نیشتمان‌و وڵات‌و هاوڵاتیانی خۆی بکات‌و بەرامبەر بە دوژمن راوەستێ‌و بەهەموو توانا پارێزگاری لە خۆی‌و نیشتمانی بکات. کورد هەزاران ساڵ بەرامبەر هەموو جۆرە تواندنەوەیەك خۆڕاگری کردووە لە کوشتن کە سەرەتای لە ناوبردنی بوو پاشان دەرکردن، ماڵوێران کردن، زمان گۆڕین‌و ئەژدیهاو جنۆکە ناودێرکردن‌و تێکدانی مێژووی‌و لە دوا قسەدا بە بێ وڵات، کۆچەر، بێ کەلتوورو شارستانیەت‌و شاخاوی‌و وشەیەکی خراپ لە زماندا نیە کە نەیارانی کورد بەرامبەر بەکورد کەڵکیان لێ وەرنەگرتبێ. بە هۆی ئەو خۆڕاگری‌و بەرپرچدانەوەی نەیارانی کورد ئیتر ئەو نەتەوە مافی خۆیەتی کە دەوڵەت‌و دەسەڵاتی سەربەخۆی هەبێ،

شانازی بە مێژووی پڕ لە شانازی خۆی بکات بە زمانی دایکی خۆی قسە بکات، مافی خۆیەتی هێماو یاساو ریسای خۆی هەبێتو لە ژێر ئالآی ولآتی خۆیدا بژیتو ئایینو بیروباوەڕی سەربەخۆی هەبێت کەس ناتوانێ ماڵوێرانی بکات بۆ ئەوە بیروبڕوای جیاوازی هەیە.

مافی خۆیەتی کە بۆ جارێکی دیکە بە هۆی درۆو چەواشەکاری نەیارانی خۆی کە بە درێژایی مێژوو کراوە نەکوژرێ.

باس ئەوە کرا کە هارپاگ لە بەر ئەوەی تۆڵەی خۆی لە کیاکسار یان ئاستیاگ بکاتەوە دەوڵەتی مادی وا پێکردووە، بەڕاستی تۆڵەکردنەوە ئەوەندە تامو چێژی هەیە بە تایبەت لە برای خۆت بە چ پێوانەیەك ئەوەی کرد. ئایا نابێ بەر لەوەی تۆڵە بکەینەوە بیر لە دوارۆژ بکەینەوە؟

ئاماژە بەوە کرا کە کوروش پەرەی بە ئایینی زەردەشتی نەدا، بەڵکوو لاوازی کرد، ئایینی یەك خواناسینی زەردەشت لەگەڵ ئەوەی کوروش بڕوای بە مەردوخ هەبوو کە لە بەردو ئاسن پێك هاتبوو، جیاوازە.

ئەوە زۆر سەیرە کە هارپاگ پاش ئەوەی تۆڵەی لە پادشای ماد کردووەو ئاوا ناشیرین کەوتە، خزمەت کردنی کەسێك کە دەوڵەتەکەی رووخاند ئەگەر بۆ تۆڵە ئاستیاگی ئاوا پێکرد بۆ پاش ئەوە کۆتایی بە خۆفرۆشتنی نەهێنا. ئەگەرچی دەسەڵاتی مادو هەخامەنشی جیاوازی بۆ ئەو نەبوو هەردوو دەوڵەت ئەویان بە دووهەم کەس لە دەسەڵاتدا دەزانی پاش پادشا ئەگەر خەیانەت بۆ تۆڵە بوو بۆ کۆتایی پێنەهات پاش رووخانی ماد ئەگەر بۆ پلەو پایە بوو کە لە هەر دوو دەسەڵات بۆ وەك یەك بوو، بەڵام بەو کردەوە بێ قازانجە هەزاران خراپەی بە درێژایی هەزاران ساڵ بۆ خۆی کڕیو جیاوازییەکی ئەوتۆی پێك نەهێنا کە بێتە هۆی

شانازی بۆ ئەو یان بۆ کەسانێکی تر... ئیستا کاتی ئەوە هاتودراستی میژووی نەتەودی کورد بخرێتە بەر باس وئیتر درۆ وچەواشەکاری نە یارنی کورد کۆتایی پیێ بێت ئەگەر ناتوانین پێش بەوان بگرین با خۆمان درۆکان ئەوان دووپات نەکەینەوە.

سەرچاوەکان:

١ـ هەورامی، د.م.ا/مێژووی جوگرافیای کوردستان لە ئاڤێستادا/ بڵاوکراوەی ئاراس ـ ژمارە ٤٩٠، ل ٢٤٣ ـ چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٦ ـ ل ١٢٦.

٢ـ زینهەر، پرۆفیسۆر، ر.س/ پوختەیەك لە بیروباوەڕی زەردەشتی/ ئازاد حەمە شەریف لە ئینگلیزییەوە کردوویە بە کوردیو پێشەکی بۆ نووسیوە ـ چاپی دووهەم ـ ل ١٩٤ ـ ژمارە ١٨٢ ـ چاپخانەی ماردین، هەولێر ٢٠٠٤ ـ ل ١٧٣.

٣ـ سەرچاوەی ژمارە ١/ ل ١٤١.

٤ـ یوسف، عبدالرقیب/ شوێنەوارەکانی نەوێ لە شاخی سوورێن/ ساڵی ١٩٩٤ ـ ل ٦٨ ـ ژمارەی سپاردن ٥٠ بە یارمەتی رێکخراوی مێدیکۆی ئەڵمانی چاپ کراوە. ل ٩.

٥ـ سەقزی، بابان/ گاتا، سروودە پیرۆزەکانی زەردەشت/ ژمارەی سپاردن ٧٣٧ ـ ل ٢٢٧. ساڵی ٢٠٠٦ـ چاپخانەی کارۆ وەزارەتی رۆشنبیری، ل ٣.

٦ـ ئیبراهیم حەسەن، مەولوود/ گەڕان بە دوای نەمریدا/ بڵاوکراوەی ئاراس، ژمارە ١٣٥، ل ٢٦٣، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەدە ـ هەولێر، ل ٦.

٧ـ سەرچاوەی ژمارە ١/ ل ١٣٨.

٨ـ سەرچاوەی ژمارە ٥/ ل ١٥.

٩ـ سەرچاوەی ژمارە ٤/ ل ٥٥.

١٠ـ شەمزینی، د. عەزیز/ جووڵانەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی کوردستان/ وەرگێڕانی فەرید ئەسەسەرد، چاپی سێهەم، سلێمانی ١٩٩٨ ـ ل ٢٦٠ ـ بڵاوکردنەوەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان ـ ل ٢٧.

١١ـ سەرچاوەی ژمارە٢/ ل ١٢١.

١٢ـ گەنتەر، مایکل/ فەرهەنگی مێژووی کورد/ وەرگێڕانی مامکاك/ ل ٢١٩ ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ٢٠٠٧، دەزگای ئاراس، ل ٢٤.

١٣ـ دیاکۆنۆف، ئی.م/ میدیا/ بورهان قانع لە فارسییەوە کردوویە بە کوردی، چاپی یەکەم ـ ساڵی ١٩٧٨ ـ ل ٨٨٧ ـ لە نامەخانە رەسارەی ـ ١٦٨٨ پێدراوە ـ بەغدا ـ ل ٤١.

١٤ـ ئیبراهیم حەسەن، مەلوود/ پێکهاتەی ئەفسانەی کوردی/ چاپی یەکەم ـ ل ٥٠٢ ـ ژمارەی سپاردن ١٠٠٤، ساڵی ٢٠٠٧ ـ چاپو بلاوکردنەوەی چاپخانەی رەنج ـ ل ٤٧.

١٥ـ سەرچاوەی ژمارە٥/ ل ٤٣.

١٦ـ سەرچاوەی ژمارە ٤/ ل ٩.

١٧ـ سەرچاوەی ژمارە ١٢/ ل ٢٨٧.

١٨ـ سەرچاوەی ژمارە ٤/ ل ٥٤.

١٩ـ مەزهەر، د.کەماڵ/ چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد/ بەشی یەکەم ـ بە یاریدەی دەزگای رۆشنبیریو بلاوکردنەوەی کوردی لە چاپ دراوە، چاپخانەی الادیب بغداد ـ ل ٣٢١ــ ساڵی ١٩٨٥ ـ ل ١١.

٢٠ـ سەرچاوەی ژمارە ٤/ل ٥٣

٢١ـ شاندر، البر/ کورش کبیر/ البر شاندور ـ ترجمه محمد قاچی (تهران) زرین ـ ١٣٧٥ ـ ص ٤٢٦ـ کتابخانه ملی ایران ـ ل٣٢٤،

.ISBN: ٩٦٤ – ٤٠١-٠١١-٩

٢٢ـ سەرچاوەی ژمارە١٩/ ل ١٨.

٢٣ـ سەرچاوەی ژمارە ٢١/ ل ٣٢٤.

٢٤ـ سەرچاوەی ژمارە ٢١/ ل ١٧٥

وەرگێڕان

مێژوو.. زانستی هەبوونی مرۆڤ،

"هەوڵێك بۆ پەڕینەوە لەمێژوونووسی یەوە بۆ مێژووناسی"*

عەلی شەریعەتی

وەرگێڕانی: هاوار محمد ڕەشید

(١- ٣)

پێناسەکردنی مێژوو:

مێـژوو بریتـی نییـە لـە زانـین دەربـارەی بارودۆخـەکانی ڕابـردووان، یـان زانیاری لەسەر کۆمەڵێك ڕووداو کـە لـە کـاتی پێـشتر، بـەر لـەم کاتـەی ئێمـە ڕوویانـداوە، یـان ناسـینی شارسـتانی وکـەلتووره سـەربەخۆکانی کۆمـەڵگا سەربەخۆکان، یان زانین دەربارەی نەتەوە و ڕەگەزەکانی ڕابردوو، وە مێژوو کۆمەڵێك لە گۆڕانکاری و وەرچەرخانە جیاوازەکان نیە، یان مێژوو بریتی نییە لە مێژووی ئەدەبە جیاوازەکانی وەك شیعر و ئەدەب و هونەر، لە کاتێکدا کە هونەرمەند یان شاعیر بەناوی مێژوونووسەوە هەڵدەستێ بە هەڵبـژاردنی ئـەو تووخمانەی لە ڕابردوودا هەن، ولێیانەوە کەسایەتیە هونەرییـە مێژووییـەکان دەئـافرێنێ و بـەپێی سـەلیقە و جیهـانبینی یـەکانی خـۆی کـە بەشـێوەیەکی تایبەت دەیخاتەڕوو و واتایەکی تایبەتیشی پێدەدات.

مێــژوو واتــا لێکۆڵینــەوە و ووردبوونــەوە ودووان دەربــارەی کاروبــار و ڕووداوەکان کە لە ڕابردوودا ڕوویانـداوە. و مێـژوو بریتـی یە لـە جووڵەیـەکی هەمیـشەیی بـە ئاراسـتەی داهـاتوو، و تەمـەنی مرۆڤـە کـە سـاڵەکانی ژیـانی دەگاتــە بــن بەســت و کەســایەتیەکەی لــە کــاتی لــەدایك بوونیــەوە تائێــستا پێکـدەهێنێ. جووڵـەی مـرۆڤ لـە میانـەی کـاروانی دووررودرێژیـدا بریتـی یـە لەمێژوو، لەکاتێکدا کە ئەم مرۆڤە ژیاوە و پێشکەوتووە و گەیشتۆتە ئـەوەی ئێستای. مرۆڤ بوونێکە چییەتی(ماهیە)یەکەی پێکدێت لە میـانی مێـژووەوە، لەبەر ئەمە ئەوا مێژوو بریتی یە لە چۆنیەتی هـەبوون (صـیرورة)(١)ی مـرۆڤ، یان مێژوو بریتی یە لـە ڕابـردوو بـۆ ئـەم ئاژەڵـەی کـە لەسـەر دوو پێیـەکانی دەڕوات و ئەم ڕابردووەش ئەوەیە کە پەیامێکی گەورە و ووردی هەیە، وئـەم پەیام و ئەمانەتەشی بە ووردی و دڵسۆزی بەجێ گەیاندووە و بۆئەوە نەبووە کـە هەڕەمەکیانـە یـان بـەبێ ئامـانج هـەڵیبگرێت، دیـسان ئـەم پەیامـەی بـە ڕێکەوت وبێ ڕوونی ئامانج یان بە بێ هۆکار یان ڕاستی زانستی هەڵنەگرتووە.

هەروەکو چۆن تەمەنی مـرۆڤ ملکەچـی یاسـا هەمـەکی و بنـچینەییەکانی شیاوی شیتەڵکردن وبەش بەش کردنە وقۆناغە جیاوازەکانی پـڕاو پـڕ بـەپێی پێوانە ووردو ودیاریکراو ولۆژیکی و زانستیە تێك ئاڵاوەکـانی نێوانیانـە، ئـەوا تەمەنی هەر کۆمەڵگەیەك یان هەر جۆرێـك لـە کۆمەڵـە مرۆڤێـك بریتـی یـە لـە واقیعێکــی پەیوەندیــدار و جــووڵاو بەدرێــژایی زەمــان(٢) و وەرچــەرخانە جیاوازەکانی تێدایە، و هەروەها پاشـکۆی یاسـا دیـاریکراو وجـێگیر ودەسـت نیـشانکراوەکانە، و ئەوەشــی ئــەم یاســاو بنــچینەو بناغانــە دەدۆزێتــەوە ودەیخاتەڕوو ولێی دەکۆڵێتەوە زانستی مێـژووە. لەبەرئـەوە دەتـوانین بڵـێین

کە زانستی مێژوو (مێژووناسی) بریتی یە لە زانستی هەبوونی مرۆڤ، کە لە دۆخی جووڵەو دروست بوونی هەمیشەییدایە، لێرەوە زانستی مێژوو بەواتای زانینی ڕابردووی مرۆڤ نییە، بەڵکو واتا زانینی ئەو چۆنیەتیەی کە مرۆڤ تێدا دروست بووە و تێیدا بۆتە مرۆڤ، و هەروەها زانینی ئەو هۆکار وکارکردانەی(العوامل) کە لە پشتی ئەم گۆڕان و وەرچەرخان وپێگەیین و کامل بوون و نەخۆشی وتەندروست بوون و توندوتیژی وقەدەرەوە، کاران، کە بۆ مرۆڤ یان بۆ کۆمەڵگەی مرۆیی دروست دەبێ. سەرەڕای ئەمەش دەتوانین بڵێین کە لێکۆڵینەوە و خوێندنەوە و زانینی نەتەوە و کۆمەڵگا و ڕووداوەکانی ڕابردوو مێژوو نییە، بەڵکو نموونەگەلێکی بەشەکی ودیاریکراون و، مێژووناس لە دۆزینەوەی یاساکانی مێژوو سوودیان لێ وەردەگرێ، و ئەم یاسایەنەش زانینی خەڵکی و کۆمەڵگە مرۆییەکان و چۆنیەتی دروست بوونیان لە ئێستە و لە داهاتووشدا دەگرێتەوە، و هەروەها ناسینی جۆری مرۆڤ و چارەنووسی بەتایبەتیش ئەو مرۆڤە فێرکراوەی کە مێژوو پێیەوە نووساوە. زانینی مێژوو، هەروەها واتە زانینی یاساکانی جوڵە وگۆڕان ودروست بوونی کۆمەڵگە و شارستانیەت وجۆری مرۆڤ وهەروەها زانینی هۆ وچییەتی(ماهیە)ی ئەو یاسایەنەش.

ئەم تواناو زانینە کە لەڕێگای خوێندنەوەی زانستی مێژووەوە بەدەستی دێنین، چۆن ئەکرێت مێژوو بیخاتەڕوو یان بیسەپێنێت لەسەر ئەو ناچارەکیە بڕیاردەر(الجبر الحاکم)ەی لەسەر کۆمەڵگەیە؟ و دیسان چۆن ئەکرێت مێژووناسی ئەم زانین و زانیارییانە لەسەر کارکردی وەرچەرخان و گەشەکردن و داڕووخان و بڵندبوون وسڕبوون و بزووتنەوە هۆشیارانەکانی کە لە

کۆمەڵگەدا هەیە بسەپێنێ. و کۆمەڵگەش لە قەدەرێکی مێژووی سەپێنراوەوە دەرچێت بۆ قەدەرێکی ئازادانەی شیاو(مەعقول)؟ هەروەکو ئەوەی زاناکانی ڕووەك و ئاژەڵ و سروشت بەسەریدا دەسەڵاتدار دەبن، ئەو کاتەی یاساکانی ژیان و جووڵە دەدۆزنەوە، ئەوا ویست (ئیرادە)ی خۆیان بەسەر سروشتدا دەسەپێنن، دوای ئەوەی کە ملکەچ و ناچار بووبوون بۆی. لێرەوە ناچارەکی (جبر)ی سروشت بەدەست ئەوانەوە دەبێت نەك سروشت و، هەر بەم جۆرەش مرۆڤ بە ناسینی مێژوو دەتوانێ بەڕووی جەبری مێژوویدا بوەستێتەوە، وکاتێکیش جۆر و دروست بوونی ئەو مێژووەی ناسی ئەوا ئەو جۆرییە و ئەو دروست بوونە دەگەڕێتەوە بۆ تەکاندانی مرۆڤ و تواناکەی بەهۆی ویست و دەسەڵاتیەوە، و بەم ڕێگەیەش مرۆڤ تەنها بۆ ئەوە نەبووە خۆی بناسێ، بەڵکو هەروەها هەوڵدەدات بۆ دروست کردنی خۆیشی و ئەم بوونەوەرە کە بوونەوەری قەدەرەکانی سروشت و مێژووە، دوای ئەمە دەبێتە ئافرێنەری خۆی و خواوەندی سروشت ومێژووش، و ئەو ووتەیەی تێدا جێ بەجێ دەبێ کە ئەو جێنشینی خوادایە لەسەر زەمین.

لەمەوە (نیچە)ی فەیلەسووف دەڵێ: مرۆڤ بۆتە خواوەند. هەروەها ووتەیەکی (هیگڵ) کە خواوەند لەم مرۆڤەدا دەردەکەوێت و ئومێد و پێشبینییەکانی ئەفسانە یۆنانییەکان بەدی دێ، کە تێیدا هەمیشە لەگەڵ خواوەندەکاندا لە پێشبڕکێدا بوون، لەمەشدا کۆتایی سزای مرۆڤ و ئازارە هەمیشەییەکانی مرۆڤ، دەبێت. مرۆڤ جارێکی دی دەگەڕێتەوە بۆلای خودای خۆی ودەگات بە بەهەشتە لەدەست چووەکەی، دوای ئەوەی کە لە زیندانە کۆنەکەی وستەمی سروشت ولەجەبری کۆمەڵگە وبیروباوەڕەکان ڕزگاری دەبێ، هەموو ئەمەش دوای زانینی بۆ زانستی مێژوو دەگاتە ئەنجام.

قوتابخانە مێژووییە هزرییەکان و ڕێبازی ساغ کردنەوەیان

خەڵکی بە گشتی سوود لەو ڕاڤەکاریانەی مێژوو وەردەگرن و هەریەکێك لەوان بەڕێگای تایبەتی و تاکەکەسیانەی خۆی دەیبینێ و تێی دەڕوانێ. لەسەر بنچینەی ئەم تێڕوانین و ئەم بینینەوە ڕێڕەو وبیروبۆچوونە جیاوازەکان دروست بوون کە بۆ هەریەکێکیان شوێنکەوتەو لایەنگیر هەیە، دەتوانین وەکو ئەمەی خوارەوە دابەشیان بکەین:

١- بنچینەیی بوونی شارستانیەت: زۆرێك لەخەڵکان هەن لەوانەی کە باوەڕیان بە بنچینەیی بوونی شارستانیەت لە مێژوودا، هەیە و باوەڕیشیان بە ناسینی شارستانیەتەکان لە مێژوودا هەیە و...بەزۆریش ئەمریکیەکان باوەڕیان وایە کە مێژوو واتە ئاشنابوون بە شارستانیەت و مێژووی شارستانی، ئەمەش لقێکە لە مێژوو، و بگرە ئەوە خوودی مێژووە.

٢- بنچینەیی بوونی کەلتوور: هەروەها کەسانێك هەن باوەڕیان بە پێویستی بوونی ناسینی کەلتوورەکان و کاروبارە مەعنەوییەکان هەیە، جا چ ئاینی بێت یان نا-ئاینی، بۆنموونە ناسینی کەلتووری میسری، یان ئێرانی، یان ئیسلامی، چینی، و جگەلەمانەش لە کەلتوورەکان، لەکاتێکدا ئەوانە باوەڕیان وایە کە ئەم کەلتوورانە بریتین لە زانینی مێژوو یان بریتین لە خودی مێژوو، و ئەمانە پێیان وایە کە پێویست بوونی ناسینی ئەم کەلتوورانەی ڕابردوو دەبێت بەناونیشانی ئەو زەخیرەو توێشووانەی لە ڕابردوو ماونەتەوە، کە مرۆڤ، دەتوانێ لە ئێستای و داهاتوویدا سوودیان لێوەربگرێت و هەرچەندەش پێشکەوێت ناتوانێت دەست بەرداریان ببێت.

٣- ڕەوتی بنچینەیی ڕووداو و واقیعە سیاسی و جەنگیەکان: زیاتر لایەنگرانی ئەم قوتابخانەیە لە مێژوونووسە کۆنەکانن و ئەمانە باوەڕیان وایە کە بەخوێندنەوە وتێگەیشتن لەم ڕووداو و واقیعانە، مرۆڤ توانایی بۆ ناسینی مێژوو دەبێت ودەتوانێ لێیەوە ڕۆح و مەعنەوییەتی مێژوو هەڵبهێنجێنێ.

٤- نکۆڵیکارانی مێژوو و کۆمەڵناسان: ئەمانە هەرگیز و بەڕەهایی باوەڕیان بە مێژوو نییە و پێیان وایە کە مێژوو شتێکی پابەندکراوە و لەسەر داڵغە (وەهم) و خەیاڵ بنیاد نراوە. کاتێک ئەوانە باوەڕیان وایە کە ئەم زانیارییانە چەوتن چونکە ئەم واقیعانە ناتوانرێت بەو واقیعەیەوە لە زەین و یادەوەریدا هەبێت، لەبەرئەوە کەم و کورت و چەوت و درۆزنانەن، کاتێك کە ئەم زانیارییانە بریتین لە زانیاری کۆتایی پێهاتوو کە هیچ سوودیان تێدا نییە وئەم زانستەش (واتە مێژوو) بێ سوود و قازانجە ومەحاڵ و ئەستەمە. ناپلیۆن دەربارەی مێژوو دەپرسێ و دەڵێ مێژوو چی یە؟ دواتر دەڵێ مێژوو هیچ نییە، ئەفسانەیەکە هیچ بنەمایەکی نییە. بەلام جیاوازی لەنێوان مێژوو ئەفسانەدا بریتی یە لە بەرهەمی قبوڵکردنی خەڵکی. تەنیا ناپلیۆن نییە کە باوەڕی بەم بۆچوونەیە، کەسانێك و زاناگەلێك هەن کە باوەڕیان بەم مەسەلەیە هەیە و لەوانەش (ڕابت فالبۆل) کە ئەم لە هەموویان بێ باوەڕترە بە مێژوو و زۆرترین دەمارگیریشی بۆ نکوڵی کردنی هەیە. ئەو دەڵێت: مێژوو بریتی یە لە بنەمای درۆ. بەلام تیاشیاندا هەیە کە بە میانەگیری لە مێژوو دەڕوانێ و لەوانەش (بۆستیك) کە دەڵێ: مێژوو بریتی نیە لە واقیعەکانی ڕابردوو، بەڵکو ئەوە مێژوونووسە کە لەنێوان واقیعەکاندا ئەوە هەڵدەبژێرێ کە ئەیەوێت وبەپێی سەلیقە وڕای خۆی ڕێکی دەخات.

بەڵام پارێتۆ (pareto) کە یەکێکە لە کۆمەڵناسە ناسراوەکان ولە سیاسیە ئیتالیە دیارەکانە کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا ژیاون، خاوەنی کتێبی (مرۆڤ لە دواتر)ە، هەروەها ئەمیش نکوڵی لە مێژوو دەکات و باوەڕی بە بوونی نییە، و لەوانەی تر کە نکوڵی مێژوو دەکەن نووسەری ناسراو (بۆبەر ئەسقیمن)ە دانەری کتێبی (لینین و زانست).

نکوڵیکارانی مێژوو لە نکوڵیکردنیاندا بۆ مێژوو پشت بە تەنیا ڕێگەیەك نابەستن، هەندێ لەوانە پێیان وایە مێژوو زانستێکە کە نەبنەمای هەیە و نە حەقیقەتێك، هەندێکی تریان لەوانەن کە دەڵێن مێژوو مەحاڵەو نەشیاوە، هەندێکی تر دەڵێن مرۆڤ چۆن دەتوانێ کە لە پارچە ماوە پەرت وبڵاو و ڕەنگ وروخسار گۆڕاوەکان کە لە ملیۆنان پەیکەردا هەبووە، پەیکەرێکی تەواو پێکبهێنێ، کە مێژوویەکی دروستمان پێبدا بتوانین پشتی پێ ببەستین، بویەر کە باوەڕی بە مێژوو نییە دەڵێ: مێژوو بریتی یە ڕووداوەکان و وەرچەرخانەکان و ئازارەکان و خۆشیەکان، خۆ ئەگەر مێژوو بەم واتایە بێت ئەوا زانستی مێژوو مەحاڵ و نەشیاو دەبێت.

پێویستە مێژوو بەم واتایە تێنەگەین. وەهەروەها کۆمەڵگەش واتایەکی تری لەو واتایەی کە بۆی خراوەتە ڕوو، هەیە. زانینی هەر کۆمەڵگەیەك پێویسی بە ناسنی هەریەك لە تاکەکانە کە تێیدا دەژین، چونکە بارودۆخ و تایبەتمەندی و هەست و سۆزی تاکەکان یەکسان نین. خاسیەتە دیاریکراو و پەیوەستیە گشتیەکان هەروەها تایبەتمەندییە هەمەکیەکان و پەرچەکردار و هەستیارییە گشتیەکانی کۆمەڵگە کە مەبەست زانینیانە ئامانجی کۆمەڵناسی یە، کە کۆمەڵناسی کردۆتە زانستێکی شیاو. ململانێی ئالۆزیکی و خێزانی و

مـشتومڕە ڕەگەزییـەکان و درۆ و فڕوفێـڵ و هـەرزەگۆیی و ساختەچـێتی و لەخـشتەبردن لـەپێناو گەیـشتن بـە پلـەو پایەیەکـدا ئـەم کاروبارانـە لـە کۆمەڵناسـیدا نـین سـەرەڕای ئـەوەی کـە بەشـێکن لـە کۆمەڵگـە، بـەڵام بـەو جـۆرەنین کـە لـە شـێوازی ڕێکخـستن و خاسـیەتە دیاریکراوەکـانی کۆمەڵگـە کاریگەر بن.

مێژووناسی لە کۆمەڵناسی دەچێ و هەروەها لە ڕووەکناسی وئاژەڵناسـی وئەستێرەناسی، کە پشت ئەبەستێ بەتایبەتمەندی و ڕاستیە سـەرەتاییەکان و پـشت دەبەسـتێ بـە دۆزینـەوەی گەیەنـەرە زانـستیەکان و نـەزانراوە زانـستیەکان (المجهـولات العلمیـە)، کـە تێگەیـشتن لـەم بوارانـە زۆر گرنگـە و لەپێناو گەیشتن بەزۆر بوار کە بابەتی گـرنگ لـە ژیـانی مرۆڤـدا پێکـدەهێنن، لەبـەر ئەمـە زانـستی مێـژوو پـشت نابەسـتێ بە بەشـەکیە تاکیـەکان بـەڵکو دەوەستێتەسەر هەمەکی وگشتەکیە گرنگەکان. هـەروەکو زانـای ئـاژەڵی کـە بەرپرس نیە لە ساغ کردنەوەی ئەو مەسەلەی کە تەمەنی مانگای فلانەکـەس چەند ڕۆژە؟ یان بۆچی زیاتر لـە کـاو دانەکـەی نـاخوات؟ مێـژووش هـەر بـەم جۆرە نا بەرپرسە لە لێکۆڵینەوە دەربارەی بەشەکیەکان، مێژوو بوونی هەیـە و هەروەها زانستی مێژووش شیاوە. هەروەکو ئەوەی کۆمەڵناسی بریتی یە لە زانـستی کەسـەکان و زانـستی جـۆری مرۆیـی و واقیعێکـی زانـستی هەیـە و لێکۆڵینەوەی کارێکی بەسوود و شیاوو واقیعی پێکـدێنی و زانـستێکە لەسـەر یاسـا زانـستیەکان بنیـادنراوە، مێـژووش زانـستێکی کۆمەڵایەتیـە دەربـارەی کۆمەڵگاکان کە لە زەمەنەکاندا ژیاون وهەروەها پەیوەستیە هۆیەکیەکان جـا چ ناچـارەکی (جـەبری) بـن یـان نـا- ناچـارەکی (غـیر جبریـة) پێکـەوەی

بەستوونەتەوە و کاریگەری دەستیاوانە (متبادل) لەنێوانیاندا هەبووە. ئەم کارتێکردن و کارتێکرانە لەنێوانیاندا شوێنکەوتەی واقیع و ڕاستێتی یەکانی ئەم جیهانەیە وشوێنکەوتەی بنچینە ویاسا باوەڕپێکراوەکانە. ئەمەش ناکرێت شتێکی وەهمکرد وبێ بنچینەو بنەما بێت یان لە ڕێگەی هەوانتە وڕێکەوتەوە هاتبێت، بەڵکو مێژوو شوێنکەوتەی ئەم بنچینە و یاسایانەیە کە لەسەریانەوە بنەما وبنچینەکانی خۆی بنیادناوە.

مرۆڤ کەلەسەر ئەم زەمینە لە زیاتر لە سەدان هەزار ساڵەوە دەژی زەمینە واقیعی و دیارەکانی وبیرو بۆچوونەکانی و بارو دۆخەکانی و خاسیەتەکانی و سۆزو هەستەکانی و کارەکانی، ئەو بوار و کاروبارانەیە کە بابەتی مێژوویان پێکهێناوە. مێژوو بەخوێندنەوە و تێگەیشتن لەم بوار ومەسەلانە ولێکۆڵینەوەیان و زانینیان دەگات بە هەموو هۆکار وڕێکخەر وبنچینە گومان هەڵنەگرەکان ویاسا زانستیەکان کە حوکمی مێژووی ژیانی مرۆیی دەکەن وبەمەش مێژوو سەرکەوتوو دەبێت لە کاتی گەیشتن بەم ئامانجە.

ناکرێت مێژوو کۆمەڵێك ڕووداوی بێ ڕواڵەت وبنچینە بێت، بەڵکو ڕێڕەوێکی پەیوەندار وگۆڕاوو تەواوکار (متکامل)ـە کە مرۆڤ دەتوانێت پێیدا تێپەڕێت.

(فردریك شلیگل)ی مێژووناس دەڵێ: ئەوەی کە دەربارەی مەسەلەکانی رابردوو هەواڵمان پێنەدا وئاگادارمان ئەکاتەوە، ئەوەی لێی داواکراوە ئەوەیە کە لەسەریەتی لە مێژووی گشتی مرۆییدا قووڵ بێتەوە، و کاتێکیش بەم جۆرە دەبێت بە کۆمەڵگاکان ئاشنا دەبێت وبەم شێوەیەش دواتر تەواوکاری

بەدەست دێنێ بۆیەکتریش دەبێتە میرات وقۆناغە دیاریکراوەکان دەبڕن وئەگەرچی ئەوان لە بارودۆخە تایبەتیەکاندا جیاوازن بەڵام لە مەسەلە گشتیەکاندا هاوبەشن.

ئەگەر هەموو ئەمانەمان لەبەرچاو گرت ئەوا دەبینین مێژوو بابەت و بوارەکەی ڕابردووە، بەڵام ئامانجەکەی ئێستا وداهاتووە و سەرەڕای ئەوەی بابەتەکەی کۆتایی پێهاتووە، بەڵام ئامانجەکەی بوونی هەیە، مادام ئامانجی مرۆڤە کە هەمیشە هەیە ئەوا ئەویش بوونی دەبێت.

مێژوو دەچێتەوە بۆ ڕابردوو بۆئەوەی دەنگ وباسمان دەربارەی مرۆڤ پێبدات، و ئەگەر بێتوو کە نیوەی مرۆڤ لە ڕابردوو ژیابێت ونیوەکەی تریشی لە داهاتوو، ئەوا ئەو دەربارەی مرۆڤی ڕابردوو هەواڵمان پێئەدا و، بەمەش دەتوانێ دەربارەی مرۆڤی داهاتوو ئاگادارمان بکاتەوە، دوای ئەوەی کە مرۆڤی ڕابردوومان ناسی و ئەوەمان زانی کە ئەم مرۆڤە چی کردووە و چۆن بووە. چونکە مرۆڤ لە درەختێك ناچێ کە لەکاتی خۆیدا دەژی وکۆتایی پێدێ و لەناودەچێ، بەڵکو مرۆڤ ڕەگ وڕیشەگەلێکی لە قووڵایی سەدەکانی ڕابردوودا هەیە، و ئەگەر مرۆڤی ئێستا توانا و بنەڕەت بێت لە بڕیارێکی باڵای دەرکراو لەسەر خوێندنەوەی مێژوو، ئەوا دۆخەکە بەو جۆرە دەبێت کە (لتۆرنۆ) بۆی وێنا کردووین: ئێمە هەر لەخۆوە و بێ هوودە هەوڵماندا هەتا کتێبێکمان دانا و دەربەستیمان تەنیا لە لاپەڕەی کۆتاییدا بوو و وازیشمان لە لاپەڕەکانی سەرەتای هێنا.

هەروەها کۆمەڵناسانیش لە بیریارانی مێژوون، ئەمانە تەنیا باوەڕیان بە کۆمەڵناسی مێژوویی هەیە. وای دەبین کە خوێندنەوەی کۆمەڵگاکانی ڕابردوو

پێویستە وەکو خوێندنەوەی کۆمەڵگاکانی ئەمڕۆ وابێت. چونکە وادەڕوانن کە گرنگــی خوێندنــەوەی مێــژوو تــەنیا لــە کەڵکیــدا بــۆ کۆمەڵناســی خــۆی حەشاردراوە، لەکاتێکدا دەتوانین تەنیا ئەو بابەت وشتانە بخوێنینەوە کـە بـۆ ئـەم زانسـتە سـوودی هەیـە" بۆنموونـە خوێندنـەوەی کۆمـەڵگای ئەسـینا لـە هەردوو سەدەی سێیەم و چوارەمی پێش زایـین تـەنیا لەبەرئـەوەی کـە ئـەم خوێندنەوەیە بۆ کۆمەڵناسی بەکەڵکمان دێت، بـەڵام بابەتـەکانی تـری وەکـو (چیرۆکی داراب، و نامەی ئەسکەندەر، ونامەی ئەبو موسلیم و حوسێن کـورد ومێژووی شار وەکو: قوم و یەزد وبەڵخ و ئەوانی تر، ئـەوا خوێندنـەوەی ئـەم بوارانــە زیــاتر بەهایــەکی نووســراوییان هەیــە لــەوەی کــە سەرچــاوەی باوەڕپێکراوی مێژوویی بن).

ئەمەش واتـە کتێـب و سەرچـاوە مێژووییـەکان وەکـو تەبـەری و ئـەوانی ترهیچ بەهایـەکی مێـژووییان نییـە، بـەڵام کتێبـە گشتیەکانی تـر، ئاشـنامان دەکەن بە دۆخی ژیان و بیروبۆچوون و سروشتەکانی خەڵکی کە لەو زەمانەدا هــەبوون و ئەمــەش ڕۆح وبــارودۆخ و کرۆکیــەکانی ســەردەمێکی زەمــەنی دیاریکراو یان کۆمەڵگایەکی دیاریکراو دەدۆزێتەوە. هەروەك چۆن گومان نییە لەوەی کە گواسـتنەوەی ڕووداوەکـانی ڕابـردوو هـیچ سـوودێکی نییـە، بـەڵام گرنگی لە گواستنەوەیاندا بۆ زانینی ڕووداوەکان وناسین وتێگەیشتنیانە. ئەو وێنەیەی کە کۆمەڵناسان دەربارەی مێژوو بۆیان کێشاوین ناکرێـت بڵـێین کـە تەنیا یەك مێژووی سەربەخۆ وزینـدووە. چـونکە ئەگـەر مێـژوو گوزارشـتە لـە کۆمـەڵگایانی پـەرت وبـڵاو، ئـەوا لێـرەدا گومانێـك نیـە لـەوەی کـە زانیاریـە کۆمەڵایەتیەکانمان قووڵ و ناکۆتا دەبێت بەڵام ناتوانین مێژوو وەکو مێـژووی

نا–پەرت و نا– دابەشبوو تێبگەین. هەروەها ناتوانین مێژوو وا بناسین کە ئەو تەنیا کارکردە کە ڕەوتێکی دیاریکراوی لە زەماندا هەیە وهەروەها بەناونیشانی واقیعێکی سەربەخۆوە ژیان وئامانجی هەیە، کۆمەڵگا وکەلتوور وشارستانیەتە جیاوازەکانیش بریتین لە بەشەکانی ئەم (یەک)ـە. بەپێی گووتەی (گۆرڤیچ) ئەگەر مێژوو وەکو جەستەی مرۆڤ لە بەشە جیاوازەکان پێکهاتبێت، کەواتە دەمرێت و ئەمەش واتە ئێمە زانیاری تەواو وتەواوکراومان دەربارەی خودی مێژوو بەو شێوەیەی کە هەیە دەبێت، وەکو بەشانی ناتەواو. ووردترین پێناسە دەربارەی مێژوو لایەنگرانی سروشت خستیانە ڕوو، ئەمەش ئەم پێناسە گشتگیرەیە کەبە (ڕێگای ناسینی مێژوو) ناسراوە ودواتر باسکردنی دێت بە پشتیوانی خودا.

ڕێگای زانینی مێژوو

ئامانج لە خوێندنەوەی مێژوو بەدەستهێنان وگەیشتنە بەو یاسا ونەزانراوانەی کە لە مێژوودا هەن وشاردراوەن، و بۆ گەیشتن بەم نەزانراوانە پێویستە لەسەرمان کە هەستین بە لێکۆڵینەوە وتوێژینەوەی قووڵ بۆ مێژوو(٣)، لەدیدی منەوە بۆ لێکۆڵینەوە لە وەها بابەتێك و لەپێناو گەیشتن بە ئەنجامگەلی باش پێویستە لەسەرمان کە سوود وەربگرین لە ڕێبازی زانستی کە پرۆسەی لێکۆڵینەوەکەمان لەسەر ئاسان دەکات و لەوانەش ڕێگەی (ناسینی مرۆڤ)، چونکە مێژوو لە لێکۆڵینەوەکردنیدا ڕێك لە مرۆڤ دەچێ، ئەو مرۆڤەی کە بەدرێژایی ئەم زەمانە ژیاوە ولە قووڵایی سروشتدا، و لەناو ئەو یاسایانەی کە لە ناخی و تایبەتمەندییە خوودییەکانی و چییەتی (ماهیەت)ی خۆیدا هەیە.

بەڵام ئەوانەی کە باوەڕیان بە ڕەسەنایەتی کلتوور هەیە وایدەبینن کە ئەگەر مێژوومان وەك مرۆڤ وەرگرت ئەوا لەسەرمانە کە لەم مرۆڤە بکۆڵینەوە وبیناسین لەڕووی زانستی و هەست و سۆزەکانی وئاکاری و بوارەکانی ترییەوە. بەڵام تێڕوانینی ئەوانەی وایدەبینن کە لە لێ توێژینەوەی مرۆڤدا گرنگ بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەی ڕووداوە مێژووییەکانە کە پێیدا تێپەڕیووە، واتای ئەوەیە کە ئەوان لەو مرۆڤە دەکۆڵنەوە تەنیا لەم لایەنانەوە (ئایا نەخۆش کەوتووە، لەچ کاتێکدا سەفەری کردووە، لەچ قۆناغێکی تەمەنیدا هاوسەرگیریی کردووە...تاد). هەرچی کۆمەڵناسانە باوەڕیان بە پێویست بوونی ناسین ولێکۆڵینەوەی کۆمەڵگاکان هەیە، بەڵام بەشێوەی بەش بەش کراو (ژیانی تاك، پاداشت و کرێی ڕۆژانەی، تایبەتمەندییە خێزانی و کۆمەڵایەتیەکانی).

گومانی تێدا نییە کە ئەمانە بەدوای مەسەلە گەلێکی گرنگدا دەگەڕێن وەکو گەیشتن بە قازانج و هەست و سۆزەکان و نەخۆشیەکان، و سەفەر، و ژیانی ڕۆژانە وبارودۆخی خێزان وئەوان تر لە بوارە گرنگەکان لە ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵگادا. بەڵام سەرەڕای گرنگی ئەم بوارانە کەچی هێشتا ناگاتە ئامانجی خوازراو کە بریتیە لە ناسینی مرۆڤ بەشێوەیەکی تەواو. چونکە هەر تاکێك بە تەنیا واقیعێکی هەمەکی پێکدێنێ کە هەموو ئەم بابەتانە لەخۆ دەگرێت.

هەندێ کات هەڵەیەك لە تێگەیشتنی مەسەلەکاندا ڕوودەدات ئەویش ئەوەیە کە (گشت) هەموو بەشەکانی (واتە بەشە پێکهێنەرەکانی) نانوێنێ وتەنیا بۆ هەموو بەشەکانی گشتگیر دەبێت. بەستەرەکانی ئەم بەشانەو ڕۆحی بەدەستهێنراو لەم پەیوەستیەدا و هەروەها ئەو وەرچەرخانانەی

بەسەریدا هاتووە بە درێژایی زەمان کە پێویستە بۆی زیاد بکرێ لەڕاستیدا بارێکی (هەمەکی) دەنوێنێ، ئەوەش ئەم ڕۆحەیە، چونکە درەخت تەنیا گوزارشت نیە لە ڕەگ و گەڵاو لق و پۆپەکان، یان ڕووبار گوزارشت بێت لە بەشەکانی ئاو و ڕێڕەوی ڕووبار بەڵکو شتێکی تر هەیە وئەویش هۆکاری زەمەنە کە بوونی هەیە.

ڕاستە کە پێکهاتەی ئەم درەختە گوزارشتە لە پێکهاتەی ئەم بەشە دیارانە، بەڵام هەروەها پێویستە هۆکاری زەمەن بۆ بابەتەکە زیاد بکەین، ئەمەش واتە زیاد کردنی گۆڕان وگۆڕانکاری وئەو ڕوودوانەی کە بەسەر ئەم درەختەدا هاتووە، ئەمەش ولتە حەقیقەتی هەمەکی بۆ ئەم درەختە بریتیە لەکۆی بەشەکان لەگەڵ کارکردی زەمەن یان وەرچەرخان وگۆڕانکاری و ڕووداوەکان کە پێیدا تێپەڕیووە.

چەندین پێشنیار وبیروبۆچوون بۆ زانینی توێژینەوەی مێژوو خراوەتە ڕوو، بەڵام لە دیدی منەوە هەموو ئەم تێزە ووردانە لاوازیان تێدایە یان بواری لێکۆڵینەوەکە ئاڵۆز وقورس دەکەن وبەزۆریش مەبەستی خوازراو نادەن بەدەستەوە ونامان گەیەننە ئامانجە بڵندەکە کە گەیشتنە بە مێژوو. هەرچی ئەو پێشنیار و ڕێگایەیە کە من ئەیخەمە بەردەست، ئەوەیە کە هەوڵمداوە ئامانج و ئەنجامە بەدەستهێنراوەکان لەو تێزانە کۆبکەمەوە، بەپشت بەستن بە زانستەکان لەپێناو گەیشتن بە ئامانجێکی باڵا و ڕێگایەکی نوێ بۆ زانینی مێژوو. ئەو ڕێگەیەش کە ئەیخەمە ڕوو بریتیە لە:

١- دابەشکردنی مێژوو بۆ سووڕگەلێك (دورات)ی دیار ودەست نیشانکراو، لەکاتێکدا کە هەموو خولێك لەم سوڕانە دەکرێت دابەشی بکەین بۆ

خولگەلێکی دیار وڕوون ئاشکرا وەکو سووڕی منداڵی و سووڕی دوای منداڵی پاشان سووڕی گەنجی و سووڕی پێگەیشتن و تاد. پێویستە توانای هەر سووڕێك پشت نەبەستێت بە تەمەن وساڵ بەڵکو پشت ببەستێت بە تایبەتمەندی و هێما ڕۆحی و جەستەییە دیاریکراوەکان، لەکاتێکدا لەڕێگای ئەم دابەشکردنەوە دەتوانین پێناسەیەکی گشتی و لۆژیکی بخەنەڕوو. ئەم کارەش لە کاری جوگرافیاناس و سروشتناسەکان ئەچێ کە زەوی بۆ چەند سووڕێك دابەش دەکەن، هەروەها مێژووش دەتوانرێت وەکو ئەو دابەشکارییە دابەش بکرێت(٤).

(لێرەدا خاڵێکی زانستی گرنگ هەیە دەتوانین هەر بۆ زانیاری ئامارەی پێبدەین ئەویش ئەوەیە کە مێژووی مرۆڤ واتە، مرۆڤ لە مێژوودا، ئەم گوزارەیەش لەناو دەبرێت لە گوزارشت و لە ڕشتەی ئەدەبیدا، بەپێچەوانەی بابەتی مێژووەوە کە چەماوەیەکی واقیعیمان بۆ مێژوو دەداتە دەست، لەکاتێکدا کە کۆمەڵێك هەن مێژوویان بە پێناسەگەلێکی گرنگ و ئاڵۆز ناساندووە، بەڵام گەر لەم پێناسە سادە وکورتەدا بگەڕانەیە ئەیانتوانی بگەنە واتای خوازراو لە پێناسەکردنی مێژوودا).

مەبەست لە ووشەی (سووڕ) کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا هێنرایە ئاراوە، بریتی یە لە ماوەیەکی زەمەنی(٥). لەکاتێکدا کۆمەڵگا لەم سووڕەدا ڕۆحێك و ڕواڵەتێکی دیار وتایبەتمەندی کۆمەڵایەتی و کەلتووری وسیاسی و مەدەنی جیامەندی هەیە، لەبەر ئەمە ئەو یەك سووڕەیە ئەکرێت کەمتر لە یەك سەدە یان زیاتر لە هەزار ساڵ بەردەوام بێت. سەدەکانی ناوەڕاست تەنیا یەك

سووڕبوو کەچی هەزار ساڵی خایاند، هەروەها سەرەتای ئیسلام وکۆمەڵگەی ئیسلامی وسووڕی خەلیفەکانی ڕاشدین سووڕەکەیان ٤٠ ساڵ بوو.

٢- زانینی هەر سووڕێك لەم سووڕانە و هەستان بە ووردبینیکردن و دیاریکردنی خاسیەت و حاڵەت و تایبەتمەندی وڕۆحیەت و ڕواڵەتە گشتیەکانی ئەم سووڕەو گەیشتن بە پێناسەیەکی لۆژیکی و کۆگیر (الجامع) بۆ هەر سووڕێك لەم سووڕانە، و هەورەها توێژینەوە و خوێندنەوە و تێگەیشتن و شی کردنەوە و ڕوونکردنەوەی هەموو بوارە پەیوەستەکان بەو سووڕەوە وئەویش بوارە مێژوویی وئەدەبی وهونەری ودینی وهزری و ئابووریەکانە وهەروەها ئاداب ونەریتە جیاوازەکان وڕۆحی ئەو سووڕە وئەو هەستیاریانەی کە تێیدایە و هەروەها بەستەرەکان وڕواڵەتی ئاراستەکان و ئارەزووەکان وپتەوی ولاوازی ئامادەکارییە جیاوازەکانی کۆمەڵگەیەك بەیەك ڕێگە ئەو کاتە ولەمیانەی توێژینەوەی ئەم بوارانەوە دەتوانین هێڵێکی وورد وبنچینەیی بۆ ئەم سووڕە بکێشین.

٣- گواستنەوە و وەرچەرخان :

أ- پێوانەکردنی ئەم سووڕانە لەگەڵ یەکتردا و بەتایبەتیش لەگەڵ سووڕە هاوشێوەکانیان لە مێژووی کۆمەڵگاکانی تردا، ئەمەش بەکارێکی زۆر گرنگ دادەنرێ چ لە کاتی ئێستادا بێت یان داهاتوو، لە کاتێکدا توانای خوێندنەوەی مەسەلە جیاوازەکانمان لە بوارە جیاوازەکاندا دەبێت وبەم ڕێگەیەش تەنها لە ڕاستی زانیاریەکانمان دڵنیا نابین، بەڵکو هەروەها دیاردەگەل و تایبەتمەندگەلی نوێمان بۆ دەردەکەوێت، لەمەش گرنگتر بریتی یە لە حوکمە گشتیەکانی مێژوو، کە زانستی مێژوو (مێژووناسی) ئەیدۆزێتەوە

وەهەروەها کەشفکردنی پەیوەستیە زانستی یە لۆژیکیەکان لەنێوان دیاردە مێژووییەکاندا کاتێك کە زانینی ئەو پەیوەستیانەی لەنێوان دیاردە مێژووییەکاندا هەیە، یەکیەتی مێژوو و پەیوەستیە مێژووییەکانمان بۆ دەسەلمێنێ وجێگیردەکات.

٤- دیاریکرنی چەماوە یان هێلێکی گشتی بۆ کەسایەتی مێژوو یان تاك. بەدەربڕینێکی تر، زانینی چۆنیەتی ناسینی مێژوو یان تاك و ئەمەش ئامانجی سەرەکیە لە لێکۆڵینەوەکە وبەزانینی مێژوو زانینی جووڵەی کۆمەڵگە بەدرێژایی کات (شیاو وگونجاو) دەبێت وەهەروەها زانینی سووڕە جیاوازەکان کە پێیدا تێپەڕبووە وپاشان دەتوانین وێنەی چەماوەیەکی گشتی بۆ ڕێڕەوی وچۆنیەتی نرخاندنی مێژووەکەی بکێشێن.

٥- لێکۆڵینەوە وشی کردنەوەی هێڵە جیاوازەکان وبەشێوەیەکی گشتیش دوو هێڵی سەرەکی، ئەوانیش ڕژێمی کۆمەلایەتی و ڕژێمی کەلتووری بۆ یەك مێژوو وزانینی خاسیەتە هاوبەشەکانی نێوان ئەم دوو سەردەمە هەروەها بەش بەش کردن و شی کردنەوەی گەیەنەرە هۆییەکان لەنێوان ئەم دوو سووڕەدا ونووسینەوەی ڕێڕەوە گشتیەکانی کە پێی دەگەین لەپێوانە کردن وچوونیەك کردنی ئەم دوو سووڕەدا.

٦- لەکۆتایشدا زانینی مێژووی هەمەکی بۆ مرۆڤایەتی، ئەمەش لەڕێگەی خوێندنەوەی بواری کەسێتی چەماوەکانیەوە واتە زانینی ڕەوتی گۆڕانکارییە مێژووییەکانی کۆمەڵگە جیاوازەکان و بەراووردکردن وچوونیەککردنی ئەم بوارانە لەگەڵ یەکتریدا وهەڵهێنجانی یاساکانی ژیان و هەروەها جووڵەی مێژوو بەو پێیەی واقیعێکە بوونی هەیە وسروشتێکە سەرەتایەکی هەیە. هەروەها

زانینی دەستکەوت وڕەوت و قۆناغە جیاوازەکان لە ژیاندا ولەپاشان زانینی یاسا لۆژیکی و زانستیەکانی مێژوو وبارودۆخ وجووڵەکانی لە کوێوە هەڵدەقووڵێ؟ ولەکوێوە دەژی؟ کێیە کە لاواز وبەهێزی دەکات؟ نەخۆشیەکانی چین؟ هەروەها زانینی تەندروست بوونی و هۆکارەکانی بڵندبوون و داڕووخانی و کارکردە کاریگەرەکان لە گۆڕان وگۆڕانکارییەکەیدا، بە دەربڕینێکی تر، دۆزینەوەی یاساکانی مێژوو وزانینی مرۆڤی مێژوو (مرۆڤی ئێستا) و ئەمەش واتە زانستی مێژوو وپێشبینیە زانستیەکان بۆ مێژووی داهاتوو. هەتا بتوانین زانیاریمان لەسەر خۆتێهەڵقوورتانێکی زانستیانە بۆ گۆڕانکاری چارەنووسی کێشراوی ناچارەکی، هەبێت. ئەمەش لە خۆهەڵقوورتانمان (تدخل) لە گۆڕانکاری یاسا زانستیەکان لە ڕەوتی سروشتیی جووڵەی ڕووەکەکان دەچێ، وە دەتوانین بەشێوازێکی زانستیانە دەستوەردەین لە گۆڕانکاری ڕەووتی مێژوو لە داهاتوودا.

ئەو ڕێگەیەی کە بۆ زانینی مێژوو پێشنیارمان کرد دەتوانین بە شێوەیەکی ڕوون تر و ووردتر تێبگەین لەمیانەی چاوخشاندنێك بە مێژووی کلتووریی ئێراندا وەکو نموونەیەك.

یەکەم: دابەشکردنی مێژوو بۆ سووڕە کەلتوورییە دیاریکراوەکان:

توانای زانینی دوو سووڕ وجیاوازییەکان لەنێوانیاندا بریتی یە لە زانینی گۆڕان لە بارووردۆخی کۆمەڵایەتی هەردووکیاندا. هەورەها زانینی سیستەمی کەلتووری و خێزانی و ئایینی و ڕۆحیەکانی هەردووکیان، لەبەرئەمە لەپێناو دابەشکردنی مێژوودا بۆ سووڕە جیاوازەکان، لەسەرمان پێویستە کە بەشێوەیەکی گشتگیرانە شارستانی وکەلتوور و ڕووداوەکانی ئەو کۆمەڵگەیە

بناسین، هەتا بتوانین سنووره سەرەتاییەکانی ئەو سووڕانە دیاریبکەین. بەڵام ئەگەر بەتەنیا ڕووداوە مێژووییەکانمان زانی، بەبێ خوێندنەوەی بوارەکانی تر، ئەوا ئێمە سەرکەوتوو نابین لەگەیشتن بە ئامانجە خوازراوەکان. لەبەرئەوە ئەگەر ویستمان مێژووی ئێران بزانین، لەسەرمان پێویستە کە دابەشی بکەین بۆ ئەم سەردەمانەی خوارەوە(٦):

١- سەردەمی کۆن یان سەردەمی ئەفسانەکان.

٢- سەردەمی کەلتووری نەتەوەیی ئێران.

٣- سەردەمی ژیانی یۆنانی.

٤- سەردەمی نەتەوەیی ئاینی.

٥- سەردەمی ئیسلامی.

٦- سەردەمی کاریگەری نوێی ڕۆژئاوایی.

دووەم: پێویستە هەر سووڕێك لەم سووڕانە بەشێوەی تاکی بزانین و بگەینە پێناسەیەکی لۆژیکی بۆ هەریەکێکیان، بۆنموونە لەپێناو زانینی سەردەمی ئەفسانەکاندا پێویستە لێکۆڵینەوەیەکی قووڵ و ووردی بۆ بخەینەڕوو. لەم سووڕەدا دەبین کە کلتووری گشتی لەم کاتەدا باڵادەست بووە، چیرۆك و ئەفسانە وشعرەکان لە دیاردە وخاسیەتەکانی ئەو سەردەمەن. هەروەها لە خاسیەتە جیامەندەکان بوونی کتێبی گرنگی وەکو ئاڤێستا(٧) و کتێبی پەهلەوی وشانامەیە وجێگای تێبینیە کە چیرۆك و ئەفسانەکانی ئەم سەردەمە تاڕادەیەك لە ئەفسانە یۆنانیەکان وئەفسانەکانی وولاتی نێوان دوو ڕووبار وئەفسانە میسرییەکان وئەفسانە ئارییایە هندییەکان دەچێ، ولەمیانەی توێژینەوەی ئەم دیاردانەوە وخوێندنەوەی ئەو شوێنەوار

وپاشماوانەی کە هەیە دەتوانین بگەین بە تەواوی زانیارییەکانی ئەم سەردەمە ودواتر دەتوانین پێناسەیەکی لۆژیکی وشی کردنەوەیەکی زانستی ولۆژیکی بۆ سەردەمی ئەفسانە ئێرانیەکان بخەینەڕوو.

سێ یەم: گواستنەوە لە هەر سەردەمێك بۆ یەکێکی تر:

أ- بەراووردکردنی ئەم سووڕانە لەگەڵ یەکتردا، لەم قۆناغەدا بەراووردکردنی سووڕی ئەفسانەیی لەگەڵ سووڕی نەتەوەیی ئێرانیدا ئەنجام دەدرێت، بەم بەراووردکردنەش دەتوانین لێکۆڵینەوەی ئەو گۆڕانکارییانە بکەین کەلە کاتی گواستنەوەی مێژوو وکۆمەڵگای ئێرانیدا لە سووڕی ئەفسانەییەوە بۆ سووڕی نەتەوەیی ڕوویانداوە، وهەروەها تێبینی کردن و زانینی زانیاری خەڵکی و تێڕوانینیان دەربارەی ئەم وەرچەرخانە بەدەستهێنراوە، پێویستە. هەروەها دەتوانین چاودێریی لێکۆڵینەوە وتێبینی ڕووداو وگۆڕانکارییە هزری و کلتووری و ئاکارییەکان و پەیوەستیە کۆمەڵایەتیەکان و کارکردە ناوەکی و دەرەکی وئابووری وسیاسی وباوەڕییەکان بکەین، لەمیانەی ئەو وەرچەرخانە گەورانەی کە لە سووڕێکەوە بۆ ئەوی تر ڕوویانداوە وپاشانیش تێبینی کردنی ئەوەی کە کلتووری ئێرانی چی بەسەردێ کاتێك کە کۆمەڵگاکە لە ئاینی زەردەشتیەوە خۆی ئەگوازێتەوە بۆ ئاینی ئیسلام. هەموو ئەم بوارانە نووسینەوە و لێکۆڵینەوە بەراوووردکردنیان لەگەڵ یەکتریدا لەو سووڕانەدا پێویستە.

ب- بەراوورد کردنی هەر سووڕێك لەم سووڕانە لەگەڵ سووڕە هاوشێوەکانیاندا لە کۆمەڵگاکانی تردا، لەپێناو ئەم بەراووردکارییەشدا

لێکۆڵینــەوە و ئاشــنابوون بــەو ســووڕەی کــە ئــەکرێت نزیــك بێــت وزۆر هاوشـێوە بێـت بـەو سـووڕەی کـە مەبەسـتە بخوێندرێتـەوە و بـەراوورد بکرێــت، پێویــستە، پاشــان دەتــوانین ڕووە لێکــچووەکانی نێوانیــان وپێوانــەکردنیان بەیــەکتری تۆمــار بکــەین و بنووســینەوە. بۆنموونــە بەراووردکردنی سووڕی یۆنانی کە بەسەر ئێراندا باڵادەست بـووە لەگـەڵ سووڕی یۆنانی کەبەسەر ئاسیای بچووکدا دوای ئەسکەندەر باڵادەست بووە، کە بـەراووردکردنی ئـەم دوو سـووڕە لەگـەڵ یـەکتردا پێویـستە و، هەرچـەندیش سـووڕی زەمـەنی بـۆ ئـەم دوو سـووڕە نزیـك و کورتتربێـت لەیەکتر، ئەوا لێکۆڵینەوەکە زیاتر سوودی دەبێت.

چـوارەم: کێـشانی چـەماوەی تـەواو بـۆ گـۆڕانی ئـەو سـووڕە بەدوایەکـدا هاتووانەی کۆمەڵگەی کلتووریی ئێرانی، لەسەردەمی ئەفسانەی ئێرانیەوە بـۆ ســەردەمی نوێبوونــەوە وهەیمەنــەی کلتــووری ڕۆژئــاوایی، لەکاتێکــدا کــە ئەوگۆڕانکارییانەی بەرزبوونەوە ونزمبوونـەوەی خێـرا یـان هێواشـیان هەیـە، لەســەر ئــەم چــەماوەیە بەدەردەکــەوێت. هــەروەها دەتــوانین لێکۆڵینــەوە وتێبینــی گۆڕانکارییــە شۆڕشــگێڕییەکان ودۆخــە هێرشــکاری و بــەرگریکاری وکــەلتووری وکاریگەرییــە جیاوازەکــانی شارســتانیمان لەســەر ئــاین و نەتەوەخوازی ولەسەر هزرمان، بکەین، هـەروەها دەتـوانین تێبینـی کرانـەوە وداخران وتێبینی بنچینە کلتووری و فەلسەفیەکان وزانست و ئـاداب و هونـەر وئــاین ورێگــای پەرســتش ودەمــارگیری نەتــەوەیی وبــوارە مــاددی و مەعنەوییــەکان، بکــەین، کــە تێبینــی کردنــی ئــەم بوارانــە ولێکۆڵینــەوەی گۆڕاوەکانی لەمیانەی ئەو سووڕە جیاوازانەوە دەتوانێت کۆمەکمان بکـات لـە لێکۆڵینەوەی ئەو سووڕانە وناسینیان بەشێوەیەکی باش.

پێنجەم: دوای ئەم لێکۆڵینەوە و بەراووردکارییانە دەتوانین بگەینە کۆتایی چەماوەکە کە ڕەوتی ئەو سووڕانە دەنوێنێ و هەمووشیان ئەو مێژووە کە دەمانەوێت بیزانین، دەنوێنێ.

کاتێک توێژینەوەی دەروونزانی کۆمەڵایەتی دەکەین، ئەوا ئێمە هەڵدەستین بە توێژینەوەی دەروونیی تاك و کۆمەڵگای ئێرانی و تایبەتمەندییەکانی چین و ئەو گۆڕانکارییانەی کە بەسەریدا هاتووە چین. هەروەها دەتوانین لەم چەماوەیەوە ڕەوتی شارستانیەت هەڵبهێنجین وهەروەها ڕەوتی ئابووری لە لێکۆڵینەوەی باری دارایی تاك (دەوڵەمەندی و هەژاری و بڕی ئەو سامانەی کە خاوەنیەتی)، کە ئەم بارودۆخە لەسەر ڕەوتی شارستانیەت کاریگەری دەبێت. لەپاشان بەراووردکردنی شارستانیەتی ئێرانی لەم لایەنەوە لەگەڵ سووڕی ئیسلامیدا لەئێران ئەنجام دەدرێت. ئەکرێت کە جیاوازییەك لەنێوانیاندا لەڕووی پلەو قەبارەوە نەبێت، بەلاَم ئەکرێت تێبینی جیاوازییەکان لەبوارەکانی تردا بکەین و هەروەها دەتوانین وێنەی چەماوەیەك بکێشین کە ڕۆحی بەرگریکاریی ئێرانی لەبەرامبەر داگیرکارییەکانی بێگانە وشیاوییەتی قبوڵکردنی دوژمن وهێرشە ئەنجامدراوەکە بنوێنێ. پاشان دەتوانین وێنەی چەماوەیەکی تر بکێشین کە گەشەکردن وکامڵ بوونی مرۆیی و پەروەردەیی وئاکاری میللەتانی ئێران دەنوێنێ.

دەتوانین وێنەی چەماوەیەکی تر بکێشین زانیارییە خودی ونەتەوەیی وسیاسی وسروشتیەکان دەنوێنێ. وچەماوەیەکی تر دەتوانین وێنەی بکەین ئاراستە ئاینەکان دەنوێنێ ویەکێکی تر دەست کەوت وهێزی شارستانیەکانی

تر دەنوێنێ وهەروەها چەماوەیەکی تر ژێرخانی ئابووری وڕژێمی چینایەتی وسیستەمی سیاسی وڕەگەزە بنەچەییە بێگانەکان و گۆڕانکاری و وەرچەرخانەکانی دۆخی جیهانیی ئێرانی ورووداوە مێژوویییە جیهانییەکان وڕێکخەرەکان وشوێنگەی جیهانی بۆ ئێرانی جێگیر وگۆڕاو بنوێنێ. دواتر بەراووردکرنی ئەم چەماوانە لەگەڵ یەکتردا لە سووڕە جیاوازەکاندا وگەیشتن بەو پەیوەستیە هۆییەی نێوان جووڵە وگۆڕانکارییەکانی ئەو چەماوانە، پاشان شیتەڵکردن وبەش بەش کردنی زانیارییە بەدەستهێنراوەکان بۆ گەیشتن بە چەماوە وڕێژەیەکی نەگۆڕ. ئەم چەماوەی کۆتایی کە لە بەراووردکردنی ئەو چەماوانەوە بەدەستی دێنین مێژووی ئێرانی دەنوێنێ.

بەدواداچوونی ئەم لێکۆڵینەوانە (واتە لێکۆڵینەوەی سووڕەکان و چەماوەکان) ڕووبەڕوودانیانیان (مطابقة) لەگەڵ یەکتریدا ئەنجامێکی بەرهەمدار دەداتە دەستمان کە ئەکرێت کاریگەری لە توێژینەوەی ڕەوتی کۆمەڵگاکانی تردا هەبێت، هەروەها ئەم توێژینەوانە لە کەشفکردنی بنەما گشتیە هاوبەشەکان کە زانستی مێژوو بۆمان دەدۆزێتەوە، سوودمان پێدەگەیەنێ.

توێژینەوە وخوێندنەوەی مێژوو پێویستە بەشێوەیەکی زانستی ئەنجام بدرێت، وەکو ئەوەی لە خوێندنەوە وتوێژینەوەکردنی زانستەکانی تردا باوە، وەکو زانستی ئابووری (ئابووری ناسی) وکۆمەڵناسی وزانستەکانی تر. کاتێک توێژینەوە بەم ڕێگە زانستیە ووردە دەبێت، ئەوا ڕێگەی بۆچوون و پێشبینییەکان لە نووسینەوەی مێژوودا کەم دەبێتەوە وناشتوانرێت وەکو مەسەلە وڕاستیەکی واقیعی دەستی تێوەربدرێت.

خۆ ئەگەر مێـژوو لـەو وێنـە ورووداوە ناواقیعیانـە داماڵرێـت ئـەوا وێنـەی مێـــژوو دەبێتـــە وێنەیـــەکی فەلـــسەفی وزەوقـــی ونـــەدەبی، ئەگـــەر ساغکردنەوەیەکی لەم شێوەمان بۆ کرا، ئەوا واتە توانیومانە ڕەوتی زانستی بۆ کۆمەڵگەی ئێرانی لەڕێگەی خوێندنەوەی کۆمەڵگەی ئێرانیەوە لـە سـووڕە جیاوازەکان و بەراووردکردنی ئەو سووڕانە لەگەڵ سووڕەکانی تری زۆرێـك لـە کۆمەڵگاکان، دیاریبکەین، و بەم خوێندنەوەیـەش زانـستی مێـژوو دێتـە دی و ساغ دەبێتەوە و بوونی دەبێت.

شەشەم: زانینێك هەیە بەناوی مێژوو:

ئاشنابوون بە شتێك بەناوی مێژووی گشتی، بەشێوەیەك زیادەیەك نەبێت بۆ سەر شتێکی تر وەکو مێژووی ئێـران یـان مێـژووی ڕۆم واتـە توێژینـەوەی واقیعێك یان مەسەلەیەکی مێژوویی ناپەیوەست بە سەردەمێکی دیاریکراو یان دەوڵەتێکی دیاریکراوەوە، وئەگەر لێکۆڵینەوەمان بەم شـێوەیەبوو دەتـوانین بڵێین کە مێژوومان ناسیووە. پرسیاری خراوەڕووش ئەوەیـە کـەی دەگەینـە ئامـانجی سـەرەکی لـە مێـژوودا؟ وچـۆن دەتـوانین بگـەین بـە حەقیقـەتێکی هەمەکیانـە بـەناوی مێـژوو؟ کاتێـك ئـەم ڕێگەیـە لـە لێکۆڵینـەوەی هـەموو شارســتانیەت و کۆمەڵگاکانــدا بــەکاربێنین ئــەوا چــەماوەگەلێکی گــرنگ و پێویـستمان بـۆ ٢٧ ئـەزموون کـە ٢٧ شارسـتانیەتی(٨) جیهـانی دەنـوێنێ، کێشاوە. لەوەوە دەتوانین مێژوو بناسین، واتە ئێمە بـە لێکۆڵینـەوەمان لـەو شارستانیانە و بەراووردکردنیان بەیەکتر گەیشتووین بە حەقیقەتێکی گەورە، ناوی مێژووە، ئەم کارەش لە کاری دەزگایەك دەچێ بۆ توێژینەوە وناسینی مرۆڤ، کە ئـەم دەزگایـە زانیـاری جیـاواز لـە بـوارە پـسپۆڕیەکان وزۆرێـك لـە

لقەزانستیەکان کۆدەکاتەوە، وەکو زانینی خوێن و دەمار، یان توێژینەوەی خانەکان و دڵ ومێشك، و هەناسەدان و هەستەوەرەکان، و دەروونناسی و عارەق کردن وبۆماوەیی، ئەم لێکۆڵینەوانە دەربارەی ئەم بوارانە لەگەڵ یەکتردا کۆدەبنەوەو بەیەك دەگەن لە خاڵە هاوبەشەکانیاندا وپاشان پوختەی ئەنجامە خوازراوەکان کە ئەمانگەیەنێت بە زانینی حەقیقەتی مرۆڤ، دەدەنە دەست، مێژووش هەر بەم جۆرەدەبێت وزانینیشی لە کۆکردنەوە ولێکۆڵینەوەی ئەو بوارانەوەیە کە پێشتر خرانەڕوو.

– بۆچی ئەفسانەکان ڕۆحی شارستانیەکان دەنوێنن؟

مێژوو بریتی یە لە زانستی پرۆسەی هەبوون (صیرورة) ی مرۆڤ. ئەم زانستەش لێکۆڵینەوەی مرۆڤێك کە لەڕابردوودا بووە ناینوێنیّ، بەڵکو توێژینەوەی مرۆڤ کە لەحاڵەتێکی هەبوون و دروست بووندایە دەینوێنیّ. ئێمە کاتێك دەڵێین درەختی قۆخ یان بۆنموونە دەڵێین شیرینی هەنگوین و یان هەر شتێکی تری لەم بابەتانە، ئەوا پێناسەکردنی ئەم شتانە پێناسەکردنێکی جێگیر دەبێت لە ڕابردوو لە ئێستاشدا. بەڵام مرۆڤ بەم جۆرە نیە چونکە هەر خاسیەتێك لە کۆمەڵگەدا خاوەنیەتی لە حاڵەتی گۆڕاندایە. لەبەر ئەمە پێناسەی مرۆڤ پێناسەیەکی گۆڕاوو جیاوازبوو دەبێت بەدرێژایی زەمان چونکە مرۆڤ لەحاڵەتی دروست بوون وگۆڕاندایە. لەبەر ئەوە تەنیا لە ئاخر زەماندا دەتوانین پێناسەیەك دەربارەی مرۆڤ بخەینەڕوو کە مرۆڤ لەو کاتەدا گەیشتۆتە کۆتایی ومێژووناسیش بەرلەوەی شارەزابێت لە مێژوودا پێویستە هەروەها بەمرۆڤ زانا بێت.

دوای ئـەو گرنگیـە زۆرەی کـە ئەفـسانەکان دایـان بەدەسـتەوە، ئـەم ئەفسانانە بوون بە مێژوویەك کـە پێویـست بـوو لـە بووندا دەرکـەوێت بـەڵام نەبوو، یان کۆمەڵێکە لە ڕووداوەکان کە دەبوو ڕوبدەن بـەڵام ڕوویـان نـەدا، هەرچی پاڵەوانانی ئەو ئەفسانانەیە کەسانێکن کـە دەکرێـت بوونیـان هـەبێت بەڵام مێژوو ڕێگەی بە دەرکەوتنیان نەداوە.

ئەفسانەکانی جیهان بریتین لە دەرکەوتەکانی هزرو ڕاستی و بـەها ڕەهـا مرۆییەکان بۆ یەك سووڕ یان بۆ یەك نەتەوە وگەلی دیاریکراو. بـەزۆریش ئـەم ئەفسانانە بۆجۆرێکی تایبەت لە مرۆڤ نین.

لێکچوون وبنچینەی هاوبەش لـەنێوان ئەفـسانە یۆنانیـەکان و ئەفـسانەی هندییە سوورەکان وسامیەکان و عەرەب و ئێرانیەکان و یەهوود وهند و چـین ونەتەوەکانی تری جگە لەماندا، هەیـە. ڕەنگـە بـۆ ئـەم لێکـچوونە کاریگـەری هەبووبێت لە لێکچوونی خـەڵکی وجیاوازییەکانیانـدا لـە هـەموو ڕووەکانـەوە، هەمیشەش لە زانستی ئەفسانەکاندا ڕووی جیاواز لەڕووی لێکچوو گرنگترە.

زانینی ئەفسانەکان و ناسینی پاڵەوانەکانی کۆمـەکی زۆرمـان دەکـات بـۆ ناسـینی مرۆڤـی ئـەمڕۆ، چـونکە ئەفـسانەکان ڕووداوە دەرەکیـەکانمان بـۆ ئاشکرا دەکەن کە لەڕابردوودا ڕوویانداوە، مـرۆڤ وهـەروەها خـودی خـەڵکیش هەمیشە لە ئەفسانەکاندا زیـاتر بـە ڕوونـی دەردەکـەوێت، چـونکە وێنەیـەکی زینـدوو واقیعـی دوور لـە ڕەگەزپـەرستی وسـووڕە مێژوویـەکانیان دەربـارەی خۆیـان پێدەبەخـشن. ئـەم وێنەیـەش کـە پێیـان دەدەن لەمیانـەی ئـەو ئەفسانانەوە کە باوەڕیان پێیەتی یان ئەینووسنەوە دەردەکـەوێت، و کاتێـك مرۆڤ دووردەبێت لە کۆتەکانی سروشت وڕووداوە دەرەکیەکان، یان زۆرلێکراو

وناچار نابێت بۆ مەسەلەیەك، ئەوا ئەتوانێ کـە دەربـارەی خـۆی وڕای خـۆی بەشێوەیەکی گەورەتر وڕوونـتر، گوزارشـت بکـات، لەبـەر ئەمـە ئێمـە کاتێـك ئەڵێین ئەفسانەکان بەم شێوەیە ئەخوێنینەوە ئەوا هەست دەکەین کە زیـاتر زیندوویێتی وسوودی بۆ مرۆڤی ئێستایی هەیە لەوەی کە لە زۆرێك چـەمکەکان لەخۆ دەگرێت.

کاتێك ئەفسانەکان ئەخوێنینەوە ئەبینین کە بوونێك بۆ بـەها مرۆییـەکان وڕاستیە مرۆییەکان هەیە و هەروەها بۆ مێـژووش. لێکۆڵینـەوە وزانینـی ئـەم ئەفسانانەش بۆتە گرنگیەکی سەرەکی، ئەمـەش لـەپێناو زانینـی شارسـتانی وئاین یان کلتووری هەر نەتەوە یان کۆمەڵێك، بەدەربڕینێکی تر، ئەگەر ئێمـە ناسـینی شارسـتانیەکان وئاینـەکانمان ویـست پێویـستە بـەو جـۆرە بیانخوێنینـەوە کـە نماینـدەی مـرۆڤن ، چـونکە مێـژووی ئـەم شارسـتانیەت وئاینانە وێنەی مرۆڤیش دەنوێنێ، بەڵام ئەفسانەکانی ئەم شارستانی وئاینانە گوزارشـتە لـە بیروبۆچـوونەکانی مـرۆڤ وبـاوەڕ و پێـشبینی و بـڕواو هەسـت وسۆزەکانی، ئێمە کاتێك ئەفسانەکان، واتە ئاینزا یان ئاینێك، ئەخوێنینەوە، بەو واتایەیە کە ئێمە هەست و بۆچـوونەکانی ئـەو ئاینزایـەمان خوێندۆتـەوە. هەندێك لە ئاینەکان ڕەنگە ئاینی ئەفسانەیی بن، کاتێك کە ڕووخساری خـۆی لە قۆناغە کۆنەکان کە پێش مێژوو کەوتوون وەرگرتووە، و پاشان چـۆتە نـاو مێژووەوە بەو ڕووخسارەوە وبەو وێنەیەوە.

هەروەها چەندین ئاینی مێژوویی هەیە، ڕووخسارو وێنـەی کۆتـایی خـۆی وەرگرتووە لە قۆناغی مێژووییدا، وەکو ئاینی ئیسلام ویـەهوودی ومەسـیحی، بەو مانایەی کە موسا وعیسا وپێغەمبەری سەروەر(د.خ) کـاتێ دەرکـەوتوون

مێژوو بوونی هەبووە. زانینی ئەفسانەکانی ئاینزا مێژووییەکان کۆمەکمان دەکەن بۆ ناسینی خودی ئەو ئاینزایانە وتەنانەت ئاینی ئیسلامیش کە لە گەورەترین ئاینەکان دادەنرێت و لەڕووی ڕوونیشەوە بەڕوونترین ئاین، لەم مەسەلەیە بەدەر نییە، چونکە لێکۆڵینەوەی ژیاننامەی پێغەمبەری سەروەر (د.خ) و یارانی وئەو ڕووداوانەی کە لەدوای کۆچی دوایی ئەو ڕوویاندا و هەورەها مێژووی ئیسلامی، مەعریفەیەکی تەوامان دەربارەی ئیسلام و واتا ڕاستەقینەکەی ناخاتە بەردەست، بەڵام لێکۆڵینەوەی زانینی چیرۆکە ئیسلامیەکانی وەکو چیرۆکی ئادەم وحەواو چیرۆکی دەرکردنی ئادەم لە بەهەشت وچیرۆکەکانی تر دەبێتە یارمەتیدەرێکی گرنگ بۆمان لە تێگەیشتنی ڕۆحی ئیسلام. بەڵام بۆچی؟ وەڵام ئەوەیە چونکە مێژوو نمایشکار وئاشکراکەری بارودۆخی میللەت یان نەتەوەیەکی دیاریکراوە. زانستی ئەفسانەکان بریتی یە لە زانستێکی تایبەت وجیایە لە زانستی مێژوو وفەلسەفە وزانستی شارستانی، وبریتی یە لە زانست و هونەرێکی سەربەخۆ لەخۆیدا، لەبەرئەوە ئەو کەسەی لەم زانستەدا ئەیەوێت پرۆفیشناڵ بێت پێویستی بە بەرهەم یان دەستکەوت وپاشخانێکی زەینی فراوانە هەتا بتوانێ ئەو ئەفسانانە ڕوون بکاتەوە وبگاتە حەقیقەتەکەی. بەشێوەیەکی گشتی ئەو مرۆڤەی کە لەم بوارەدا سەرقاڵە پێویستی بە عەقڵیەتێکی ئەفسانەیی هەیە و کاتێکیش ئەفسانەکان دەخوێنێتەوە، ئەوا ئەو دەبێتە شارەزا تێیداو بەڵام زانانییە بەو زانستە، چونکە زانایەك کە پسپۆڕ دەبێت لە ئەفسانەکاندا پێویستی بە سەلیقەیەکی تایبەتە وئەم سەلیقەیەش میراتێکی بۆماوەیی نییە یان سروش (ئیلهام) ێك نییە کە ئافرێنەر ڕەوانەی بکات بۆ ئەو بەندەیەی

هەڵیدەبـژێرێ. ئـەم زانـستەش بەدەسـت دەهێنرێـت لەرێگـەی مومارەسـە وپێگەیشتن وخوێندنەوەوە لەلایەن مرۆڤەوە (ئەمەش لەشارەزایەك دەچێ لە شـعرەکاندا، کـە ئـەم زانـستە لای ئـەو بەدەسـت دەخرێـت لـە ئـەنجامی مومارەسەکردن و خوێندنەوەی شعرەکانەوە).

زانینـی ئەفـسانەکان کلیلێکـە بـۆ ناسـینی هـەموو شارسـتانی وئـاین وکلتوورەکـان چـونکە ئەفـسانە گوزارشـتە لـە مێژوویـەك کـە پێویـست بـوو روویدابا بەڵام روونەدا. (ئەمەش واتە مرۆڤ دەیویست مێژوو بەو شێوەیە بێت بەڵام بەو جۆرە نەبوو کە مرۆڤ دەیەویت).

مرۆڤ قوربانی مێژووە ودیلیەتی وهەمیشە یـاخی دەبـێ وشـۆڕش دەکـات بەسەر مێژوودا چونکە کەسە تایبەتمەند و جیامەندەکان هەمیشە لەسـەرووی مێژووەوەن. ڕەوتی مێژوو لە ڕەوتی قافڵەیەك دەچێ کاتێـك کـە ڕێبوارەکـان بەدەستی کۆمەڵێکی تایبەتەوە (واتە کاروانچیەکان) کـە قافڵەکـە لێـدەخوڕن وئاراستەی دەکەن، دیلن.

ماکس ڤیبەر دەڵێ: خەڵکان ئەوانەن کە دروست کراوی مێژوون و لەوانـە دەچن کە لەناو گالیـسکە (ترۆشـکە)دا دانیـشتوون کاتێـك کـە ئـەم خەڵکانـە دۆخی خۆیان داوتە دەست خەڵکانی تـر، بـەڵام ئەوانـەی کـە مێـژوو دروسـت دەکەن ئەوانەن کە سەریان لە گالیـسکەکانەوە دەرهێنـاوە و بـەدەنگی بـەرز هاوار دەکەن بۆ گۆڕانی ڕێڕەوی قافڵەکـە، خـۆ ئەگـەر نـەیانتوانی ڕێڕەوەکـە بگۆڕن بەدڵنیاییەوە لە گۆڕانی ئاراستەکەیدا کاریگەرییان دەبێت.

دەسـتە (فرقـة)ی مەلامەتیـە دەسـتەیەکی ناسـراون لـە مێـژووی ئیسلامیدا(٩)، یاخیی بوون دژی هەموو ئەو بەهایانەی لە کۆمەڵگەدا هـەبوون

ورەخنەیان لێگرت. یارانی ئەم دەستەیە شارستانیەتی ڕەسەنی یۆنانی دەنوێنن، و لە کارە ناسراوەکانیشیان خۆدەرخستنیان بوو بە گەندەڵی کۆمەڵایەتی لەکاتێکدا ئەوان لە حەقیقەتدا گەندەڵ و لەڕێ دەرچوو وگومڕا نەبوون. مەلامەتیەکان هەموو ئەو بەهایانەیان ڕەت دەکردەوە، کە ئەو کاتە حوکمی کۆمەڵگەی دەکرد. مەلامەتی ئەو کەسەیە کە قبوڵی سەرزەنشتکرن وسەرکۆنەکردنی خەڵکی دەکات بۆی، بەڵام نایەوێت بەهای باوی کۆمەڵگە بەهایەك بێت کە ویست و دەسەڵاتی سەریدا هەبێت یان لەسەر خەڵکانی تری جگە لەخۆی وبەم ڕێگەیەش ئەو ئەتوانێ توانا مەعنەوییەکەی خۆی تاقی بکاتەوە ولە مەحەکدا دایبنێت. نیچە دەڵێ: خودا مرد، ئەمەش بە گورزێك دادەنرێ لە هەموو بەها ناسراوەکان لە کۆمەڵگەدا، بەڵام لە هەمان حاڵدا نکوڵی لە بوونی ئافرێنەر ناکات، چونکە ئەگەر بیویستایە بوونی ئافرێنەر ڕەت بکاتەوە ئەیووت کە خودا بوونی نییە، بەڵام کاتێك دەڵێ خودا مرد ئەمە واتە ددان پێدانان بە بوونی ئافرێنەردا. بەڵام ئەم ووتەیەی ئامانجی ئەوەیە بڵێت هەموو بەهاکانی کۆمەڵگە کە هەبوون یان ئەدرانە پاڵ ئافرێنەر یان گەورەی مەسیح کۆتایی پێهاتووە وبوونی نیە، چونکە لەکاتێك لە کاتەکاندا لای مەسیحیەت باوەڕێکی پتەو ودامەزراو هەبوو کە مرۆڤ ڕاسپێردراوە لە ناخی خۆیدا مرۆڤێك بنیاد بنێت ووتەی گەورەی مەسیح بەسەریدا بچەسپێ وئاکاری ئەوی تێدا ڕەنگ بداتەوە وکۆمەڵگەش ببێتە کۆمەڵگەیەکی مەسیحی.

ئامانجی نیچە ئەوەبوو کە خودا بوونی هەبوو تا سەدەی نۆزدەی زاینی، دەیەوێت بڵێت خودا مردووە تا بەها وئاکارێکی نوێ بینا بکات، جیاواز

لەوەی لە کۆمەڵگەدا هەیە ودەیدەنە پاڵ خودا یان گەورەی مەسیح. کەواتە ئامانجی کلتووری یۆنانی(١٠) چ لە ڕۆژئاوابێت یان لە ڕۆژهەڵات، هەروەها لە هەموو کۆمەڵگا ئاینی یان نائاینیەکاندا، یان لە بۆرژوازی یان لە چینی دەرەبەگدا بریتی یە لە ڕەت کردنەوەی ئەو بەها ئاینیانەی باون لەو کۆمەڵگایانەدا، لەبەر ئەوە ئەو مەسیح دەکەژیێ هەتا پێگەی مرۆڤ والێبکات کە ئەو دەیەوێت، واتە مرۆڤی نوێ(١١)، لەبەر ئەمە ئەبینین کە شارستانیەتی یۆنانی لەسەر ڕەت کردنەوەی بەهاکان جا چ لەڕۆژهەڵات بێت یان لەڕۆژئاوا یان لە کۆمەڵگە ئاینی و نائاینیەکاندا بێت، دادەمەزرێت، کەواتە ئامانجیش لێی ڕەت کردنەوەی بەهاکان و هەڵگرتن ولابردنیانە لە کۆمەڵگەکاندا.

کاتێك بوونی کلتووری یۆنانی لە کۆمەڵگەیەك لە کۆمەڵگە دەرەبەگیە ئاینییە ڕۆژهەڵاتیەکان ڕادەگەیەنن، ئەوا ئەم کەلتوورە لەو کەلتوورە یۆنانیەی لە کۆمەڵگەی بۆرژوازی ڕۆژئاواییدا هەیە جیاوازە، چونکە مرۆڤ دەبێتە دیل کاتێك بەهای ئەو کۆمەڵگەیەی کە تێیدا دەژی، ڕەت دەکاتەوە.

بۆنموونە (خەیام)(١٢) لە گومانکارەکان یان ڕاڕاکانە کاتێك کە دەقەکانی دەربارەی ئیسلام ڕوون و ئاشکران، سەرەڕای ئەم ڕەت کردنەوە ودوودڵ بوونە، دەرکەوتەی مانای ئیسلام لە گووتارەکانیدا هەیە، هەندێ کات دەبینین خەیاڵ هەر یەکە وهاوشێوەیە، بەڵام خەیاڵی ڕۆژهەڵاتی بەتەوای جیاواز دەبێت لە خەیاڵی ڕۆژئاوایی، ئەوەش ئاشکرایە کە خەیاڵ جۆرێکە لە بیرکردنەوە بەڵام بەسەر واقیع و حەقیقەتدا ناچەسپێ. خەیاڵەکانی تاکەکان جیاواز دەبێت بەپێی جیاوازبوونی چینەکانیان بۆنموونە خەیاڵی کچە منداڵێك (طفلة) کە لە خیزانێکی هەژرادا دەژی جیاوازە لە خەیاڵی کچە منداڵێك کە لە

خێزانێکی خۆشگوزەراندا دەژی وهەروەها خەیاڵی هونەرمەندێك یان شاعیرێك یـان فەیلەسـوفێکی ڕۆژهـەڵاتی خـەیاڵیان جیـاواز دەبێـت لـە ڕۆژئاواییـەکی هاوتای خۆیان، و ئەم جیاوازییە بەدەست هێنـراوەش ئـەنجامی ئـەو زەمینـە کۆمەڵایەتیەیە کە لایان بوونی هەیە.

هەرچـی ئەفـسانەکانە جـۆرێکن لــە خەیاڵکردنــەکان، گوزارشــتن لــە ئاوێنەکان، تێیاندا هـەموو کارتێکـەرەکان کـە بـوونی هەیـە وکـە بـوونی نیـە لەیــەك قۆنــاغی کۆمەڵایەتیــدا، ڕەنــگ دەداتــەوە. هــەر لەڕێگــەی ئــەم ئەفسانانەشەوەیە دەتوانین کە چین ئـەو بـوارو پێویـستی وشـتانەی کـە لـەو قۆناغە کۆمەڵایەتیەدا بوونیان هەیە یان هەروەها ئـەو بوارانـەی کـە بوونیـان نییە، بزانین؟ چونکە ئەفسانەکان ئومێد وزانیارییەکانی ئەو مرۆڤـەن کـە لـەو کاتەدا بوونی هەبووە، جیهـانی ئەفـسانەکان جیهـانێکی سـەر سـووڕهێنەرە، پێویستە لە قووڵایی هونەردا بن، بەو مانایەی ئەوە بوونێکی هونەرییە و ئـەم بوونــە هونەریــەش بریتــی یــە لــە کۆمــەڵانی بەشــەری وئــەم کۆمەڵبوونــەش، ئارەزووکردنی پەیوەست دەبێت بە شتێکی ترەوە و بەڵام نەمێژوو نەزانـست ونە کۆمەڵگە ناتوانن بوونی ئەو شتە بهێننە دی و لەپێناو بەدەستهێنانی ئەو شــتەدا کــە ئەمــەش نابێــت تــەنیا لــەڕێگای دروســت کــردن وگێڕانــەوەی ئەفسانەکانەوە نەبێت.

لەمیانـەی دەرککـردن و خەمڵانـدن وخوێندنـەوەی پێداویـستیەکانی ئـەو کۆمەڵگە و ئەو قۆناغـەوە، دەتـوانین ئـەو شـتانەی کـە لایـان بـوونی هەیـە و ئامادەیە ودابین کراوە، بزانین.

ئومێدەکان لە هەموو ئەفسانەکاندا هاوشێوەن، چونکە هەموو خەڵکی هاوشێوەن یان لەبەرئەوەی کە کۆمەڵگاکان هەموویان لێکچوون، بەڵام لێکچوون چیە لەنێوان ئەو مرۆڤەی کە فڕوفێڵ و تەڵەکە ڕێکدەخا ولەنێوان ئەو مرۆڤەی کە دەبێتە قوربانی ئەوە؟ مرۆڤەکان هاوشێوەنین لە ڕواڵەتەکاندا، واتە لە چاوو گوێ، بەڵام ئەگەر ئەو لێکچوونانەمان لابرد کە لەنێوان خەڵکیدا هەیە لەڕووی مرۆییەوە، ئەوا ئەکرێت جیاوازییەکی گەورە لەنێوان مرۆڤێك و یەکێکی تردا هەبێت، ئەم جیاوازییەش دەکرێت گەورەتر بێت لەو جیاوازییەی لەنێوان مرۆڤێك و ئاژەڵێکدا هەیە.

مرۆڤایەتی ئەمڕۆ قوربانیی باوەڕی بنچینەیی بوونی تاکەکەسە (فرد) کە لەجیهاندا ڕاگەیەنراوە و ڕێزگرتنی مرۆڤ و مرۆڤایەتیش درۆیەکە مرۆڤ و مرۆڤایەتی پێ گومڕا دەکەن لەبەرئەوە پێویستە ململانێ لەگەڵ ئەم بیروبۆچوونانەدا بکەین وڕووبەڕووی ببینەوە بۆ لابردنیان.

ئەفسانەکان گوزارشتن لە جیهانێك کە مرۆڤ لەبەرامبەر جیهانێکدا کە خودا بنیادی ناوە، بینای کردووە، ئەوە گوزارشتە لەمێژوویەك واقیعێکی لەبەرامبەر ئەو مێژووەدا نییە کە خودا دروستی کردووە، بەڵام ئەفسانەکان بریتین لە ئامانجی خوازراو لەلای مرۆڤ- واقیعێکی نییە بەڵام حەقیقەتێکی هەیە جیاواز لەو مێژووەی کە واقیعێکی هەیە بەڵام حەقیقەتی نییە.

ئەفسانەکان لەبەرامبەر وهاوتەریبی مێژوو یان هاوشانی مێژوو دەمێننەوە، ئەو چیرۆکانەشی کە ئێستا ئەگێڕدرێنەوە ودووبارە دەکرێنەوە بەشێکە لە ئەفسانەگەلی میللەتانی دیاریکراو وئەفسانەکان وادادەنرێن لەگەڵ هونەردا هاومانان، هونەر بەشێکە لە ئەفسانەکان وئەفسانەکانیش بەشێکن لە هونەر.

ئـەو نیازمەندییـەی کـە لای پیکاسـۆ هـەبووە ومرۆڤـی بـە دوو ڕوخـسار (وجهین) پیێ وێناکردووە، هەمان نیازمەندییە کەلای ئەو هونەرمەندە هـەبووە کە پێش پێنج هەزار ساڵ ژیاوە وکاتێك ئەویش مرۆڤی بە دوو ڕوخسار (یـان لەدوو ڕووکارەوە) وێناکردووە (جانوس). لەبەر ئەمـە لێـرەدا زۆر بـوار هەیـە پێویستە بیخوێنینەوە ولەبەرچاوی بگرین لەئەفسانەکاندا وئەوانیش:

١- دۆخی هەبوونی مرۆیی کە لەو ئەفسانانەدا هاتووە، ئێمە کاتێك لەمیانەی مێژووەوە دەکەوینە بەردەم دۆخی مرۆیی لە هەردوو سەدەی ڕابردوودا و دەیخەینەڕوو، دەشتوانین دۆخی ئەو مرۆڤەی کە بەر لە پێنج هەزار ساڵ ژیاوە بزانین ئەمەش لەڕێگای ئەفسانەکانەوە.

٢- زانینـی کـەم وکـورتی و پێویـستیەکانی مـرۆڤ، ئەمـەش واتـە دەتـوانین لەمیانـەی ئەفـسانەکانەوە ئـەو بوارانـە بخوێنینـەوە کـە بـوونی نـەبووە وهەمیشە خەڵکی لە باری خواستنی وداواکردنی وبەدەستهێنانیدا بـووە. ئەوە ڕوون و ئاشکرایە کە خەیاڵکردنی مرۆڤ پابەندی ئەو دۆخەیـەتی کـە هەیە و پابەندی ئەو پێویستیانەیەتی کە نیەتی، زیاتر لەوانەی کە هەیە. لەبەرئەمە کاتێك لەمیانەی ئەفسانەکانەوە لەقۆناغێك دەکۆڵینەوە، واتای ئەوەیە ئێمە بەدوای شتێکدا ئەگەڕێین کە نایزانین؟

یـەکێك لـە ڕووە هاوبەشـەکانی نێـوان هـەموو شارسـتانیەتیەکان ئـەو ئەفسانانەیە کە پەیوەستە بـە ئافرانـدنی مرۆڤـەوە، تەنانـەت لـە شـعرەکانی هیندییە سوورەکانیشدا(١٣) ئاماژەی واهەیە پەیوەسـتە بـە ئافرانـدنی مـرۆڤ ودروست بوونیەوە، و لەهەموو ئـەم فەلـسەفە پەیوەسـتانەدا بـە بـەدیهێنانی مرۆڤـەوە چ لـە شارسـتانیەتی ڕۆژهەڵاتـدا بێـت یـان یۆنانیـدا و تەنانـەت لای هیندییە سوورەکانیش دوو ڕووی هاوبەشیان تێدایە ئەوانیش:

١- هەموو ئەم چیرۆکانە پەیوەستن بە ئافراندنی مرۆڤەوە.

٢- لێکچوون لەهەموو چیرۆکەکاندا هەیە، کە بوونی قۆناغێکی زێڕینە لەهەموو ئەم چیرۆکانەدا، پاشان دوای ئەم قۆناغە تاوانێك یان ڕووداوێك ڕوودەدات مرۆڤایەتی یان کۆمەڵگە تووشی داماوبوون وڕسوابوون وسەرشۆرشی دەبێت و خەڵکیش ئاواتەخوازی هاتنەوەو ڕوودانەوەی ئەو قۆناغە زێڕینەن.

لە چیرۆك و ئەفسانە ئیسلامیەکان چیرۆکی نوح(ع)ـە کە خەڵکی بۆ دووبەش دابەشدەکات، بەشێك بەخۆشی و شادمانی چێژیان وەرگرت وئەمانە بەرلە نوح ژیاون، بەڵام بەشی دووەمیان ئەمانە کلۆڵ وبەدبەختەکانن وبەرهەمی نەفرت وبەلان و دوای سەردەمی نوح (ع) ژیاون. لەو لەوحەو کتێبانەدا کە دەست کەوتوون هاتووە کە قۆناغی زێڕین ئەو قۆناغە بووە کە پێش سەردەمی نوح بووە، ئەم واتایە لە ئەفسانە و چیرۆکە یۆنانیەکانیشدا دووبارەدەبێتەوە ، کە تیایاندا هاتووە مرۆڤ بەختێکی باشی هەبوو دوای ئەوەی کە خواوەند هەموویانی بەدیهێنا کاتێك بوو لەگەڵ خواوەندەکاندا دەژیا پاشان خواوەند زیۆس هات کە بەسەر هەموو خواوەندەکاندا باڵادەستی سەپاند، ئەمەش ئەو کاتەیە کە کۆمەڵگا لە ستەم و تاریکی و گەندەڵیدا ژیا.

بەڵام ئەفسانە و چیرۆکەکانی هیندییە سوورەکان کە لەشعرەکانیاندا هاتووە، ئەویش ئەم واتایە دەگێڕێتەوە وتێیدا هاتووە، کە مرۆڤ لەژێر بارانێکی بەهاریدا لەدایك بوو، خۆشبەخت بوو، جگە لە خۆشەویستی هیچی تری نەدەزانی، بەڵام خودا خراپەکارەکان فوویان لەدنیاکرد وباڵادەست بوون

بەسەریدا پاشان خوای مردن ونەخۆشی ورق وتوڕەیی، کە دەستیان گرت بەسەر ئەم جیهانەدا، ڕۆحیەتی مرۆڤایەتیان تێکشاکاند وکەسیش کەسی نەپاراست جگە لە خزم وکەس وکارەکانی خۆی، لەبەرئەمە تاریکی و ستەم وتاوان بەسەر مرۆڤایەتیدا باڵیکێشا، بەڵام ئەو کەسانەی کە دەتوانن لەم ستەمکارییە هەڵێن جگە لە سزا هیچی تر نابیننەوە کاتێك کۆتاییان هەر بۆ ئاسمان دەبێت. بەڵام ئاین و ئاینزا ئەرکەکەی بووە ڕێنمایی خەڵکی بۆ نزیکبوونەوە لە ئاسمان وهەڵبژاردنی گۆشەگیری ودوورکەوتنەوە لە کۆمەڵگە ئەمەش بە جۆرێك لە تەسەوف دادەنرێت.

لە (چین) قۆناغی زێڕین ئەو قۆناغەیە کە بە (شانکتی) ناسراوە، وهەروەرها لە ئێرانیش قۆناغی زێڕین هەیە ولە چیرۆکی (جەمشید و کیانیان)دا پێناسەکەی هاتووە، کاتێك کە ئەم سوورە بۆیان بە سووری زێڕین دادەنرێت ودوای ئەم سوورەش دۆخەکە دەگۆرێت بۆ بارێکی خراپ کاتێك کە دەسەڵات لەم قۆناغەدا بۆ (مادیەکان) یان بۆ میللەتانی (عاد)ە.

هەرچی چیرۆك و ئەفسانە بابلیەکانیشە دیسان دەربارەی بوونی سوورێکی زێڕین دەدوێن.

لەمەوە دەتوانین ئەو ئەنجامگیرییە بکەین کە سوورێکی زێڕین بەدرێژایی مێژوو بوونی هەبووە ومیللەتە دیاریکراوەکان یان کۆمەڵگەیەکی دیاریکراو بەم سوورەوە خۆشی دەبینێ وچێژ وەردەگرێ بۆ ماوەیەك لە زەمەن، پاشان ئەم سوورە تێدەپەرێ و لەناودەچێ وکۆمەڵگەش بەرەو ستەم وگەندەڵی و ڕقی هۆزێك یان کۆمەڵگەیەك یان نەتەوەیەك یان ئیمپراتۆریەتێك پێشرەوی دەکرێت و لێژدەبێتەوە، لەبەرئەمە هەموو نەتەوەیەك پێویستە بە

سووڕی زێڕیندا تێپەڕێت پاشان ئەم سووڕە تێئەپەڕێنێت بۆئەوەی ستەم وجەورو گەندەڵی بیگرێتەوە.

ئەم چیرۆك و ئەفسانانە دەربارەی حاڵەتێكی واقیعی دەدوێن، ئەم دۆخەش پەیوەستە بە یەك مەسەلەوە ئەویش خۆرسكی مرۆییە.

پرسیاری خراوەڕووش لێرەدا ئەوەیە كاركردی هاوبەش لەنێوان ئەم چیرۆك و ئەفسانانەدا چی یە؟ وەڵام ئەوەیە كاركردو هۆكارێكی هاوبەش لەنێوانیاندا هەیە ئەویش سووڕی زێڕینە، لەكاتێكدا كە هەموو چیرۆك و ئەفسانەكان دەربارەی بوونی ئەم سووڕە ئەدوێن، ئەوا هەندێك كات سووڕێك لە سووڕەكان هەیە خەڵكی تێیدا هاوبەشن و پێی دەڵێن سووڕی گشتیانە (الدورة العمومية)، دوای ئەو سووڕەكانی تر دێن وخاوەندارێتی و خاوەندارێتی تایبەتی تیایاندا دەبێت. خاوەندارییەتی لێرەدا بەناونیشانی ژێرخانی یەكەمیەوەیە و لە دووەمیشیاندا خاوەندارێتی تایبەتی دەبێت. بەڵام گەورەترین دابەشكاری هاوبەش لەنێوان ئەم سووڕانەدا وەكو ووتمان بوونی سووڕی زێڕینە پاشان سووڕی نەگبەتی و كوێرەوەری وكلۆڵی كاتێك كە مرۆڤایەتی بەگەورەیی و لووتكەی شارستانیەتیەوە بە بیروباوەڕییەوە پارێزگاری لەم مەسەلەیە كردووە.

مەبەست لە ژێرخان بریتی یە لە پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ ئامرازەكانی بەرهەم هێنان نەك لەگەڵ ڕوخساری بەرهەم هێناندا، خۆ ئەگەر ڕووی هابەشی ژێرخانی هۆزەكانی هیندییە سوورەكان و ئیمپراتۆریای ڕۆمانی وەربگرین دەبینین كە (خاوەندارێتی) ژێرخان پێكدێنێ و بونیادیش لەم دوو كۆمەڵگەیەدا لە كۆیلایەتی و دەرەبەگایەتی و بارەكانی تری جگە لەماندا

خـۆی دەنـوێنێ، بـەڵام ئەگـەر ژێرخانمـان وادانـا کـە بریتـی یـە لـە نەخشەسازییەکان ئەوا ڕوویـەکی هاوبـەش لەنێوانیانـدا بـوونی نییـە. چـونکە نەخـشەسازییەکان و دابەشـکارییەکان ناکرێـت ژێرخـانی ئـەو چـیرۆك و ئەفسانانە بن، لەبەر جیاوزبوونیان و نەبوونی لێکچوون لەنێوانیاندا، ئەوا خود بەخود ئەفسانەکانیش جیاواز دەبن. وئێمەش دەڵێین کە ئەفسانەکان ناکرێت لـە ژێرخانەکانیانـدا جیـاوازبن، واتـە ئـەو بیرۆکـە و هـزرە سـەرەکیەی کەلەسەریەوە بنیات نراون.

بنچینەی دووەم کە دەکرێت لە ئەفـسانەکاندا بیـزانین ئـاڵوگۆڕپێکردن (إسـتبدال)ی ئـەو کەسـایەتیانەیە کـە لـەناو ئەفـسانەکاندا هـەن، بـە کەسایەتیە ئاینیەکان، دواتر ئەم کەسایەتیانە پێگەیەکی تایبەت داگیردەکەن ئەم (ڕۆڵ)ـە یان (پێگە)یە کـە ئـەو کەسـایەتیانە وەریـدەگرن گوزارشـتە لـە زانین یان دەست نیشانکردنی جیاوازییە چینایەتی ورەگەزی و تایبەتیـەکانی ژیانی مرۆڤ.

ئەوانـەی خـاوەن یـان ئـەربابی جۆرەکـان و بتـەکانن کەسـایەتیە ئەفـسانەییەکانن، لەبەرئەمـە هـیچ پیرۆزکردنێـك بـۆ ئـەم بتـە لـە هـیچ قوتابخانەیـەکی پەرستـشدا کـە بتـەکان بپەرسـتێ، نیـە، واتـە پیرۆزکـردن وڕێزلێنان بۆ خودی بتەکە نیە، بـەڵکو بـت پاراسـتنی ئـەو کەسـایەتیەی کـە دەویـسترێ بپەرسـترێ، دەنـوێنێ. (یەسـەوەع و نائیلـە) دوو بـت بـوون کـە وەختی خۆی پێشتر لە کەعبەدا هەبوون لە چیرۆك و ئەفـسانە عەرەبیەکانـدا وێنەی عاشق ومەعشوقیان دەنواند، کە ئەم دوو کەسە هەریەکێکیان پەنایان بردۆتـە بـەر کەعبـە ودواتـر بوونەتـە بـەرد، دوای ئەمـەش بوونەتـە دوو بتـی

پەرستراو، خۆ عەرەب ئەم دوو بتە ناپەرستن، بەڵکو دوو دیاردە یان دوو شت ئەپەرستن کە بۆیان واتایەك ومێژوویەکیان هەیە..

هەورەها هۆزی سەقیف لە پەرستشیدا بۆ (لات)ی بت، ئەمانە ئەو ڕۆحە کۆمەڵایەتیەی هۆزەکەیان دەپەرست کە لەم بتەدا دەنوێنرا، کە لای ئەوان ڕەسەنایەتی بنەچەی هۆزی سەقیفی لەبەرامبەر هۆزەکانی تردا، دەنواند.

هەروەها لە هۆزی نەوەکانی ئیسرائیل (بەنی ئیسرائیل) بەرلەوەی ببنە گەلێك و میللەتێك (یەهوە)ی خواوەندی خۆیان دەپەرست، کاتێکیش بوونە گەلێك (یەهوە) خاسیەتێکی جیهانیانەی وەرگرت، و ئەمەش بریتی یە لەرێگای پەرستنی تەوتەم کە تێیدا باپیرەی گەورە دەگۆڕێت بۆ خوایەك ئەپەرسترێ، دوای ئەوەی کە لەتێڕوانینیاندا ڕۆحەکەی لە ئاژەڵ و ڕووەك یان بەرددا جێ دەگرێتەوە وئەو شتەش دەگۆڕێت بۆ پەرستراوێك ناوی ئەو باپیرەیە هەڵدەگرێت.

لە ئەفسانە ئێرانیەکانیشدا مانگایەك لە کەنارێك لە کەنارەکانی ڕووباری (سیمون) هەیە کە یەکێك لەتەنیشتەکانی ئەو ڕووبارە بۆتە قامیشەڵان وگژوگیایەکی سەوز، مانگاکە دەردەچێ ولەتەنیشت کەنارەکەی تریشەوە پادشا کیومرس. کەواتە مانگاکە و کیومرس لەیەك سەرچاوەوە لەدایك بوون و ئەویش ئەو ڕووبارەیە کە مانگاکە لەلایەکیەوە دەرچوو، پادشا کیومرسیش لە لایەکەی ترییەوە.

ئەم باوەڕە لای ئێرانیەکان بۆتە تەوتەم، لای ئێرانیەکان(١٤) یان ئاریاییەکان ڕژێمی خواوەندیی (گەورەکان وبچوکەکان) بریتی بوو لە سیستەمی نەتەوەیی یان گەل، وتەنیا ڕێگاش بوو بۆ دۆزینەوەی پەیوەندیە

ناوەکی و خێزانیەکان، دواتر دەبێتە هۆیەك بۆ بەدیهێنانی نەتەوەخوازی گەورە کە دەبێتە ئەو سیستەمە ئاینیەی کە ئەو بیروباوەڕانە بنەماکانی بۆ داناوە. کاتێکیش خێزانێك دەبێتە میللەت یان گەلێکی گەورە، ئەوا تەوتەم یان خواوەندی ئەو خێزانە یان بتەکانیان دەگۆڕێت بۆ بتی گەورەی جیهانی، پاشان ئەم بتانە دەچنەناو ژیانی کەلتووریانەوە ودوای ئەمەش ئەو بتانە دەبنە خواوەندی ئاسمانی.

* بەرلە خوێندنەوەی ئەم باسە باشتر وایە خوێنەر سەرنجی ئەم خاڵانە بدات:

١- لەڕاستیدا ئەم بابەتە کە ئێمە لێرەدا وەکو لێکۆڵینەوەیەك لە چەند ژمارەیەکدا دەیخەینەڕوو بەشێکە لە کتێبێکی گرنگی بیرمەندی ئێرانی (عەلی شەریعەتی)، بەڵام شەریعەتی کتێبەکەی بەسەر بەشەکاندا دابەش نەکردووە، واتە بابەتەکانی بەشێوەی (بەش- فصل) جیانەکردۆتەوە و بۆسەرەتای هەر بەشێك ناوێکی تایبەت دابنێ، بەڵکو تەنها ئەوەندەی کردووە کە بۆ سەرەتای هەر بابەتێك یان کۆمەڵە بابەتێك کە پێکەوە پەیوەست بن ناونیشانێکی داناوە ولەکتێبەکەشدا بەڕەنگێکی تۆخ تر لەوانی تر دانراوە.

٢- لەبەر ئەو خاڵەی سەرەوە ئێمە ناونیشانێکی کۆگیرمان بۆ ئەم بابەتەی شەریعەتی داناوە و پاشانیش ناونیشانێکی لاوەکی، کە مەبەستەکانی دەقەکە لەخۆ دەگرن (ئەمەش لە ئەخلاقی وەرگێڕاندا ڕێپێدراوە). بۆیەشە ئەو ناونیشانەمان دانا چونکە هەم بەلای شەریعەتیەوە وهەم بەلای مێژووناسان وبیرمەندانی نوێوە وەکو (پیر بۆردیۆ وبرۆدوێل وفۆکۆ وئەوانی تر) مێژوو

بەتەواوی مانایەکی جیاوازی هەیە لەوەی کە تا ئێستا زانیومانە، کەبریتی بووە لە ڕووداوەکان وبەتایبەتیش ڕووداوەسیاسی وجەنگیەکان پەیماننامەکان وتۆمارکردنی ئەم ڕووداوانە. بۆیە ئەوەی لەمێژوودا گرنگە لێکۆڵینەوە ولێووردبوونەوە و تێگەیشتنی ئەم ڕووداوانە وبوارە بچووک، بەڵام گرنگەکانی تریشە، لەمێژوودا، هەر بەهەمان لۆژیك، ئەوەی گرنگە (مێژوونووسی) نیە، بەڵکو (مێژووناسی) یە. هەروەها ئێمە پێمان وایە کە باشتر وایە سەرلەنوێ واتاکانی ئەم دوو چەمکە دابڕێژرێنەوە.

٣- ئەو پەراوێزانەی کەنووسەر خۆی دایناوە، وەکو خۆی دەنوسینەوە، بەڵام هەندێك پەراوێز هەیە کە وەرگێڕی عەرەبی دایناوە لەکۆتایی هەر پەراوێزێك لەو پەراوێزانەدا هێمای (و. ع) واتە (وەرگێڕی عەرەبی) دادەنێین، بەڵام ئێمەش لەچەند شوێنێکدا دانانی پەراوێزمان بە پێویست زانیوە، بۆیە لەو پەراوێزانەی کە ئێمە دامانناوە هێمای (و. ك) واتە (وەرگێڕی کوردی) دادەنێین.

پەراوێزەکان :

[١]-صیرورة: لە کرداری (صَار)وە هاتووە کە مانای (بوو) دەدات، بەڵام (صارَ)، (بوو)یەك نابێت لە نابوون یان عەدەمەوە، بەڵکو شتێك ئامادەگی هەیە وکاتێکیش لە رابردوودا گۆڕاوە بۆ شتێکی دی ئەوا ئەو شتە –بووە– بە شتێکی دی، هەرچی (صیرورة)یە واتە شتێك کە لەحاڵەتی یان پرۆسێسی (بوون بە– شت)ی شتەکەدایە، یان (بوون بە– شت)ی شتەکەدا بووە. لە ڕوانگەی فەلسەفیەوە (صیرورة) دۆخی هەبوونی شتێکە کە لەگۆڕان و گۆڕانکاریدایە. هەر لەم دیدە فەلسەفیەوە گەر بمانەوێ (صیرورة) دیاریبکەین ئەوا ئەبێ لە (بوون– وجود) جیای بکەینەوە. بوون (وجود–Being) چ وەکو خودی بوون وچ لەبوونی شتێکدا، یان بوونەوەرێکدا، جەوهەری ونەگۆڕە، هەرچی (صیرورة–Becoming) یە، ئەوا لەحاڵەتی شکڵ گرتن وگۆڕانی بەردەوامدایە، بۆیە ئێمە لەکۆی ئەم باسەدا بۆ ووشەی (صیرورة)ی عەرەبی (هەبوون) بەکاردەهێنین. (و.ك)

[٢]-هەندێك کەس ووشەی (کات) لەزمانی کوریدا بەرامبەر ووشەی (زَمان)ی عەرەبی بەکاردێنن، بەڵام ئێمە پێمان وایە جیاوازییان هەیە، بۆیە ووشەی (زەمان) وەکو خۆی بەکاردێنین، بەو ئومێدەی لەداهاتوودا ووشەیەکی گونجاوی بۆ دابنرێت. (و.ك)

[٣]-لەبواری زانستیدا، خوازراو بریتی یە لە گەڕان بەدوای حەقیقەتدا، نەك گەڕان بەدوای سووددا، لەکاتێکدا کە حەقیقەت مەسەلەیەکی گرنگەو هەموو حەقیقەتێکیش کۆت کراوە، خۆ ئەگەر وامان وێنا کرد کەحەقیقەتێك هەیە، ئەوا پێویستە لەسەرمان بۆنموونە هەوڵبدەین پێگەیشتنی، بەڵام ئەم حەقیقەتە بەرژەوەندی نەتەوە دەختە مەترسی یەوە، ئەوا لێرەدا کارەکەمان کارێکی مەترسیدار وبێ سوودە، چونکە هەموو سوودێك کە پێی دەگەین ڕووبەڕوو دەبێتەوە لەگەڵ حەقیقەتی زانستی داواکراودا. بەڵام ئەوانەی کە زانست وڕاستیە زانستیەکان بەمەودای سوود بۆ مرۆڤ و مرۆڤایەتی پێوەند ئەکەن، ئەوا ئەمانە بەدوای زانستێکی واقیعی بەسووددا دەگەڕێن، هەرچی زانستێکیش کە هیچ سوودی نیە ئەوان دەیخەنە لاوە، بەڵام ئەوانەی کە زانست بۆ بەرژەوەندی بەکاردێنن

ئەوا زانست بە بەرژەوەندی ئەوانەوە کۆت وپێوەند ئەبێت، نەك بەرژەوەندییان بەزانست کۆت وپێوەند کراوبێت. مرۆڤ لەسەریەتی کە شوێنکەوتەی زانست بێت. بەبڕوای من شتێکی گرنگتر لە حەقیقەت بوونی نییە، هەندێ کات دەڵێین کە لەپێناو بەرژەوەندیدا پێویستە حەقیقەت بشاردرێتەوە. دەی لە ڕاستیدا ئەوانە نەحەقیقەتیان ناسیووەو نە بەرژەوەندی، بۆنموونە ئەگەر زانستی مێژوو وەربگرین، پێویستە ئامانجمان لە لێکۆڵینەوەکردنی زانینی ئەو مەسەلە شاردراوانە بێت کە تێیدا هەن نەك بەرژەوەندی کۆمەڵگە، چونکە کاتێك تێڕوانینمان دەبێتە تێڕوانینێکی زانستی ئەوا ئەم دۆخە لە خزمەتی کۆمەڵگا وبەرژەوەندی کۆمەڵگادا دەبێت، چونکە دیاریکردنی بەرژەوەندی کۆمەڵگا پێویستە بەڕێگەی زانستی و لەڕێگەی زانستەوە بێت. کاتی واهەیە دەبینین لە چەند ماوەیەکی دیاریکراودا عەقڵ وزانست هەمیشە لە سڕبوون و چەتیدا بوون ئەمەش لەبەرئەوەی کە شوێنکەوتەی باوەڕو بەرژەوەندییەکان بوون و لەژێر باڵادەستیاندا بوون، تەنانەت لە ئاینیشدا نابێت کە سوود لە زانست وەربگرێت لەپێناو بڵاوبوونەوەیدا، وپێویست بەو جۆرەبێت کە ئاینزاکانی پێ ساغ بکرێتەوە، وبەم ڕێگایەش ئێمە زانست بە بیروباوەڕ کۆت و بەند بکرێت. ئەم حەقیقەتە وئەم گووتارە ئەوانە تێیدەگەن کە شەیدای حەقیقەتن وئەوانەی کە حەقیقەت لەسەرووی بەرژەوەندی تاکەکەسیانەی خۆیانەوە دادەنێن.

٤- پێویستە مێژووی هەر کۆمەڵگایەك بۆ کەرتە جیاوازەکان دابەشبکرێت و بەم ڕێگەیەش دەتوانین بەدوای ڕوخساری کەرتی ڕۆشنبیری، ئابووری، سیاسی وئاینیدا بگەڕێین وبەڵام دوو کەرتی گرنگ هەیە یەکێکیان ماتریالی و ڕژێمی وەبەرهێنان، ڕژێمی چینایەتی و ئابووری) و دووەمیان مەعنەوی (بیروباوەڕ، ئاکار، ئەدەب، هونەر، تایبەتمەندییەکانی کلتوور) و بەدەربڕینێکی تر، ئەگەر مێژوومان بەپێی تەمەنی مرۆڤ وەرگرت، ئەوا لێکۆڵینەوەی بوارەکانی فیسیۆلۆژی وسایکۆلۆژی و، ڕەوتی جوڵە وگۆڕانکاری و ڕووداوە جەستەییەکان وشۆڕشە هزری وئەخلاقی وڕۆحییەکان وسەلیقە وباوەڕ دەبێت بە نیشانەی هێمای کارتێکەر لە ژیانی میللەتانی دیاریکراو.

٥-دەکرێت زەمان بۆ سێ بەش دابەش بکەین:أ- زەمانی ڕۆژمێری: لێرەدا مەبەست لەو زەمانە سروشتیەیە کە کاتژمێر بۆمان دەردەخات، کارکردنی ئەم زەمەنەش بریتی یە لە جوولەی زەوی و سوورانەوەی بەدەوری خۆردا، وبەشەکانی ئەم زەمانەش هەر یەکێک وجوولەیەکی هاوشێوەی زەمانی هەیە. ب- زەمانی کۆمەلایەتی: ئەمە چەمکی (گۆرڤیچ) کۆمەڵناسی گەورەی هاوچەرخە، هەروەك چۆن کارکردنی زەمەنی ڕۆژمێری جولەی سروشتیە، ئەوا جوولەی کۆمەڵگە بنەما وتوانای زەمانی کۆمەلایەتیە. ج- جۆرێکی تر لە زەمان هەیە کە هەموومان هەستی پێدەکەین و لەدیدی منەوە جۆری سێیەمە بۆ زەمان کە لەجۆرەکانی تر ناچێ بنەمای ئەم زەمانەش دیسانەوە جوولەیە. جولەی ئەم زەمەنە نە لەسروشتدایە ونە لە کۆمەڵگەدا بەڵکو لە ڕۆحدایە، ئەمەش بریتی یە لە زەمانی دەروونی وەك ناووم ناوە. لە کاتێکدا کە چۆنیەتیەکان (کیفیات)ی ئەم زەمانە سۆزگەراییە. بەگوزارشتی (ماسینۆن) خەلاتێکی تایبەتە بۆ ژیانی تاکە مرۆڤێك وهەندێ کات لە زەمانی کۆمەلایەتی و ڕۆژمێری وەریدەگرێ وهەندێ کاتیش لە کارلێکی ئەم دوو زەمانەوە دروست دەبێت و ڕەوتی خۆی وەردەگرێ و هەندێ کات بە هێواشی دەبزوێ و لۆژیکی دەبێت و هەندێ کاتیش بەخێرایی دەبزوێ وجوولەکەی جولەی شۆڕشگێڕییە، وئەم جوولانەش بریتین لە تایبەتمەندییەکانی ئەم زەمەنە. تەنیا ناسینی کەسایەتیەکان وتاکەکان بۆمان گرنگ نیە، بەڵکو ئەو لەم دەروازەیەوە کاریگەری بەسەر بزوتنەوەی کۆمەلایەتیەوە جێدێلێ وتەنیا ئەمەش بۆ کۆمەڵناس یان نووسەر یان مرۆڤناس (ئەنسرۆپۆلۆجیست) ومامۆستا وپەروەردەکار گرنگ نیە، بەڵکو گرنگیشە بۆ ڕۆشنبیران بەگشتی و بەهایەکی زانستی گرنگیشی لەم بوارەدا هەیە.

٦-ئەم دابەشکارییە بریتی یە لە پرۆژەیەکی سەرەتایی لەپێناو سەرەتا وشەرعیەت دان بە کارەکەدا، هەروەها خاسیەتی زانستی و لۆژیکیشی هەڵگرتووە.

٧-ئاڤێستا بریتی یە لە کتێبی پیرۆزی ئاینی زەردەشتی. (و.ع)

٨-خوێندنەوە وتوێژینەوەی شارستانیەت بە (ابن خلدون) دەست پێدەکات وبە (توینبی) کۆتایی دێ، لەکاتێکدا ئەمەی داوییان لە گەورەترین کۆمەڵناسەکان دائەنرێ

کـە ۲۷ شارسـتانیەتی ناسـاندووە، ئـەوەش بەرهـەمی پـشت پێبەسـتنی هـەموو کۆمەڵناسانە.

۹-مەلامەتیـە دەسـتەیەکی سـۆفیگەریبوون، وەهەنـدێك لـە سـۆفیگەران وزانـین دۆستان(أصحاب المعرفة) لە گروپە ئیسلامیەکان دایان نانێن، بە لەبەرچاو گرتنی بوونی لادان وچەوتی لە بیروباوەڕیاندا. (و.ع)

۱۰- لێرەدا مەبەست لە کلتووری یۆنانی ئەو کلتوورە نیە کە تەنیا لە ماوەیەکی زەمەنیدا لە کۆمەڵگای یۆنانی کۆندا هەبوو، بەڵکو مەبەست لە کلتووری ڕۆژئاوایە لە سەردەمەکانی دواتریشدا تا دەگاتە سەردەمی ئێستامان، وەك درێژکراوەی کلتووری یۆنانی. (و.ك)

۱۱- نیچە ناو لەم مرۆڤە نوێیە دەنێ (سۆپەرمان– مرۆڤی باڵا) واتە مرۆڤێك کە لەسەرووی کۆمەڵگە و بەهاکانی کۆمەڵگە ونەخلاقەوەیە. (و.ك)

۱۲- (خەیام) شاعیری گەورەی ئێرانی، کە شعرەکانی دوودڵیەکی زۆری تێدایە بەرامبەر بە خودا وئاین وبەتایبەتیش ئاینی ئیسلام، و زۆرجاریش مرۆڤ پێی وایە کە جگە لە گومڕایی هیچی تر نین. (و.ك)

۱۳- لێرەدا نووسەر مەبەستی لە دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ئەمریکایە، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە دەقە فارسیەکەم لانەبوو، نازانم خودی نوسەریش ووشەی (هیندییە سوورەکان)ی بەکارهێناوە یان وەرگێڕی عەرەبی ئەم ووشەیەی بەکارهێناوە، بەڵام هەرکامیان بەکاریان هێنابێت ئەوا ئێمە پێمان وانیە کە ئەم ووشەیە بۆ ئاماژەکردن بە دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ئەمریکا شیاو بێت، چونکە ڕەنگە ئەم ناوە بەهۆی ئەو باوەڕەی کۆلۆمبسەوە لەو دانیشتوانانە نرابێت، کە کۆلۆمبس هەتا مردیش پێی وانەبوو زەمینێکی نوێی دۆزیوەتەوە، بەڵکو هەر پێی وابوو گەیشتۆتە هیندستان وخەڵکانی ئەو ناوچەیەش هیندین. ئێمەش لێرەدا لەبەر ئامانەتی وەرگێڕان ئەم ووشەیە وەکو خۆی دادەنێینەوە. (و.ك)

١٤- بۆ هەر هۆزێك لە هۆزەكان لە سەردەمی پێش مێژوو تەوتەمێك هەبوو ئەپەرسترا، ئەم تەوتەمەش جێ گرتنەوەی ڕۆحی باوباپیرانی دەنواند، ڕۆحەكە لە ئاژەڵ یان درەختێكدا جێی دەگرتەوە، و بۆ ئەو ئاژەڵ یان درەختەش لەسەرەتاوە وێنەیان لەسەر جەستەیان و لەسەر جل وبەرگیان دەكێشا، لەپاشانیش بتێكیان بۆ هەڵدەكۆڵی ولە دێیەكەیان یان شارەكەیاندا دلیان دەنا وقوربانی وكەس وكاریان پێشكەش دەكرد ودواتر بتەكە دەگۆڕا بۆ پەرستراوێك كە ڕۆحی خولوەندی دەنواند- (و.ع)

ڕاڤە شارستانیەکانی مێژوو

و. بەدەسکارییەوە: جوامێر محەمەد

پێشەکی :

شارستانیەت سەرجەم چالاکییە مادی و مەعنەوی و هزریەکانی مرۆڤ لە تێکڕای سەردەمەکان دەگرێتەوە، لەبەرئەوە شارستانیەت خاوەنی هەردوو ڕەهەندەی مەعنەوی و مادییە، واتا هەموو ئەو کاریگەرییە هزری و مادییانەی کە مرۆڤ لەقۆناغێکی مێژوویی دیاریکراودا بەجێی دەهێڵێ، لەگەڵ سەرهەڵدانی شارستانیەت و ڕوخانی.

لە تێڕوانینی مێژووەوە دەبینین کە نەتەوەگەلێك سەریان هەڵداوەو هەندێکی دیکەش تیاچوون، ئاماژەکانیش سەبارەت بە سەرهەڵدانی نەتەوەو شارستانیەتەکان بریتین لە چەند فاکتەرێك لەرزین و پارچەپارچە بوونەوە تا دەگاتە گەندەڵی، یاخود ڕاڤەی ئایینی کە بریتییە لاری کردن لە فەرمایشتەکانی خودا، هەندێك لە بیرمەندانیش تێبینی ڕوودانی چەندین سوڕیان کردووە لە بوژانەوەوە بۆ ڕوخان، لە جەنگەوە بۆ بوژانەوەو، لەداگیرکاری و هەژاری و برسێتییەوە بۆ بەهێزی و پەرەپێدان و بەرزبوونەوەو سەرکەوتن، هەروەها سەرهەڵدان و دروستبوونی شارستانیەتەکانی وەکو بابلی و ئاشوری و ڕۆمانی ، کە فاکتەرەکانی ڕوخان

و هەرەس هێنان تیایاندا وێکچووە، هەروەکو چۆن لە بوارەکانی کارگێڕی و ئابووریدا وێك چوونیان هەیە، تەنگژەکانیش یان لەنێوخۆدا ڕوودەدەن یاخود بەهۆی داگیرکاری دەرەکیەوە وەکو ئەوەی تووشی ئەو ئیمپراتۆریەتانە بوو کە بەربەرییە داگیرکەرەکان ڕوخاندنیان.

پرسیاری گرنگ لێرەدا ئەوەیە: ئایا شارستانیەت لە هەڵسەنگاندنیدا پشت بە چوارچێوەی سیاسی دەبەستێت؟ یاخود ڕواڵەتی سیاسی یەکێکە لە ڕواڵەتەکانی شارستانیەت؟ سیاسەت یاخود ڕواڵەتی شارستانیانەی شارستانیەتێك و پێکهێنانی چێوەی ئاسایش و کارگێڕی شارستانیەت و تێهەڵکێش بوونی سیاسەت بەدەسەڵات و هێز، کە ڕواڵەتێکە لەڕواڵەتەکانی دەسەڵات، فەیلەسووفەکان پشت بەوە دەبەستن کە هێز هەر دەبێ هەبێت لە بەڕێوەبردنی کارەکانی مرۆڤدا، چونکە لە نەبوونی هێزدا پشێوی و توندوتیژی سەرهەڵدەدات و خواست و غەریزەکان بەئاراستەی کاولکاریدا ڕێ دەکەن، هەر بۆیە دەبێ ڕێکخستنی چالاکیەکانی کۆنترۆڵ بکرێت، بەلام لێرەدا جیاوازی لەبارەی شێوەو چەشن و هەروەها جۆری دەسەڵاتە، و زۆرێك لەکارو چالاکییە ئابووری و هونەریەکانیش دەسەڵات ئاراستەی دەکات، و بە هەرەسهێنانی ئەمەی دوایی دیواری سیاسی و ئاسایشیش هەرەس دێنێ.

بیرمەندانی دیکەش کە بە شێوەیەکی تر سەرهەڵدان و ڕوخانی شارستانیەتیان چارەکردووە هاتنە ئاراوە، کە کۆمەڵێکیان گەشبینن و کۆمەڵەکەی دیکەش ڕەشبین، کۆمەڵی یەکەم دەیگووت هەموو شارستانیەتێك هەر لە لەدایك بوونیەوە مردنیش لە چارەیدا نووسراوە، چونکە خودی هۆکاری سەرهەڵدان هۆکاری ڕوخانیشە، لێرەشدا شارستانیەتیان چواندووە

بە بوونەوەرێکی زیندوو لە سەرەتای منداڵیەوە تامردنی، لەمانەش وەك (ئیبن خەلدون– ڤیکۆ– شپینگلەر).

کۆمەڵەی دووەمیش پێیان وایە کە شارستانیەت سەرهەڵدەدات، بەلام لەهەمان کاتدا مەرج نییە بڕوخێت لەمانەش وەك خاوەن بیردۆزە شۆڕشگێڕیە مادییەکان و نەتەوەخوازو سۆشیالیستە پێشکەوتوخوازەکان، و ئەو پارتە شۆڕشگێڕییە هاوچەرخانەی کە باوەڕیان بە ڕوخانی شارستانیەت نییە، چونکە ئەمانە لە یاساکانی مێژوویان کۆڵیوەتەوەو باوەڕیان بە گەشەکردن و بنیات نانی مرۆڤە بەشێوەیەکی باشتر وەکو مارکسیستەکان، هەروەکو پێیان وایە کە بوژانەوەی شارستانیەت دووبارە لەدوای ڕووداوەکان سەر لەنوێ سەرهەڵدەداتەوە ئەمەش بە کردەی مرۆڤ لەرێگەی توانا شاراوەکانیەوە، و ئازادببونی مرۆڤ لە تاریکایی مێژوو و یاسا دووبارەکانی و ئافراندنی یاساکانی ئاشتی و بنیاتنان و پێشکەوتن و سۆشیالیستی و هاوکاری لەگەڵ گەلاندا، و یەکسانی نێوان گەلان، کە ئەمانەش هزرگەلێکی گەشبینن .

یەکەم / ئیبن خەلدون :

بیرمەندو مێژوونووس و کۆمەڵناسی عەرەبی و ئیسلامی و هەروەها جیهانی (١٣٣٢–١٤٠٦ز)، کە لەلایەن عەرەب و رۆژئاواییەکانەوە بایەخی پێدراوە بەو پێیەی یەکێکە لەو زانا بلیمەت و ناوازانەی کە شارستانیەتی ئیسلامی هێنایەبوون لە ئەستەم ترین سەدەکانی عەرەبی کە ڕووبەڕووی بەرەنگاری بێگانەو پارچەپارچە بوونی ناوخۆیی بووبوەوە.کە هەندێك پێیان وایەئەم هەلومەرجە ئیبن خەلدونی زیاتر دنەداوە لەسەر دانانی تیۆرەکەی و ئەو ناوبانگەی کە بەدەستی هێنا، کە تیۆرێکی فەلسەفی زەمینی (وضعي)

لەخۆ دەگرێت، و وەسفی ئەو سەردەمەیەتی بەهەموو دژیەکەکانیەوە لە سیاسەت و کۆمەڵگەو ئابوری و فەلسەفە، ئەزموون و شیکاریەکانیشی لە کتێبی (پێشەکی)دا خستۆتەڕوو، لەم ڕووەوە لە تیۆرەکەیدا ئەوە دووپات دەکاتەوە کە شارستانیەتەکان سەرهەڵدەدەن و گەشەدەکەن پاشان دەڕوخێن هاوشێوەی بوونەوەرێکی زیندوو، کە لەدایك بوونی هەیەو پاشان گەشە دەکات و دواتر پیّ دەگات و بزڵە دەبیّ تا دەگاتە مەرگ و تیاچوون. لێرەشدا ئیبن خەلدون قۆناغەکانی سەرهەڵدان و گەشەکردنی شارستانیەتی دابەشکردووە بەسەر سیّ بەشدا :

١- قۆناغی دەوارنشینی .

٢- قۆناغی شارنشینی

٣- قۆناغی خۆشنوودی (شادڕ ژیانی)

لە قۆناغی یەکەمدا ئیبن خەلدون ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە قۆناغی یەکەم لەسەر بنەمای دەمارگیری سەرهەڵدەدات کە لەزۆربەی کاتدا گەلێك پێی هەڵدەستیّ کە بە دەوارنشینی جیادەکرێتەوە، وەکو بیابان نشینەکان و مەغۆلەکان و ئەو گەلانەی کە دوور لەشارستانیەتەوە ژیان دەگوزەرێنن، ئەمانەش بە بنیات نەری شارستانیەتی بەربەری دادەنرێن، و ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەم نەتەوانە بە سەرسەختی و ئازایەتی و یەکانگیری جیادەکرێنەوە، کە زۆربەی کات بەدەست سەختی گوزەران و لاوازی باری ئابوریەوە دەناڵێنن کەچی خۆیان گونجاندووە لەگەڵ کەموکورتی ئابوریی ئەمەش بە قەرەبووکردنەوە لە ڕێگەی داگیرکاری و ئەو فەزیلەتانەی کە هەیانە وەك لێهاتوویی و پیاوەتی و ئابڕوو و کەرامەت و ئەو دەمارگیریەی کە

لــەنێو دەوارنــشیندا بــوونی هەیــە، لەبەرئــەوەی سروشــتی ژینگەکــەیان گونجاندوونی بۆ ئەم دەمارگیرییە کە جیاوازە لە هەزاران دەمارگیری دیکە کە ئێستا لە سەرجەم کۆمەڵگەکاندا هەیە.

لەسەردەمی ئـیبن خەلدونـدا هەلومـەرجی هەرەسـهێنانی شارسـتانی لـە باکووری ئەندەلوس و سەردەمی تایەفەکان و دەوڵەتەکانی باکووری ئەفریقیا سـەری هەڵدا، هـەروەها خۆیـشی هاوچـەرخی داگیرکـاری بێگانـەکان بـووە، تیۆرەکەیشی وەك وەسفێکی ئەو ململانێیەی نێـوان شارنـشین و دەوارنـشین لەسەر دەسەڵات هاتە ئاراوە، هەرچـەندە تیۆرەکـەی لەگـەڵ سـەردەمەکەیدا دەگونجا، بەڵام لەگەڵ ئەمەشـدا نـاکرێ ببێتـە یاسـایەك لەسـەردەمی نوێـدا، لەبەر ئـەوەی پێـشقەچوونی مرۆڤایـەتی چـەندین ئـامرازی نـوێ ی هێناوەتـە ئاراوە بۆ بنیات نانی شارستانیەت، تەنانەت زۆرجـاریش خـەڵکی شارنـشین و دەوارنــشین هاوکــارو پــشتگیرن لــە پێنــاو بنیــات نــانی شارســتانیەتێکی دیــاریکراودا وەکــو ســەرهەڵدانی ویلایەتــە یــەکگرتووەکان کــە لەســەرەتای سەرهەڵدانیەوە ڕەوکردووەکانی لە وڵاتان و شارستانیەتەکانی دیکە لە ئـامێز گرت.

ئـیبن خەلـدون باسـی لـەوە کـردووە کـە دروسـت بـوونی کۆمەڵگـە لـە ناوچەیەکی سەرزەویدا ڕوویداوە، و شوێن و سەرزەمینەکانیش یەك لەوی دیکە جیاوازە، و ئەمەش وای کرد کە کـەش و ئاووهـەواو کۆمەڵگـەکان جیـاواز بـن لەیەکتر، کە کاریگەریەکی ڕوون و ئاشکرایشی هەیە لە جیـاوازی کۆمەڵگـەدا، ئەمــەش لــە جۆراوجــۆری مرۆڤــەکان و ڕەنــگ و ڕەوشــتیان و ژیریانــدا دەردەکەوێ، پاشان لە سەرجەم لایەنە جیاوازەکانی ژیانداو لە شـێوەی ئـەو ئاوەدانییەی بنیاتی دەنێنن تا ئەندازەی ئەو شارنشینییەی پێی دەگەن.

هـەروەها ئـیبن خەلـدون باسـی لـەوەش کـردووە کـە کۆمەڵگـەی مرۆیـی پێشدەکەوێت و ڕێدەکات هەروەك بوونەوەرێکی زیندوو لە منداڵی / لاوێتـی / چوونەساڵەوە / پیری / مردن، هەروەها ژیانی گـەلان و نەتـەوەکان لـە ڕێـی زەمانەوە گوزەر دەکات بەشێوەی سوڕەکان ئـەوەتا هێشتا کۆمەڵگەیـەکی کۆن کە خەریکە پیر ببێت نزیك ببێتەوە لـە تیاچـوون کەچـی کۆمەڵگەیـەکی نوێ تێکی دەشکێنێ جێی دەگرێتەوەو ڕێرەوەکەی ئـەو دووبـارە دەکاتـەوە کە لە دۆخی دەوارنشینیەوە پێ دەگات پاش ئەوەی بەدۆخی داگیرکاری یان فەتح کردندا گوزەری کردووە و پاشان بەدۆخی شارنشینی کۆتایی پێ دێت .

ئەم دۆخانەش بریتین لەمانە :

١- دۆخی دەوارنشینی:

دەوارنشینی لای ئیبن خەلدون بریتییە لە نیشتەجێ بوون لە پانتاییـەکی زەویداو پشت بەستن بە باران و ئەوەی لێی بەرهەم دێت، یـاخود هەنـدێکیان پەنا دەبەنە بەر بەخێوکردنی ئاژەڵ لەمەڕو مانگاو حوشتر، بژێوی دەوارنشین لە دابینکردنی پێداویستیەکانی وەکو خواردن و پۆشـاك و دەواریـك دا کـورت دەبێتەوە،لەبەرئەوە زبری ژیانی دەوارنشینی پێش خۆشنودی شارستانیەتە، وە دەورانشینی دۆخێکی پێشکەوتووە لەشارسـتانیەت و بگـرە بایەخـدارترو نزیکترە لە هەژاری وچاکەو خۆرسکی و بـوێرترن لـە شارنـشین و حـەزیان لـە متمانە بەخۆبوون و ئازادی و دەست پێشخەرییە لە فتوحاتدا. لێرەشدا خێـل کرۆك و ناوکی دەوارنشینی کۆمەڵایەتییە و کـە تیایـدا دەمێننـەوە یـان کـۆچ دەکەن و هەر لەمیانەیـەوە هاوکـاری یەکـدی دەکـەن،و پەیوەسـتیەك کۆیـان دەکاتـەوە کـە ئـەویش دەمـارگیری و پەیوەسـتی ڕەچـەڵەك و خوێنـە کـە

دڵسۆزی و کۆدەنگی و هاوپەیمانی خێڵەکی بەرهەم دێنێ، لێرەدا توخمە سەرەکیەکانی دەوارنشینی بریتین لەمانە :

هەژاری ← بیابان ← دەرمارگیری ← شکۆمەندی بەبێ زەبوونی ← توانا بەسەر زاڵبووندا .

٢- دۆخی داگیرکاری (فەتح کردن) :

کاتێك کە دەوارنشین بەدەست زیادبوونی دانیشتوان لە ساراکان و تەنگ و چەڵەمەی گوزەرانەوە ناڵاندی، ئیدی داگیرکاری و ناکۆکی لە سارادا سەری هەڵدا، وای لێهات هەر دەستەو گروپێك لە سەردارێکی خێڵەکی و سەرکردەیەك لە جەنگدا کۆببنەوە، بەڕادەیەك کە هێرش بکەنە سەر خێڵەکانی دیکەو هەرچی مەڕو ماڵات و خەرمانیان هەیە تاڵانی بکەن، و دەستیش بەسەر لەوەڕگاو کێڵگەکاندا بگرن، و پیاوەکان کۆیلە و ئافرەتەکانیش دیل و نامۆ بکرێن، و جەنگ داگیرکاریش لە نێوان دەوڵەتە دراوسێکادا زیاتر دەبێت لەگەڵ زێدەبوونی ڕادەی تێکەڵاوبوون و لایەنگیری و پێویست بوون بە هۆو پێداویستیەکانی ژیان و خۆشنودی و دەسەڵات گرتنەدەست و دەسکەوتەکان و پێویستی بۆ گۆڕانی دەوارنشینی بەڕادەیەك کە لە دۆخی دەوارنشینیەوە بچێتە دەرەوە بەرەو شارستانیەت و شارنشینی، کەواتە لێرەدا داگیرکاری بیرتییە لە دۆخێك لە نێوان دەوارنشینی و شارستانیەتدا .

٣- دۆخی شارستانیەت :

لەوانەیە پاڵنەری سیاسی و ئایینی هۆکارێك بێت بۆ بەهێزی خێل تاکو ببێت بە ڕکابەری بەهێزترین دەوڵەت، ودوای بەدەستهێنانی داگیرکاری یاخود

فەتح کردن دەوڵەت دادەمەزرێت و کۆمەڵگەش لە دۆخی دەوارنشینیەوە بەرەو دۆخی شارستانی بوون تێدەپەڕێ، ئەمەی دواییان بریتییە لە هونەراندن لە خۆشگوزەرانی و لێزانی لە کارو فرمان و کارامەیی لە پیشەو بایەخدان بە خواردن و خواردنەوەو جل وبەرگ و ناوماڵ و پێخەف و چێژ لە کاتی هەوەس و ئارەزوودا، و ڕواڵەتە کۆمەڵایەتیەکانی وەکو گزی کردن و دزی و تێکچوونی ڕەوشت و خۆڕوتکردنەوەو شوێن کەوتنی ئارەزووەکان و خۆدزینەوە لەبەرپرسیارێتی و بەڵێن وپەیمانەکان و هونەراندن لەگەڕان بەدوای هەوەسدا لەگەڵ لاوازبوون و بەرزبوونەوەی نرخەکان و پێویستی بوونی زێدەتر بەسامان و دارایی و دەست بڵاوی لە خۆشنودیدا، هاوڕێیی ئەم دۆخەیە.

هەرچی ڕواڵەتە ئابوریەکانە بریتییە لە دامەزراندنی پیشەسازی و کشتوکاڵ و بازرگانی و فرەبوونی ئاوەدانی و کارکردن و شان وشکۆو سامان و سەرهەڵدانی ڕوپامایی کردن بۆ خەڵکانی خاوەن شکۆو سامان و هەنێ جاریش ئەوەی لە ئاستی نزمدایە بەسەر دەکەوێ و ئەوەشی لەسەرەوەدایە نزم دەبێتەوە، هەروەها پاشکەوتوویی باڵ دەکێشێ بەسەر دەوڵەتدا تا لەکۆتاییدا دەگاتە قۆناغی هەرەسهێنان و ڕووخان.

ڕواڵەتە ڕۆشنبیریەکانیش بریتین لە خەریك بوون بە زانستە گوێزراوەکان (العلوم النقلیه) وەکو قورئان و ڕاڤەکردن و فیقهو قسەزانی، و زانستە ژیریەکانی وەکو ئەندازیاری و مۆزیك و لۆژیك و پزیشکی و ژمێریاری و گەردوونناسی، و زانستە سروشتیەکان و مرۆییەکانی وەك زمان و ڕێزمان و ڕەوانبێژی و هی دیکە .

هەرچی ڕواڵەتە سیاسیەکانیشە، ئەوا پادشا سەری دەوڵەتە و سەرەتاش کەس و کارەکەی و تیرەکەی بەدەوریدا کۆدەبنەوە تا بەهۆیەوە دورترین کەسیش لێیەوە لە فەرمانڕەوایی و پۆستە فەرمیەکاندا دەگاتە دەسەڵات و تەفرەیان دەدات وپەنیان پێ دەدات پاشان لایەنگرەکان لەخۆی نزیک دەکاتەوەو ئەوانیش سەرکێشی دەکەن و دەبنە ستەمکار بەو پێیەش دوای لاوازبوونی دەوڵەت باڵ دەکێشن بەسەر خەلافەتدا تائەو ڕادەیەی خەلیفە لادەبەن هەروەکو لە دەوڵەتی عەباسی و پاشان لە دەوڵەتی مەملوکیدا ڕویدا، بەم شێوەیە دەوڵەت یان نەتەوە بەچەند قۆناغێکدا گوزەر دەکات کە بریتین لە :

١- زبری و سەختی لە دەورانشینیدا .

٢- خۆشنودی شارنشینی بوون و خۆشکۆدارکردن و گەندەڵ بوونی تیرە (تاقم و دەستە) .

٣- لەبیرکردنی دەمارگیری و فرەکردنی لایەنگیری .

٤- لاوازی و پیری و تیاچوون پاشان ڕوخان .

دووەم / ڤیکۆ :

جیۆڤانی باتیستا ڤیکۆ لە ناپۆلی ساڵی ١٦٦٨ز هاتۆتە دنیاوە، کەسێکی خاوەن زانست بوو پاش ئەوەی باوکی لە کتێبخانەیەکدا کاری دەکرد، پاشان چووەتە کۆلێژی یەسوعی و زمانە کۆنەکان و فەلسەفە و لاهوت و یاسای خوێندووە، لەساڵی ١٦٩٥ز وەك مامۆستای یاسا کاری کردووە، پاشان گەڕایەوە بۆ شارەکەی و دەستی کرد بە گرنگی دان بە توێژینەوە کلاسیکیەکان و دواتر بووەتە مامۆستای یاسای شارستانی لە زانکۆی ناپۆلی، گرنگترین دانراوەکانیشی بریتییە لە :

" سروشتی هاوبەشی نەتەوەکان" کە ساڵی ١٧٢٥ز بڵاوی کردەوە، تیۆرەکەی ڤیکۆ لە بەدوایەکدا هاتنی سوڕی شارستانیەتەکان پشت چەند ڕاستیەکی بەڵگەنەویست دەبەستێت، ئەویش ئەوەیە کە چاخەکانی مێژوو هەروەکو خاوەن تایبەتمەندی گشتین، ئاواش ڕوونی کردۆتەوە کە چاخە جیاوازەکان تایبەتمەندی هاوبەشیان هەیە، وە هەموو ماوەیەکی مێژوویی لەسەر هەمان هێڵ بەدوای ئەوی تیدا دێت، وە ماوەکانی پاڵەوانێتی بەدوایدا ماوەکانی هزر دێت پاشان سەرهەڵدانی ئەندێشەو پەخشان و شیعرو پیشەسازی و گۆڕان بۆ کشتوکاڵ و، ڕەوشت و ئاشتی یاخود بە پێچەوانەوە، دواتر لەبەریەکهەڵوەشانەوەو پاشان بەربەریەت.

لێرەدا ئەم بزاوتە بازنەییەی کە ڤیکۆ ئاماژەی بۆ دەکات مانای ئەوەنییە کە ڕێڕەوی مێژوو بەدەوری خۆیدا دەسوڕێتەوە، بەڵکو بزاوتێکی پێچاوپێچە (حلزونی) لەبەر ئەوەی مێژوو خودی خۆی دووبارە ناگەڕێنێتەوە بۆ هەمان شێواز، بەڵام بەوێناو شێوەی جیاواز لەڕابردوو دووبارە دەبێتەوە، کەواتە مێژوو لەنوێ بوونەوەی بەردەوامدایە و بەدوایەکداهاتنی سوڕیی تێایدا ڕێ نادات بە پێشبینیکردن، لێرەشدا مێژوو دابەش دەکات بەسەر سێ بەشدا:

بەشی یەکەم/ ڕۆڵی خوداوەندەکان: لەم قۆناغەدا گەلانی نێو نەتەوەیی لەسایەی حکومەتەکانەوە کە یاساکانیان دادەڕشت بەوپێیەی کە ویستێکی خواوەندە لەڕێگەی سروشی پیاوانی ئایینی و سەردارە ئاینیەکانەوە، ژیانیان دەگوزەراند.

بەشــی دووەم/ ڕۆڵــی پاڵەوانــەکان: لێرەشــدا فــەرمانڕەوایی بەدەســتی پاڵەوانـە جەنگاوەرەکانـە و خـوڵکیش باوەڕیـان وایـە کـە ئەمانـە لـە مرۆڤــی ئاسایی باڵاترن، و لەسیستەمی فەرمانڕەواییشدا ئەرستۆکراتیەت باڵا دەبێت، لەم سوڕەشدا سوارچاکێتی و جەنگی خاچ دروشمەکان سەرهەڵدەدات.

بەشــی ســێیەم/ ڕۆڵــی مرۆڤــەکان: لــەم سەردەمەشــدا یەکسان بــوونی مرۆڤەکان دانی پێدانرا، ئەمەش وای کـرد کـە سیـستەمی دیمـوکراتی لـەپاش سیستەمە پادشاییە ستەمکارکان سەرهەڵبدات.

هــەموو گــەلانیش ئــەم ســوڕانەیان بڕیــوەو بــەردەوامیش لــە مێژوویانــدا دەیبڕن، کە لەبەدوا یەکداهاتنی سوڕیدا بەدوای یەکدا دێن و لەکۆتایی سوڕی سێیەمدا پەیوەست دەبێت بەسوڕی یەکەم، کەواتە بزاوتێکی بازنەیی ئـەزەلی بڵندە بۆ هەموو نەتەوەیەك.

ڤیکۆ لە میتۆدە مێژووییەکەیدا باسی لە ڕاڤەی شارستانی مێژوو کردووە، و لەم بارەوە ڤیکۆ ئەوەی دووپات کردۆتەوە کە مێژووی شارستانیانەی مرۆڤ بەسێ قۆناغدا دەگوزەرێت، قۆناغی یەکەم بریتییـە لـە قۆنـاغی خواوەنـدێتی یاخود ڕۆڵی خواوەندەکان کە لەنێویدا کاهینەکان و پیاوانی ئایینی بزوێنەری مێژوون و دەسەڵاتی پیاوانی ئـاینییش ڕژێمـی فەرمانڕەوایـەتی پێـك دێنــێ ، لێرەدا تێبینی دەکـەین کـە فاکتـەری ئـایینی زاڵـە و بزوێنـەری کـۆی بزاوتـە مرۆییەکانە کە دەیبزوێنێ و ئاراستەی دەکات، سەرەڕای جیاکردنەوەی نێوان خواوەنـدەکان لـەلای ڤیکـۆ لەبەرئـەوەی بیروبـاوەڕی بـت پەرسـتی هەیـە و ئایینی ئاسمـانیش هەیـە بـەو پێیـەی فاکتـەری ئـایینین ڤیکـۆی ڕووبـەڕووی گازانـدەی ئەمانـەی دوایـی کردۆتـەوە، لەوانەیـە ڤیکـۆ مێـژوو شارسـتانیەتە

کۆنەکانی وا خوێندبێتەوە بەو پێیەی کە پێشەوای سیاسی لەهەمان کاتداپێشەوای ئایینیش بووە.

بەڵام قۆناغی دووەم کە بریتییە لە قۆناغی پاڵەوانێتی کە تیایدا پاڵەوانەکانی شارەزاو ڕاهاتوو بە شەڕو جەنگەکان و فراوانخوازی کۆمەڵگە بەڕێوەدەبەن، و ڕژێمی فەرمانڕەواییش ئەرستۆکراتییە کە دەستەبژێری بنەماڵە فەرمانڕەواکان کە دامەزراوە سیاسی و سەربازی و ئابوریەکان لەنێو خۆیدا کۆدەکاتەوە فەرمانڕەوایی دەکەن، پێدەچێ ئاماژەیان بۆ سەردەقی بابەتگەلێکی وا کردبێت کە پاڵەوانانێکی لەم جۆرەی تێدا دەرکەوتبێ وەکو ئەسکەندەر و قەیسەرو ئاشورپاشیپال و.. هی دیکە، جەنگ سوارچاکیش لەم قۆناغەدا باڵادەبێت، پاشان قۆناغێکی نوێ کە مرۆڤەکان ڕێنوێنی دەکات بۆ جۆرە میکانیزمێکی شارستانی جیاواز، سەرهەڵدەدات.

لێرەدا قۆناغی سێیەم دێت "مرۆڤایەتی" کە تیایدا ڕژێمی دیموکراتی باڵادەبێت، و بزاوتی کۆمەڵگەش هاوسەنگ دەبێت کە ڕەمەکی خەڵك بە پەیوەندیەکی سنوردار هاوبەشی تێدا دەکەن، و ڕۆڵی پاڵەوان و پێشەوای ئایینی نامێنێ، لەم قۆناغەشدا هزری باو (سەردەم) زاڵ دەبێت بەسەر ژیاندا، و هزری مرۆڤیش پێ دەگات ڕووەو ژیری و زانیاری، و پیشەسازی پێشکەوتوو، هەرچەندە ڤیکۆ مێژووی دابەشکردووە بۆ ئەم فاکتەرانە، بەڵام ئەو دەڵێت کە ئەم سێ قۆناغە قۆناغی سوڕین و خۆیان دووبارە دەکەنەوە، بەڵام نەك بەشێوەی بزاوتێکی داخراوی کلۆمدراو بەڵکو خۆی دووبارە دەکاتەوە بەشێوەیەکی پێچاوپێچی (حلزونی)، سەرەڕای ئەمەش دەڵێت کاتێك کە کۆمەڵگە دەگاتە قۆناغی کۆتایی لە خۆشنودی و کامەرانی و

داهێناناکاری ئەوا کۆمەڵگە هێدی هێدی دەست بە هەڵوەشانەوە دەکات، و سەر لەنویٚ لە قۆناغی یەکەمەوە کۆمەڵگە دەست پیٚ دەکاتەوە هەر لەرۆڵی خواوەندەکان و قۆناغی پاڵەوانێتی و پاشان زانستی و ..هی دیکە.

جگە لەمەش ڤیکۆ نایەویٚ ئەوە بڵێت کە مێژوو خۆی دووبارە دەکاتەوە بەڵکو خودی دیاردەکە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی دیکە بەشێوازی نویٚ نویٚ دەگوازرێتەوە، واتە سوڕە شارستانیەکان بە سیمای جیاوازەوە دووبارە دەبێتەوە، لێرەشدا ڤیکۆ شارستانیەتی بە بوونەوەرێکی زیندوو چواندووە لە لەدایك بوونەوە بۆ لاوێتی و پاشان بۆ مردن.

چەندین ڕەخنەش ڕووبەڕوی تیۆرەکەی ڤیکۆ کراوەتەوە بەوەی کە زیاتر بیردۆزەیەکی وەسفییە لەوەی کە شیکاری بێت، پاشان دیدی بۆ(وەسف) فاکتەری ئایینی زاڵە بەسەریدا، گەر زانیمان ڤیکۆ مێژووی جولەکە، ئەوەی کە لە کتێبی پیرۆزو پەیمانی کۆن (تەورات) دا هاتووە کاری تێکردووە، و وای داناوە کە مێژوو بزاوتی شارستانیەت و داهێنانە و لە بایەخی شارستانیەتی کۆنی وەکو شارستانیەتی میسری و عێراقی کەم کردۆتەوە، لە کاتێکدا ڤیکۆ بزانیٚ یان نەزانیٚ کە جولەکەکان لە ژێر کاریگەری ئەم شارستانیەتانەدا بوون ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە ڤیکۆ پێی وایە کە جولەکەکانیش لەگەڵ شارستانیەتەکانی دیکەدا بت پەرست بوون و لەکاتێکدا سروشی خواییش بەقۆناغێکی پێشکەتوو دادەنیٚ، و باوەڕیشی وابوو کە جولەکە لە پێشترین گەلانی سەرزەوین، ئەمەش هەڵەیەو تێك ناکاتەوە لەگەڵ دیدو تیۆرەکەیدا.

ئەمە لەکاتێکدا کە دکتۆر ئەحمەد مەحمود سوبحی وای دەبێنیٚ کە ئەو ڕەخنانەی ئاراستەی ڤیکۆ دەکرێت ئەوەیە کە ڤیکۆ تەنها لەیەکێك لە

شارستانیەتە نێونەتەوەییەکانەوە وێنەی مێژووی هەڵێنجاوەو، کەرەستەی مێژوویشی لە کتێبی پیرۆزەوە – " کەوەکو زانراویشە لە کتێبی پیرۆزدا مێژوو تەها بەدەوری عیبرانیەکاندا دەخولێتەوە"– وەرگرتووە، ڕەخنەی لە شارستانیەتەکانی وەکو میسری و بابلی و چینی گرتووەو بە لەپێشترین شارستانیەتیان ئەژمار ناکات، بەڵکو ئەوە بەنادروست دەزانێت، و بیروباوەڕەکانیشیان بە گومڕایی و ئاینەکانیشیان بە جادوو و ئەفسانە، هەروەها لە پلەپایەو شکۆیان کەم دەکاتەوە بەهەموو لایەنەکانیانەوە.

لێرەدا ڤیکۆ میتۆدەکەی لە میتۆدی زانایەکی ئەندازیاری دەچێت کە هەموو بەراییەکانی دادەنێ و پاشان بەڵگەنەویستەکانی لێ هەڵدەگوزێت، پاشان ڤیکۆ بۆچونەکانی لە میانەی پشت بەستنی بە (پەیمانی کۆن) لە ڕۆحی زانستیەوە دوورە، هەڵسەنگاندنیشی بۆ شارستانیەتە کۆنەکان دەمارگیری ئایینی ئاڵۆزو گوماناوی دەکات، خۆگەر بێت و چیرۆکەکانی پەیمانی کۆن ڕووبەڕووی ڕەخنەی مێژوویی بکرێتەوە وەکو ئەوەی لە چەرخی ڕۆشنگەری ڕوویدا ئەوە مانای هەرەسهێنانی بیرۆکە بنەڕەتیەکانە لە فەلسفەی ڤیکۆدا .

سێیەم/ شپینگلەر :

شپینگلەر (١٨٨٠–١٩٣٦ز) لەشاری بلاکنبێرگ لەدایك بووەو لە زانکۆی بەرلین خوێندوویەتی، پاشان لەمیونیخساڵچی ١٩٠٤ دکتۆرای بەدەست هێناوەو چەند کتێبێکی داناوەو بڵاوی کردۆتەوە، لەگرنگترینیان "هەڵوەشانەوەی ڕۆژئاوا"کە لەماوەی جەنگی جیهانی یەکەمدا نووسیویەتی و بەشی یەکەمی لەساڵی ١٩٢٠ز لێ دەرچووەو بەشی دووەمیشی لەساڵی

١٩٢٢ز، کە دەروازەی سۆشیالی نیشتیمانی لە ئەڵمانیا دادەنرێت و پێشبینی چارەنووسی شارستانیەتی ڕۆژئاوای کردووە.

هەروەها شپینگلەر چەند کتێبێکی دیکەی داناوە لەبارەی بنەمای نوێ ی رایخی ئەڵمانی، و مرۆڤ و پیشەسازی تەکنیکی و تەمەنی شارستانیەتی ئەمریکی و، وتوویەتی هەر سەردەمێك کە خواوەندەکان تیایدا بالآبن و ئاراستە دژە ئاینیەکان بەسەریدا زاڵ بن ئەوە سەردەم و چەرخی ڕوخان و لێك هەڵوەشانەوەیە.

دەشێ ئەوەی کە زۆر گرینگ بێت لە تیۆرەکەی شپینگلەردا ئەوە بێت کە هەموو شارستانیەتێك کەسایەتی و تایبەتمەندی خۆی هەیە و هەر شارستانیەتێك بەو شەقل و بنەما گرنگەی کەهەیەتی ناوزەد دەکرێت، و کەسایەتیەکەی بەردەوام شوێنکەوتەیەتی بەڕادەیەك کە وەکو بوونەوەرێکی زیندوو وایە لە لەدایك بوون و گەشەکردن و بەساڵاچوون و نەمان و مردن، لێرەدا شپینگلەر ژیانی هەموو شارستانیەتێکی بە بەدوایەکدا هاتنی چوار وەرزەکەی ساڵ چواندووە کەبریتین لە:

– بەهار، کە بریتییە لەملوەی پاڵەوانێتی کە لە ئەفسانەکان و هەڵبەستە ئەندێشەییەکاندایە.

– هاوین، بیتییە لە ماوەی دەرکەوتنی سەرکردە سمرپیوو تەماعگیرەکان و سەرهەڵدانی پەرەگرتنی دەوڵەتە شارەکان و قۆناغی پێگەیشتنی تەواوەتی لە ڕۆشنبیریدا لەگەڵ سەرهەڵدانی سەرەتاکانی چوونە ساڵەوەو لە کۆتاییشدا شەکەتی لە خاوەنداریدا کە فەلسەفە بە " سەردەمی ڕۆشنگەری" ناوی دەنێت.

– زستان، لێرەشدا شارستانیەت ڕۆحی داهێنانکاری لەدەست دەدات و دەبێتە تەنها شارێك كە زانست بەسەر پیشەسازیدا جێبەجێ دەکات.وە کاتێکیش دوو شارستانیەت بەیەك دەگەن ویەکێکیان لەوی دیکەیان بەهێزترە، بەڵام ئەوی دیکەیان مەزنترە بە داهێنانکاری و ڕەسەنایەتی پتر، یان بەلای کەمەوە یەکسانە لەگەڵیدا ئیدی شارستانیەتە شکست خواردووەکە ناچار دەبێت لەڕواڵەتدا خۆی بگونجێنێت لەگەڵ زاڵبووەکەدا، لەبەر ئەوەی ناتوانێت ڕێ بکات و گوزارشت لەسروشتی پوختی خۆی بکات، لێرەدا ئەوانەی کە لە دوورەوە دەڕوانن وا گومان دەبەن کە ئیدی شارستانیەتە شکست خواردووەکە بزر دەبێ و نامێنێ، لەکاتێکدا کە ئەو بە پەنهانی لە پشت ئەو توێکڵە دەرەکییەی کە بەسەریدا سەپێنراوە ماوەتەوە، لێرەشدا شپینگلەر ئەم بارە بە پێکهاتنی درۆزنانەی شارستانیەت ناو دەبات، جگە لەمەش بارێکی دیکەش هەیە، ئەویش کاتێك کە شارستانیەتێکی ڕەسەن و زۆر بەهێز لە ئافراندن و داهێنانکاریدا دەگات بە شارستانیەتێك کە هێشتا لە قۆناغی سەرەتاییدایە وەکو هیندییە سوورەکان و شارستانیەتی مەکسیکی کە هزرو شارستانیەتی نوێ ی ڕۆژئاوا لەناوی برد.

هەروەها دەڵێت کە شارستانیەتی ئەورووپی قۆناغی ئافراندن و داهێنانکاری تێپەڕاندووەو بەرەو قۆناغی شارو سەرەرای گۆرانی فەلسەفە بۆ لایەنێکی زانستی گوزارشتکەر لەشار لە لەسەدەی هەژدە لەئەورووپا و بەمەش پیرێتی لێ ی دیاری داوەو گوزارشتی لە توندترین نائارامی لە ڕۆمانتیکیدا کردووە.

بەم شێوەیە شپینگلەری نووسەرو فەیلەسوفی ئەڵمانی ئەوەی لە ئەورووپا ڕوویدا لە کاولکاری لە جەنگی جیهانی یەکەمدا کاری تێکردبوو، و وای لێکرد بکەوێتە تێڕامان و توێژینەوەی مێژوو وەك کۆششێك بۆ دۆزینەوەی یاساکان و دانایی و پەندەکان بۆ ڕێ گرتن لەم کارەساتانە، بەڵام بابەتەکانی لەبارەی ڕووخانی شارستانیەتەوە نەخستە ڕوو، تێیدا تەنها پێشبینی ڕووخانی ڕۆژئاواو لەبەریەکهەڵوەشانەوەی شارستانیەتی ڕۆژئاوای کرد، شپینگلەر پلانەکەی یاخود تیۆرەکەی لەسەر ئەو بنەمایە داناوە کە شارستانیەت وەکو بوونەوەرێکی زیندووە واتە تێڕوانینی بۆ شارستانیەت تێڕوانینێکی ژینەگەیی بایەلۆژیانەیە، و لەم ڕووەوە خەڵکانێکی زۆرڕەخنەیان ئاراستەی کردووە بەوەی کە مرۆڤ بەدیهاتوویەکی موتەکامیلە و لەسروشت باشترە کە مرۆڤ هەڵدەستێ بە گۆڕینی، و ناکرێ لێکچوواندن لە نێوان مرۆڤی خاوەن هزرو دانایی و هۆش لەگەڵ سروشتدا بکرێت، شپینگلەر ئەمەی وا بەرپەرچ دایەوە بەوەی کە شارستانیەتەکان وەکو مرۆڤەکان، لەدایك دەبن و پێدەگەن پاشان دەمرن لە پاش قۆناغی لاوێتی و پیریی، لەم ڕووەوەش چواندوویەتی بە چوار وەرزەکە، بەهار (لەدایك بوون)، هاوین (بەهێزی)، پایز (پێگەیشتن)، زستان (سڕی و بێ هۆشی) واتە کۆتایی و مردن.

شپینگلەر پێ داگیری لەسەر وتەیەکی بەناوبانگ دەکات ئەویش (یەکێتی چارەنووس)ە واتە ئەمە بەبۆچوونی ئەو دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەموو گەلێك لەگەلان داب ونەریت و ویستی تایبەت بە خۆی هەیە کە لە کەڵەکەبوونێکی ماوەیی دوورو درێژەوە هاتووە، بۆیە هەموو گەلێك ڕواڵەتێکی گشتی هەیە کە پێی دەناسرێتەوە، کە بەشێوەیەکی بۆماوەیی لە نێو نەوەکانیدا دەمێنێتەوە بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار .

هاوکات ئەو گەلانەی کە سیفەتێکی دیاریکراویان هەیە بەردەوام پارێزگاری لێ دەکەن لەگەڵ تێپەڕینی مەترسیەکاندا، ئەوانە کارلێك دەکەن و لەوانی دیکە شت وەرناگرن، بەڵکو داهێنانکاری دەکەن و ئەو داهێنانەش لە نەتەوەکانی دیکەوە بۆی نەهاتووە بەڵکو گەل خۆی دای دەهێنێ.

شپینگلەر ئەوەی دووپات کردەوە کە گەلان یان گەل لەنێو بابەتی پێکهاتنی شارستانیانەی درۆزن و نابووتدا داهێنانی هەیە، لێرەشدا شپینگلەر مەبەستی ئەوەیە کاتێك شارستانیەتێك زاڵ دەبێت بەسەر شارستانیەتێکی دیکەدا، ئەوا شارستانیەتی زاڵ خۆی هەژموون دەکات بەسەر شارستانیەتی شکستخواردوودا، و گوێڕایەڵی بۆ هزری زاڵبوو دەست پێ دەکات، لێرەشدا مەبەستی لەوەیە کە زاڵبوو خاوەنی شارستانیەتێکی بەهێزترە، و بۆچوونەکانی بۆ خەڵکی دەخاتە ڕوو، سەرباری ئەوەی کە زاڵبووە بەلام ئەوەی پێکی دێنێ لەو توێکڵە دەچێت کە دەوری شارستانیەتە شکستخواردووەکەدایە.

دکتۆر ئەحمەد مەحمود سوبحی تێبینی ئەوەی کردووە کە ئەو ڕەخنانەی کە ڕووبەڕووی شپینگلەر کراوەتەوە لەسەر چەند بنەمایەك دامەزراوە کە بریتییە لەوەی کە شارستانیەتی ڕۆژئاوایی بەبنەمای پێشکەوتنی شارستانیەتی مرۆڤایەتی ئەژمار کردووە، و کاتێکیش ڕۆژئاوا دەڕوخێت واتە جیهان و شارستانیەتی جیهانییش دەڕوخێت کە بێگومان ئەمەش هەڵەیە.

هەروەها بابەتی کارلێککردنی لەگەڵ گەلاندا وەلاناوە، و پێی وایە کە شارستانیەت لەگەڵ هەموو کارەساتەکاندا بە خوودی خۆی داهێنان دەکات، کە ئەمەش هەڵەیە چونکە گەلان لەگەڵ یەکتردا هاوکاری دەکەن، و گۆشەگیر

نابن بەسەر خۆیاندا، هەندێکیش پێیان وایە کە شپینگلەر بەمە ڕێ ی خشکردووە بۆ دروست بوونی نازیزم و فاشیزم، هەروەها گەلی ئەڵمانیشی بەیەکەیەکی تایبەت داناوە کە داهێنانی کردووەو پێش گەلانی دیکە کەوتووە، و باوەڕی وابوو کە ستەمکاری ڕۆژئاواو لەبەریەکهەڵوەشانەوەی هاوکاتە لەگەڵ باڵابوونی فاکتەری مادیی بەسەر فاکتەری ڕۆحیدا، وە زانست و خواوەند بە بیروڕای ئەو ڕێگرن لەبەردەم ونجڕکردنی یەکێتی ڕۆحی مرۆڤەکان، لێرەشدا شپینگلەر دەیەوێ بڵێت کە خواوەند تەنها ڕێنوێن بووە بۆ کاولکاری، لەلایەکی دیکەوە شپینگلەر لایەنێکی وەکو کاولکاری ئەورووپی کە لەئەنجامی ململانێی چیانیەتی و ئابووری و داگیرکاری هاتە ئاراوە لەبیرکردووە، چەنکە دەوڵەتە ئەورووپیەکان لە پێناو ڕکابەری و دەست گرتن بەسەر گەلانی تردا جەنگاون، وە بۆ ئەو شیاوتر بوو کە دیاردەی داگیرکاری شی بکاتەوە لەجیاتی ڕووخانی شارستانیەتی ڕۆژئاوایی .

پاشان شپینگلەر هەوڵی داوە شارستانیەت وا بنوێنێ کە بوونەوەرێکی زیندووەو ڕاڤەی ڕەوتی مێژووی ڕاڤەیەکی بایەلۆژیانە کردووە، و جگە لەمەش بۆچوونەکانی نابن بە شیکارێکی ژیرانەی زانستی یاخود بڕیارە باڵاکان، و کە بە بۆچوونی ئەو ئەمە میتۆدێکی زانستییە، و توێژینەوەشی بۆ مێژوو بەوە جیادەکرێتەوە کە مۆرکێکی شیعریی هەیەو بڕیارەکانیشی پوخت و گشتگیرن.

چوارەم/ تۆینبی :

مێژوونووسی ناسراوی ئینگلیزی ئارنۆڵد تۆینبی (١٨٨٩-١٩٧٦)، کە یۆنانی و لاتینی خوێندووەو، چەند کتێبێکی داناوە کە گرنگترینیان "

توێژینــەوە لــە مێــژوو" کــە کــە لــەدوو تــوێیی دە بەرگــدا داینــاوە،و "شارســتانییەتی هێلینــی" و " گێڕانــەوەکانی شارســتانییەت" و " جــەنگ و شارستانییەت" و " ئەمریکاو شۆرشی جیهانیی" و "شۆرشی پیشەسازی" و زانست و عەرەب " .

تیۆرەکەی تۆینبی بەیەکێك لە گرنگترین تیۆرەکانی فەلسەفەی مێژوو هەژمار دەکرێت، لەبەر ئەوەی تۆینبی خۆی مێژوونووسێکی هاوچەرخەو لەژیانی خۆیدا کێشە جیهانییەکانی بینیوە، و بەدرێژایی ماوەی نیو سەدە سەرقاڵی توێژینەوەی شارستانیەتەکان بووە، و لەم ڕووەوە لە هاتووچۆو گەشتەکانیدا لە گەڕاندا بووە، و هەستاوە بە هەڵسەنگاندنی سەرجەم شارســتانیەتەکان بــەبێ چــاکتر زانیینــی شارســتانییەتی رۆژئــاوایی، و لەتوێژینــەوە مێژووییەکەیــشیدا نەتەوەپەرستی وەلاناوە، و لــە تیــۆری " بەرەنگاری و وەڵامدانەوە" هەر ئەمە هاتووە. کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە فاکتەری ژینگە بە تەنیا نابێتە فاکتەرێکی ئەرێنی لە بێدارکردنەوەی ڕەگەزی مرۆڤایــەتی و شارســتانیەتەکانیش دەرئــەنجامی نــەژادی ڕەگــەزی یــان لــە دەرئــــەنجامی فاکتــــەرە جوگرافییەکانــــەوە ســــەرهەڵنادەن. بــــەڵکو شارستانیەتەکان لە زەمینە ڕوتەنییەکاندا سەریان هەڵداوە، لەبەر ئەوە هەل و مەرجە سروشتییە دژوارەکانە کە ئەزنەك بەمرۆڤ دەدەن بەزەو شارستانی بوون، هەل و مەرجە دژوارەکانیش لە ژینگە سروشتی و هەل و مەرجە مرۆییەکانــدا خــۆی دەنــوێنێ کــە هــەردووکیان دوو بــەرەنگارین کــە مــرۆڤ دەوروژێنن، وە بەرەنگاری کردنی نێوەندی مرۆیــی کــە لــەهێرش و پــەلاماری

دەرەکی لە دەوڵەتێکی دراوسێ یان گروپێکدا خۆی دەنوێنێ، دواتر ئەم پەلامارە داگیرکاری لێ پەیدا دەبێ کە دەبێتە هاندەر بۆ سەرهەڵدانی شارستانیەت، وەڵامدانەوەش لە میانەی وەدەرنانی داگیرکەرو داگیرکەران و خۆ دەربازکردن لە هێزی فشار هێن و تۆڵەسەندنەوە لێیان و سزادانیان دەبێت .

لێرەدا پرسیارێك دەخەینە ڕوو ئایا بۆ هەموو بەرەنگارییەك وەڵامدانەوە هەیە؟

لە ڕاستیدا سێ جۆر یاخود شێوە لە پەیوەندی وەڵامدانەوە بە بەرەنگارییەوە هەیە، یەکەم کەم خایاندنی بەرەنگاری لایەنی بەرامبەر وا لێ دەکات کە بەتەواوی دەستەوسان بێت لە وەڵامدانەوەیەکی سەرکەوتووانە، و دووەمیش یان ئەوەتا بەرەنگارییەکە ئەوەندە توندو بەهێزە کە ڕۆحیلایەنی بەرامبەر تێك دەشکێنێ، سێیەمیشیان ئەوەیە کە بەرەنگارییەکە دەگاتە ئاستێکی شیاو و لەبار کە ووزەو توانا داهێنانکارییەکان دەوروژێنێت کە ئەمەش تەنها وەڵامدانەوەی سەرکەوتووە. کەواتە ئەی بۆچی شارستانییەت دەڕوخێ یاخو هەرەس دەهێنێ هەر وەك تۆینبی دەپرسێت؟

وەڵامەکەی ئەوەیە کە کەمینەی فەرمانڕەوا ووزەو توانا داهێنانکارییەکان لەدەست دەدەن، هەروەها دەڵێت هەرەس هێنانی ئەو کۆمەڵگەیە بەم شێوەیە دەبێت:

١- کەمینەیەکی خۆسەپێن کە توانای داهێنانی نەماوە ئیدی بەزەبری هێزو زۆرداری فەرمانڕەوایی دەکات.

٢- پرۆلیتاریایەکی ناوەخۆ کە زەبوون و یاخییە لە چاوەڕێ ی هەلێکدایە لەپێناو شۆرش کردن .

٣- پرۆلیتاریایەکی دەرەکی کە لە کۆمەڵگە جودا بووەتەوەو بەرهەڵستی تێکەڵبوونی دەکات، و چاوەڕێ ی هەلێکە بۆ داگیرکاری.

تیۆری " بەرەنگاری و وەڵامدانەوە" پشت بە بەردەوامی بەرەنگاری و دووبارەبوونەوەی لەسەر شارستانیەتێك لە شارستانیەتەکان دەبەستێت، کە بەداگیرکارییەکی قوڵ و درێژ خایەنی ئەو شارستانیەتە کۆتایی دێت گەر بێت و سەرکەوتوو نەبێت لە هێنانە ئارای وەڵامەکان کە دەیخاتە ڕوو لەهەمبەر ئەو شارستانیەتانە. بەلام گەر بێت و ئەو شارستانیەتانە لە توانایاندا بێت کە وەڵامی ئەو بەرەنگاریانە بدەنەوە ئەوا شارستانییەت بەرەو پێشەوە دەڕوات بە شێوەیەکی شارستانی، هەروەها تۆینبی پێداگیری لەسەر فاکتەرێکی بنەڕەتی لە هەرەسهێنانی شارستانیەتەکاندا دەکاتەوە کە بریتییە لە فاکتەری دابەشبوون یاخود کەرت بوون کە لە جەستەی کۆمەڵگەدا ڕوودەدات، لێرەشدا دوو جۆر لە دابەشبوون هەیە، دابەشبوونی ستوونی کە لە نێوان ئەو گروپە مرۆییانەدایە کە لە ڕووی جوگرافییەوە ڕێك و گونجاون، دابەشبوونی ئاسۆیی کە لە نێوان ئەو کۆمەڵگانەدا دەبێت کە لەڕووی جوگرافییەوە ئاوێتەبوون ، لەهەمان کاتیشدا گۆشەگیرو لێکدابڕاوون لەڕووی جوگرافییەوە.

تـۆینبی وای دەبێنـێ کـە دابەشـبوونی سـتوونی ڕێ خۆشـکەرە بـۆ هەرەسـهێنانی شارسـتانییەت، کـە مەبەسـت لێ ی ئـەو تـەنگ و چـەڵەمە گەورانەیـە کـە کۆمـەڵگاکان بەخۆیانـەوە بینیویانـە کـە بـە هەڵوەشـانەوەی کۆمەڵگەو شارستانیەتەکەی بە کۆتا گەیووە.

هەروەها دابەشبوونە ئاسۆییەکانی وەکو شارستانییەتی هێلینیی کە لەم ڕووەوە هـەل و مـەرجی کـەرتبوونی جەسـتەی کۆمەڵگـە ڕوودەدات، و بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی دنیایی و ڕژمێکی ئایینی توندو تیژ کۆتایی دێت، لەگەڵ بوونی دەرهاویشتە بەربەریەکان لە جەستەی کۆمەڵگەدا هـەروەکو لـە هەرەسهێنانی شارستانیەتە کۆنەکندا ڕوویدا.

بیرمەنـدی عێـراقیش " محێـدین ئیـسماعیل" لـە کتێبەکەیدا "تـۆینبی و میتـۆدی مێـژوو فەلـسەفەی مێـژوو" دەڵێـت: تـۆینبی کاریگـەر بـووە بـە فەیلەسوفی ئەڵمانی شپینگلەر، بەڵام جیاوازی هەبووە لەگەڵیدا لەبەر ئەوەی تـۆینبی لـە بیـست و یـەک شارسـتانییەتی جیهـانی* کۆڵیوەتـەوە لێکۆڵینەوەیـەکی بەراوردکاریانـەی شـیاکارییانە، هەوڵیـشی داوە کـە چـەند یاسایەك هەڵێنجێنێ بۆ ڕێکخستن و ڕێککردنی بزاوتی مێژوویی کە لە دووتوێی چەند بەشێکی کتێبەکەیدا " تویژینەوە لە مێژوودا" کۆی کردەوەو دەیویست لە بۆچوونەکانیدا ئەوە ڕەت بکاتەوە کە ژینگە بەتـەنیا کاریگـەری هەیـە لـە سەرهەڵدانی گەلان و ڕوخانیان و هـەموو گـەلێکیش شـێوازێکی تایبەتمەنـدی خۆی هەیە، بەلام بۆچی ئەو شارستانیەتەی کە پێکی دەهێنێ دەڕوخێت؟

ئەمەش تۆینبی هاندا کە توێژینەوەیەکی قوڵی مێژوو بکات بە پێچەوانەی شپینگلەرو ڤیکۆ، و پشتگیری لە تیۆری بایەلۆژی نەدەکرد، و ئەوەی ورووژاند کە شارستانیەت سەرهەڵدەدات و پێش دەکەوێت پاشان دەڕوخێت لە ئەنجامی بەرەنگارییەکاندا، و دەری خست کە ژینگەی دژوار پاڵنەرە بۆ بنیات نانی شارستانیەت بە پێچەوانەی شپینگلەرو ڤیکۆ، بەمەش تیۆرێکی بۆ ڕاڤەکردنی شارستانیەتەکان دۆزیەوە کە بە تیۆری " بەرەنگاری و وەڵامدانەوە" ناوزەدکرا، و پێی وابوو کە شارستانیەت دادەمەزرێ و گەشە دەکات بەهۆی دەرکەوتنی شارستانییەتی گەلێك کە پێی ڕووبەرووی گەلێکی دیکە دەبێتەوە جا سەرکەتوو بێت یان شکستخواردوو.

لەم بارەوە تۆینبی لە بیست و یەك شارستانییەتی تۆژیوەتەوەو ئەوەی دوویات کردۆتەوە کە ئەو شارستانیەتانەی کە ماونەتەوە تەنها بریتین لە پێنج شارستانیەت** و ئەوانی دیکە لەناو چوون، و هۆکاری ئەمەش واتە سەرهەڵدان و ڕووخانی شارستانیەتەکان بۆ چەند فاکتەرێك دەگەڕێتەوە، لەم ڕووەوە باوەڕی وایە کە سەرهەڵدانی شارستانیەت ناگەڕێتەوە بۆ ژینگە بەڵکو چەند فاکتەرێك هەن بۆ بنیاتنانی شارستانیەت لەوانە فاکتەری ئایینی، ئەمەش بە گوێرەی ئەو بەرەنگارییەی کە ڕووبەڕووی شارستانیەتەکە دەبێتەوە، زۆر جاریش شارستانیەتەکان لە ناوچە بیابانەکاندا سەریان هەڵداوە نەك لە ڕۆخی ڕوبارەکاندا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ شێوەی ئەو بەرەنگارییەی کە شارستانییەتەکە ڕووبەڕووی دەبێتەوە،گەر بێتو

بەرەنگاریەکــە بــەهێز بێـت و وەڵامدانـــەوەی لێ دروســت نــەبێت ئــەوا شارستانیەتەکە لەناو دەچێ، وە ئەگەر بەرەنگارییەکە هاوسەنگ بوو لەگـەڵ وەلامدانەوەکەدا ئەوا شارسـتانیەتەکە دەمێنێتـەوەو لەشـوێنی خۆیـدا نـۆرە دەکات، بـەلام گـەر بێتـو بەرەنگارییەکـە بەشـێوەیەك هـات کـە ووزەو توانـا داهێنانکاریەکانی هاندا لە لای گەلێك ئەوا ئـەوەی ڕوودەدات لـە وەڵامدانـەوە پێی دەوترێ وەڵامدانەوەی سەرکەوتوو.

لەلایـەکی تـرەوە هۆکارەکـانی ڕووخـانی شارسـتانییەت دەگەڕێتـەوە بـۆ چەند فاکتەرێك، یەکەم کەم وکورتی و لاوازی لە توانـاو ووزەی دەسـتەبژێری دیاریکراو لە فەیلەسوفان و زانایان و سیاسەتمەداران، ئـەو وای دەبینـێ کـە دەستەبژێر لە بنیاتنانی شارستانیەتدا لە سەرەتادا ووزەیەکی داهێنانکارییـە بـەڵام دواتـر توانـای داهێنـانی نـامێنێ، و دوای ئـەوە لەبەرچـاوی جـەماوەدا زەبوون دەبن لە بەخشینی داهێنانکاریی نوێ بۆ گەل و لەم بارەشدا کەمینە دەگاتە ئاستی نەزۆکی و ئیـدی بـەرەنگاریی بـۆ دێـت، ئەمـەش یـان لەلایـەن داگیرکـەرێکی بیـانی کـە دەسـت بەسـەر شارسـتانیەتەکەدا دەگرێـت و دەیڕوخێنێ، یاخود گـەل هـەل بەدەسـت دێنـێ بـۆ ڕووخانـدنی ئـەم کەمینـە نەزۆکەیە، یان فەرمانبەرداری کـردن لەمەبەسـتەکانی پرۆلیتاریـا*** کـە دوو جۆرە، یەکەم ناوەخۆیی کە بریتییە لەگـەل، ئـەوی تریـشیان دەرەکییـە کـە بریتییە لەچەند توێژو چینێکی کۆمەڵایەتی کە لەشەقڵ و ڕوخـساری سیاسـی وڵاتەکەیان جودا بوونەتەوە، و کەسێك یاخود چەند کەسێك لێیان پرۆلیتاریـا

ئاراستە دەکەن بۆ داگیرکردنی شارستانیەتێکی ار، لێرەدا ئەمەش هاوشێوەی ئەو بابەتانەیە کە ئیبن خەلدون باسی کردوون.

هۆکاری دووەمیش بریتییە لە ڕوخانی شارستانییەت لەو کاتەی کە خودی ئەو شارستانیەتە هەر لە سەرهەڵدانییەوە هەڵگری تۆوی ڕوخاندنییەتی، بەڕای تۆینبی ئەم قۆناغە سەرەتای لاوازبوونی ئەو شارستانیەتەیە، و پێی وایە کە دەستەبژێری فەرمانڕەوا گەل بەرەو فتوحات و پێکهێنانی ئیمپراتۆریەتەکان دەبات لەپێناو خۆ دەربازکردن لەو کێشانەی ڕووی لێ کردووە، وە هەموو ئیمپراتۆریەتێکیش هەر لەسەرەتاوە تۆوی ڕوخانی هەڵگرتووە واتا قۆناغی ئیمپراتۆریەت قۆناغی دەستپێکی ڕوخان و لێکهەڵوەشانەوەیەتی، و ئاماژە بەوەش دەکات کە پێکهاتنی ئیمپراتۆریەتەکان لە کەمینەکان ڕێ کردنە بۆ جەنگ و شۆڕشەکان و یاخی بوونەکان، ئەمەش دەبێتە مایەی لاوازی و ڕوخان، وەکو ئیمپراتۆریەتی ئاشوری و ئیمپراتۆربەتی ڕۆمانی.

هۆکاری سێیەمیش کە تۆینبی باسی کردووە بریتییە لە فاکتەری ڕۆحی و ئایینی، چونکە گەر شارستانیەتێك بیەوێت خۆی لە ڕووخان و تیاچوون بپارێزێت ئەوا لەسەریەتی کە وەڵامدانەوەیەکی سەرکەوتووانە لە بەرامبەر ئەو بەرەنگارییەدا بهێنێتەدی، ئەم فاکتەرەش کاتێك پشتی پێ دەبەسترێ کە بەهێزی و یەکانگیریی بێنێتە ئاراوە، لەم بارەشدا وەڵامدانەوەکە بەردەوام

دەمێنێتەوە، واتە دەست گرتن بەبەها ڕۆحییەکان وا لەشارستانییەت دەکات یەکانگیر بێت.

فاکتەری چوارەمیش بریتییە لە ئامادەگی ئەو هەولانەی کە هەندێك لە شارستانییەتەکان لەپێناو وەلامدانەوەیەکی سەرکەوتوودا یاخود بۆ هەڵنان و خۆپارێزی لەبەرامبەر بەرەنگارییدا پێی هەڵدەستن، بۆ ئەمەش دوو ڕێگە هەڵدەبژێرێت، یەکەمیان پاشگەزبوونەوەو گەڕانەوەیە بەرەو ڕابردوو، دووەمیشیان ڕووکردن بەرەو داهاتوو، و ئەم کارەش بە گرتنەبەری وەلامدانەوەیەکی سەرکەوتوو دەبێت کە کەسێکی بلیمەت و داهێنەر و دڵسۆزی کۆمەڵگە ڕێبەری بکات.

پێنجەم/ عەلی وەردی :

لەکۆتایی ئەم بابەتەی فەلسەفەی مێژوودا پێویستە هەڵوەستەیەك لەسەر کۆمەڵناسی عەرەبی ناودار و هاوچەرخ دکتۆر عەلی وەردی بکەم، کە بەتایبەتی لە " کۆمەڵگەی عێراقی تۆژیوەتەوە" و گریمانەکانی کە خستوونیەتە ڕوو تا ڕادەیەکی زۆر هاوشێوەیە لەگەڵ ئەوەندەی کە توانراوە بخرێتە ڕوو لەسەر کۆمەڵگەی عەرەبی لەهەموو هزرە عەرەبییەکاندا، لەم ڕووەوە وەردی بەڕۆحێکی ڕەخنەگرانەوە بڕیارەکانی بوێرانە خستووەتە ڕوو لەدەست نیشانکردنی پێکهاتەی کۆمەڵگەو خستنەڕووی میراتی شارستانی، و لە ڕواڵەت و نەخۆشییە کۆمەلایەتییەکانی تۆژیوەتەوەو بە "ڕەخنەگرێکی ڕۆشنبیر" دەناسرێت، لەم بارەوە ئامارە بۆ ئەوەدەکات کە پاش ئەوەی

کۆمەڵناسی خوێندووە زۆر کاریگەر بووە بە ئیبن خەلدون کە بەدامەزرێنەری ڕاستیی کۆمەڵناسی دادەنرێت، و هەستی بەلێپرسراوی بەرامبەر بە تیۆرەکەی ئیبن خەلدون کردووەو، تەوەری بیرۆکەکەیشی بریتییە لە ململانێ لەنێوان دەوارنشینیی و شارستانییەتدا کە لەهیچ کۆمەڵگەیەکدا بەئەندازەی کۆمەڵگەی عەرەبی دەرنەکەوتووە، لێرەدا وەردی ڕەخنە لە هەندێك لە بەها خێڵەکییە عەرەبییەکان دەگرێ، کە لەڕیشەی دەوارنشینییەوە دێت و دەبنە باو، هەر وەك ئیبن خەلدون ڕوونی کردووەتەوە و هەروەها ڕێ کردن لە ڕێگەی شارستانیەتی نوێوە وا دەخوازێت ئەم پاشماوانە کە ڕێ گرن لە پێشکەوتندا کۆتاییان پێ بهێنرێت.

وەردی پێی وایە کە شارستانیەت لەسەر بنەمای دەسەڵاتی ناوەندی بەهێز کە توانای پاراستنی گیانی خەڵکی هەبێت دادەمەزرێ، و کاتێکیش شکست دێنێ لە بەدی هێنانی ئەم ئامانجەدا ئەوا خەڵکی ڕوودەکەنە بەها خێڵەکیەکان لە پێناو پاراستنی خۆیان و سامانیان، هەر وەك ئەمەش لەدوای ڕووخانی بەغدا لەسەردەمی دەوڵەتی عەبباسی (٦٥٦ك/١٢٥٨ز) ڕوویدا، و وەردی پێی وایە کە هزری مرۆڤایەتی بەدرێژایی مێژووی خۆی بە سێ قۆناغدا گوزەری کردووە، قۆناغی ناژیریی، قۆناغی ژیریی، و قۆناغی زانستی. و دەڵێ ئەو شۆڕشە هزرییەی کە گریکەکان پێی هەستان سەرەتای قۆتاغی ژیرێتییە لە مێژووی مرۆڤایەتییدا، و خەڵکانی پێش ئەوان لە قۆناغی ناژیرییدا ژیاون و ئەفسانەکان و شتە پڕوپوچەکان و نادیارەکان لە نێویاندا باوو بووە، پاشان

فەیلەسوفەکانی گریکی دەرکەوتن بە شۆرشەکەیانەوە کە تیایدا بانگەشەیان بۆ پشت بەستن بە ژیری و لۆژیك دەکرد، کە لە نێو گەلە جیاوازەکاندا دەستەبژێرێك لە بیرمەندەکان ئەمەیان پەیڕەویی کرد، و شۆرشی گریکەکان لەسەر بنەمای متمانەی ڕەها بە ژیری و پشت بەستن پێی ی لە لێکۆڵینەوەو وتوووێـژدا سەری هەڵداوە، و ئەم شۆرشە لە قۆناغی زانستیدا کە شارستانیەتی نوێ هێناویەتە ئاراوە شۆرشە بەسەر قۆناغی ژیرێتی پێشتر هەر وەك چۆن قۆناغی ژیریی شۆرش بوو بەسەر قۆتاغی ناژیرییدا، لەبەر ئەوە هەموو قۆناغێك لە کات و ساتی خۆیدا رۆڵ و بایەخی خۆی هەیە، بۆیە زۆرێك لە زانست خوازان کاتێك لەسەر شێوازی ژیریی بیردەکەنەوە وا خۆیان لەقەڵەم دەدەن کە زانستیانەن.

وەردی لە کۆتایی تیۆرەکەیدا لەسەر " ژیریی مرۆیی" دەڵێ: ئێمە ئەمڕۆ لە قۆناغی زانستییدا دەژین و ئیدی سەردەم لە قۆناغی نا ژیریی پێش خۆی تێپەڕیوەو لەسەرمان پێویستە کە لەمە تێ بگەین بەر لەوەی کار لەکار بترازێ.

---

* کە بریتین لە : شارستانیەتی میسری – سۆمەری– بابلی– ئاشوری – حیسی– سریانی– مەینەوی– هێلینی– ئێرانی– عەرەبی– هیندۆکی– بوزی هیندی– چینی– ڕۆژهەڵاتی دوور (کۆری – یابانی)– ئەندیانی– یۆنانیفی–

مابانی- مەکسیکی- ئەرسەدۆکسی بێزەنتی- ئەرسەدۆکسی ڕوسی- شارستانیەتی رۆژئاوایی .

** ئەم پێنج شارستانیەتەش بریتین لە : ١- شارستانییەتی مەسیحی رۆژئاوایی (ئەوروپا و ئەمریکا). ٢- شارستانییەتی مەسیحی رۆژهەلاتی "ئەرسەدۆکسی" (ڕوسیاو ولاتانی بالکان). ٣- شارستانییەتی ئیسلامی. ٤- شارستانییەتی هیندی (هیندۆکی و بوزی و هینایانا). ٥- شارستانییەنی رۆژهەلاتی دوور یاخود بوزیەتی ماهایانا .

*** چەمکی پرۆلیتاریا لەلای تۆینبی واتا ڕەمەکی خەلکی لە بەرامبەر کەمینەیەکی فەرمانڕەوا چ داهێنانکار یان خۆ سەپێن بێت، لێرەدا ڕووبەڕووبونەوەی پرۆلیتاریا بۆ کەمینە وەك ڕووبەڕووبونەوەی پرۆلیتاریا نییە بۆ سەرمایەدارەکان لە لای مارکس لەسەر بنەمای خاوەندارێتی ، بەلکو لەسەر بنەمای جیامەندیی ڕۆحی و هزری کەلەباری کەمینەی خۆسەپێندا مۆرکی جیامەندی کۆمەلایەتی هەیە.

سەرچاوە: المدخل الى فلسفة التاريخ، د.مفيد كاحد الزيدي، الطبعة الاولى،دار المناهج للنشر والتوزيع، (عمان-الاردن)، ٢٠٠٦م.

محمد فريد ابوحديد

١ يوليو ١٨٩٣- ١٨مايو ١٩٦٧

نووسەرو شاعیرو مێژوونووسە. لە قاهیرە لەدایك بووە، لە (دمنهور) پەروەردەكراوەو خوێندنی سەرەتایی تەواو كردووە، چووەتە قوتابخانەی (العباسیە)ی سانەوی لە (اسكندریە)، ئینجا چووەتە قوتابخانەی بالاّی مامۆستایان لە قاهیرە، لەساڵی ١٩١٤ دبلۆمی ئەدەبیات و پەروەردەی وەرگرتووە. وە لەهەمان ساڵدابووە بەئەندام لە (لیژنەی دانان و وەرگێڕان و بلاّوكردنەوە) كە (احمد امین) دایمەزراندبوو، وتاری دەربارەی شیعری ئازادی بێ قافیە بۆ رۆژنامەی (السفور) نووسیبوو و هەروەها بۆ رۆژنامەی (السیاسة الاسبوعیة) و (الهلال)ی نووسی بوو. لەساڵی ١٩٤٢ كاتێك كاری وانە وتنەوەی ئەنجام دەدا بڕوانامەی لیسانسی لە قانون وەرگرتبوو. و لەساڵی ١٩٣٧ ئەندامێكی دامەزرێنەری كۆمەڵەی زانستە كۆمەلاّیەتیەكانی میسری بوو. لەو كاتەدا چووەتە سلكی سڤیلی لەساڵی ١٩٤٢ بووە بە سكرتێری زانكۆی ئەسكەندەریە (فاروق) و لەساڵی ١٩٤٣ بووە بەو وەكیلی خانەی كتێب، و لەساڵی ١٩٤٥ بووە بەراگری كۆلێجی بالاّی مامۆستایان، لەساڵی ١٩٤٧ بووە بە بەڕێوەبەری فەرمانگەی كاروباری رۆشنبیری، لە كۆتایشدا لە ساڵی ١٩٦٢ بوو بە بریكاری وەزارەتی مەعارف. كاتێك لەساڵی ١٩٦٣ گۆڤاری (الثقافة) زیندوو كرایەوە ماوەیەكی كورت بووە بە سەرنووسەری گۆڤارەكە. هەروەها

وەکو راوێژکاری وەزارەتی خوێندنی لیبی کاری کردووە. (ابو حدید) رۆمانی مێژوویی نووسیوە لە بەناوبانگترینیان (عنترەی کوری شداد) و رۆمانی بەناوبانگتریش وەکو (جحا) پاڵەوانی میللی عەرەبی. لەساڵی ١٩٤٦ بووە بە ئەندامی (کۆری زانیاری عەرەبی)، و لەساڵانی ١٩٥٩ و ١٩٦٤ خەلاتی دەوڵەتی لە بواری ئەدەب پێدراوە، لەساڵی ١٩٦٥ بووە بە ئەندامی ئەنجوومەنی باڵای هونەرەکان و ئەدەبیات و زانستە کۆمەڵایەتیەکان. ساڵی ١٩٦٧ لەناکاو لە قاهیرە مردووە .

سەرچاوە:

آرثر جولد شميت'' الابن'' قاموس تراجم مصر الحديثة، ترجمة وتحقيق: عبدالوهاب بكر.

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی : د.محمد عبدالله کاکەسوور .

جەمالەدینی ئەفغانی
ئەو فەیلەسوفەی بەرەنگاری پاشاکان بووەوە

سلیمان مظهر
وەرگێڕانی: زێوەر ئەنوەر

ڕقی لە دوو شت بوو... داگیرکاری وستەمکاری، بۆ هەرکوێ بچووبا، ئینگلیز بەدوایەوە بوون، لە میسر، لە ئێران، لە هندستان، بەڵام کاتێك بۆ ئینگلتەرا دەچوو، پێشوازییان لێدەکرد! ، هەروەها سەردانی ئەڵمانیا و پترسبۆرگی کرد و چاوی بە قەیسەر کەوت، گفتوگۆیەکی سەرزارەکی لەگەڵ کرد، بووە هۆی دەرکردنی لە ڕووسیا.

مێژوونووسان دەڵێن، کاتێك شای ئێران هەراسان بوو، پێشنیازی بوونی بە سەرۆك وەزیران لێکرد، بەڵام ئەو شۆڕشگێڕەی خەباتی بۆ گشت خەڵکی هیندستان و میسر و ئێران و تورکیا بوو، نەیویست ڕێکەوتن لەگەڵ پاشایەکی ستەمکار ئەنجام بدا، گەلەکەی دەچەوسێنێتەوە، بەڵکو بانگی بۆ شۆڕشێك دەکرد، دژی هەموو ستەمکارێك چ ئێرانی بێت یان میسری.

جارێکیان لەو کاتەی لە هیندستان گەڕایەوە، لێیان پرسی: بارودۆخی موسوڵمانان لە هیندستان چۆنە؟ گووتی: دەربارەی ئاینەکەیان هیچ شتێك

نازانن، تەنیا دەڵێن سوپاس بۆ خودا، ئێمە گۆشتی مانگا دەخۆین!، واتە ئێمە موسوڵمانین مانگا پیرۆز ڕاناگرین.

ئەلئەفغانی لە قسەکانی بەردەوام بوو، دەربارەی مێژووی داگیرکاری هیندستان و گووتی:

– ئینگلیز زانیان لێرەدا موسوڵمان لە هەموویان ترسناکترن، چونکە ئاینی ئیسلام داوا لە پەیڕەوکارانی ئەکات، خاوەن دەسەڵات بن بۆ ئەم مەبەستە، هەوڵیاندا بیروباوەڕ لە دڵی چەندین ملیۆن موسوڵمانی ئەم وڵاتە لاواز بکەن، دەوڵەمەند و کوڕە میهراجاو میرو شازادەکانیان کۆکردەوە وکۆمەڵەیەکیان بۆ دامەزراندن بۆ بڵاوکردنەوەی ڕێبازی (التبشيرية)، ئەم ڕەوتە بریتی یە لە سڕینەوەی گشت ئاینەکان و گومان دروست کردن بۆ ڕاستی پێغەمبەران و گشت بیروباوەڕێك، بەم ڕێگایە وهی تریش، ئینگلیز توانیان دەست بەسەر هیندستاندا بگرن و داگیری بکەن.

(لە ململانێدا لەگەڵ ئیمپریالیزم لە میسر و هیندستان و تورکیا، توانی دەیەها ئازادیخواز لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە. قسەی ڕواڵەتی و شیرینی بەرامبەر خەڵك نەدەکرد، لەسەر حسابی ماف وئازادییان، بە ئاشکرا و ڕوون قسەی دەکرد، ستایش و پیاهەڵدانی بەرامبەر کەس نەدەکرد. دە ساڵ لە میسر مایەوە، تیایدا ئاریشەی لەنێوان زانایانی ئەزهەر دروست کرد، پێی ڕاگەیاندن ئاین فەرمانی خۆبەدەستەوەدان و ڕازیبوون و سەرشۆڕی تیا نیە، وەکو موسوڵمانی هیند مەبن.)

کاتێك قسەی بۆ قوتابیان دەکرد، وەکو شێرێکی خرۆشاوی ئامادە بۆ هێرش بوو، دەربارەی ئازادی و فیداکاری و خۆنەویستی و خۆبەخت کردن،

هەموویان باوەڕیان بە قسەکانی دەکرد، چونکە هەرگیز درۆی نەکردووە و بۆ کەسیش کاری نەکردووە.

لە تورکیا کاتێك باسی ستەمکاری و داگیرکردن و ناپاکی کرد، شێخی ئیسلام لە تورکیا (حەسەن فەهمی) لە ئەستانە چاوی بە ئەلئەفغانی کەوت، پێی گووت: "داوات لێدەکەم چیتر ووتار مەدە، وازبێنە لە یاخی کردنی خەڵك". بەڵام ئەو بۆ بەیانی لە (خانەی هونەرەکان) لەنێوان سەد کەس، باسی ئازادی و ئەدەب و مافی میللەتانی بۆ کردن، شێخ حەسەنە فەندی تورە بوو، بۆ پارێزگاری لە ئاسایشی نەتەوەیی، هەوڵی دەرکردنی دا، جەمالەدینیش بە توندی بەرپەرچی دایەوە، بەهۆی ووتار و ڕاو قسەکانی توانی هۆشیاری نەتەوەیی لە وولاتەکە دروست بکات.

مێژوونووسی ئینگلیز (بلنت) دەربارەی کودەتای عوسمانی دەڵێت "بەهۆی جەمالەدینەوە، عوسمانیەکان هوڵیان دا حکومەتەکەیان بکەنە حکومەتێکی خاوەن دەستوور چونکە هاندەریان بوو زۆریش لە پایتەختەکەیان مایەوە". بەشداری لە شۆڕشی گەلانی میسر کرد، خەباتی بەردەوام بوو لە پێناو ئازادی میللەتان، داوای حکومەتی یاسایی دەکرد.

ئینگلیز هانی دەسەڵاتدارانی دەدا، بۆ ئازاردان و لەناوبردنی هەموو خاوەن قسەو ڕۆشنبیران. ووتاری درێژی دەنووسی دەربارەی ڕاو بۆچوونە سیاسیەکانی، (گلادستۆن) ناچاربوو وەڵامی بداتەوە. لەو سەردەمەدا خدێوی میسر دەیزانی میللەت ڕقی لێیەتی، بەڵام کاتێك هەستی کرد، جەمالەددین دژی خۆی و ئینگلیز خەڵك هاندەدا، فەرمانی دەرکرد لە میسر نەمێنێت، ڕۆیشت بۆ هیندستان، خەڵك هەمان گوزەرانیان هەیە، برسیەتی و ڕووت و پێ

خـواس، ئینگلیـز لـەوێش تـەنگیان پـێ هەڵـچنی، بـۆ ئێـران سـەفەری کـرد، دووبارە خەڵکی دژی شاه هاندەدا، ئەویش سەبری نەگرت، بێ گوێدانە ڕێـزی خەڵك بۆ ئەفغانی، پۆلیسی ناردە سەر و بە نوێنەوە تـا سـنووری تورکیـایـان بـرد. سـوڵتانی عوسمـانی ڕوتبـەی (دادوەری سـوپا)ی پـێ بەخـشی بـۆ دەم کوتکردنی، کاتێك پیاوانی کۆشك ڕوتبە ونیشانە و جلەکەیان بۆ ماڵی ئەفغانی برد و ئاگاداریان کردەوە ئەم بەخششە بە فەرمانی سـوڵتانە، داوایـان لێکـرد لەگەڵ ئەم کڵاوە زێرییە بیپۆشێ، بەڵام ڕەتی کردەوە و گوتی: "بە سـوڵتان بڵێن پلەو پایەی زانست بـەرزترین پلەیـە، نـاتوانێ ببێتـە بـارگیرێکی جـوانی پلەپلە ڕەنگین".

کاتێك ئەم هەواڵە بە سوڵتان گەیـشت فـەرمانی دەرکرنـی لـە تورکیـا دا، بەم شێوەیە ئەفغانی بەردەوام ڕق و کینەی بۆ هەبوو، چـونکە داوای ئـازادی بۆ گشت خـەڵك دەکـرد. نیـشتمانی نـەبوو، کـەس وکـار و هاوسـەر و منـداڵی نەبوو، لەپێناو خەڵکی ژیا، بەلانەوازی لە تەمەنی ٥٨ ساڵیدا، لە ساڵی ١٨٨٧ لە ئەستانە کۆچی دوایی کرد.

ئینجا گوتیان ئێرانیە، دواتر ووتیـان ئەفغانیـە، بـەڵام هوموویـان لەسـەر ئەوە کۆکن مرۆڤێکە، بـاوەڕی وایـە، پێویـستە هـەموو مرۆڤێـك لەسـەر گۆی زەوی بە ئازادی بژی.

سەرچاوە :

سليمان مظهر، كتاب العربي (منمنمات تأريخية)، الكويت، ٢٠٠١، ص١٦١– ١٦٣.

هەرەمەکان

لە ٤٥٠٠ ساڵەوە هەرەمەکان بەسەر دۆڵی نیلدا زاڵن ئەو ئاپارتمانە عیملاقانە گۆڕی فیرعەونەکانیان پێکدەهێنا.

– سەردەمی زێڕینی هەرەمەکان دەکەوێتە سەرەتای شارستانیەتی میسری، لەژێر سێبەری شانشینی کۆن (٢٦٥٠– ٢١٥٠پ.ز) جوانترینیان لە "منف"ی پایتەخت لە باکوری وولات دروست کرا، لە شانشینی ناوەڕاست (٢٠٠٠ تاکو ١٦٥٠پ.ز)، هەندێ هەرەم لە باشوری وولات دروست کران، کە بە قەبارە بچووکتر و کەمتر گرنگیان پێدرابوو، ئەمەش لە نزیک "لیشت" پایتەختی نوێ. ئینجا هەموو شتێك وەستا. مێژووی هەرەمەکان تەنیا هەزار ساڵی خایاند.

– بۆچی هەموو هەرەمەکان لە کەناری چەپی ڕووباری نیل دروست کران؟

لەبەرئەوەی ئەو لایەیە کە خۆر لێیەوە ئاوا دەبێت. سەبارەت بە میسرییەکان، کاتێك خۆر لە پشت ئاسۆ وون دەبێت، دەچێتە شانشینی مردووەکان. و کە فیرعەن لە ڕۆژئاوی نیل دەنێژرێت، بۆی ئاساندەبێت بەرەو جیهانی تاریکی بەدوای خۆر بکەوێت. و لای چەپی نیلیش گۆڕستان هەیە.

– بۆچی قەبارەی هەرەمەکان گەورەیە؟

لەئاینی کۆنی میسر، ژیانی هەتاهەتایی نەدەبوو ئەگەر لەدوای مردن لاشە بەشێوەیەکی باش نەپارێزرابایە. بۆیە وای لێهات پاراستی مۆمیای

فیرعەون تائەوپەڕی پێویست بێت، بە بڕێکی زۆر لە بەرد دادەپۆشرا. ئەهرامەکان مسۆگەرکەری مانەوەی فیرعەون بوون.

– بۆچی هەرەم شێوەیەکی جیاکەرەوەی هەیە؟

هێشتا زاناکانیشوێنەوار وەڵامی تەوایان دەست نەکەوتووە! ئەوەتا زۆربەیان پێیان وایە کەشێوەی هەرەم ئاماژەیە بۆ گۆشەی تیشکی خۆر کە دەکەوێتە سەرزەوی. فیرعەن کوڕی خودای خۆر بوو، بەسەر تیشکەکانیخۆر دەکەوت بۆئەوەی لە ئاسمان باوکی ببینێت. هەرەمیش وەکو سەکۆی دەرپەڕین وابوو!

– بۆچی هەرەمە یەکەمینەکان وەکو پێبلکە وابوون؟

بەهۆی ئەندازەکەی ئەو هەرەمە "پێبلکانە" لەچەند سکۆیەك پێکدێت کە یەك لەسەر ئەوی تر دادەنرێت، چەند پلەیەك پێکدەهێنن بەرەو ئاسمان، لەو ماوەیەدا، هێشتا پەرستنی خواوەندی خۆر لە گۆڕێدا نەبوو. خەڵك پێیان وابوو فیرعەن لەکاتی مردنی دەچێتە پاڵ بوونەوەرە نەمرەکان ئەوانیش ئەستێرەکانی باکورن بۆ ئەوەی ببێتە یەکێك لە ئەوان. هەرەم پێبلکەیەك بوو بەرەو ئاسمان.

– چۆن هەرەمەکان لووس بوون؟

بەهۆی فیرعەن "سنفرو" و ئەوەی لە ساڵی ٢٦٢٠پ.ز تاکو ساڵی ٢٥٩٠پ.ز فەرمانڕەوای میسری کرد. لەسەرەتای فەرمانڕەواییدا، فەرمانیدا بە دروست کردنی هەرەمێك پلە پلە بێت لە "میدوم" لە ئەوپەڕی باشووری وڵات. هەرەمەکە لە ٨ چین پێکهاتبوو بڵندییەکەی ٩٢ مەتربوو. لە کۆتایی

سەردەمەکەی، ڕای خۆی گۆڕی و بڕیاریدا بەردێکی بەبەردا بکات بۆئەوەی شێوەی جوانتر و نیان تر بێتە بەرچاو. ئای کە فیرعەنێکی دووربین بوو!

– ئای کە سەیرە!

تاکو مێژووی دروست کردنی تاوەری "ئیڤل" لە باریس ل سالآنی ١٨٨٧و ١٨٨٩ هێشتا هەرەمی گەورەی "جیزە" کە لەسالّی ٢٥٩٠پ.ز بنیات نرا، بەرزترین بینابوو لە جیهان.

– بۆچی شێوەی هەرەمی "دحشور" سەیر دیارە؟

ئەویش بە فەرمانی فیرعەن "سنفرو" بنیات نراوە. لە خوارەوەی هەرەمەکە شۆڕبوونەوەیەکی زۆر قوورس هەیە، بەلآم لەلای ناوەڕاستی بەرزبوونەوەدا دەنووشتێتەوە بۆئەوەی شێوەیەکی چوارگۆشەیی کورت وەربگرێت. ئەمەش بەهۆی ئەو کرێکارانەی بەردیان لە ئاراستەی هەڵە دانابوو! ئەم هەرەمە معینی شێوەیە "ڕەشنووسی" هەرەمە لا لووسەکانی ئایندەییە.

– بۆچی هەرەمەکان بەتەنیا نەبوون؟

ڕاستە ئێستا هەرەمەکان بەتەنیان کەچی لە ڕابردوودا بە پەرستگاو هەرەمی بچووک، سەکۆو هەیوانی گەورە دەورەدرابوو، کە ئاهەنگی تیا دەگێڕدرا، هەموو ئەو شتانە ڕیزبەندی ئەندازەیی کۆشکی فیرعەونی دەنواند. بەم شێوەیە فیرعەون دوای مردنی هەستی بە غەریبی یان تەنیایی نەدەکرد.

– چۆن مۆمیای هەرەمەکان وون بوو؟

لە هەرەمەکاندا هیچ مۆمیایەك نەدۆزراوەتەوە. بەلآم دزەکان تەنیا گەنجینەکانیان دەدزی تەنانەت هەرەمی "سنفرو" ئەوی کە هیچ ڕۆژێك تالآن

نەکراوە، هیچ مۆمیایەکی تیا نەبوو. بۆیە زانایانی شوێنەوار پرسیار دەکەن: ئایا بەڕاستی فیرعەونەکان لە هەرەمەکانیان دەنێژران؟ لەم بارودۆخەدا، سوودی چی بووە؟ و مۆمویاکان لە کوێن؟ هێشتا دەبێت مەتەڵی زۆر وەڵام بدەینەوە...

– بۆچی نزیکەی زۆربەی هەرەمەکان تاڵانکران؟

سەرەڕای ئەو ڕێوشوێنانەی لەکاتی دروست کردنی هەرەمەکان گرتراونەتەبەر، لەکۆنەوە دزەکان چوونە ناویەوە و لە گەنجینەدڵ ڕفێنەکانی بەتاڵیان کردوونەتەوە لەڕاستیدا زۆربەی کات ئەو درانە خودی کرێکارەکان بوون، ئەوان نهێنییەکانی بیناکەیان دەزانی.

– بۆچی بەتێپەڕبوونی کات قەبارەی هەرەمەکان بچووك بووەتەوە؟

پارەی پێویست لە خەزێنەی دەوڵەت نەماوە، دەستیان بەوە کردووە بە بەردی بچووکتر و بچووکتر بینای بکەن. و لە شانشینی ناوەڕاست، ناوەوەی هەرەم لە خشتی سوورکراوەی دروست کراو لە قووڕاوی ووشك کراوەی نیل چاك دەکرا لەبەرئەوەی بەرد گران بەها بوو. تەنیا ڕووی دەرەوەی گەچ کراوە ئەو هەرەمانەی بە قووڕاو دروست کراون ئەمڕۆ کەلاوەن.

– بۆچی "أمحوتب" بەزانا دادەنرا؟

ئەو داهێنەری هەرەمەکانە، بەڵام هەروەهاداهێنەری ئەندازەی بەردینیشە. ڕاوێژکار وزانای فەلەکناسی و زێوان و پزیشك ونووسەر بووە...وەکو ئەوەی "لیۆناردۆ دافنشی" میسری بێت!

– بۆچی میسرییەکان لە دروست کردنی هەرەم وەستان؟

لەبەرئەوەی هەرەمەکان تالآن کران، و گۆڕی فیرعەون وەکو پێویست نەدەپارێزران. لەسالّی ١٥٥٠پ.ز میسرییەکان بڕیاریاندا فیرعەونەکانیان لەگۆڕی پتر نهێنی ولەژێر چیاکان هەلّکۆلّراو لە باشووری وولآت بنێژن. ئەوە و ئەو جێگایە هەلّبژێردرا کە ناوی دۆلّی شایەکان بوو لەبەرئەوەی چیاکان شێوەیان سروشتی بوو.. وەکو شێ،ەیی هەرەمەکان! لەوێ "توت عنخ امون" نێژرا.

– ئای کە سەیرە!

بەیۆنانی بە هەرەم دەووترێت "پیرامیس" و ماناکەی قالّبی بچووکی شیرنەمەنییە! ئەغریقیەکان دەیانویست بە ناونانی ئەو بینا عیملاقانە بەوناوە گالّتە بە میسرییەکان بکەن!

سەرچاوە :

ایمانوال باروسیان، مجموعتي لماذا كيف للإجابة عن أسئلة الأولاد مصر، دار المجاني، الطبعة الأولى، ٢٠٠٧.

وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە بۆ کوردی: د. محمد عبدالله کاکە سوور.

هەرەسهێنانی یەکێتی سۆڤێت
سەرەتاکان - هۆکارەکان - شوێنەوارەکان

ن: د. حوسێن شەریف
و: هەوراز جەوهەر مەجید

یەکەم: سەرەتاکان

١- سەرەتای دیارو ئاشکرای داروخانی یەکێتی سۆڤییەت، دەرکەوتنی ئەو ڕێبازە نوێیە بوو کە لیژنەی ناوەندی حزبی شیوعی سۆڤییەتی لە یونیۆی ١٩٨٥ گفتو گۆیان لە بارەوە کرد- واتا لەو ساڵەی گۆرباتشۆف دەسەلأتی گرتە دەست، کە لە پاشاندا کتێبێك بە ناونیشانی(البیروسرویکا) دەرکەوت- واتا دووبارە بنیادنانەوە" بەم شێوەیە هەرەسهێنان بەکۆتا هاتنی فۆرمی فیدرالی لە یەکێتی سۆڤییەت و دەست لە کارکێشانەوەی گۆرباتشۆف لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٩١ کە دەست لە کارکێشانەوەیەکی بڕیاردراو بوو تۆمارناکرێ، لە بەر ئەوەی هەموو بەشەکانی یەکێتی سۆڤییەت بەرەو بارودوخی خۆی هەنگاوی نا.

بەم شێوەیە ئەم ڕێبازە نوێیە تەنها دەستکرد و دروستکراوی گۆرباتشۆف نەبوو، بەڵکو تێڕوانینی کۆمەلێك لە سەرانی حزب بوو، کە

لە پاشاندا لە نێویاندا ناوێك سەری هەڵدا کە ئەویش ((یلتسن)) بوو " ڕێبازە نوێیەکە گوزارشتی دەکرد لە تێڕوانینی کۆمەڵێکی تاڕادەیەك بچووك بەڵام ئەودینامیکیەتە ناخۆشی و نالەباری ناوخۆیی قۆستەوەو بەگەرخست بۆ پێشکەش کردنی خەونێکی نوێ بەو ئاڕاستەیەی دەیبینین.

ڕەنگە راستر بێ ئەم سەرەتایانە لە ووشەکانی بیروسترویکا هەڵێنجین کە گۆرباتشۆف وەسفی کرد بە چەندین وەسفی جیاجیا، کە بەگشتی دەبێتە هۆی تێگەیشتنی ئەم سەرەتایانە:

(أ) بیروسترویکا پێویستییەکی بەردەوامە لە کۆمەڵگای سوڤییەتی سەرکەوتوو بۆ گۆڕانکاری، هەر دواکەوتنێك لەمەدا دەبووە هۆی خێرا تر کردنی ئاڵۆزی و شلۆقی بارودۆخی ناوخۆ، ئەمەش دەبێتە هۆی تەنگژەی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی ترسناك لە وڵاتدا کە وێنەی نییە لە مێژوودا، لە ماوەی حەوت دەیەی ڕابردوو. ئەوەش ماوەیەکی کورتە لە تەمەنی مرۆڤایەتیدا. یەکێتی سۆڤیەت چەندین سەدەی دوور و درێژی تێپەڕاند و بوو بەیەك لە بەهێزترین دەوڵەت لە جیهاندا کە شوێنی ئیمبراتۆرییەتی ڕوسی دواکەوتوو- نیمچە دەرەبەگ، نیمچە داگیرکەری گرتەوە، یەکێتی سۆڤیەت خاوەن هێزێکی بەرهەم زەبەلاح و توانای فکری گەورەو ڕۆشنبیری باڵایە، کۆمەڵگایەکە کە زیاتر لە سەد نەتەوەو ئومەت چاودێری کۆمەڵایەتی بەرفراوان بۆ ژمارەی ٢٨٠ ملیۆن مرۆڤ لە سەر ڕوبەری ١/٦ گۆی زەوی لە خۆدەگرێ.

(ب) سەرکردەکانی یەکێتی سۆڤییەت لە نیوەی کۆتای هەفتاکاندا تێبینیان کرد کە وولات هێزی بەرگری لە دەستداوە و نشوستی ئابوری دووبارە دەبێتەوە، و کێشەکانیش دەستیان بەکەڵەکە بوون کردووە، و رەگەزەکانی بێبزوتی ئابوری دەست پێدەکات لە کاتێکدا شۆڕشی زانستی و تەکنەلۆژیا ئاسۆیەکی نوێی دەدا بەپێشکەوتنی ئابوری و کۆمەلآیەتی.

(ج) تێکرای گەشەسەندنی داکشاو و بێبزاوتی ئابوری کاریگەری لە سەر لایەنە جیاوازەکانی کۆمەلآیەتی لە یەکێتی سۆڤییەت کرد، فەرماندەکانیش تێبینی داڕوخانێکی لە سەرخۆیان لە بەهای ئایدۆلۆژی مەعنەوی گەل کرد.

(د) دیسان پێویستی بە گۆڕانێك هەبووکە هەوێن بێ لە هۆشیاری گەلدا، هەروەها رێکەوتنێکی گشتی هەبوو لە سەر ئەوەی ناکرێ کاروبارەکان بەو شێوەیە بڕۆن کە هەیە، ئەمە شپرزەی وتوڕەیی لەناو جەماوەردا دەتەقێنێتەوە .

فەرماندەکان گەیشتنە ئەو دەرئەنجامەی کە پێویستە هۆکاری مرۆیی چالاك بکەن و خەڵك بەرکێش بکەن بۆ بەشداری کردن لە دووبارە بنیادنانەوە، چونکە خەڵك بەهەموو جۆرە داهێنانەکانیان دروستکەری مێژوون .

٢- مانای بیروسترۆیکا:

گۆرباتشۆف لە کتێبەکەیدا دەربارەی مانای ڕێبازی نوێ لە (دووبارە بنیادنانەوە)دا بەم شێوەیەی خوارەوە ڕاڤەی کردووە:

ا- مانای زاڵ بوون بەسەر بێبزاوتی لە پێناو خێرا کردنی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و ئابوری، و پێدانی دینامیکیکی زێتر.

ب- دەست پێشخەری جەماوەر و پێشخستنی گشتگیرانە بۆ دیموکراتی و حوکمی ئۆتۆنۆمی هاوبەش و هاندانی دەسپێشخەری.

ج- چڕکردنەوەی گشتگیرانە بۆ ئابوری سۆڤییەت و وازهێنان لە کارگێری فرماندەر.

د- وەرچەرخانێکی تەواو بۆ شێوازەکانی زانستی.

هـ- پێشینە (ئەولەوییەت) بدرێت بە پێشخستنی بواری کۆمەڵایەتی.

و- نوێ کردنەوەیەکی وورد بۆ هەموو لایەنەکانی ژیانی سۆڤییەتی.

ز- یەکخستنی سۆشالیستی لەگەڵ دیموکراتییەتدا.

ح- بیروسترۆیکا شۆڕشە، بەواتای بنیادنان دێت بەڵام دیسان پێویستی بەکاول کردنی هەموو کۆنی و بێبزاوتی و ئەوەی کۆسپ دەخاتە بەردەم پێشکەوتن هەیە و لە خۆ دەگرێت، و بەبێ کاول کردن ناکرێت شوێنە نوێیەکە بۆ بنیادنان خۆش بکرێت.

٣- بیروسترویکا لە دیدگای ڕۆژئاوادا :

گۆرباتشۆف گوزارشتی لەو دیدگایە کرد بەو وتەیەی کە لێرەدا پێشنیاری سەیر هەیە- هەندێکیان ناوخۆین- دەڵێ : گۆڕینی

سیستەمی کۆمەڵایەتی بەئاراستە کردنی بۆ شێوە و شێوازەکان لە بارودۆخی کۆمەڵایەتی جیاوازدا، ئەم تێروانینە لە دیدی گۆرباتشۆف مەحاڵ بوو، تەنانەت ئەگەر هەر کەسێکیش ئارەزووی گۆڕینی یەکێتی سۆڤییەت بکات بۆ سەرمایەداری بەڵام چۆن ((رازین لەسەر ئەوەی ساڵی ١٩١٧ هەڵەیەك بوو هەروەها هەموو ئەو هەفتا ساڵە لە ژیان و کارو تێکۆشان و شەرەکانماندا دیسان هەڵەیەکی تەواو بوو، ئێمە بە ئاراستەیەکی هەڵە دەڕۆیشتین؟)).

لێرەدا تێبینی دەکرێت تێروانینەکانی گۆرباتشۆف ئەگەر بەراستی دڵسۆزانەش بووبێ، و نەك بەتاکتیك و چەواشەکارانە، ئەوا بۆچونەکان بەو ئاراستەیە هەڵە بوو، کە لەپاشتردا روونی دەکەینەوە.

٤- سیاسەتی بازدان بەچاکسازی کێشە گەلێکی لە جۆری نوێ لێدەکەوێتەوە وەکو :

ا- ئۆپۆزسیۆن لە هێزی پارێزگاران .

ب- بەرهەڵستی لە لایەن هێزە داواکارەکان بەخێرا کردنی چاکسازی بەرەو ئابوری بازاڕ و فرە حزبی لە سەرویانەوە ((یلتسن))

ج- ئەو نەخۆشییە ناسراوانەی ولاتانی رۆژئاوا وەکو بێ کاری و هەڵاوسان ، کار دەکاتە سەر پێوەری تواناکانی بەرهەمهێنان و باشی کەل وپەلەکان و کەمی بەرهەمهێنان.

د- نەخۆشی پێشبینی کراوی زیاتر لای جەماوەر و سەرکردەکان.

هـ- ژمارەیـەك لـە نەخۆشـی کۆمەڵایـەتی ترسـناك لەوانـە ئـارەزووی بـەکاربردن و جیاکارییـە کۆمەڵایەتییـە لـە ناکاوەکـان و بڵاوبوونـەوەی گەندەڵی و تاوانکاری.

٥- لـە وانەیـە گۆرباتـشۆف هـەر لـە سـەرەتاوە دەرکـی بـە گـەورەی و ترسناکی پەلەکردن لە چاکسازی نەکردبێت و هەروەکو خۆی باسی کرد، روخـان ولابـردن دەخوازێـت، خـەمی یەکـەمی خـۆ دوور گـرتن بـوو لـەو تەقینەوەیـە تـاوەکو جیهـان دوورخاتـەوە لـە مەترسـیەکانی ئـەو تەقینەوانـەی کـە لـە نـاوخۆدا دەخولقـا کـە دەشـیا سـەر بکێـشێ بـۆ جـەنگێکی ئـەتۆمی وێرانکـەر. کێـشەکە یارییـەك نـەبوو لـە نێـوان دوو سیـستەم بـەڵکو چـۆنیەتی ڕەفتـارو هەڵـسوکەوت کـردن بـوو لەگـەڵ سیستەمێك کە لە ناوخۆ دەتەقێتەوە .

٦- ئەوەی جێی باسە چین یەکەم وڵات بوو سووسەی شکستی روسیای کرد، بەڵام بە ڕێگای خـۆی دەیروانیـە لادانـی سـۆڤییەت و ئیمپرالیزمـی سۆشیالیستی، وە پێشبینی ڕوخانی یەکێتی سۆڤییەتی کرد.

٧- لێـرەدا پرسـیارێك دەوروژێ کـە بـۆ ماوەیـەکی درێـژ بـێ وەڵام دەمێنێتەوە ئەویش:

بۆچی ئامرازی سۆشیالیستی لە یەکێتی سۆڤیەت شکستی هێنا بەڵام لـە چینی میللی شکستی نەخوارد؟!

دووەم: هۆکارەکان :

هۆکارە بینراوەکانی داڕوخانی یەکێتی سۆڤیەت زۆرە، بۆیە کورتی دەکەینەوە لە دیارترین ئەم هۆکارانەی خوارەوە:

١- فاکتەری ئابوری لە پێشەوە دێت، دەوڵەتە سۆشیالیستەکان و یەکێتی سۆڤیەت بە تایبەتی گەشەیەکی ڕوونی بەخۆیەوە بینی لە پەنجاکان و شەستەکان و، دوای دەیەی حەفتاکان دابەزینێکی بە خۆیەوە بینی لە تێکڕای گەشەکردن پاش پژاندنی هەموو تواناکانی شۆڕشی پیشەسازی یەکەم و دووەم. ئابوری سۆڤیەت- سۆشیالیستی بەگشتی - لە هەشتاکاندا گەیشتە بارودۆخێك کە نەدەگونجا لەگەڵ تێڕوانینی سۆشیالیستی لە دروست کردنی نمونەیەك لە پێشکەوتنی ئابوری و کۆمەڵایەتی. ئنجا پاشەکشەو گەڕانەوە بەڕوونی دەرکەوت. لەگەڵ دەرکەوتنی شۆڕشی تەکنەلۆژیا لەبواری (الحاسبة الالیة) ئەلکترۆنیدا و گەیاندن و ئەندازەی بۆ ماوەیی (شۆڕشی پیشەسازی سێیەم) وە بڵاوبوونەوەی لەژاپۆن و ویلایەتە یەککرتووەکانی ئەمریکا و وڵاتانی ئەوروپای ڕۆژ ئاوا و، ئەوەی شۆڕش بۆ پرۆسەی بەرهەمهێنان و کارگێری دۆستانە خولقاندی ئەوا کەلێنی نیوان ئەم دووهێزەی زیاد کردوو بوو بە تەنگژەیەکی(قەیران) ئاسایشی لەپال کیشە کۆمەلایەتی و ئابووریەکاندا .

٢- بیروستروێکا خۆی فاکتەریك بوو لەفاکتەرەکانی هەرەسهێنانی یەکێتی سوفیەت " لە بەر ئەوەی بەرهەڵدانی وزەو توانا جەماوەرییەکانی لە رەخنەگرتن و بێزاری و ئارەزوو لە چاکردنی ئاستی

گـوزەران لـە خـۆ دەگـرت لـەو کاتـەوە بـەپێی تێروانینـەکانی گرۆپـی گۆرباتشوف . تێروانینێکـی کـاول کـاری لـە پێنـاو دووبـارە بنیادنانـەوە دەسـت پـیّ دەکـات لەکۆتایـدا ئـامرازی رووخانەکـە گـۆرا بۆئـامرازێکی نەوەستاو و نەپساو ! ! .

٣- کەلێنی نیوان ئەو دووسیستەمە چـەندین شـۆینەواری لیّ کەوتـەوە " لەوانـە هەسـت کردنـی سـەرکردەکانی سـۆڤیەت بـە هەرەشـەیەك کـە رووبەرووی ئاسایشی وولاّت دەبێتـەوە دولجـار ئـەو خۆبەدەستەوە دانـە کەلەسەر شێوەی سازش کردنە یەك لـەدوای یەکـەکان وەك جێگرەوەیـەك بوو بۆ ئەوجەنگە وێرانکارە .

٤- ئەم داروخانە دەگەرێتەوە بۆنابووت بـوونی ئایدۆلۆژی یـان بـۆ ئـەو ئالوگۆرانـە یـاخود بۆئـەو هەڵسوکەوتە هەڵەیـەی لـە گـەلّ ئایدەلۆژیاکـە دەکرێت، لە دیدی جەماوەردا بوو بە پاساوێك بۆ بنیادنانی (دامـەزراوێك) کە ئەندازێکی زۆر لەسـەر کـورت کـردن وپەیوەندیـە نادیموکراتیـەکانی لـەخۆە دەگرێـت، هـەروەکو ئـامرازی بنیادنـانی سۆشالـستی تـوانیی " چـونکە لـە سیـستەمی سوشیالـستی پێوێـست بـوو توانایـەکی لەمـەر دەستەبەر کردنـی ژیـانی چاکتر بـۆ جـەماوەر، کـە دەبوایـە ئـەم کـارە روویبدابا بەلام پێچەوانەکەیمان بینی .

٥- هـەروەها کۆمـەلگای سۆشالـستی سـەری هەڵدا لەکۆمەلگایـەك کـە سەرمایەداری یەکەمجار تێدا بەدی هـاتبوو لەسـەر بنـەرەتی ئـەوەی کـە سۆشالستی بەرهەمی سەرمایەدارییە " روسیا پـالێوراو بـوو بۆبنیادنـانی

سۆشالستی " بەڵکو کۆمەڵگایەکی دەرەبەگایەتی دواکەوتوو" لەبەرئـەوە سیستەمی سۆشالستی لەم سەدەیەدا بەدیهێنرا کە لە نێو خۆیدا شکست وداڕوخان لەبەر ئەو هۆیانە بوو کە پەیوەستە بەشێوازی دروست بـوونی بنچینەدا.

٦- بزاوتێکـی چـالاك ودوژمنانـەی سـەرمایەداری هـەبوو بەپێـشەوایەتی وولایەتە یەککگرتوەکانی ئـەمریکا کـە دژایـەتی وسـوکایەتی بـە ئـەزمونی سۆشالیستی دەکردوو ماندووی دەکرد وپەلکێشی دەکردە نێـو ململانـێ لاوەکییەکان .

٧- ئـەم شکستە کەدەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو بارگرانییـەی کـە سیـستەمی سۆشالستی نۆی هەلیدەگرێ، نمونەی ئەمـەش : بەرزکردنـەوەی ئاسـتی فرەگەلەکانی ناوخۆی یەکێتی سۆڤیەت " وبلاوکردنەوەی چەتری دەستە بەری کۆمەلایەتی بەسەر زیاتر لە ٢٨٠ ملیون مرۆڤی دانیشتوی یـەکێتی سـوڤیەت - ویارمـەتی دانـی دەولەتـە ئەورووپیـە سۆشیالیـستەکان و دەوڵەتـە سۆشیالیـستەکانی ئاسـیا وەدیارترینیـان چـینی میللـی " وەبارگرانی توندی بزاڤەکانی ئازادیخوازی نیشتمانی لەجیهاندا .

٨- واباشە هۆکاریکی دیکـە بهێنـرێ بـۆ تـەواوکردنی ئـەم رونیـە لەگـەل ئـەوەی کەپـشت بەراسـتیە زانـستیەکان نابەسـتێت ئـەویش پـیلانگێری رۆژئاوا بوو لەگەل ڕەگەزە بەکرێگیراوەکانی ناوەخوی یـەکیتی سـۆفیەت کە ئەونەخۆشیە ڕاستەقینەیەیان قۆستەوە لەوانە دەردەسەری جەماوەر ونەبونی دیموکراتی، تەقینـەوەی یـەکێتی سـۆڤیەت لـەناخۆدا بەدەست

والاکردنی جەماوەر بە ڕابەرایەتی شۆڕشێکی ڕاست کردنەوەی نوێ بەپێی ڕێنماییەکانی لینین، کاتێک ئامرازی وێران کردن جۆلا ئیترنەوەستایەوە !

سێ یەم: شوێنەوارەکان:

لەپێشداو تائێستاش ئەو ئەنجامانەی لەداڕوخانی یەکێتی سوڤیەت کەوتەوە گەورەبوو بە ئەندازەی گەورەیی یەکێتی سوڤیەت و ڕۆڵە جیهانیەکەی و وێنە زەبەلاحەکەی بەوپێیەی کەیەکێکە لەفەرماندەی گلۆتی نێودەولەتی، ناکری لێکۆلینەوە لەهەموو ئەنجامەکانی ئەم داڕوخانە بەشێوەیەکی ورد و بێلایەن بکەین تەنها پاش تێپەڕبوونی ماوەیەکی درێژ نەبێت کەرۆڵی هەر یەکە لەوانەی بەشداری ئەم داروخانەیان کردووە روون دەبێتەوە، هەولدەدەین دیارترین ئەو دەرئەنجامانەی لە داڕوخانی سۆڤییەت کەوتەوە لەم خالانەی خوارەوە کورت بکەینەوە :

١- سەبارەت بەجیهانی عەرەبی :

أ- نمونەی تەنگژەی کەنداو - کەلەدوایدا بەگەردەلولی بیابان ناسرا- تاقیکردنەوەیەکی راستەقینە بوو بۆ سیستەمی نوێی نێودەولەتی دوای کەوتنی یەکێتی سۆڤیەت، لەگەل ئەوەی ئەم تەنگەژەیە لەکاتێکدا پەیدابوو بنەماو ئامازەکانی سیستەمی نوێی نێودەولەتی فورمەلە نەبوو بوو لەبەر ئەوەی تەنگەژەی کەنداو - داگیرکردنی عێراق بۆ کوێت لەنیوەی دووەمی سالی ١٩٩٠ ڕوویدا، کەچی بەلگەنامەی مردنی یەکێتی

سۆڤیەت بەدەست لە کارکێشانەوەی گۆربا تشوف لە کۆتاییەکانی ۱۹۹۱ ڕاگەیانرا .

سەرباری بەرزکردنەوەی درشمەکانی گۆرینەوەی متمانەو ڕەت کردنەوەی بەکارهێنانی هێز و هاوسەنگی بەرژەوەندییەکان و بلاوکردنەوەی دیموکراتی بەلام هەندێ وولات – فەرماندەکانی ولاتانی جیهانی سێیەم سەرکەوتوو نەبوون لە تێگەیشتنی ئەوەی ڕوودەدا بەتایبەتی دەرکەوتنی بالا دەستی ئەمریکا کە ئامرازێکی جەنگی زۆر وێرانکەری کۆکردەوە ، ئامادەبوو بۆ بەکار هێنانی وەکو زامنێك بۆ بەرژەوەندیەکانی ، هەروەکو ژمارەیەکی زۆر لە فەرماندەکانی ولاتانی جیهانی سێیەم تێ نەگەیشتن کە هاوسەنگی هێز کۆتایی هاتووە تەنانەت هاوسەنگی بەرژەوەندییەکانیش دروشمێکی بۆشە ، ئەوە گونجاو بوو کەسیستەمی نێودەولەتی ڕاوەستێ لەسەر لوتکەی دەولەتە بالا دەستەکان ئەوێش ولاتە یەکگرتووەکان بوو کە خواستێکی سەربازی دوژمنایەتی هەبوو بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان کەگرینگی دەدا بە چارەسەر کردنیان .

هەروەکو دەولەتانی جیهانی سێیەم تێ نەگەیشتنی ئەو هەرێمایەتیانە لەوانە ڕژێمی عەرەبی ووتەی یەکلاکەرەوەی نەبوو بۆ چارەسەرکردنی کێشە هەرێمییەکان لەبەر ئەوەی جەمسەر کۆتایی هاتبوو – یەکێتی سۆڤیەت – وەکو (دیکۆریك) لەپاڵ دەسەلاتی ڕاستەقینەی نێودەولەتی ڕاوەستا .

بەدرێــژایی قۆناغــەکانی تەنگــەژە ، دوو ئاراســتەی ســەرەکی نێودەوڵەتی دژ بەیەك دەرکەوتن :

یەکەمیان شێوازی سۆڤیەتی: بەپاڵپشتی هەندێك لـە وڵاتـانی ئـەورووپا داوای چارەسەرکردنی تەنگەژەکەیان دەکرد بە رێگە چارەی ئاشتیانە وهانی ئێراقیان دەدا بۆ ڕازی بوون و خۆبەدەستەوەدان بـە بریـارە نێـو دەوڵەتیەکان .

دووەمیـان شـێوازی ئـەمریکی: چارەسـەری سـەربازی شـان بـە شـانی فشارەکانی دیکەی سیاسی و ئابووری و مەعنەوی بەباشتر دەزانی .

گەر چـی تێروانینـی سۆڤییەت وەکـو کۆتێـك بـوو لـە سـەر جوڵـەی ئــەمریکا بــەڵام ئەمــە لــە کۆتایــدا نــەبووە رێگــر لەبــەردەم وڵایەتــە یــەکگرتووەکان بـۆ بـەکارهێنانی هێـزی سـەربازی دژی عێـراق، ئەمـەش بـووە هـۆی وەدەرنـانی عێـراق لـەکوێت و لێـدانێکی تونـدی سـەربازی و ئـابوری و سیاســی لــەعێراق کــە بۆســاڵانێکی درێــژ گەڕاندیــەوە دواوە وبەشێوەیەك کەمەبەستی تەنها کۆتای هێنان نەبوو بەداگیرکاری، بـەڵکو کۆتای هێنان بوو بەتواناکانی عێراق .

ب – هــەرەس هێنــانی یــەکێتی سـۆڤیەت وشـێوازی تاکگـەرایی رۆژئـاوا بەکاروباری جیهـانی عەرەبیـەوە بـووە هـۆی زیـاتر بەسـتانەوەی وڵاتــە عەرەبیــەکان بــەبازاری جیهانیــەوە، و ناوچــەی عــەرەبی بـۆ ناوچــەی رۆژهەڵاتی ناوەراست گۆڕی، ئەمەش هەڕەشەیەك بوو لەمانـەوە وکـارایی وچالاکی سیستەمی عەرەبی.

ج – هەرەس هێنانی سۆڤیەت کاریگەرییەکی روونی هەبوو لەسەر کێشە سەرەکییەکان لەجیهانی عەرەبیدا، بەتایبەتی کێشەی فەلەستین وچارەسەرکردنی کێشەی رۆژهەلاتی ناوەراست، بەشێوەیەکی گشتی لەم لایەنەوە هەموو کارەکتەرەکان لەدەستی ولاَتە یەگکرتووەکاندا بوو، لە لایەکی دیکەوە ئیسرائیل زۆرێك لەو رۆلاَنەی کە ولاَتە یەککرتووەکان بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی لە رۆژهەلاتی ناوەراست پێی سپاردبوو لە دەستیدا، بەلکو ئیسرائیل گۆڕا بە بارگرانییەکی ئابووری و سیاسی لە سەر شانی وولاَتە یەککرتووەکان ، لێرەدا بالاَ دەستی نویَ جولاَ و فۆرمی مەدریدی ئۆکتوبەری ١٩٩١ سەپاند و ئامارژەی بە مردنەکەی یەکێتی سۆڤیەت کرد. دوای ئەم مێژووە بەچەند مانگێك راگەینرا. ئەمەش ناکریَ وا لێکبدەینەوە کە رووخانی سوڤیەت زیانە لەسەر پرسە عەرەبیەکان چونکە دەکرێت ئەوە والێك بدەینەوە کە کەوتنەکە هەلَوێستەکەی راست کردەوە لە بەرژەوەندی خێراکردنی چارەسەرکردنی تەنگژەکە، لەبەر ئەوەی وولایەتە یەککرتووەکانی ئەمریکا دەستی گرتبوو بە هەلَوێستە گەرم و توندەکەی بۆ لێدانی یەکێتی سوڤیەت، ئەمەش هۆکارێکی شاراوە بوو کە گۆرانکارییەکانی تر شوێنی گرتەوە .

د– ڕەنگە لەئەنجامەکانی ئەم هەرەسهێنانە ئەوە بیَ ڕۆژئاوا نەگەڕیتەوە بۆ رووبەڕوو بونەوەی دووژمنێك کە نەتوانیَ لەچوارچێوەی ستراتیژی

ئـــەودا هـــەڵبکا کـــە تـــەنها بـــەبوونی دووژمـــن ڕاهـــات بـــوو، لێـــرەدا لێکۆلینـەوەکان هـەوڵیان دەدا کـە (ئیـسلامی ئوصـولی) بـەو پێناسـەیە پێشکەش بکەن کە دووژمنی شارستانییەتی ڕۆژئاوایـە ئەمـەش کـارێکی ساویلکانەو هەڵە بـوو، زۆربـەی وولاتـانی ئـەورووپی دەرکیـان بـە هەڵـەی خۆیان کرد . بەلاٌم تاوەکو ئێستا لە بیرەوەریاندایە و هەڵسان بەگۆڕین و دانانی بزاڤی فەندەمینتالیستەکان کە بـەتیرۆر وەسـفیان دەکـردن .نـەك جیهانی ئیسلامی وەکو دوژمنێك ، ئەمەش کاریکی هەڵەو گومڕایانە بوو.

٢- کاریگەری لەسەر وولاتانی ئەوروپایی :

سەبارەت بەئەوروپا بەگشتی، ڕۆژئاوا بینی کەنموونە وبنەماکانی سەرکەوتنی بەدەست هێناوە، سیستەمی سۆشالیستی لەڕۆژهەلاتی ئەوروپا هەرەسی هێناوە ، ومل کەچی ئەو پێشکەوتنانە بوو، بەپێی تێڕوانینەکانی ڕۆژئاوای سەرمایەداری کە لەسەر ئامرازی بازاروفرە حزبی وڕێزگرتنی مافی مرۆڤ بەند بوو .

لەسـەر ئاسـتی ئـەڵمانیا دیـواری بـەرلین لەنۆڤەمبـەری ١٩٨٩ ڕوخـا لەگـەلٚ کۆتـای هـاتنی جـەنگی سـارد، وبـەکۆتایی هـاتنی سـاڵی(١٩٩٠) ئەڵمانیا دووبارە یەکیگرتەوە ویەکێتی سۆڤیەت ڕازی بوو کـە ئـەلمانیای یەکگرتوو بچێتە ناو هاوپـەیمانی ئەتڵـەنتی .هـەروەها ئـەوروپای ڕۆژئـاوا پێویستی بەیارمەتی وبەرگری ئەمریکا نەما، وئەمـەش ئاسـۆیەکی نـوێی لەداهاتوودا بۆ سیستەمی ئاسایشی تایبـەت بـە ئـەوروپا کـردەوە پـاش ئـەوەی وولاتـــانی ئـــەوروپای ڕۆژهـــەلاٌت ئامـــادەبوون بـــۆ چـــوونە ئـــەم

کۆمەڵەیەوە، ئەم داروخانە گریمانەی ناسەقامگیری لە رۆژهەلآت و باشوری ئەوروپا خولقاند و بووە هۆی زیاد بوونی مەترسی دووژمنکارانە لە ئەڵمانیای یەکگرتوو لە داهاتوودا دوای لەناوچوونی ئەو بەندو بەستەی کەبوونی هەبوو بەهۆی هەبوونی جەمسەری سۆڤیەتی ، وەکو ئەو هەلۆەشانەوە مەرگەساتەی کە لە یۆغسلافیا بینیمان بۆسرب وکروات وبۆسنە ، وتەقینەوەی جیاوازی ئاینی و ڕەگەزی .

٣- تیۆری بۆشایی (نظرية الفراغ) :

بێگومان یەکێتی سۆڤیەت بۆشاییەکی لەبواری نێودەولەتی بەجێهیشت کە بووە هۆی تاکرەوی یان نیمچە تاکرەوی ولآتە یەکگرتووەکان لە سیستەمی نێودەولەتی، بەسروشتی هێزێکی نوێ دەدەرکەوێت بۆ پرکردنەوەی ئەم بۆشایی یە و پالێوراوانی ئەم ڕۆڵەش : یابان وچین و ئەوروپای یەکگرتوو بوو، ئەم شێوازە ڕاستکرایەوە بەیەکێتی ئاسیایی کەیابان وچین وگەلە گەشە سەندووەکانی دیکەی ئاسیایی کە بەرزدەبوونەوە بۆهاوشانی ئەوروپا و ولآتە یەکگرتووەکان لەخۆدەگرت – واتا لە پێشماندا سیستەمێکی (ترویکا) فرە جەمسەری بەدی دەکرێت.

٤- سیستەمی نوێی نێو دەولەتی :

سەرباری ئەمەی پێشوو ، بەلایەنی کەمەوە لەکاتی ئێستادا بالآ دەستی وزالّ بوونی ئەمەریکا بەدی دەکرێت و کۆتای بوو بەجەنگی سارد ، وبارودۆخێکی نێودەولەتی کە بەخاوبوونەوە دەناسرا

لەئەنجامی ئەوسازشانەی کە سۆڤیەتی پێشوو کردی بووە هۆی گەیشتن بەچارەسەرەکردنی کێشە گەلێکی زۆر دیاترینیان :
دانانی سنوریك بۆ خۆ پڕچەك کردن و مافەکانی مرۆڤ وکێشەکانی ژینگە وبازرگانی نێودەوڵەتی وبنبڕکردنی مادە بێهۆشکەرەکەرەکان وتیرۆر.
بەرز بونەوەی نمونەی ڕۆژئاوا لەسەر دووهۆکاری سەرەکی بەند بوو ئەوانیش : ئابوری بازارو فرە حزبی لەگەل دیموکراسی بەشێوەی ڕۆژئاوایی و ڕێزگرتنی مافەکانی مرۆڤ بوو.لەکۆتایدا وا دەبینین کە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا تایبەتمەندبوو بە چارەسەرکردنی ململانی هەرێمایەتیەکان دوای نەمانی ڕۆڵی جەمسەری دووەم (یەکێتی سۆڤیەت) و دوای خۆتەرخان کردنی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ پەخشکردنی کردارەکانی ئەمریکا .
٥- نەتەوە یەکگرتووەکان :
بێگومان نەتەوە یەکگرتووەکان شێوازێکی نوێی وەرگرت دوای لەناوچوونی گلۆتی سۆڤییەتی و لە رووی سەرەوەش بەرگەی ئەو بارگرانیە نوێیەی گرت بۆچارەسەرکردنی کێشە هەرێمایەتیەکان. ڕۆڵی نەتەوە یەکگرتووەکان لەماوەی پرۆسەی گەردەلولی بیابان لەدژی عێراق ولەماوەی چارەسەرکردنی تەنگژەی صومالی دەرکەوت و روون بوەوە.
ئەم ڕۆڵە رەنگرێژ کراوە کە لەژێر چاودێری و بەجێهێشتنی بۆ وولایەتە یەکگرتووەکان کەفراوانکاری تێدا کرد نمونەی ئەمەش کۆنگرەی

مدریدی (ئۆکتۆبەری ١٩٩١) بەئامادە نەبوونی نەتەوەیەکگرتووەکان بەسترا لەبەر ئەوەی پەیوەندی بە پەرژەوەندی زیندەگی وولایەتە یەکگرتووەکانەوە هەبوو.

٦- کێشە ناوخۆیەکانی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو:

ئەم شکستە چەندین کێشەی گەورەی لە نێو لایەنەکان کە بەیەکێتی سۆڤیەتی پێشوو ناسرابوو لێکەوتەوە وەکو:

أ- کیشە نەتەوەیی وئاینیەکان، ململانێیەکی ئیتنی ئاینی لەنێوان ئەرمەن و ئازەربێجانیەکان لە ئارادابوو هەروەها ململانێیەکی رەگەزی لەنێوان چەندین کۆمەڵی یەك ئاین هەبوو وەکو ململانێی نێوان ئۆزبەکستان و تورکەکان.

ب- کیشە سیاسیە ناوخۆییەکان وەکو جیاوازییەکانی سەرۆکی ڕوسیا لەگەڵ پەرلەمان کە کۆتایی هات بە داگیرکردنی پەرلەمان لە ١٩٩٣/١٠/٤ ئەمەش لێدانێك بوو لەدیموکراسی بەپاڵپشتی ڕۆژئاوا.

ج- تەقینەوە و پەشێوی و ئاڵۆزی کرێکاران وەکو ئەوەی لەگەل کرێکارانی سبیریا ڕوویدا .

د- ئەو پەشێوەییە ئابووری کۆمەلآیەتیە گشتگیرە لەئەنجامی ئەوداڕوخانە هەژمار بۆ نەکراوە بوو.

هـ- ئەو پارچە پارچە بوون وپەرش و بلآوییەی کە یەکێتی سۆڤیەت ڕووبەرووی بووەوە .

٧- ئایا سۆشالیستی (الأشتراكية) ڕوخا :

پرسیاری کۆتایی ئەوەیە ئایا بە ڕوخانی یەکێتی سۆڤیەت سۆشالیستی ڕوخا یاخود ئەم داڕوخانە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوسیستەمە کە شکستی هێنا نەوەکو بۆ ئەو ئایدۆلۆژیایەی کە بەرێکوپێکی جێبەجێ نەکرا.

یەکێك لەبیرمەندەکانی سۆشالیستی باسی ئەوەی کرد کەسەرمایەداری لە لایەکەوە لەگەڵ سۆشالیستی پێکەوە دەلکێن بۆ ئەوەی ئەنجامێکی ئەلتەرناتیڤ (جێگرەوە) بێت لە داهاتوودا بۆ مرۆڤایەتی بەو مانایەی کە سەرمایەداری خۆی سەرکەوت بەسەریدا بە شێوەیەکی وێرانکاری.

لێرەدا کەسانێك هەن لەسۆشایلستیەکان باس لە ڕووخانی سۆشالستی دەکەن بەلام سەرکەوتنی ئابوری لە چینی میللیدا بەڵگەیەکە ئەمە رەت دەکاتەوە .

سەرچاوە : ينابيع المعرفة في السياسة الدولية المعاصرة من الحرب العالمية الثانية الى غزو العراق وخريطة الطريق .

انهيار الاتحاد السوفيتي والنظام العالمي الجديد مهد الطريق للسيادة الامريكية في التسعينيات

١٩٩٠ -٢٠٠٠

الجزء الرابع

المؤلف : سفير د. حسين شريف

القسم العربي

الشرطة في العصر الأموي

أ.د.ارسن موسى رشيد

الفصل الاول

أولاً: ايتمولوجي* مصطلح الشرطة:

على الرغم من مجهودات علماء النحو العرب في إيجاد أصل عربي لمصطلح الشرطة إلا أن الأدلة التي يقدمها هؤلاء النحويون ليست كافية ومقنعة مما يترتب عليه تبني الرأي القائل إن هذا المصطلح مستمد من أصول غير عربية. ويقدم المستشرق شاخت[1] رأيه في الموضوع في معرض تعليقه على كتاب Tyan حول المؤسسات القانونية في الاسلام[2] . لقد رفض شاخت– وهو محق في ذلك– ما قدمه المعجميون العرب حول أصل هذا المصطلح، ويرى أن مصطلح الشرطة قد جاء الى العربية – دون أدنى شك – من الكلمة اللاتينية Cohort، التي أيضاً جاءت بدورها الى اللاتينية عبر الاغريقية. ويقول شاخت في ذلك :

((إن كلمة شرطة، واحدة من مصطلحات عديدة تمت استعارتها الى اللغة العربية قبل الاسلام، من اللاتينية والاغريقية، وهي كلمة تتصل بالقضايا العسكرية وما شابهها))[3] .

وعلى الرغم من أن شاخت لا يقدم دلائل كافية لتدعيم وجهة نظره، إلا أن نظريته تحتمل الكثير من الصواب حيث ان مايقترحه، يبدو أكثر اقناعاً من المقولات الكثيرة التي يقدمها النحويون العرب في فترة العصر الوسيط، وهي مقولات تعرض لها Tyan في مؤلفه السالف الذكر بشيء من التطويل[٤] .

إذا تتبعنا ما أورده الزمخشري، فإن كلمة شرطة مستمدة من الجذر شَرَطَ، الذي يمكن أن يأخذ مشتقات متعددة. حيث نجد أن كلمة شَرَطَ لا تستعمل إلا مع حرف الجر "على"، وذلك بشكل عام. كذلك فان عبارة " شَرَطَ عليه " تعني ((بعث اليه مبعوثاً))[٥] . وفي لسان العرب، تستخدم كلمة ((أشْرَطَ)) في جملة، مثلاً، ((أشْرَطَ فلان نفسه لكذا))[٦].

إن عبارة ((شرطة الحرب)) قد استخدمت للتعبير عن أول فوج في الجيش القتالي[٧]، كما يستدل ذلك من الحديث المنسوب الى ابن مسعود حيث يظهر تعريف الشرطة على الوجه التالي:

((فيشترط المسلمون شرطة للموت لا ترجع إلا غالبة))[٨].

كما تعرض كلمة ((أشرَطَ)) بمفهوم العلاقة كأن نقول ((أشرَطَ فلان نفسه لأمر كذا أي أعلمها له وأعدّها))[٩]. أما حين تستخدم الكلمة مع السلطان، فإنها تصبح عندئذٍ ((شرُط السلطان))، التي تتمثل في ((جيش خاص للسلطان يتميز أفراده بأنفسهم عن غيرهم من الجيوش بعلامات خاصة بهم))[١٠] .

وهناك بعض الأراء التي تذهب الى أن كلمة ((شرطة)) قد تستعمل للتعبير عن طبقة اجتماعية معينة تمثلها حثالة المجتمع، ذلك أن الأفراد الذين ينخرطون في الشرطة، إنما يتعاملون مع طبقات أو فئات المجرمين والخارجين على القانون

بشكل عام، وبالتالي أصبح لفظ الشرطة لصيق بأولئك الأفراد الذين يتطلب عملهم السيطرة على الجريمة من خلال التعامل مع المجرمين[١١].

إن أغلب المصادر العربية في العصر الوسيط، التي ناقشت موضوع الشرطة تتفق على أن المصطلح مستمد من ((شَرَطَ))، ولكن هذا الاتفاق تنقصه الدلائل التي تجعل منه حقيقة ثابتة ومؤكدة. وهناك من الباحثين المعاصرين من يرى أن مصطلح الشرطة قد وصل الى العربية من المصطلح اللاتيني Securitas، في محاولة للأتيان بشيء جديد حتى لو كان في ذلك هدم للمناقشات السابقة التي اعتمدها العلماء المسلمون في معاجمهم[١٢].

هذه المناقشة، وإن كانت لا تعتبر حاسمة وقاطعة، إلا أنها تميل الى صالح الرأي العام القائل بعدم عروبة المصدر الأصلي لمصطلح الشرطة. فالمصطلح اللاتيني Cohort، يظل أكثر تقبلاً في دراسة اللغات من كلمة Securitas.[١٣]

ثانياً: الأصول التأريخية المحتملة للشرطة كمؤسسة:

قبل الولوج في مناقشة الشرطة كمؤسسة قانونية في المجتمع الإسلامي، لابد من البحث في مدى وجود هذه المؤسسة من عدمه في فترة العصر الجاهلي، وذلك حتى يكون الموضوع أكثر تكاملاً. لذلك سوف تنقسم الدراسة الى قسمين: الأول يتصل بمحاولة التعرف على مدى وجود أي شكل من أشكال النظام أو الضبط البوليسي–إن جاز التعبير– في العصر الجاهلي بما يشمله ذلك العصر من منطقة شبه الجزيرة العربية وبلاد اليمن. والثاني يتصل بمحاولة القيام بتحليل موجز للتنظيم البوليسي في الدولتين البيزنطية والفارسية.

١. فترة العصر الجاهلي وبلاد اليمن:

يمكن القول بصورة عامة إن فترة العصر الجاهلي لم تتعرف أي نظام بوليسي في شبه الجزيرة العربية. فإذا نظرنا الى شمال ووسط شبه الجزيرة لتبين أن المراكز التي يسودها طابع التمدن، مكة مثلاً– لم تعرف نظام الخدمة العامة، بمعنى وجود موظفين يؤدون واجبات محددة للعامة مقابل بدل نقدى يدفع إليهم. كذلك لم تكن هناك مؤسسات رسمية مثل الشرطة ونظام المحاكم للقيام بمهام حفظ الأمن والنظام، أو لتطبيق العقوبات المختلفة بحق المذنبين والذين يحاولون خرق القانون أو التقاليد المحلية المتعارف عليها[١٤]. ففي المجتمع المكي نجد أن زعماء القبائل مثل بني هاشم وبني مخزوم، كانوا يقومون بمهمة توفير الأمن والاستقرار لأفراد قبائلهم. وإذا حدث، ان ارتكب أحدهم جريمة قتل مثلاً، فإن على هؤلاء الزعماء مهمة حل النزاع بين جماعة القاتل وجماعة المقتول، وذلك بدفع الدية (مبلغ معين من المال أو جمال أو ما الى ذلك مما له قيمة عالية) لأهل القتيل[١٥]. أما فيما يتصل بالأجانب الذين يضطرون الى العيش في مكة، فإنهم يكونون بحاجة الى الحماية، ولا يتم ذلك إلا عن طريق الاحتماء بأحد زعماء القبائل، وهذا ما كان يعرف عند أهل العصر الجاهلي، بنظام التحالف. من الأمثلة التي يمكن إيرادها للتدليل على هذا النظام، ماحدث لياسر بن عامر، حين قدم الى مكة للعيش بها في السنة الخامسة للبعثة، حيث احتاج ياسر الى الحماية، ووجدها في جوار أبي حذيفة المخزومي[١٦].

كذلك نجد أنه عندما عاد المسلمون من الحبشة، احتاجوا الى حماية أنفسهم وأموالهم من أهل قريش المعادية للإسلام في بداية الدعوة. كما تظهر أهمية التحالف فيما حدث لأحد المسلمين الأوائل وهو عثمان بن مظعون، الذي حصل على حماية (جوار) الوليد بن المغيرة زعيم قبيلة بني مخزوم، وحدث بعد

فترة أن طلب عثمان من الوليد أن يلغي حمايته له، وحين علمت قريش بذلك، نال سفهاؤها من عثمان، بل وصل الإيذاء الى حد القتل[١٧]. هذه الأمثلة التي أوردناها على سبيل المثال لا الحصر، تبين انعدام وجود المؤسسة البوليسية (الشرطة) من المجتمع المكي، حيث يشكل زعماء القبائل الجهة الوحيدة القادرة على توفير الأمن وصد الأذى عمن يدخلون في حمايتهم.

أما الأعراب، فإنهم –كما هو معلوم–يعيشون في مجتمع قبلي مغلق، تشكل فيه القبيلة المجتمع ذاته، ولا يعرف أفراده له بديلاً. في هذا المجتمع، يتزعم الرؤساء القوة العسكرية حين يقررون القيام بغزو قبيلة أخرى. وفي وقت السلم يجتمع هؤلاء الزعماء للتشاور فيما يتصل بأمور حياتهم المعاشية من نزاع وصلح وغيرها من الأمور[١٨]. وحيث إن حياتهم تعتمد أساساً على الترحال الى مواطن الماء والكلأ، فإن أمر حماية القبيلة في الحل والترحال يعود الى أفراد القبيلة أنفسهم، فهم مدنيون وقت السلم، وجنود حين القتال، وبالتالي ليست هناك حاجة لإقامة أية مؤسسة عسكرية مثل الشرطة في هذا المجتمع.

وبما أن القبيلة ليست مقيدة بموطن معين كما هي حال الحواضر، فإن القبيلة تستطيع مغادرة المكان حال تعرضها لخطر لا قبل لها به، كأن تتعرض لاعتداء قبيلة تفوقها عدة وعدداً. ولعل الاستثناء الوحيد ما ذكره القلقشندي من قيام الأشعث بن قيس حرس خاص به لحمايته أينما يذهب، وذلك بعد أن أصبح زعيم قبيلة كندة[١٩].

وفي بلاد اليمن، فإن الوضع يختلف تماماً عما هو عليه في شبه الجزيرة العربية فالنظام السياسي يقوم على الملكية التوارثية، حيث تنتقل السلطة من الأب الى الابن. لذلك أصبح من الطبيعي أن يظهر نظام مختلف. فالملوك كانوا

بحاجة ماسة الى الحراس لتوفير الأمن الشخصي. وتبعاً لما أورده الطبري، فان ملك اليمن ويدعى ذو الشناتر، كان يضع الحراس في القصر لحمايته[٢٠].

من هذا كله يتضح أن المؤسسة العسكرية ممثلة بالشرطة، والمسئولة عن الأمن لم تظهر بصورة الشرطة، بل صورتها البدائية ممثلة بالحرس، كما حصل في بلاد اليمن، التي إقتصر دورها على توفير الأمن الشخصي للملوك وليس للعامة أو للمجتمع. وفي مقابل ذلك، لا نكاد نعثر على شيء من ذلك أو غيره في شمال الجزيرة العربية.

٢. نظام البوليس عند البيزنطيين والفرس:

قبل الحديث عن دور الشرطة كمؤسسة في المجتمع الأسلامي، نجد من الضروري، التعرض – باختصار– لنظام البوليس عند كل من البيزنطيين والفرس، وعلة ذلك ان العرب – كما أسلفنا– لم يعرفوا مثل هذا النظام في مجتمعاتهم القبيلة، وعليه يكون من المعقول الاستنتاج أنهم استعاروها إما من الإمبراطوريتين البيزنطية والفارسية أو من إحداهما، من خلال التواصل بأنواعه المختلفة كما هو معروف في التاريخ.

إعتماداً على المصادر التاريخية يمكن القول بان العصور المتأخرة للإمبراطورية الرومانية قد شهدت أنظمة بوليسية متباينة. فالنظام البوليسي في مدينة روما مثلاً، مختلف عما هو عليه في مصر وغيرها من مدن الإمبراطورية. وعلة ذلك أن مهام حفظ الأمن والنظام كانت مناطة بأكثر من جهة، فضلاً عن عدم التساوي في الكفاءة العملية في هذه الجهات، كان جنود الإمبراطورية يقومون بحفظ النظام الداخلي. إذ يظهر أن البوليس المحلي في مدينة روما لم يكن على مستوى عال من الكفاءة تؤهله لحفظ المن والنظام، مما اضطر

السلطات الى الإعتماد على الحرس الإمبراطوري، وشرطة المدن والمراقبين الداخليين. باختصار، لقد شكّلت طبقة الجند العمود الفقري للمؤسسة البوليسية الداخلية المناط بها حفظ النظام وتحقيق الأمن[٢١].

((يقوم الجنود بجميع المهام المتصلة بالأمن. فلقد كانوا يقبضون على المزورين، وفي الوقت ذاته يتسترون على هروبهم، كما مارسوا دور المخبرين، وعملوا كجواسيس سياسيين تحت مسميات مختلفة. وبذلك نالوا سمعة مقيتة بين عامة الشعب الروماني. ولم يكن الجنود يترددون في اغتصاب مدخرات الأهالي من المؤن والذخيرة والأموال في أثناء الأوقات العصيبة كالمجاعات وغيرها، كما لا ينسى دورهم في القبض على النصارى في أثناء زمن التعذيب، وكذلك كانوا يقومون بسحق كل تمرد يقوم به الشعب))[٢٢].

ويتابع مكمولن Macmullen سرده لدور الجند في الامبراطورية الرومانية بالقول، إن مصر قد شهدت – في أثناء الحكم الروماني– دوراً متعاظماً للجند، تخطى الحدود المتعارف عليها بالنسبة للمهام التي يقوم النظام البوليسي بها عادةً[٢٣]. فالجند كانوا ينصبون أنفسهم قضاة، فيصدرون الاحكام في القضايا الصغيرة التي تنشب غالباً بين العامة. وفي أحيان كثيرة لا يترددون في الأستيلاء على بعض المناصب الأدارية في الدولة[٢٤].وهناك فئة معينة من الضباط تسمى Stationstii، كانت تقوم بمهام متعددة، منها مطاردة المجرمين وإيداعهم السجن حين القبض عليهم، وتوفير الحماية لأماكن الإقامة للحكام. وتنفيذ مصادرة ممتلكات الكنيسة[٢٥]. ومن الملاحظ أنه في حين كانت القوات العسكرية تقوم بدور البوليس في المدن، كانت قوات الحرس الإمبراطوري تتولى المهمة ذاتها في مدينة روما نفسها.

هذا التوزيع العسكري يعود في الحقيقة، الى التطور الذي حدث في إدارة الإمبراطورية الرومانية. ففي مرحلة نشأة الإمبراطورية كانت التقاليد العسكرية راسخة حيث كانت القوات المسلحة (الجيش) تقوم بدورها المعهود في حفظ الأمن والنظام. وما أن حلّ عهد الإمبارطور ثيودوسيوس Theodosius (٣٧٩-٣٩٥م)، حتى قام بتقسيم الإمبراطورية إدارياً الى أربعة مقاطعات اسماها Pracfctuea، وفي كل مقاطعة مسئول رسمي Praetorion Prefect كما تمّ تقسيم كل مقاطعة الى مناطق تسمى اسقفيات، والتي بدورها قسمت الى ولايات محلية يرأسها حكام محليون[٢٦].

أما الحرس الشخصي والمعروف بالحرس الإمبراطوري، فقد تمّ الغاؤه على يد الإمبراطور قسطنطين، وحل محله ما يعرف بالحرس الامبريالي (أو الحرس الملكي)، ظناً من الإمبراطور بأن الحرس الجديد سوف يكون أكثر ولاءً ممن سبقه لشخص الإمبراطور[٢٧]. وسرعان ما أصبح هذا الحرس الجديد أهم وأخطر فرقة في الجيش البيزنطي، مما ترتب عليه طغيان الواجب العسكري على المهمة الأصلية التي من أجلها أُنشيء الحرس، وهي مهمة توفير الحماية الشخصية وتأمين سلامة الإمبراطور. الأمر الذي دفع الإمبراطور الى اختيار كتيبة سميت Palatini، تركزت مهمتها في المرافقة الدائمة للإمبراطور والسهر على حمايته الشخصية[٢٨]. أما رئيس الوزراء Magister Officiorum، فيأتي على رأس الإدارة في الدولة البيزنطية، وبذلك يعمل جميع الحراس تحت إمرته، وعليه يكون رئيس الوزراء هو المسئول رسمياً عن سلامة الامبراطور شخصياً[٢٩]. أما توفير الأمن للعاصمة فقد أنيطت بمسئول رسمي متخصص لهذه المهمة، ولا

يوجد شبيه لهذا المنصب في جميع المقاطعات الأخرى، وذلك نظراً لأهمية العاصمة وضرورة استقرار الأمن واستتباب السلام[٣٠].

بعد هذا الوصف الموجز للترتيبات البوليسية في الإمبراطورية البيزنطية، يتضح أن للرومان باعاً طويلاً في التنظيم الإداري المتصل بالأمن، فالإمبراطور كان يتمتع بحماية حرس شخصي مدرب ومنظم، تحول فيما بعد الى أهم كتيبة عسكرية في الجيش، كما مارس هذا الحرس في الوقت ذاته، مهام بوليسية متعددة.

من جهة أخرى تدل الشواهد التاريخية على أن الإمبراطورية الساسانية قد عرفت الحرس الشخصي، ولكن تبقى قضية النظام البوليسي بحاجة الى شيء من التمحيص. ففي إحدى حواشي كتابه حول الإمبراطورية الساسانية، كتب كرستنسين Christensen، أن المعلومات الواردة حول النظام البوليسي لدى الساسانيين جد قليلة، كما يستدل على ذلك من أحد الكتب المتبقية من الافيستاAvesta وهو كتاب زرادشت المقدس، حيث تذكر الافيستا بعض المعلومات حول وجود ضباط من البوليس مهمتهم مراقبة قواعد البيع والشراء في الأسواق الشعبية، وكان سلاح هؤلاء الضباط عبارة عن قضيب شائك[٣١]. وهناك الحرس الشخصي الذي يتولى مهمة حماية الامبراطور داخل وخارج القصر. تبعاً لما أورده الطبري، فإن حراس الامبراطور الساساني من الحذر بحيث كانوا يحرسون حتى الغرفة الخاصة بلامبراطور[٣٢]. وهؤلاء الحراس يتلقون أوامرهم من رئيسهم الذي يشكل همزة الوصل بينهم وبين الامبراطور[٣٣]. وفي بعض الأحيان يلعب هؤلاء الحراس دوراً رئيسياً في التخلص من الامبراطور، وخصوصاً إذا لم يكن الولاء على تلك الدرجة من المتانة[٣٤]. ومع ذلك هناك من

يحرص كل الحرص على توفير الأمن للامبراطور، ألا وهو قائد الجيش الإمبراطوري، الذي لايتردد في التدخل عند حدوث اللحظات الحرجة[٣٥]. كل ذلك لا يمنع من أن يكون للامبراطور احترام وهيبة لدى حرسه الخاص، إذ يقفون بين يديه بالرماح والسيوف، وينحنون له احتراماً عند مروره بينهم[٣٦]. هذا الحرس الخاص لا يكون إلا بأعداد كبيرة جداً. ففي عهد ابرويز مثلاً، بلغ تعداده ستة آلاف حارس[٣٧]. وكما أسلفنا، ليس بالضرورة توفر الولاء عند هؤلاء الحراس، وفي بعض الأحيان، حتى رئيس الحرس قد لايكون على درجة عالية من الولاء والاخلاص لمليكه[٣٨]. وفيما يتصل بالنظام البوليسي، فان المصادر التاريخية لا تكاد تذكر شيئاً عنه، سوى القليل من المعلومات الغامضة وغير المؤكدة حول ما يسمى برئيس البوليس، الذي يختلط منصبه بصورة أو بأخرى بمنصب رئيس الحرس الامبراطوري.

تبعاً لما أورده كريستنسين، فإن الحرس الامبراطوري يرافق الامبراطور بشكل متصل حتى حين يقوم الأخير بزيارة لأحد وزرائه مثلاً. وعلى رئيس الحرس أن يقود ما لايقل عن ثلاثمائة فارس، ومائة من المشاة ليرابطوا عند بيت المضيف حتى الغروب[٣٩]. وعلى مايبدوا أن كريتنسين قد اختلط عليه الأمر حين أورد هذا المثال للتدليل على مهام الحرس الإمبراطوري، ووضع رئيس الحرس الإمبراطوري بمكانة رئيس البوليس.

كذلك أورد كريستنسين دوراً آخر لما أسماه برئيس البوليس، وهو في حالة انتصار الجيش في إحدى المعارك مثلاً، فان الإمبراطور يقيم حفلاً عظيماً بهذه المناسبة، وفي الجزء السفلي من القاعة الرئيسية حيث يجتمع العامة، فإن رئيس البوليس يكون له المقام الأول فيها[٤٠].

مما سبق، يمكن القول إن العهد الساساني لم يعرف سوى الحرس الإمبراطوري الخاص، أما النظام البوليسي الذي يتولى مهام الأمن والاستقرار في المجتمع، فلم يكن مكتمل الأركان، وإن كان من الصعب إنكار وجوده، حيث يحتاج كل مجتمع الى قوة ما تحفظ له الأمن بالضرب على أيدي العابثين.

بالنسبة للمناطق الحدودية، فإن المصادر التاريخية تشير الى كلا من البيزنطيين والساسانيين كانا يعتمدان على الغير لحماية مناطقهم الحدودية، فيصطنعون الاتباع ويقتطعون لهم الأراضي للإستقرار في تلك المناطق. فالساسانيون كان لديهم اللخميون، والغساسنة عند البيزنطيين، وكانت العلاقة بين الطرفين علاقة تبعية بصفتهم جزءاً من الإمبراطورية، فاللخميون كانوا يقومون بزيارة أسيادهم من بني ساسان سنوياً[٤١]. وكان الساسانوين يطلقون على اللخميين لفظ عامل او حاكم[٤٢]، والوضع نفسه يسري على الغساسنة وعلاقتهم بالبيزنطيين.

خلاصة القول، إن الاحتمالات الواردة بشأن انتقال مؤسسة الشرطة الى العالم الإسلامي تتقوى كثيراً نظراً للعلاقات القائمة بين العرب والأقاليم البيزنطية كمصر وسورية. فالتشابه في طبيعة عمل هذه المؤسسة امر لا يمكن تجاهله كما سنتبين لاحقاً، كما لايخفى التأثير الفارسي في التنظيمات الإدارية في العصر العباسي.

الهوامش:

* ويقصد بها الدراسة التي تبحث في أصل وتاريخ المصطلح .

[1] ان وجهة نظر شاخت في orientalia,v.١٧,١٩٨٤,pp٥١٥-١٩

[2] E.tyan,histori de l,organization judiciaire en pays d,islam, harissa, ١٩٤٣

[3] شاخت، المرجع السابق، ص٥١٧.

[4] Tyan,op.cit, v. ii, pp.٣٦٣-٧.

[5] الزمخشري، أساس البلاغة (القاهرة، ١٩٢٢)، ٤٨٦/١.

[6] ابن منظور، لسان العرب (القاهرة، ١٣٠١هـ)، ٢٠٢/٩.

[7] الزمخشري، المرجع السابق، ٤٨٦/١.

[8] صحيح مسلم (القاهرة، ١٩٣٠)، ٢٤/١٨. ومسند أحمد بن حنبل (القاهرة، ١٩٥١)، ٩١/٦-٩٢.

[9] محمد الرازي، مختار الصحاح (بيروت، ١٩٦٧)، ص٣٣٤.

[10] ابن الأثير، غريب الحديث والأثر (القاهرة، ١٩٦٣)، ٤٦٠/٢

[11] ابن منظور، المرجع السابق، ٢٠٢/٩-٢٠٤. وقارن مع yan,op.cit, v. ii, pp.٣٦٣-٤

[12] م.جواد، مجلة الشرطة والأمن، (بغداد، ١٩٦٣)، الجلد الأول، ص١٥-١٧.

[13] يعود الفضل الى البرفسور j.d.latham في عرض هذه الملاحظة.

[14] جواد علي، المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام، (بيروت، ١٩٧٠-١٩٧٥)، ٢٤٦/٥.

[15] C.brockelmann,history of the Islamic peoples, London, ١٩٤٩,p٥

[16] معارف،ص٢٥٦.

[١٧] أنساب، ١/٢٢٩.

[١٨] جواد، المرجع السابق، ص٢٣٨ .

[١٩] القلقشندي، صبح الأعشى،(القاهرة، ١٩٦٣)، ١/٤١٦.

[٢٠] الطبري، مجلد ١-٢/ ٩١٨-٩١٩.

[٢١] R.macmullen, soldier and civilian in later roman empire, Cambridge, mass., ١٩٦٣, p.٥٠

[٢٢] المرجع السابق، ص٥١.

[٢٣] المرجع السابق، ص٥٤.

[٢٤] المرجع السابق، ص٥٥.

[٢٥] المرجع السابق، ص٥٥-٥٦.

[٢٦] حسين مؤنس(مترجم)، الإمبراطورية البيزنطية، د.ت، ص١٤٨.

[٢٧] G.ostrogorsky, history of the Byzantine state, (oxford, ١٩٥٦), p.٣٩

[٢٨] المرجع السابق.

[٢٩] مؤنس، ص١٥٠.

[٣٠] المرجع السابق، ص١٥١.

[٣١] .a. Christensen, l,iran sous les sassanides (Copenhagen, ١٩٤٤), p.١٢٧

[٣٢] الطبري، ١-٢/ ١٠١٣-١٠١٤.

[٣٣] المرجع السابق، ص١٠١٥.

[٣٤] المرجع السابق، ص١٠٤٣.

[٣٥] المرجع السابق، ص١٠٤٧.

[٣٦] المرجع السابق، ص١٠٦٣.

[٣٧] حمزة الأصفهاني، تاريخ سني ملوك الأرض والأنبياء،(بيروت، ١٩٦١)، ص٥٣.

[٣٨] الطبري، ١-٢/ ١٠٦٢.

[٣٩] Christensen, p.٤٠٧

[٤٠] المرجع السابق، ص٤١٢.

[٤١] الطبري، ١-٢/ ٩٤٦.

[٤٢] المرجع السابق، ذات المجلد والصفحة، وكذلك على، المرجع السابق، ٥/١٩٩.

قراءة نقدية لكتاب (الخوارج أولى الفرق في تأريخ الإسلام) لمؤلفه الدكتور ناصر العقل، الطبعة الأولى، الجزء الأول، سنة ١٤١٩هـ، عدد الصفحات ١٢٨.

الدكتور أحمد عبدالعزيز

المشكلة الأساسية التي تعرض في دراسات تأريخية كدراسة الدكتور (ناصر العقل)، عبارة عن الاتيان بالتعميمات في مظان الكتب في أكثر من الأحيان، معتمد على النقول عن المصادر والمراجع التأريخية، باعتبارها جاءت بالأصل والجديدفي دراسته، مع العلم أنه لم يأتِ بشيء جديد يستحق ذكرها، وقد تناول دراسته عن نشأة الخوارج واعتبارهم أولى الفرق في تأريخ الاسلام، ويتطرق الى تأريخ نشأتهم وعقائدهم.

ولكن السؤال التي يطرح نفسه في مثل هذه الحالات هو: هل استطاع الباحث الدكتور الناصر، ان يتجاوز الدراسات السابقة فعلاً في هذا المضمار، أم أنه رغم اسهابه بقي في نطاق ماكتب؟ وبكلمة أخرى: هل كان هناك مبرر موضوعي للكتابة عن الخوارج بالشكل الذي كتب هو به عنهم؟

يذكر الدكتور الناصر في مطلع دراسته انه لم يفرد أحد الخوارج ببحث متكامل في ما عدا (Wellhausen) ولها وزن الذي يرى هو مستنداً في ذلك الى (Sauvaget) ان كتابه الخوارج والشيعة سيء العرض ويصعب استخلاص النتائج العامة فيه. والأمر ليس كما ذكره، فالخوارج درسوا على الأقل فيما يتصل بنشأتهم مراراً وتكراراً وبشكل جاد كما يريد هو والغريب ألا يعرف

الدكتور الناصر وهو ينقل عن (Brunhow) بعض آرائه فيهم انه أول من كتب عنهم كتاباً مستقلاً[٢] بالالمانية إذ توصل فيه الى نتاءج تجاوز فيها بعض نظرات (Wellhausen) الذي كتب بعده، ولهاوزن نفسه لم يذكر الخوارج في كتابه المذكور فقط، بل تحدث عنهم طويلاً، في دراستين صدرتا له فيما بعد[٣]. وفي هذا القرن صدرت دراسات كثيرة في الموضوع نفسه، نذكر منها هنا أهمها، ففي عام ١٩٥٢م صدرت دراسة المستشرقة الايطالية المعروفة L. Vaglieri بعنوان (خلاف علي ومعاوية وخروج الخوارج في ضوء المصادر الاباضية). ثم صدرت في العامين ١٩٥٩، ١٩٦٣م دراستا (Petersen) اللتان جلبتا الكثير من المشكلات فيما يتصل بمصادر المؤرخين العرب المسلمين عن تأريخ تلك الفترة، وماهية الصورة التأريخية التي كانت تحكم المدارس التأريخية المختلفة[٤]. يضاف الى دراسات (Lewicki) القصيرة والمتعددة عن شتى النواحي في حياة الخوارج الفكرية في فترتهم المبكرة، ثم دراسة Schacht و Van Fss و Hinds، أما شاخت وفان اس، فقد تناولا مخطوطات الاباضية الموجودة في الجزائر وغيرها بالدراسة والتقيم. وأما Hinds فقد اعاد تقويم كل ماكتب حول الموضوع أخيراً في دراسات صدرت له يبدو أو يعتقد أنها فصول مختلفة من أطروحته للدكتوراه أو اعتمد على الاخرين[٥]. العنصر الجديد التي دخل الى مجال دراسة تأريخ الخوارج تمثل في تجاوز المصادر من جانب واحد. منذ دراسات فاغليري صارت الخوارج لدى الباحثين مادة كتبها الاباضية أنفسهم، كسير الشماخي، وطبقات البرادي، والورجلاني وصحيح الربيع بن حبيب، هذا فضلاً عن الكتب الفقهيه الكثيرة طبعت أخيراً. ومن خلال دراستي للخوارج وكتب هؤلاء يبدوا لي ان أبحاث Hinds الأخيرة حلت ماتبقى من اشكالات ولم تعد هناك حاجة الآن على الأقل، لكتابة المزيد فيما يتصل بنشأة الخوارج.

لقد سلط الباحث المذكور الأضواء لأول مرة على تركيب المجتمع العربي الاسلامي الناشيء في الكوفة والبصرة سواء بسواء، وحاول استناداً الى معطيات تحليل التركيب هذا أن يفهم فهماً جيداً للمشكلات التي واجهها هذا المجتمع دون أن ينسى السياق العام للتطور الذي كانت تمر به الدولة العربية الإسلامية كلها أيامئذ. كانت هناك صراعات قبلية حادة داخل المجتمع العربي الإسلامي العراقي، وصراعات بين من نزلوا المدن أولاً ومن نزلوها فيما بعد، ثم صراعات بين هؤلاء وبين السلطة المركزية التي كانت تريد تشديد قبضتها، وكان أهل الايام وأهل القادسية وأهل السابقة من ناحيتهم يريدون السيطرة على الاراضي المفتوحة وتقسيمها فيما بينهم. وذهب الخليفة عثمان بن عفان رضي الله عنه ضحية لمحاولته السيطرة بشكل أوسع على القبائل في العراق، وان نزاع من يسمون (بالقراء) مع سعيد بن العاص والي الكوفة حول ملكية السواد وهل هو (بستان لقريش) أم انه ملك (رماح الفاتحين) هو خير معبر[٦]. عما كان يتمخض عنه المجتمع العراقي من تيارات القلق والتغيير المستمر بين مدة وأخرى. وهكذا فان (القراء) والثوار أو المعارضين الذين شاركوا في قتل الخليفة عثمان (رض) ما أملوه، ولم يقسم السواد، ثم عاد الى ماشكوا منه أيام الخليفة عثمان (ر.ض) بأن عين هو أقاربه أيضاً الولاة في الأمصار، ثم يتفاوض مع معاوية حقنا للدم، عندما كان ذلك كله خرج قسم من الثوار على الخليفة أبي تراب (ر.ض) عليه، كما خرجوا على الخليفة عثمان (ر.ض) من قبل، بين هؤلاء كان قراء قليلون، لكن هؤلاءلم يساهموا بدور أساسي في الخروج إذ إنقسمو الى ثلاثة أقسام رئيسية: قسم قاتل مع معاوية بقيادة شرحبيل بن السمط الكندي، وقسم كبير قاتل مع علي بقيادة الأشتر النخص وحجر بن عدي، وقسم ثالث اعتزل القتال وحاول الإصلاح بين الطرفين[٧].

أن البحث التفصيلي عن دور إبن سبأ ومن يسمون بالسبئية مايزال مثيراً لكنه يعود كذلك إذا أصبح تبريراً المقصود منه إظهار المجتمع العراقي مبرءاً من المشاكل بريئاً طاهراً كان يمكن أن لايقع فيه شيء لو لم تتدخل اليد الثالثة والطابور الخامس في شخص عبدالله بن سبأ وزبانيته. والبحث في الأحاديث النبوية لايبدأ أيام الرسول صلى الله عليه وسلم، إذا كانت تتصل بالخوارج بل يبدأ مع بدايات رد الفعل عليهم في منتصف القرن الأول الهجري وفي فترات صراع المهلب بن أبي صفرة معهم عسكرياً وعقائدياً على حد السواء. وحتى لو سلمنا بقدم الأحاديث المنسوبة الى الرسول (ص) ضدهم فالمهم دلالاتها في ضل الظروف التي انتشرت فيها واستعملت لمكافحتهم والتصدي لهم بإعتبارها سلاحاً ايديولوجياً ناجحاً. لهذا فإن ما قام به المؤلف في البداية غير مبرر من الناحية المنهجية. وفيما يتصل بإبن سبأ والمخدج وما أدرك ماتزال دراستا Fried Lander الصادرتان عام ١٩٠٨- ١٩١٠م هي الأدق والأكثر موضوعية[٨]. وكما لا يحالف الباحث الحظ والتوفيق فيما يتصل بتبيان الحقيقة في الأخبار المتشابكة المتصلة بخلاف الخوارج مع علي (ر.ض) وغوامض السبئية لا يحالفه التوفيق أيضاً فيما يتصل وله علاقة بتحليل شخصية كل من أبي موسى الأشعري والأشعث بن قيس اللذين لعبا دوراً هاماً في مرحلة الخليفة علي (ر.ض) الكوفية وفي صفين وماتلاها من تحكيم، أما أبو موسى الأشعري، فقد أعلن معارضته لسفك الدم منذ البداية، وغادر الكوفة تحت ضغط الأشتر النخعي، وعندما استدعى للتحكيم كان موقفه واضحاً، كان لا يريد (عليا) ولا معاوية، ولم يعترف بشرعية خلافة معاوية حتى وفاته. وأما الأشعث بن قيس فهو زعيم القبائل اليمنية في العراق وتذبذب موقفه ليس ناتجاً عن نفاقه بل عن ادراك لمصالح اليمنيين وميل معها. وتبقى قضية عبدالله بن مسعود وقد جعله المؤلف زعيماً لأربعمائة(٤٠٠) من القراء اعتزلوا القتال في

الفتنة، والمعروف أن ابن مسعود توفي بالمدينة عام ٣٢هـ والذين اعتزلوا الفتنة تلامذته بزعامة عبيدة السلماني وعلقمة بن قيس والربيع بن خثيم، كما اعتزلها من جهة الشاميين "زهاد من زهاد أهل حمص"(٩).

أما عرض المؤلف للخوارج وثوراتهم بعد مقتل أمير المؤمنين علي (ر.ض) فيبدوا لاغبار عليه، لكنني ألاحظ أنه إعتمد بشكل رئيسي على روايتي الطبري (ت ٣١٠هـ) وابن الأثير (ت ٦٣٠هـ) ويلام في دراسته لم يقم المؤلف باستخدام بأنساب الإشراف للبلاذري وبالكامل للمبرد بشكل مرضٍ(١٠).

أما فيما يتصل بمنحى الفكري للخوارج فمن المفيد الإطلاع على ما كتبه واط M. Watt (١١) في هذا المجال، وتتبع المواد الخاصة بالخوارج وفرقهم في الطبعة الجديدة لدائرة المعارف الإسلامية وقد حررها أكثرها (Lewicki) وهو متخصص بالكتابة عن الخوارج منذ زمن الطويل.

لايعني هذا أن المؤلف لم يفعل شيئاً، فقد وفق فيما نرى في تصحيح مسار الدراسة حول علاقة القراء بالخوارج الأوائل، كما نبه الى الفروق الأساسية في النظرة الى (الجماعة) و (الخلافة) بين الاباضية من ناحية وسائر فرق الخوارج من ناحية أخرى، بالاضافة الى أنه جمع مادة كثيرة كنا نود لو أكملها بالاهتمم بالمصادر الاباضية بشكل أكبر.

المصادر:

- الدينوري: الأخبار الطوال، القاهرة، ١٣٣٠م.
- الطبري: تأريخ الطبري، القاهرة، ١٩٦٢– ١٩٧٦م.
- الحميري: الحور الصين، تحقيق كمال مصطفى، اعيد طبعه في طهران، ١٩٧٢م.
- البلاذري: الأنساب الأشراف، القاهرة، ١٩٥٦م.
- ابن مزاحم: وقعة صفين، تحقيق عبدالسلام هارون، القاهرة، ١٣٨٢هـ.
- ابن الأثير: الكامل في التأريخ، بيروت، ١٩٦٦م.
- ابن خلدون: العبر وديوان المبتدأ والخبر (تأريخ ابن خلدون)، بغداد، بدون تأريخ.
- مسكوية: تجارب الأمم وتعاقب الهمم، القاهرة، ١٩١٤م.
- المسعودي: مروج الذهب ومعادن الجوهر، ١٩٦٦– ١٩٧٠م.
- اليعقوبي: تأريخ اليعقوبي، بيروت، ١٩٦٠م.
- ابن خلكان: وفيات الأعيان في أنباء أبناء الزمان، القاهرة، ١٨٨٧م.
- الشهرستاني: كتاب الملل والنحل، القاهرة، دون تأريخ.
- ابن الفقيه الدينوري: عيون الأخبار، القاهرة، ١٩٢٥م.
- د. عبدالجبار الجومرد: هاورن الرشيد، بيروت، ١٩٥٦م.
- د. نايف محمود: الخوارج في العصر الأموي، دار الطليعة تقدم، بيروت، ١٩٨٦م.
- محمد جاسم حمادي: الجزيرة الفراتية والموصل، بغداد، ١٩٧٧م.
- غيفون نديان: أرمينية والخلافة العربية، يريفان، ١٩٧٧م.
- د. عبدالامير دكسن: الخلافة الأموية، بيروت، ١٩٧٣م.
- بولاديان: الأكراد حسب المصادر العربية، معهد الإستشراق، يريفان، دون تأريخ.
- دائرة المعارف الإسلامية، مادة الخوارج، ترجمة ابراهيم زكي، القاهرة، المجلد الثامن، ١٩٦٩م،
- مجلة مجمع العلمي الكردي، المجلد الثالث عشر، بغداد، ١٩٨٢.
- مجلة الاستاذ، كلية التربية ابن رشد، جامع بغداد، ٢٠٠٨م، العدد (٦٧).
- أبو عبدالله فتح الموصلي، منهج الشيخ الاسلام في كشف بدعة الخوارج.
- M. Hinds: Kufan Political Alignments; in: Ijmes ٢ (١٩٧١).
- Brunnow: Die charischiten (١٨٧٧).
- Wellhausen: Das arabische reich undseinstnr ٢ (١٩٠٢).
- Vaglieri, Petersen: Ali and Muawiyah; in: Ao ٢٣, ١٩٥٩.

المعطيات الاجتماعية في مصنفات البلدانيين والرحالة المسلمين

٢٣٢-٦٢٦هـ

د.حكيم احمد

أولاً : الاصول العرقية للكرد:

حظي موضوع الاصول العرقية للكرد باهتمام المصادر الاسلامية، والغاية هنا ليست ما جاء تتبع فيها حول هذا الموضوع، لان ذلك يبعدنا عن الغاية المتمثلة فيما اورده البلدانيون المسلمون بهذا الخصوص.

اما سر ذلك الاهتمام بالكرد دون غيرهم من الاقوام التي تعرف عليها العرب المسلمون، فقد يكون مرده الى ان المناطق الكردية في الجزيرة والجبال جنوباً وشرقاً كانت اولى البلاد التي اتصل بها المسلمون الاوائل خلال عمليات الفتوحات الاسلامية في العقد الثاني من القرن الاول الهجري.

وعلى هذا الاساس يكون من الضروري ان يحاول الفاتحونَ الذين بدأ بعضهم بالاستيطان مع عوائلهم في تلك المناطق المفتوحة، التعرف عن كثب على احوال واخلاق وطبائع سكان تلك المناطق، وبالتالي البحث عن خيوط الاتصال وسبل التعايش بينهم في ظل نظام جديد للحياة.

ومن المعروف ان العرب كانوا يولون اهتماماً كبيراً بالأنساب، وان نسب الشخص عندهم هويته، وكانت شهرة النسب تحدد مكانة الفرد في المجتمع القبلي. بل وقد تعدّى اهتمامهم بأنساب البشر الى الاهتمام بأنساب الخيول والطيور، وفي ذلك كانوا حقاً خبراء متمرسين في معرفة الانساب والتمييز بينها، وأنهم صنفوا كتباً حولها.

ومن هنا جاء تطرق بعض البلدانيين العرب الى اصل الكرد وفي مقدمتهم المسعودي الذي أورد عدة آراء بشأن الاصل العرقي الذي ينتمي اليه الكرد بعد ان أقر بـ((تنازع الناس في بدئهم)) حسب تعبيره[1] والآراء التي اوردها هي[2] :

١- ان اصل الكرد يعود الى ربيعة بن نزار بن معد بن عدنان بن بكر بن وائل، ((انفردوا في قديم الزمان وانضافوا الى الجبال والاودية لأحوال دعتهم الى ذلك، وجاوروا من هنالك من الامم الساكنة في المدن والعمائر من الاعاجم الفرس، فحوّلوا عن لسانهم وصارت لغتهم اعجمية)).

ومن الملاحظ على هذا الرأي ان المسعودي لم يحدد التأريخ الذي ابتعد فيه الكرد عن مواطنهم وزمن لجوئهم الى الجبال والاودية المجاورة لبلاد الفرس، كما انه لم يوضح الاسباب التي دعتهم الى ذلك واكتفى بأن ((الاحوال دعتهم الى ذلك))، وانه ذكر ان الاتصال بينهم وبين من لجأوا الى بلادهم، أنساهم لغتهم الاصلية.

٢- هناك من يرى ان الكرد يعود اصلهم الى مضر بن نزار وانهم من ولد كرد بن مرد بن صعصعة بن هوازن[٣]، وانهم انفردوا لقديم الزمان لوقائع كانت بينهم وبين غسان.

ويظهر من الرأي الثاني ان اصحاب هذا الرأي يحاولون ارجاع اصل الكرد (العرقي) الى اسم (علم) عربي موهوم، حيث كان من السائد لدى العرب ارجاع اصول قبائلهم الى (أعلام) محددة تعرف بها، أي محاولة تطبيق التقاليد العربية المتعارف عليها على الكرد بغية اختلاق نسب عربي لهم.

كما ان هذا الرأي كسابقه لايحدد الزمن الذي جرت فيه مفارقة الكرد (الجماعية) لمواطنهم في (جزيرة العرب)، لكنه عزى سبب ذلك الى نزاع بينهم وبين بني غسّان !

٣- وهناك من يرى ان اصل الكرد يعود الى ربيعة ومضر العربيتين وقد آووا الى الجبال بحثاً عن المياه والمراعي، فنسوا بمرور الزمن اللغة العربية واخذوا لغات الامم المجاورة !

ولكن كيف نسي جميع ذلك الخلق الكثير لغتهم وهم يعيشون معاً و الى جنب بعض، لتتحول لغتهم الى لغة اخرى او اكثر من لغة؟!

ان الآراء الثلاثة السالفة الذكر تحاول -كما لاحظنا- اعادة جنس الكرد الى اصول عربية[٤] في ظروف غامضة، ولايعدو ذلك اكثر من فرضيات وهي ابعد ماتكون عن الحقيقة بل الى العاطفة اقرب، وقد يكون مثل هذا التوجه نابعاً من محاولة العرب المسلمين اقامة جسر من التعايش مع الكرد واستمالتهم عقب فتح بلادهم منذ اوائل القرن الاول الهجري لاسيّما ان بلادهم كانت اولى بلاد غير العربية التي توجهت اليها جموع الفاتحين بسبب العامل الجغرافي وتم لهم فتحها خلال مدة وجيزة.

وزعم المسعودي ان طائفة من الكرد وهي ((الشوهجان ببلاد ماهي الكوفة والبصرة، وهي ارض الدينور وهمذان، فلا تناكر بينهم انهم من ولد ربيعة بن نزارْ بن معد)) ويقول في موضع آخر ((وقد ذهب قوم من متأخري الاكراد ذوي الدراية منهم ممن شاهدناهم فيما ذكرنا من البلاد، الى انهم من ولد كرد بن مرد بن صعصعة بن حرب بن هوازن، ومنهم من يرى انهم من سبيع بن هوازن. وحرب وسبيع عند نسّاب مضر درجا فلا عقب لهما، وانما العقب لهوازن بن بكر بن هوازن؛ ومن الاكراد من يذهب الى انهم من ربيعة ثم من بكر بن وائل))[٦].

ويلاحظ مما سبق ان المسعودي نسب رأي ((عربية الاصل الكردي)) الى الكرد انفسهم كأبناء قبيلة الشوهجان وكبار السن من الكرد الذين التقى بهم وسألهم عن الامر.

ولكن هذا الموقف لايمكن اعتباره دليلاً جازماً على صحة الزعم المذكور، طالما لم تكن هناك ادلة عقلية وعلمية على ذلك، لأن بمقدور اي واحد يدعى انتماءه الى الاصل الفلاني وهذا غيركافٍ لبيان حقيقة اطلاقاً. وقد يكون ذلك محاولة من الكرد للتقرب اكثر الى العرب[٧] الذين تربطهم بهم رابطة العقيدة الاسلامية التي تجعل من المؤمنين اخوة. وكان ذلك بدافع العاطفة والبساطة اللتين يتميز بهما الكرد، ولكنهم كثيراً ما دفعوا ضريبة عواطفهم الجياشة تلك، غالية، اذ غالباً ما استغلت تلك العواطف والنوايا الحسنة من قبل الشعوب المجاورة من العرب والفرس والترك المسلمين، الذين هضموا حقوق الكرد مراراً وتكراراً عبر التأريخ، ولم يقيسوا الامور بميزان العدل الذي قام عليه الاسلام بل قاسوها وفق مصالحهم وأهواء حكامهم التي غالباً ما كانت تتناقض مع الحق والعدل.

٤- ((ومن الناس من الحقهم بإماء سليمان بن داود حين سلب ملكه، ووقع على إمائه المنافقات الشيطان المعروف بالجسد وعصم الله منه المؤمنات ان يقع عليهن، فعلق منه المنافقات" فلما رد على سليمان ملكه ووضع تلك الاماء الحوامل من الشيطان، قال: اكردوهنّ الى الجبال والاودية، فرتبهم بامهاتهم، وتناكحوا وتناسلوا فذلك بدء نسب الاكراد)) !.

ان هذه الرواية ملفقة اصلاً وهي لاتليق بمقام الانبياء الاصفياء، هذا من ناحية، ومن ناحية اخرى فأن هذا الرأي لايعدوا اكثر من هراء، وهو لايصمد امام ابسط مفردات المنطق والعقل، اذ ان لكل من الجن والانس خلقه الخاص، ولايمكن لهما التزاوج مع البعض. فلو لم يتطرق المسعودي الى تلك الخرافة لكان افضل له واسلم، وهو المعروف بجودة مصنفاته التي جمعت بين شتى الفنون والمعارف. الا ان مثل هذا الطرح وغيره من الطروحات التي انتقدها بعض الكتاب الذين اعقبوه كابن خلدون، افقده الكثير من المصداقية والرؤى السليمة، فقد ذكر ابن خلدون منتقداً المسعودي وغيره ان ((كثيراً ما وقع للمؤرخين والمفسرين وائمة النقل من المغالط في الحكايات والوقائع لاعتمادهم على مجرد النقل غثاً او سميناً ولم يعرضوها على اصولها ولا قاسوها باشباهها ولا سبروها بمعيار الحكمة والوقوف على طبائع الكائنات وتحكيم النظر والبصيرة في الاخبار؛ فضلوا عن الحق وتاهوا في بيداء الوهم والغلط ..))[٨] وقال ايضاً ((كان في كتب المسعودي والواقدي من المطعن والمغمز ما هو معروف عند الاثبات ومشهور بين الحفظة والثقاة))[٩].

فكان يجدر بالمسعودي ان يعرض الرأي الذي اورده حول اصل الكرد على اصوله، وقياسه بأشباهه، وموازنته بمقياس الحكمة وتحكيم النظر والبصيرة

فيه، فهل يعقل ان تكون امة جليلة تقطن بلاداً واسعة الارجاء ويغلب على أحوال ابنائها السخاء والرخاء، وانجبت آلافاً من الأجلاّء والعظماء، وصلت شعاع عطاياهم الى شتى البقاع والانحاء، ان يكون اولئك من نسل الشيطان والاماء. اليس هذا هراء في هراء؟!

ثم ان عبارة ((اكردوهنّ الى الجبال)) تحمل مغزى لغوياً يهدف الى ربط الكرد (كجنس) بلفظة (اكردوهن) وهي عربية، جاءت من (كَرَدَ) وتعني (طرد)[١٠] أي (اطردوهنّ) فهل كان النبي سليمان (عليه السلام) عربياً حتى يتلفظ بتلك الكلمة؟! ثم تؤول وتحوّل الى اصل عربي؟ ثم هل بالضرورة ان تكون لجميع المفردات والالفاظ اصولاً في اللغة العربية؟ انها بحق نظرة ضيقة لو تقاس بها الامور.

ومن الجدير بذكر ان العديد من الكتاب العرب كانوا يجهدون أنفسهم في ايجاد اصول لغوية عربية للالفاظ الاعجمية، ويسلكون في مسعاهم شتى السبل ليحّملوا تلك الالفاظ ما لاطاقة لها به ولا حاجة فيه، ويكون ذلك بلا شك على حساب الحقائق العلمية والتأريخية، لأن مجرد وجود تشابه بين المفردات في الاسم أو الوسم لايعني بحال من الاحوال انها ذات اصول واحدة.

٥- ((ومن الناس من رأى ان الضحّاك ذا الافواه .. الذي تنازعت فيه الفرس والعرب في انه من أي الفرقين هو[١١] انه خرجت في كتفيه حيّتان فكانتا لا تغذيان إلا بادمغة الناس فافنى خلقاً من فارس واجتمعت لحربه جماعة كثيرة، وقد حملوا راية من جلود تسميها الفرس درفَش كاويان، فأخذ افريدون الضحاك وقيده في جبل دنباوند[١٢] .. وقد كان وزير الضحاك يذبح كبشاً ورجلاً في كل يوم ويخلط ادمغتهما ويطعم تنين الحيّتين اللتين كانتا في كتفي الضحاك ويلجأ من

تخلص منهم الى الجبال" فتوحشوا وتناسلوا في تلك الجبال فهم بدأ الاكراد وهؤلاء من نسلهم وتشعبوا افخاذاً))[١٣]، ثم يضيف المسعودي ((وما ذكرنا من خبر الضحاك فالفرس لايناكرونه ولا اصحاب التواريخ القديمة والحديثة وللفرس في اخبار الضحاك مع ابليس اخبار عجيبة وهي موجودة في كتبهم))[١٤].

وذلك يعني ان الكرد بدو الفرس الذين تفرقوا في الجبال. وتلك الرواية فارسية حول اصل الكرد وهي لاتقل وهنا عن الروايات العربية السالفة الذكر، ويغلب عليها الطابع الخرافي الاسطوري الذي يتميز به الادب الفارسي، وعلى الرغم مما ذكره المسعودي من ان تلك الاخبار اجمعت عليه الفرس وغيرهم من اصحاب التواريخ، فان ذلك لايعدّ دليلاً على صحتها لأن طريقة نقل الخلف عن السلف كان من ابرز ظواهر التدوين التأريخي في العصور القديمة، وغالباً ما كانت تلك الظاهرة تفتقر الى النقد والتحليل، وجدير بالذكر ان المسعودي بعد عرضه للآراء الستة الآنفة الذكر، رجح واحداً منها وهو القائل بان نسب الكرد يعود الى ولد ربيعة بن نزار، واستند ترجيحه الى ان ذلك الرأي هو ((الاشهر عن الناس)).

٦- ((الاكراد عند الفرس، من ولد كرد بن اسفنديار بن منوشهر))[١٥] وهذا الرواية كما طرح بها المسعودي هي رواية فارسية كسابقتها ولكنها تجاوزت البعد الخرافي الاسطوري الذي غلبا على الرواية سابقة، وبدلاً من ذلك انها اختلقت اسم (علم) وهمي هو (كرد) لربط اصل الكرد به، وهي بذلك تكون شبيهة باحد الآراء (العربية) حول هذا الموضوع والذي اشير اليه من حيث انه نسب اصل الكرد الى (كرد بن مرد بن صعصعة).

تلك كانت الروايات التي قيلت بشأن اصل الكرد والتي اوردها المسعودي في كتابيه (مروج الذهب) و (التنبيه والاشراف) وقد طرحت تلك الروايات كما هو بيّن دون أي دليل او برهان. ومع ذلك فقد تناقلتها الكتب التي صنّفت في الفترات التالية لها وكأن اصل الكرد لايخرج من (الاطار العربي) او (الاطار الفارسي). وممّا ساعده على صمود تلك الآراء الباطلة، الهيمنة السلطوية الفارسية والعربية على بلاد الكرد واهلها سياسياً وثقافياً، أضيف الى انجرار الكرد[16] وراءها او صمتهم حيالها، وعدم حمل الموضوع محمل الجدّ، فردّدوا ما سمعوه وقرأوا ما كتبه غيرهم عنهم دون نقد علمي بنّاء.

واستمرت تلك الآراء بالتداول في المصادر الاسلامية حتى القرن الثامن الهجري الذي شهد ظهور العالم الموسوعي ابن فضل الله العمري (ت ٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م) الذي طرح رأياً جديداً وجريئاً ومتصفاً بالصواب مفاده ان ((الاكراد جنس خاص)) وهم ((خلائق لا تحصى وامم لا تحصر))[17].

اما البلدانيون الآخرون الذي اعقبوا المسعودي فان بعضهم تطرق بشكل او بآخر الى موضوع اصل الكرد، مثلما المح اليه الاصطخري خلال حديثه عن احياء الكرد بفارس التي كان يزيد سكانها على خمسمائة الف بيت، الاّ ان اولئك ((يزعمون انهم من العرب))[18] ولم يزد الاصطخري على تلك العبارة، فلم يعلّق عليها ولم يعقّب.

وربما كانت غايتهم ترسيخ نفوذهم أكثر في اقليم فارس واضفاء نوع من الشرافة والهيبة على انفسهم من خلال ردّ أصلهم الى العرب الذين كانوا آنذاك القوة العظمى والتي كانت تستمّد هيبتها وعزّتها من الدين الاسلامي.

اما ابن حوقل فانه ذكرخلال تناوله موضوع احياء الكرد في اقليم فارس وعدد بيوتاتهم، زعماً نسبه الى ابن دريد[19] فقال ((ويزعم ابن دريد انهم من العرب وان اكثرهم من ولد كرد بن مرد بن عمرو بن عامر في حماسته، وابو بكر محمد بن الحسن بن دريد ممن يستبطن علوم العرب واخبارها يحتج بقوله ويسلّم له ما يدّعيه من هذا الباب وغيره))[20].

وهكذا نلاحظ ان ابن حوقل لفرط ثقته بابن دريد ومعلوماته فانه يؤيده فيما يذهب اليه دون اي تردّد سواء كان الامر يتعلق بنسب الكرد او غير ذلك.

كما ذكر ابن حوقل ان الكرد القاطنين في اقليم كرمان و الذين عرفوا بالقفص زعموا انهم من العرب[21].

اما البكري فانه كرّر ما ذكره المسعودي بهذا الخصوص ولكن بشكل اكثر اختصاراً، فقد اورد منه ((يزعم ان الاكراد فضل طعام بيوراسف لأنه كان يذبح كلّ يوم انسانين ويتخذ من لحومها طعامه، وكان وزيره يدعى ارمائيل، فكان يذبح واحداً ويستحي واحداً يبعث فيه الى جبال فارس، فتوالدوا هناك))[22].

ومن جانب آخر فقد نقل البكري عن الجيهاني قوله ان ((موضع الكرد الذي فيه اوّلهم مابين ارض يهوذا من ارض الشام ومابين جزيرة العرب))[23]. ولكنّ هذا الرأي لايتفق مع الحقيقة في شيء ولا يسنده دليل لأن للكرد موطنهم الذي يعيشون فيه منذ آلاف السنين، كما سبق الذكر.

اما الادريسي فانه نقل هو الآخر عن ابن دريد الرأي القائل ان اصل الكرد يعود الى كرد بن مرد بن صعصعة[24].

وهكذا فان خمسة بلدانيي فترة البحث تطرقوا الى الاصول العرقية للكرد، وكما لاحظنا فان المسعودي كان اولهم ولم يفعل الآخرون سوى نقل أرائه او بعضها. وتلك الآراء كان بحق مجحفة جداً بحق احدى أقدم امم الشرق واعرقها،

وقد مرّرتها الظروف الذاتية والموضوعية على الرغم من بعدها كل البعد عن الحقيقة، وما أثبتته الابحاث الحديثة تنفي ذلك كلياً[٢٥]. ويقول في ذلك المؤرخ الكردي محمد امين زكي ((ان الآثار الاسلامية والروايات والقصص الكردية لايعّول عليها كثيراً في البحث عن اصل منشأ الكرد))[٢٦].

اما بشأن اللغة فمن الملاحظ ان اشارات البلدانيين الى لغات الاقوام قليلة، ويظهر ان العامة لم يوفقوا في التمييز بين اللغات واللهجات المختلفة وانما خلطوا بينها، اذ غالباً ما كانوا يكتفون بذكر (الاعجمي) للدلالة على غير العربية، فعلى سبيل المثال نجد ان المقدسي خلال تناوله (اقاليم العجم) والتي جعلها ثمانية، ذكر ان ((كلام هذه الاقاليم الثمانية بالعجمية وان منها درية ومنها منغلقة وجميعها تسمى الفارسية واختلافها بين وانعجامها مشكل))[٢٧].

ولاشك في ان ما اورده المقدسي زعم باطل لأن اللغات الاعجمية ليست كلها فارسية وان كانت لها اصول مشتركة" الا ان عراقة اللغة الفارسية وتبنيها من قبل السلطة السياسية المتمثلة بالامبراطوريات الايرانية المتعاقبة قبل الاسلام، جعلت منها اللغة الغالبة على سائر لغات المنطقة.

ومن جهة اخرى فان البلدانيين المسلمين لم يتفهموا اشكالية العلاقة بين لغات المنطقة ولهجات اللغة الواحدة. ومن هنا لم يتطرقوا الى (اللغة الكردية) باستثناء المسعودي الى استخدمها للدلالة على (اللهجات) المختلفة للقبائل الكردية عندما صرّح بأن ((لكل نوع من الاكراد لغة بالكردية))[٢٨].

وبشكل عام يبدو ان معظم البلدانيين لم يدركوا ان للكرد لغتهم المستقلة، وانها ليست احدى اللهجات الفارسية، وانما هي ذاتها متعددة اللهجات[٢٩].

ب- القبائل والطوائف الكردية :

لاشك في ان المجتمع الاسلامي بشكل عام -خاصة في فترة البحث- كان يغلب عليه الطابع البدوي او الريفي وما يترتب عليه من تحديد نمط العيش والعلاقات الاجتماعية والاقتصادية، اكثر من الطابع الحضري.

وكان المجتمع الكردي احد المجتمعات الاسلامية التي تنطبق عليه الحالة المذكورة ، حيث كان الارتباط بين افراده يقوم على اساس (عشائري)[٣٠] او (قبائلي)[٣١]، ومن جانب آخر كان التجوال والتنقل من مكان الى آخر بحثاً عن المراعي، احدى الظواهر التي لاحظها البلدانيون المسلمون ووقفوا عندها، ليقدموا لنا معلومات مفيدة عن تلك القبائل والعشائر والتي عبّروا عنها بالطوائف وخاصة من النواحي الاجتماعية والاقتصادية.

وقد ورد في كتب البلدانيين ذكر اسماء العديد من القبائل والطوائف الكردية المنتشرة بين الاقاليم الكردية المختلفة او ذات التوطن الكردي الكثيف. واذا كان بلدانيو القرن الثالث الهجري اشاروا الى طوائف وبيوتات كردية في اقاليم فارس واذربيجان وخوزستان -أي خارج الموطن الرئيسي للكرد- في بضع مرات[٣٢]؛ فأن الفضل يعود الى بلدانيي القرن الرابع الهجري في تحديد اسماء الكثير من القبائل والطوائف الكردية ومواطن سكناها او مشاتيها؛ ولاسيما المسعودي وابن حوقل والاصطخري، ومسعر بن مهلهل[٣٣].

اما ياقوت فان معجمه حافل بالتطرق عشرات المرات الى القبائل والمجموعات الكردية، وخاصة المتحصّنة في القلاع والحصون المنتشرة في بلاد الجزيرة والجبال -كما سنرى- .

واذا كانت القبائل والافخاذ والبطون العربية قد نسبت في اصولها الى اشخاص يمثلون جدودها وشيوخها، بالنظر الى الطبيعة الجغرافية لبلاد العرب، والتي يغلب عليها الطابع الصحراوي، ومايترتب عليه من ظروف مناخية ومعيشية قاسية والتي تتطلب تجمع ابناء المنطقة حول شخص قوى يحميهم من عوادي الدهر وكذلك لدرء المخاطر، حيث التصارع والتنافس بين مجموعات البشرية (القبائل) بغية عيش افضل واكثر اماناً، واذا كان انتساب العرب الى اشخاص تتمثل في (الجدود)، فالملاحظ ان انتساب الكرد يعود غالباً الى المنطقة الجغرافية التي كانت يعيش عليها بشكل مجموعات، لأن الفضل في تأمين وسائل العيش لهم يعود الى البيئة الجغرافية ذات الطبيعة الجبلية –في الغالب– والمنطقة بكثرة خيراتها المتأتّية من وفرة مصادرها المائية. ومن الواضح ان البيئة الجغرافية تحدد الى حد كبير انماط الحياة للمجتمعات البشرية وتنعكس مظاهرها على أخلاقها وطبائعها. وقد أكّد المسعودي ان سكان الجبال من الاكراد اتصفوا بالفظاظة بقوله ((فلذلك أخلاق قاطانيها على ماهي عليه من الجفاء والغلط))[٣٤].

اما الطوائف الكردية التي ذكرها المسعودي في كتابيه (مروج الذهب)[٣٥] و (التنبيه والاشراف)[٣٦] فهي:

- الشوهجان : وكانوا يقطنون في المنطقة الواقعة بين ماهي الكوفة والبصرة وهي ارض الدينور وهمذان.
- الماجردان : وهم من الكنكور الواقعة بين همذان وقرميسين (كرمانشاه) في اقليم اذربيجان.
- الهذبانية[٣٧].

- الشاذنجان : في بلاد الجبال.
- اللورية : في بلاد الجبال.
- الماذنجان (البازنجان).
- البارسان (البارسيان)[38].
- الخالية (الكلالية) (الجلالية).
- الجابا رقيّة : اول من ذكرها من البلدانيين هو ابن خرداذبة[39].
- الجاوانية[40].
- المستكان .
- الدبابلة (الدنابلة) : كانوا يقطنون بلاد الشام.
- اليعقوبية : وهم نصارى.
- الجورقان (الجوزقان) : وكانوا نصارى أيضاً.
- السراة (الشراة) : وكان رأيهم رأي الخوارج.
- الجروغان .
- الكيكان .

والجديربالذكر ان قبائل وطوائف الكرد لم تقتصر على ماصرح به المسعودي باسمائها فقط، وانما ذكر قسماً منها بدليل انه سبق ذكر اسمائها بقول مخصص دال على تبعيض فقال (منهم) أي انه لم يذكر من تلك الطوائف إى على سبيل المثال لا الحصر" ثم بعد ان ذكر بعضاً منهم قال ((وغيرهم ممن بزموم فارس وكرمان وسجستان وخراسان واصبهان وارض الجبال من الماهات : ماه الكوفة وماه البصرة — الدينور وهمذان وماسبذان والايغارين وهما البرج وكرج ابي دلف وهمدان وشهرزور ودراباد والصامغان واذربيجان وارمينية وآران

والبيلقان والباب والابواب ومن الجزيرة والشام والثغور))[٤١] اما (الاصطخري) فانه لم يتطرق الى القبائل والطوائف الكردية باستثناء اشارته الى بعض زموم الاكراد بفارس[٤٢].

أما ابن حوقل فقد اسهب في ذكره زموم الاكراد واحيائهم في فارس[٤٣] كما انه اورد ذكر عدد من الطوائف الكردية وكذلك مواطن تواجدها كالحميدية واللارية والهذبانية[٤٤] في غربي اقليم الجبال واقليم الجزيرة والشراة بمدينة سهرورد[٤٥] واللور في اقليم خوزستان[٤٦] والهذبانية في اقليم اذربيجان[٤٧] والروادية في نواحي ابهر و ورزقان التابعة للاقليم السابق[٤٨] والشهارجة بالجزيرة[٤٩] والمازنجان بفارس على حدود اصفهان[٥٠].

والجدير بالملاحظة ان المقدسي، على الرغم من اهمية كتابه وما تميز به هو عن غيره من البلدانيين فانه لم يشِره الى اية قبيلة او طائفة كردية باستثناء ذكره لبعض زموم الاكراد واحيائهم بفارس[٥١]، ربما كان ذلك لعدم ميله الى تكرار ونقل ماكتبه غيره، حيث يلاحظ انه تجنب التكرار عموماً ما استطاع الى ذلك سبيلاً.

اما الرحالة مسعر بن مهلهل فقد ذكر من الاكراد، الهذبانيين[٥٢] القاطنين في جنوب غربي ارمية، وطوائف الجلالية[٥٣] والباسيان[٥٤] والحكمية[٥٥] والسولية[٥٦]الذين كانوا ستين الف بيت، يشتون في شهرزور[٥٧].

اما البلداني المغربي البكري فقد اشارالى ست طوائف كردية بقوله: ((ومن أجناس الاكراد: الشوهجان والماجردان والماذنجان والكيكان والبارسان (المارسان) والمستاكان وغيرهم))[٥٨] وحدّد مواطنهم بارض الدينور وهمذان وبلاد آذربيجان وبلاد الشام وبارض الموصل الى جبل الجودي، ثم اضاف بأن

اولئك نصاري على رأي اليعقوبية[٥٩].واظنه انه منفرد بهذه المعلومات من بين البلدانيين الآخرين.

ومنذ اواخر القرن الخامس حتى العقد الثاني من القرن السابع الهجريين لانجد أثراً يذكر للقبائل والطوائف الكردية في كتب البلدانيين، ولكن بظهور ياقوت الحموي ومعجمه الموسوعي يتغيّر الأمر كلياً، حيث تطرق ياقوت الى هذا الموضوع عشرات المرات وبشكل أكثر اسهاباً من البلدانيين الذين سبقوه ابتداءً من القرن الثالث الهجري. ومما ذكره من القبائل الكردية:

- الهذبانية : ذكر انهم كانوا ينزلون في نواحي الموصل، وذكر اسم شخصية هذبانية تدعى الامير شرف الدين يعقوب بن الحسن الهذباني، مؤكداً انه نقل عن المذكور –وهو في دمشق– معلومات بلدانية دقيقة عن بلاد الشام وجزيرة العرب[٦٠]، مما يوحي انه جاب تلك الديار واخذ اوصافها وانطباعات الامير عنها دون ان يدّونها في كتاب، ولعلّ من المفيد عرض المعلومة التي نقلها ياقوت عن الهذباني، وهي ((اذرُح: .. وهو اسم بلد من اطراف الشام من اعمال السراة ثم من نواحي البلقاء وعمّان مجاورة لارض الحجاز. فقد حدثني الامير شرف الدين يعقوب بن الحسن الهذباني، قبيلة من الاكراد ينزلون في نواحي الموصل. قال: رأيت أذُرح والجرباء غير مرة وبينهما ميل واحد، –بل– واقلّ لان الواقف في هذا ينظر هذه، واستدعى رجلاً من اهل تلك الناحية ونحن بدمشق واستشهده على صحة ذلك فشهد به ثمّ لقيت انا غير واحد من اهل تلك الناحية وسألتهم عن ذلك فكلّ قال مثل قوله))[٦١].
- الزرزارية : وقد عرف بهم احدى القلاع التابعة لاربل، وكانت تدعى خفتيان الزرزاري[٦٢].

- الحُميدية : وكانوا يتواجدون في قلعة العقر الحصينة في جبال الواقعة شرقي الموصل[٦٣]، واعمالها مثل الشوش[٦٤] والغيضة[٦٥] وجوجر[٦٦] وغيرها.
- الداسنية : قال ياقوت ((داسن اسم جبل عظيم في شمال الموصل من جانب دجلة الشرقي فيه خلق كثير من طوائف الاكَراد يقال لهم الداسنية))[٦٧].
- الجوبية : كانوا يسكنون احدى القلاع التابعة لحصن كيفا[٦٨].
- الجلالية : نقل ياقوت عن مسعر بن مهلهل ان اؤلئك صنف من الاكراد في عشرات الآلاف من البيوت يشتون في شهرزور[٦٩]. وفي موضع آخر من معجمه اشار في حديثه عن قرية (باكَلْبا) التابعة لاربل الى فقيه صديق له يدعى ابو عبدالله الحسن بن شروين أبي البشر الجلالي الباكلبي ((تفقه للشافعي واعاد في عدة مدارس في الموصل وحلب، وسمع حديثه من جماعة، وهو شاب فاضل مناظر، والجلالي نسبة الى قبيلة من الاكراد))[٧٠].
- الهكارية : ((نسبة بلدة وناحية وقرى فوق الموصل في بلد جزيرة ابن عمر يسكنها اكراد يقال لهم الهكارية))[٧١].
- البشنوية والبختية : وهما طائفتان كانتا تقطنان في كورة الزوزان وخصوصاً في قلاعها الحصينة، اذ كانت هذه الكورة ((اهلها ارمن وفيها طوائف من الاكراد))[٧٢].
- اللور : ((وهو جيل من الاكراد في جبال بين اصبهان وخوزستان، وتلك النواحي تعرف بهم))[٧٣].
- الجوزقان (الجورقان) : ((جيل من الاكراد يسكنون اكناف حلوان، ينسب اليهم ابو عبدالله الحسين بن ابراهيم بن الحسين بن الجوزقاني))[٧٤].

- زومان : ((وهم طائفة من الاكراد لهم ولاية))، كانوا يقطنون احدى نواحي ارمينية مما يلي الموصل وهي ناحية زوم[٧٥].
- بنو ايوب : اشار ياقوت خلال تعريفه لمدينة (دوين) الى انه ((منها ملوك الشام بنو ايوب)). دون ان يذكر انهم من الكرد الروادية، احدى بطون الهذبانية.
- الاكراد الشامية : وكانوا يسكنون في حصن الاكراد المنيع الذي اقيم على جبل الجليل المتصل بجبل لبنان والواقع بين بعلبك وحمص، وعرف بهم لأنهم تمركزوا هنالك ليكون حاجزاً منيعاً بوجه الصليبيين[٧٦].

وفي موضع آخر وخلال تناوله تأريخ مدينة ميافارقين ، أشهر مدن دياربكر، المح الى جبل هناك وذكر انه ((يسكنه في زماننا الاكراد الشامية))[٧٧]، وقد يعني ذلك ان عدداً من الكرد الذين كانوا في حصن الاكراد قد انتقلوا اليه ، بعد ان فقدوا الحصن.

ت- صفات وطبائع عامة :

المح البلدانيون والرحالة المسلمون الى عدد من الامور الاجتماعية المتعلقة بالكرد، ويتميّز بلدانيو القرن الرابع الهجري عن غيرهم في هذه الناحية، ويحتل المقدسي مركز الصدارة بينهم حيث خصّص باباً منفرداً عن الاحوال العامة عند نهاية حديثه عن كل اقليم من الاقاليم الخمسة عشر التي تناولها.

كما يذكر بعض البلدانيين صفات عامة لأهالي اقليم واحد، أو يذكرون بعض الخصائص الاجتماعية لسكان مدينة بعينها.

ولعل اليعقوبي اول بلداني وصف الكرد صراحة بأن فيهم غلظة وذلك خلال تعريفه للبلاد والاقاليم المختلفة وسكانها، فوصف كور الجبل بـ((الحزنة الخشنة المثلجة))[٧٨] وبأنها ((دار الاكراد الغليظي الاكباد))[٧٩]. يظهرمن هذا النص ان اليعقوبي ناسب بين طبائعهم الاجتماعية والحالة المناخية لبلادهم. بعبارة اخرى ان ما اتصف به الكرد وبلادهم من الخشونة والغلظة انما هو انعكاس لصعوبة المنطقة وقساوة مناخها القارس. وهذا ما أكّد عليه المسعودي أيضاً في تأثير العوامل الجغرافية على طباع واخلاق سكان الجبال[٨٠].ويستدل من هذه النصوص ان الخشونة او الغلظة التي وصف بها الكرد انها تدل على شدة بأس القوم وقوتهم وتمكنهم من مقاومة الظروف المناخية القاسية والطبيعة الصعبة لبلادهم مما جعل القوم اشدّاء غليظي الاكباد.

اما القزويني فانه وصف الجبال واهلها وصفاً ايجابياً بقوله ((وهي اطيب النواحي هواء وماء وتربة، واهلها اصحّ الناس مزاجاً واحسنهم صورة))[٨١] مما نلحظ في هذه الرواية أيضاً التوافق والتناسب بين صحة الهواء وصحة الطبائع.

وقد اكد ابن رسته على تأثير الكواكب والبراج والشمس على الطبائع بقوله ((ان للشمس غير دلالتها على الاهوية وتركيب الاشخاص والنفوس الحيوانية وامزاجها من المدن والخلق والاخلاق والديانات والمعادن والنبات والنشوء باذن الله عزّوجل))[٨٢] ومن المعلوم ان العلاقة بين الفلك وطبائع البشر فكرة قديمة.

اما المقدسي فقد وصف اهل الجبال بأن ((فيهم لطافة ولباقة))[٨٣]، كما وصفهم بكثرة علمهم ورجاحة عقلهم عندما ذكر بأن فيهم ((علم كثير وعقل وحذق واتقان))[٨٤]، الا ان مايدل على شراسة الكرد الجبليين، وهو ما استشهد به بعض الشعراء في قصائدهم وضربوا بها المثل اذ قال احدهم :

كم قطعنا من عدوّ شرس　　　زط واكراد وقُفس[٨٥] قَفَس.

وقال شاعر آخر :

ولو اصبحت بنت القطايّ دونها جبال بها الاكراد صُمّ صُخورها
لباشرت ثوب الخوف حتى ازورها بنفس اذا كانت بأرض تزورها[٨٦]

تدل هذه الابيات على مدى الخوف والهيبة من اكراد الجبال، اذ يبيّن الشاعر فيها انه على استعداد لركوب المخاطر والوصول الى حبيبته واجتياز منطقة الجبال الوعرة المسكونة بالاكراد من أجلها.

وقد اورد بعض البلدانيين اشارات عن طبائع وخصائص اهالي بعض البلدان والاقاليم، التي لاتخلو من طرافة لكنها تأتي جزافاً، فقد قيل ان قباد بن فيروز صنف الاقاليم التي كان يحكمها ليصل الى ابرز ما يميز كل اقليم من غيره فوجد اعقل اهل البلاد سبعة مواضع من بينها ماسبذان وهمذان، وامكرهم احد عشر موضعاً من بينها ماسبذان ومهرجانقذق وتُستر. ووجد اقل أهل بلاده نظراً في العواقب أي اقصرهم نظراً ثمانية مواضع من بينها ماسبذان ومهرجانقذق والبندينجين[٨٧].

يلحظ مما اورده ابن الفقيه الهمذاني ان بعض المواقع جمعت بين صفات قد تكون متضاربة كمدينة ماسبذان التي وصف اهلها بأنهم منْ أعقل الناس تارة ومن اقصرهم نظراً تارة اخرى، فكيف يمكن الجمع بين العقل وقصر النظر؟!

اما ابو حامد الغرناطي فذكر هو الآخر ان القدماء اعتبروا اخلاق اهل البلاد وما امتاز به اهل كل مدينة من طبائع، فوجدوا اهل بقاع الارض سبعة مواضع من بينها : حلوان وماسبذان ونهاوند، ووجدوا امكر اهل بقاع الدنيا اهل ماسبذان ومهرجان وآذربيجان والموصل وارمينية وشهرزور والصانعان ووجدوا أبخل أهل بقاع الارض أهل سبذان ودبيل ودينور وحلوان.

واورد الغرناطي ان ((اهل الجزيرة أشجع الفرسان واقتل للاقران))[٨٨] ووصف ابن حوقل اهل الجزيرة بالشرافة[٨٩]. كما أشاد المسعودي بأهل الجزيرة وذكر ان فيهم ((همم ولهم بأس ومراس)) ولاشك في ان ما اتصف به اولئك الكرد من الخصال كالشجاعة وشدة البأس كانت تتضح وتبرز نتيجة الدور العسكري البارز الذي أضطلع به الكرد في التأريخ.

وقد اورد ابن الفقيه الهمذاني جانباً من الحياة الملوك الجبال في الشتاء، اذ انهم كانوا ((لايعدّون العيش عيشاً ولا نعمة الا في ايام الشتاء))[٩٠] وذلك بتمتعهم بلبس أحسن الثياب وادفئها من تلك المصنوعة من فرو الحيوانات البرّية، كما كانوا يفرشون أشكالاً من الفرش الغالية الثمن كالخزّ والارمني والديباج والمرغزي وغير ذلك، كذلك جاء في كتابه كيف ان اولئك الملوك قد اتخذوا القصور المشيدة التي يعقدون فيها مجالس ليلة في موسم الشتاء الذي يتصف لياله بالطول اذ ((يستلذّ فيه الملوك شرب المدام لطول الليل وقلة الهوام الذي هو صديق النفس وحياة الابدان والسبب الى الزيادة في الاعمار وصحة الاجسام ..))[٩١].

والى جانب الصفات العامة التي اشاراليها البلدانيون فأن بعضاً منهم تطرق الى بعض خصوصيات الطبائع لمدينة معينة، وقد يأخذ ذلك صفة المقارنة بين مدينة واخرى مثلما اجرى ذلك الاصطخري عند حديثه عن مدينة الدينور بأن ((اهلها أحسن طباعاً من اهل همذان))[٩٢] التي وصفها المقدسي أيضاً بأنها ((ظريفة الاهل))[٩٣] كما وصف اهل نصيبين بأن ((لهم يسار ولباقة))[٩٤]. ووصف الاكراد البشنوية بأنهم قوم ((فيهم المروّة والعصبية ويؤون من يطلب منهم الحماية))[٩٥].

ووصف أهل ماردين بقساوة القلوب وقوة الالسن أي بإمكانهم اقناع من يقابلهم مهما كانت حجته. ولذلك قال بعض الظرفاء بشأنهم :

في ماردين، حماها الله، لي سكن لولا الضرورة ما فارقتها نفساً

لأهلها السن لان الحديد لها وقلبهم جبلي قد قسا وعسا[٩٦]

وقد يعلّل ويفسر نعتهم بهذا الشكل الى مزاولتهم النشاط التجاري الدائم في المدينة واختلاطهم بالتجار واحتكاكهم بالمسافرين على نطاق واسع، وهو ماتدل عليه ذلك كثرة الاسواق والخانات في المدينة[٩٧].

وذكر ناسخ كتاب ابن حوقل انه دخل مدينة آمد سنة ٥٣٤هـ ووجد ان اهلها ((أناس ذات يسار ومروءة والافضال والكرم ومواساة الغريب))[٩٨] وفي معرض تناوله لشهرزور اتهم ياقوت الكرد القاطنين في جبال تلك النواحي بانهم يغيرون على من تجوب مناطق سكناهم ويمرّ قرابة مدنهم وقراهم وانهم اعتادوا على ((اخافة السبيل)) دون ان يردعهم رادع ويمنعهم مانع[٩٩].

ولم يكتف ياقوت بهذا الحدّ من تشويه صيتهم وانّما تجاوز ذلك ليعمّم تلك الصفات الذميمة على الكرد قاطبة عندما قال: ((وهي طبيعة الاكراد معلومة وسجيّة جباههم بها موسومة)). وعلى الرغم من قوله هذا فأنه أشاد بانجاب شهرزور لعدد يفوق الحصر ((من الاجلة والكبراء والائمة والعلماء واعيان القضاة والفقهاء)) ومنهم بنو الشهرزوري وبنو عصرون[١٠٠] الذين برزوا في مجال القضاء وقدّموا خدمات جليلة للامة.

لاينكر ان ماذكره ياقوت اجحاف واضح بحق الكرد الذين اضطلعوا بدور بارز في التأريخ والحضارة الاسلامية في مختلف العصور، وكان أجدر به ان يصحح المفاهيم الخاطئة والاحكام الباطلة التي اقترنت بالكرد لاسيما انه عاصر

السلطان الكردي المسلم صلاح الدين الايوبي وانه شاهد وسمع ما انجزه وما حققه من مكاسب لصالح الامة الاسلامية خلال صفحة الصراع الاسلامي — الصليبي.

ومن الواضح ان الكرد وقد عانوا الامرين على أيدي المتلسطين على مرّ العصور، ولأنهم جبلوا على حبّ الحرية والاستقلال، ورفض سيطرة الغرباء، تلك الصفات التي كان احد روافدها يتمثّل في الطبيعة الجغرافية لبلاد الكرد، اذ دفعهم ذلك الى مضايقة القوى التي كانت تحاول اغتصاب حقوقهم ومصادرة استقلالهم، وكان فعلهم هذا قد يصل حد الافراط أحياناً ليشمل كل من يقترب منهم وكل غريب يمرّ بقربهم ظانين انه يبطن السوء نحوهم.

وحتى لو سلّمنا بقيام بعض العناصر الكردية البدوية بالتعرض للطرق ونهب القوافل كان ينبغي من البلدانيين تفهم هذا الامر، وأخذه مأخذاً عادياً لان تلك الاعمال الشائنة لم تكن مقتصرة على عناصر من الكرد بل كانت الاعراب والديلم وغيرهم تمارسها ايضاً. اذن فلماذا تجاهل جميع فضائلهم وتعميم تلك الممارسات السلبية على جميعهم، والزعم بأنها ((طبيعة الاكراد معلومة وسجية جباههم بها موسومة)). ثمّ ألم يناقض ياقوت نفسه عندما استذكر فضائل علماء وقضاة شهرزور؟!

ان ما ذكره ياقوت يشابه ماأورده ابن جبير مع الفارق في المكان، فيظهر ان ذلك الرحالة الاندلسي الذي أتى المشرق دون ان يعلم الكثير عنه وخاصة طبائع اقوامه، نجده ينعت كرد الجزيرة بقطع الطريق واعاثة الفساد في الطريق بين نصيبين ودنيسر والذي لم يكن طريقاً آمناً بسبب هجمات الكرد الذين كانوا آفة البلاد حسب زعمه[١٠١].

ومن المؤكد ان ماذكره ابن جبير كان ترديداً لما سمعه فحسب، وان مجرد السماع لايغني من الحق شيئاً، فالواقع ان تلك الاعمال المسلحة والتي وصفت بغير الشرعية واتخذت فيما بعد طابعاً اجتماعياً انما كانت لها جذور سياسية، التي كانت نابعة من ادراك سكان المنطقة من الكرد بأنهم قد سلبوا السيادة والحقوق، ان خيرات بلادهم يأخذها غيرهم، وان بلادهم غدت ميداناً للصراعات بين القوى المختلفة وهم المتضّرر الاول في ذلك ولعل ورائها شعور قومي نابع من ذلك الواقع.

ومن جانب آخر فان ابن جبير هو الآخر لم يحاول الربط بين السلطان صلاح الدين الايوبي والكرد الذين شتمهم، وان سيول المدح والاطراء التي أغدقها على صلاح الدين الذي كان بالفعل مثال القائد الجامع لصفات القيادة وكذلك المسلم الملتزم بدينه في وقت كانت هناك ازمة خانقة في صفوف الشعوب الاسلامية، لكن ذلك لم يخفّف من حكمه الجائر على اجداد صلاح الدين[١٠٢].

ومن الجدير بالملاحظة ايضاً ندرة اشارات البلدانيين والرحالة الى العادات والتقاليد او الاعيّاد والمناسبات التي كان الكرد يحتفلون بها، وقد يكون مردّ ذلك ان الكرد وغيرهم عندما دخلوا الاسلام غدت لهم مناسبات محددة، مشتركة، وبخاصة الاحتفال بالعيدين الفطر والاضحى واصبح الأمر عندهم شيئاً مألوفاً لم يثر اهتمامهم.

وكذلك يمكن تعليله بأن الكرد الذين كتب البلدانيين والرحالة عن بلادهم لم يرصد عنهم أمر غريب او شاذ لافت للنظر فيما يتعلق بالعادات والقيم الاجتماعية، كأن تكون بعيدة عن القيم والمبادئ الاسلامية بحيث تكون جديرة بالابراز كما كانت الحال فيما يخص أقواماً وشعوباً اخرى كالخزر والهنود[١٠٣] وغيرهم.

ويستشف من نص اورده البلاذري مدى حرص الكرد القاطنين في جنوب آذربيجان على احياء مناسباتهم وأعيادهم وكذلك اظهار البهجة والسرور بالطريقة التي تعّودوا عليها من الرقص والدبكات، فاشترط المرزبان على القائد الفاتح حذيفة ان لايتعرض لهم وان لايمنعهم من ممارسة تلك النشاطات الاجتماعية مقابل السماح للفاتحين المسلمين بدخول البلاد، فرضى القائد بذلك ومما جاء في النص ((ان المرزبان صالح حذيفة عن جميع اهل آذربيجان على .. ولا يتعرض لأكراد البلاسجان وسبلان وساترودان[١٠٤] ولايمنع اهل الشيز خاصة من الزفن في اعيادهم واظهار ما كانوا يظهرونه))[١٠٥].

وعندما كان اهالي اصفهان يحتفلون بعيد النوروز ويظهرون البهجة والسرور لمدة سبعة ايام وهم يلبسون أجمل الملابس ويتزينون بأروع ادوات الزينة ويحضرون أنواعاً من الاكل والشرب ويدبكون ويطربون منفقين آلاف الدراهم في تلك المناسبة، لم يكن الاصفهانيون اولئك الناس وحدهم وانما كان يشاركهم كثير من اهالي المناطق المجاورة وكذلك البعيدة[١٠٦]. والارجح ان من بين اوائك الناس اعداداً من الكرد الذين ينتمون الى الاقليم ذاته أو الاقاليم المجاورة للجبال.

وقد أكّد ابن حوقل ان المحتفلين بالنوروز كانوا يتمتعون بحرية تامة دون ان يتعرضهم احد من السلاطين على مرّ السنين[١٠٧]. مما يدلّ ذلك على مدى تمتع الاقوام الايرانية بالحرية ولأحياء مناسباتهم وأعيادهم القومية من جهة، وكذلك مدى تأصّل (النوروز) في نفوسهم بحيث لم يكن من السهل استغناؤهم عن الاحتفال به.

اما المعلومات الي اوردها البلدانيون المسلمون عن الأزياء والملابس في الاقاليم الاسلامية المختلفة بشكل عام فهي شحيحة، باستثناء ما اشار اليه بعضهم وفي مقدتهم ابن حوقل، ولكنه لم يذكر الازياء والملابس الخاصة بالكرد صراحة ويظهر انّه اكدّ على الازياء والملابس الخاصة بشعوب وطوائف الاقاليم البعيدة من التي لفتت نظره، كأقليم المغرب والاندلس وفارس والسند والخزر وخراسان وماوراء النهر وغيرها في حين أنه لم يتطرق الى وصف الازياء السائدة في الجزيرة والجبال وبلاد العرب والشام ومصر.

لكنه مع من ذلك فأن اشاراته الى ملابس أهالي العراق وخوزستان وفارس تفيدنا في معرفة ملابس الكرد وتخمينها نظراً لأنه كان يسكن الاقاليم المذكورة عدد كبير من الكرد، وتنطبق خصائص ومواصفات الملابس المذكورة الى حد كبير على الملابس والازياء القومية للكرد مثل الازر والميازر[١٠٨] والقراطق[١٠٩]. والعمامة التي كانت تلبس بتحتها القلنسوة[١١٠]، والمناطق التي كانت تلبس في أوساط الرجال[١١١].

ث- المعتقدات والميول الدينية :

تطرق البلدانيون بشكل أو بآخر وبنسب متفاوتة الى جوانب متعلقة بالاديان والمعتقدات والميول المذهبية لدى الكرد ..

ومن المعروف ان الدين الاسلامي كان الغالب في بلاد الكرد في أعقاب الفتوحات الاسلامية، واعتناق معظم الكرد للدين الجديد، واحدى مؤشرات ذلك تتمثل في كثرة الجوامع والمساجد[١١٢] المنتشرة في المدن والقرى الكردية بالاضافة الى بناء الربط والخانقاهات وكذلك ارتياد الكرد للمشاهد وقبور الصالحين.

وأشار البلدانيون والرحالة الى العديد من تلك المظاهر الدينية، منها ماورد في مدينة ماردين من الربط والخانقاهات[113]. ووجد ثلاثة مشاهد في مدينة نصيبين، الاول مشهد علي بن ابي طالب والثاني، مشهد رأس في الرأس النشابين يقال ان رأس الامام الحسين بن علي (ر.ض) علق به لمّا عبر بالسبي الى الشام، والثالث مشهد النقطة، يقال أنه من دم الرأس هناك[114].

كما أشار الهروي المختص بشؤون الاماكن المقدسة المزارات الى مشهد ام اليمن ومشهد الخضر بمدينة دارا[115]، ومشهد الامام علي بن ابي طالب على جبل سنجار[116].

والذي يمكن قوله ان اتخاذ تلك المشاهد وماقيل بشأنها لايمكن الاقرار بها من الناحية التأريخية والواقعة الاّ ان التصديق بها يعود الى مدى ما اتصف به الكرد من الايمان العفوي والعاطفة الدينية التي تتقبل حتى الامور غير الواقعة.

كما ذكر الهروي العديد من القبور الصالحين في مدن دنيسر وآمد وارمية ودارا وسنجار وجزيرة ابن عمر وغيرها.اما الميول المذهبية فان هنالك بعض الاشارات القليلة بشأنها، فقد ذكر المسعودي ان ((في الاكراد من رأيهم راي الخوارج والبراءة من عثمان وعلى))[117].

وكانت مذاهب سكان اقليم آقور (الجزيرة) سنّة وجماعة[118]. وكان مذهب ابي حنيفة والشافعي (ر.ض) هما الشائعين في الاقليم مع وجود بعض الحنابلة والشيعة، امافقهاءهم فلم يخوضوا في علم الكلام المثير للجدل والتزموا في قراءة القرآن الكريم بقراءة عبدالله بن عامر[119].

وفي حين كان سكان مدينة سهرورد من الشراة (الخوارج)[120] وكان الشهرزوريون من موالي الخليفة عمر بن عبدالعزيز[121] في الغالب.

وكان سكان اقليم الجبال بشكل عام منقسمين بين الحنبلية والافراط في حب معاوية والولاء له من جهة، وبين الفرقة النجارية من الخوارج الذين يكفرّون غيرهم[١٢٢]. فكانوا في كلتا الحالتين من الغلاة.

ووصف المقدسي سكان اقليم الرحاب (آذربيجان وارمينية وآران) والذي كان تسكنه نسبة كبيرة من الكرد، بأن مذهبهم كانت مستقيمة، وكان اهل الحديث منهم حنابلة في حين ان مذهب ابي حنيفة (رض) كان الغالب في مدينة دوين (دبيل) وغيرها من مدن الاقليم[١٢٣].

اما القفص القاطنين في الجبال التي عرفت بهم باقليم كرمان، والذين عرّفهم ابن حوقل بانهم ((صنف من الاكراد لكنهم زعموا انهم من العرب))[١٢٤] فأولئك تأثروا بالدعوة الفاطمية وتشيعوا. ونسب ابن حوقل الى عارفين باخبار ذلك القوم القول بأنهم جمعوا اموالاً كثيرة وذخائر نفيسة انتظاراً لامام الزمان[١٢٥] أي الامام المهدي المنتظر!.

اما المعتقدت الاخرى كالزرادشتية والمسيحية واليهودية فكان هناك من يدين بها في بلاد الكرد بنسب مختلفة ويظهر ان الزرادشتية[١٢٦] في اقليم الجبال كانت أكثر انتشاراً من المسيحية واليهودية، بالنظر الى الزرادشتية ظهرت منذ القرن السابع قبل الميلاد في بلاد الكرد –ميديا– واستمرت في الانتشار حتى غدت الدين الرسمي للدولة الساسانية[١٢٧].

وبعد ظهور الاسلام وانتشاره شرقاً وغرباً عن طريق الفتوحات ووصول طلائع الفاتحين الى البلاد كان يعتنق سكانها الزردشتية ومنها بلاد الكرد، فمنهم من دخل في الاسلام ومنهم من بقي على دينه وعومل معاملة اهل الذمة وألزم بدفع الجزية[١٢٨].

وقد ذكر احد المستشرقين انه بعد ثلاثة قرون من الفتح الاسلامي لاقاليم ايران كان هناك من كل ولاية من ولاياتيها معبد للنار[١٢٩]. وهناك اشارات بلدانية تؤكد ذلك حيث وجد الرحالة ابن رستة في قرية آخرين الواقعة بالقرب من عقبة حلوان، بين نار عظيم كان يقصده الناس من اقاصي البلاد للعبادة[١٣٠].

كما كان بقرية قريبة من همذان بيت نار عتيق يعد احد بيوت النيران الثلاثة الرئيسية التي كان الزرادشتيون يغالون في تقديسها، اما المعبدان الآخران فكان بيت نار (آذر خرة) وبيت نار (جم الشين). وذكرابن الفقيه الهمذاني ان ذلك المعبد كان قائماً في سنة ٢٨٢هـ/ ٨٩٥م أي خلال عهد الخليفة العباسي المعتضد (٢٧٩- ٢٨٩هـ/ ٨٩٢- ٩٠١م)[١٣١].

وقد أكّد المقدسي على كثرة تواجد الزردشتيين في نواحي الجبال[١٣٢]. ووصف البلدانيون بيت نار الشيز الواقع بين مدن مراغة وزنجان وشهرزور والدينور، بأنه عظيم الشأن وعلى رأس قبته هلا فضة، هو طلسمة مناعته، وقيل كان من عجائبه ان النار كان يوقد فيه منذ سبعمائة سنة ولايوجد فيه رماد[١٣٣]. ووجد في احدى البلدات القريبة من مدينة حلوان ايوان عظيم وبداخله دكة عظيمة للنار لاحظها احد رحالة القرن السابع الهجري[١٣٤] فقد وجدت معابد زرادشتية في مدينة اليشتر الواقعة غربي اقليم الجبال[١٣٥].

وذكر الرحالة ابو دلف انه كان يوجد في مدينة ايذج الواقعة وسط الجبال بين اصفهان وخوزستان بيت نار قديم كان يوقد الى عهد الخليفة هارون الرشيد[١٣٦].

والجدير بالاشارة ان آثاراً عديدة اكتشفت في غربي اقليم الجبال تمثّل معابد وبيوت النيران ونقوش محفورة على الجبال تعود الى فترات مختلفة سادت فيها الزرادشتية[١٣٧].

اما في اقليم الجزيرة فقد اكّد المقدسي ان ليس به مجوس. مما يوحي بدخول زرادشتيي المنطقة في الاسلام. واشار ياقوت ان احدى القرى التابعة لاربل من جهة الموصل، والتي كانت تبعد ثمانية أميال عن اربل كانت تدعى بيت النّار[١٣٨] مما يفيد بأن اسم المعبد غلب على اسم القرية.

اما الخرمية[١٣٩] التي تعدّ امتداداً للمزدكية[١٤٠] أي ان الخرّمية التي ظهرت في العصر الاسلامي هي المزدكية نفسها[١٤١]، فقد كان غربي اقليم الجبال ابرز مواطنها وكانت لهم فيها قلاع وحصون[١٤٢] وفي العصر العباسي كان لهم تواجد واضح في همذان والدينور وقرى اصفهان[١٤٣]. وعرفت بعض الجبال في اقليم الجبال بالخرمية[١٤٤] أو الخرّمدينية[١٤٥]، لوجود الخرمية فيها والتي نسب اليها بابك الخرّمي. وذكر الاصطخري انه على الرغم من وجود مساجد في قراهم، وقراءتهم القرآن غير انه يقال ((انهم لايدينون في الباطن بشيء إلاّ الاباحية))[١٤٦].

لكن المقدسي الذي زار المكان وترك لنا انطباعاته عنه اكد بأن اهله قوم مرجئة، وانهم لايغسلون من جنابة، ولم يجد في قراهم مساجد وعندما ناقشهم في سرّ عدم غزوهم من قبل المسلمين بالرغم من معتقدهم هذا وعدم اداء الفرائض وتعطيل الشرائع فأنهم عزوا ذلك الى كونهم موحدين ويدفعون الخراج سنوياً الى السلطان[١٤٧].

اما الديانة المسيحية فكانت هي السائدة في اغلب نواحي اقليم الجزيرة وبلاد هكاري واربل والمناطق الواقعة تحت الحكم البيزنطي، قبل ظهور الاسلام ووصول مدّه الى تلك المنطقة[١٤٨]، ولذلك بقى عدد كبير من سكانها على دينهم مستفدين من التسامح الذي عرف به الاسلام وضمانه حرية المعتقد، الى حدّ كبير[١٤٩].

واشار ابن حوقل ان قوماً من الشهارجة ((نصاري ذَوو يسار)) كان يسكن مدينة كفر عزى[١٥٠] ويظهر ان هؤلاء الشهارجة كانوا من الكرد وقد عاونوا الفاتحين المسلمين في فتح تكريت ولكنهم انتفضوا ضد السلطة العباسية سنة ١٤٨هـ/ ٧٦٥م ايام خلافة ابي جعفر المنصور[١٥١].

وقد اكد المسعودي ان الكرد اليعقوبية والجورقان كانوا يقطنون النواحي التي كانت تلى الموصل قرب جبل الجودي[١٥٢].

ومما يؤكّد تسامح المسلمين مع غيرهم، كثرة عدد الكنائس والاديرة المنتشرة في المنطقة والتي اشار اليها البلدانيون والرحالة المسلمون ووصفوا تلك التي جلبت انظارهم أكثر من غيرها، وخاصة ياقوت الذي اورد ذكر عشرات الاديرة المنتشرة في انحاء الجزيرة، وشرع بتعريف الدّير بقوله ((الدّير بيت يتعبّد فيه الرهبان ولايكاد يكون في المصر الاعظم انما يكون في الصحاري ورؤوس الجبال، فأن كان في المصر كانت كنيسة او بيعة، وربّما فرّق بينهما فجعلوا الكنيسة لليهود والبيعة للنصاري...))[١٥٣].

ولعّل اكثر ما كان يلفت نظر الرحالة، الكنيسة التي كانت في الرها، حيث لم يوجد في بلاد المسلمين كنيسة اعظم منها[١٥٤]. ومامن بناء حجري ابها منها[١٥٥] وعدّت احدى عجائب الدنيا[١٥٦] وقيل انه كان في المدينة ثلاثمائة وستون ديراً[١٥٧]. وفيها صوامع كثيرة ورهابين[١٥٨].

ووصف ناصر خسرو الكنيسة القريبة من المسجد بآمد بأنها كانت عظيمة وغنية بالزخارف، بنيت كلها بالحجر، وفرشت أرضها بالرخام المنقوش ثم اردف قائلاً ((وقد رأيت فيها على الطارمة، وهو مكان العبادة عند النصارى، باباً من الحديد المشتبك لم ار مثله في اي مكان))[١٥٩] ووجدت بحصن كيفا كنائس كثيرة[١٦٠].

اما حول الاديرة المنتشرة في بعض مدن الجزيرة ذكر دير زكي الواقعة على باب الرها وكان مشهوراً.

وكان بنصيبين دير عزيم وحواليه ديارات وصوامع كثيرة[١٦١]. وعلى بعد ستة فراسخ (عند ياقوت فرسخين) من ميافارقين كان يوجد دير مارتوما فيه جسد قائم يابس يزعمون انه من الحواريين[١٦٢]. الناس يقصدونه لزياراته، وهذا مما لايقبل العقل.

وكان يوجد مار جرجيس مابين جزيرة ابن عمر وبلد على بعد ثلاثة فراسخ وأزيد من الثانية، وقد بنى على جبل عالٍ[١٦٣]. ودير ابّون (ابيون) كان مابين جزيرة ابن عمر وقرية ثمانين قرب ناحية باسورين من اعمال الموصل شرقي دجلة، وكان ديراً جليلاً عند اهله، فيه عدد كثير من الرهبان. وكان يزعم ان به قبر النبي نوح (ع. س)[١٦٤]. ثم اورد ياقوت ابياتاً شعرية نسبت الى احدهم وهو يذكر محبوبته الكردية التي عشقها قرب الدير، منها:

فيا ظبية الوعساء هل فيك مطمعُ   لصادٍ الى تقبيل خدّيك ظمآت

وانّي الى الثرثار والخضر حلّتي   ودارك دير ابّون او برز مهرات

سقى الله ذاك الدير غيثا لاهله   وما قد حواهُ من قلال ورهبان[١٦٥].

وكان في شرقي الموصل دير منصور المطل على نهر الخابور وكان ديراً كبيراً عامراً في عهد ياقوت[١٦٦]. وبير الزعفران وكان يسمى عمر الزعفران سمي بهذا الاسم لزراعة الزعفران فيه، وكان قرب جزيرة ابن عمر قرب قلعة اردمشت، وهو في لحف جبل، كان قد نزل فيه المعتضد عند محاصرته لتلك القلعة حتى تمكن من فتحها فقد وصف الدير بأنه ((دير نزه فرح لأهل اللهو به مشاهد ولهم فيه أشعار))[١٦٧] وكان يوجد خارج مدينة نصيبين عدد من الاديرة والبيع[١٦٨].

- دير الغرس : وكان يبعدعن جزيرة ابن عمر ثلاثة عشر فرسخاً (٧٨كم)، وقد بنى على رأس جبل عال، وكان كثير الرهبان[١٦٩] .
- دير باغوث : وكان على شاطيء دجلة بين مدينتي الموصل وجزيرة ابن عمر، وكان كبيرا كثير الرهبان[١٧٠] .
- دير الجب : وكان في شرقي الموصل بينها وبين اربل، وكان مشهوراً يقصده الناس للاستشفاء من الصرع[١٧١] .
- دير أكمن (او اكمل) : وكان اقيم على رأس جبل بالقرب من الجودي[١٧٢] .
- دير الجودي : وكان مبنياً على جبل الجودي[١٧٣] .
- دير عبدون : وكان بالقرب من جزيرة ابن عمر[١٧٤] .
- دير كوم : نسبة الى قرية كوم القريبة من العمادية من بلاد الهكارية، وكان عامراً في ايام ياقوت[١٧٥] .
- دير احويشا : أي دير الجيس بالسريانية، وكان بمدينة اسعرت بدياربكر، وكان كبيراً جداً فيه حوالي اربعمائة راهب[١٧٦] .
- دير الكلب : وكان بين باعذري وجزيرة ابن عمر، له قلالي ورهبان كثير . سمي بهذا الاسم لأنه من عضّه الكلب الكليب وجيء به الى هناك عالجه رهبانه اذا لم يمرّ على حاله اربعون يوماً[١٧٧] .
- دير متى[١٧٨] : يقع شرقي الموصل، بني جبل متى الشامخ. يشرف على رستاق نينوى والمرج، وهو أحسن البناء واكثر بيوته منقورة في الصخر وفيه نحو مائة راهب. وقد وصفه ياقوت بدقة مما يدل على انه زار المكان[١٧٩] .

أما اليهود فكانوا اقلّ عدداً غيرهم في بلاد الكرد لذا فإن اشارات البلدانية اليهم نادرة، وقد ذكر المقدسي ان احد دروب مدينة حلوان كان يدعى درب اليهود، ودرب آخر كان يسمّى درب اليهودية[180] نسبة الى مدينة يهودية بأصفهان، كما أشار الى وجود كنيسة لليهود خارج مدينة حلوان كانوا يعظمونها وكانت مبنية بالجصّ والحجارة[181].

الهوامش:

[1] المسعودي، ابو الحسن علي بن الحسين (ت ٣٤٥هـ/ ٩٥٦م)، مروج الذهب ومعادن الجوهر، (بيروت : ١٩٦٦)، ج٢، ص٢٤٩.

[2] المصدر نفسه، ج٢، ص٢٤٩- ٢٥٠.

[3] ان التوجه الرامي الى اعادة انتماء الكرد الى اصول عربية او فارسية او خرافية لم يقتصر على كتاب فترة البحث وانما امتدّ ليشمل العصور التالية حيث نقل الكتاب والمؤرخون ذلك الزعم في كتبهم دون ان يقدموا دليلاً واحداً يمكن اخذه بنظر الاعتبار ووضعه في ميزان العقل.

ينظر على سبيل المثال: المقريزي، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، (بيروت : د/ت)، ج٢، ص٢٣٢ ؛ شرفخان البدليسي، شرفنامة، ص " مەلا محمود البايزيدی، عادات ورسومت نامه، ص٤٧- ٤٩" مەلا مەحمودی بایزیدی، داب نەریتی کوردەکان، وەرگێرانی لە ڕووسی یەوە : شوکریە ڕەسول، (بەغدا : ١٩٨٤)، ص٩٤.

[4] يقول مصطفى جواد بهذا الخصوص: ((لاشك ان الحاق الاكراد بالانساب العربية، قد اصبح باطلاً عند اهل التحقيق والتدقيق، وكان السبب فيه على ما أرى اثبات الاخوة في النسب تبعاً للاخوة في الدين .. فاخترع النسابون تلك النسبة)) وهذا رأي وجيه خاصة اذا ماعلمنا تأثير الكرد الشديد بالعامل الديني جعلهم يتقبلون هذا الزعم ويردّدونه الى حدّ

الاقتناع. ٭ينظر: جاوان، القبيلة الكردية المنسية، منشورات المجمع العلمي العراقي، (بغداد : ١٩٧٣)، ص٨.

[٥] ذكر ابن حزم ان مضر بن نزار وربيعة بن نزار كان اخوين وهما حفيدا عدنان الجد الاكبر للعرب المستعربة. ينظر: جمهرة انساب العرب، (القاهرة : ١٩٦٢)، ص٩.

[٦] المسعودي : ابو الحسن علي بن الحسين (ت ٣٤٥هـ/ ٩٥٦م)، التنبيه والاشراف، دار مكتبة الهلال، (بيروت : ١٩٨١م)،ص٦١.

[٧] كان الانتساب الى اصل عربي شيئاً مألوفاً من جميع البلدان الاسلامية بدافع ديني حتى القرن المنصرم.

Arfa, The Kurds apolitical and socipl study, (London : ١٩٦٦), p. ١٤.

[٨] مقدمة ابن خلدون، (بيروت : د/ت)، ص١٠٠٩.

[٩] المصدر نفسه والصفحة.

[١٠] المعجم الوسيط، ج٢، ص٧٨٨.

[١١] ئاستياغ من الثابت تأريخياً ان الضحّاك التي ذكرت له مسمّيات اخرى مثل (بيوراسب، ازدهاك، اشتوميكو، ايخ تومكو) كان آخر ملك الميديين الذين كانت عاصمتهم أكباتا (همذان) والتي سقطت على يد الملك الاخميني كورش في عام ٥٥٠ق. م، ولم يتم القاء القبض على الضحّاك، وانما توفي في مكان بعيد من همذان. ينظر: داكونوف، ميديا، وقرطيَراني بورهان قانع، (بغداد : ١٩٨٧)، ص٥٧٧.

[١٢] دنباوند : جبل عظيم من نواحي الري لايفارق الثلج اعلاه ولايستطيع احد بلوغ قمته ويعرف بجبل البيوراسف، ارتبط بحكاية افريدون والضحاك، افريدون كان يمثل التحرّر من بطش وجور الملك الطاغية الضحاك (بيوراسف). قيل ان ذلك الملك قيد بالجبل المذكور. وقيل ان الشبان الذين يحررهم وزير الملك المدعو (أرمائيل) حتى لايصبحوا طعاماً للحيّتين اللتين كانتا في كتف الضحاك، كان يرسلهم الى ذلك الجبل، ولكن من الملاحظ ان ابن الفقيه الهمذاني ومسعر بن مهلهل وياقوت لم يشيروا الى ان اصل الكرد يعود الى اولئك المحررين من بطش الضحاك. ينظر: مختصر كتاب البلدان، ص٢٥١– ٢٥٣" شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الحموي (ت ٦٢٦هـ/ ١٢٢٩م)، معجم البلدان، قدم لها : محمد عبدالرحمن المرعشلي، دار احياء التراث العربي، ط١، (بيروت : ١٩٩٧م)، ج٤، ص٣١٦– ٣١٧.

[١٣] مروج الذهب، ج٢، ص٢٥٠.

[14] المصدر نفسه والصفحة.

[15] التنبيه والاشراف، ص٩٤. منوشهر: اول ملوك الفرس من الطبقة الثانية حسب تقسيم المسعودي، وقد استمر ملكه مائة وعشرين سنة، وينظر اليه الفرس نظرة تعظيم وتقديس. وكان له سبعة اولاد وتعود انساب اكثر شعوب فارس اليه. التنبيه والاشراف، ص٩٤.

[16] نقصد بهم ارباب القلم والسياسية امثال : ملك اليمن الايوبي معزّ اسماعيل بن سيف الاسلام بن طغتكين بن ايوب. الذي ادعى انه قريشي وانه من بني امية، وذلك سنة ٥٩٩هـ. وكذلك ابو الفداء الايوبي وغيرهما. ينظر: المختصر في أخبار البشر، (بيروت : ١٩٩٧)، ج١، ص١٣٣، ج٢، ص١٩٢. ومن هؤلاء ايضاً شرفخان البدليسي وملا محمود البايزيدي وغيرهم. ينظر : الشرفنامة، ص٤٧– ٥٠" داب ونەريتی کوردەکان، ص١٩– ٢١.

[17] التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، (بيروت : ١٩٨٨)، ص٥٨.

[18] الاصطخري: ابو اسحق ابراهيم بن محمد الفارسي (ت ٣٤٦هـ/ ٩٥٧م). المسالك والممالك، تحقيق: محمد جابر عبدالعال الحسيني، مراجعة محمد شفيق غربال، دار العلم، (القاهرة : ١٣٨١هـ/ ١٩٦١م)،ص٧٢.

[19] ابن دريد : هو ابوبكر محمد بن الحسن بن دريد بن عتاهية الازدي ولد مدينة البصرة سنة ٢٢٣هـ/ ٨٣٧م، ودرس فيها، يعدّ من اكبر علماء عصره في اللغة، واقدر نقّاد الشعر، له مايقرب من خمسة وعشرين مؤلفاً في موضوعات شتّى. ينظر: ابن دريد، الاشتقاق، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، منشورات مكتبة المثنى، (بغداد : ١٩٧٩)، ص٣٠٥، ص٣٢– ٣٣. دائرة المعارف الاسلامية، مادة (ابن دريد)، ج١، ص١٥٩.

[20] ابن حوقل : ابو القاسم محمد بن علي النصيبي (ت ٣٦٧هـ/ ٩٧٧م أو ٣٨٠هـ/ ٩٩٠م)،صورة الارض،طبعه مكتبة دار الحياة،(بيروت:١٩٧٩م)، ص٣٤٠.

[21] المصدر نفسه، ص٢٦٩.

[22] المسالك والممالك، ص٣٤٣.

[23] المصدر نفسه، ص٣٤٤.

[24] نزهة المشتاق، (طبعة ليدن : ١٩٧٠)، ج٣، ص٤١٩.

[25] للمزيد حول اصل الاكراد، ينظر : ئيحسان نوری پاشا، مێژووی ڕەگ وڕەچەڵكی كورد، وەرگێرانی لە فارسيەوە: حەمە كەريم عارف، (هەولێر: ١٩٩٨)؛ محمد امين زەكی، خولاسەيەكی تاريخی كورد وكوردستان، (سلێمانی : ٢٠٠٠)، بەرگی يەكەم، ل٥١– ٦٥؛ ارشاك بولاديان، الاكراد حسب المصادر العربية، نقله الى العربية : خشادور صاريان وعبدالكريم ابا زيد، (يريفان : د/ت)، ص١٠٤– ١٤٠؛ ليرخ، دراسات حول الاكراد، ترجمة: عبدي حاجي، (حلب : ١٩٩٢)، ص٩– ١٨.

[26] خولاسەيەكی تاريخی كورد وكوردستان، چاپ و ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، (سلێمانی : ٢٠٠٠)، ل٣٩.

[27] المقدسي : شمس الدين محمد بن ابي بكر (ت ٣٨١هـ/ ٩٩١م)، أحسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ط١، دار احياء التراث العربي، (بيروت : ١٩٨٨م)، ص٢١١.

[28] مروج الذهب، ج٢، ص٢٤٩.

[29] للمزيد ينظر : شرفخان، مصدر سابق، ص٥٠، ص٨٧؛ ئەمين زەكی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٦– ٥٥٠؛ فؤاد حمة خورشيد، التوزيع الجغرافي للهجات الكردية، (بغداد : ١٩٨٧) ؛ زبير بلال اسماعيل، تأريخ اللغة الكردية، (بغداد : ١٩٧٧).

[30] العشيرة : تتكون من عدد غير قليل من الناس ينتمون بالاصل الى بطن واحدة، وان كانوا يشكلون افخاذاً حسب عرف العشائر . والواقع ان النموذج الشائع للعشيرة الكردية كان ولايزال هو الذي يقوم على اساس الاشتراك في الموضع. للمزيد ينظر : شاكر خصباك، الاكراد، (بغداد : ١٩٧١)، ص٤٣٦؛ عبد ربه سكران ابراهيم الوائلي، اكراد العراق ١٨٥١– ١٩١٤، اطروحة دكتوراه مقدمة الى كلية الآداب، (جامعة القاهرة : ١٩٨٧)، ص٨٢.

[31] القبيلة : تتكون من عدة عشيرة ولكنها تنتمي الى جد واحد. ويبدو ان التنظيم العشائري الكردي لايفرق بين العشيرة والقبيلة، أو بالاحرى لا وجود للقبيلة فيه. الوائلي، مرجع سابق، ص٨٢؛ تومابوا، مع الاكراد، ترجمة : آواز زنكنة، (بغداد : ١٩٧٥)، ص٣٨.

[32] ينظر : ابن خرداذبة، مصدر سابق، ص٥١؛ ابن رستة : احمد بن عمر (ت ٣١٠هـ/ ٩١٢م)، الاعلاق النفسية، دار احياء التراث العربي، ط١، (بيروت : ١٩٨٨)،ص ؛ ابن الفقيه الهمذاني : ابو بكر أحمد بن محمد (ت ٣٥٦هـ/ ٩٧٥م)، مختصر كتاب البلدان، دار احياء التراث العربي، ط١، (بيروت : ١٩٨٨م)، ص١٨٨؛ قدامة : ابو الفرج قدامة بن جعفر (ت

٣٢٠ أو ٣٣٧هـ/ ٩٣٢ أو ٩٤٢م)، الخراج وصناعة الكتابة، تحقيق: محمد حسين الزبيدي، (بغداد : ١٩٨٠م)، ص٣٢٨، ص٣٧٨، ص٣٨١، ص٣٨٥.

[٣٣] التسلسل وفق الأولوية في ذكر اكبر عدد من الطوائف الكردية.

[٣٤] مروج الذهب، ج٢، ص٩٦- ٩٧.

[٣٥] ج٢، ص٢٥١.

[٣٦] التنبيه والاشراف، ص٧٨.

[٣٧] ينظر : احمد عبدالعزيز محمود، الهذبانيون في اذربيجان واربل والجزيرة الفراتية.

[٣٨] لعلها مصحفة عن الباسيان = بازيان وهي المنطقة الواقعة بين قضاء جمجمال ومحافظة السليمانية.

[٣٩] المسالك والممالك، ص٢٧.

[٤٠] ينسب اليهم الصاحبي الجليل جاوان الكردي الذي روى ابنه ابو بصير الكردي احاديث عن النبي (صلى الله عليه وسلم). ينظر: ابن حجر العسقلاني، الاصابة في تميز الصحابة، تحقيق : محمد علي البجاوي، (القاهرة : د/ت) ج١، ص٤٢٩.

وحول جاوان والجاوانيين، ينظر : مصطفى جواد، هۆزی لەبیرکراوی گاوان، وەرگێرانی هەژار، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، (بەغدا : ١٩٧٣).

[٤١] التنبيه والاشراف، ص٧٨.

[٤٢] المسالك والممالك، ص٨٧.

[٤٣] صورة الارض، ص٢٣٦، ص٢٣٩، ص٢٤٠.

[٤٤] المصدر نفسه، ص١٩٥، ص٣١٥.

[٤٥] المصدر نفسه، ص٣١٤.

[٤٦] المصدر نفسه، ص٢٣٢.

[٤٧] المصدر نفسه، ص٢٨٩.

[٤٨] المصدر نفسه والصفحة.

[٤٩] المصدر نفسه، ص١٩٦.

[٥٠] المصدر نفسه، ص٢٣٦.

[٥١] أحسن التقاسيم، ص٣٣٩- ٣٤٠.

[٥٢] الهذبانية : اختلف الباحثون بشأن الأصل اللغوي لهذه الكلمة، اما نشاطهم فتعود بداياتها الى اواخر القرن الثالث الهجري، ودخلوا في صراعات مع القوى المحلية وخاصة الحمدانيين الذين اجبروهم على ترك موطنهم الاصلي في منطقة الهكارية" وتمكنوا في تأمين امارة لهم كان مركزها اربل، اوائل القرن الخامس الهجري، استمرت اكثر من قرن. للمزيد ينظر : احمد عبدالعزيز، الهذبانيون في اذربيجان واربل والجزيرة الفراتية.

[٥٣] الجلالية : يكاد يجمع الباحثون المحدثون على ان (الجلالية) او (الكلالية) شيء واحد أي أنهما تسميتان لعشيرة واحدة. ينظر : عباس العزاوي، عشائر العراق الكردية، مطبعة المعارف، (بغداد : ١٩٤٧)، ص١٧" محمد امين زكي بك، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان. ولكن احد الباحثين توصل الى رأي مفاده ان (الجلالية) و (الكلالية)مختلفتان وكلّ منها تسمية لعشيرة مستقلة، فالكلالية مازالت موجودة باسمها وهي التي تقطن في كردستان العراق وكردستان ايران، اما الجلالية فهي الاخرى قائمة في الوقت الحاضر ويقطن افرادها في المثلث الحدودي بين ايران وتركيا واذربيجان الغربية، ويسكن بعض بيوتاتهم في بعض مدن كردستان العراق.

للمزيد ينظر : حسام الدين النقشبندي، الرسالة الثانية لمسعر مهلهل وشهرزور، گۆڤاری زانكۆی سلێمانی، ژماره (٨)، ساڵ ٢٠٠١، ل٢١٧– ٢١٩.

[٥٤] أغلب الظن انها (بازيان) الحالية.

[٥٥] ذكر عباس العزاوي ان الحكمية تنسب الى مروان بن الحكم الاموي. وهو زعم لايستند الى اساس، ينظر : عشائرالعراق الكردية، ص١٧.

[٥٦] السولية : لعلها (سيوقيل) وهي منطقة تابعة لمحافظة السليمانية. كما اورد ذكرها العمري في القرن الثامن الهجري بأسم (السوّل). مسالك الابصار، اصدار فؤاد سزكين، السفر الثالث، ورقة ١٢٤؛ العزاوي، عشائر العراق الكردية، ص١٧.

[٥٧] الرسالة الثانية، ص١٨.

[٥٨] المسالك والممالك، ص٣٤٤.

[٥٩] المرجع نفسه والصفحة.

[٦٠] ينظر : معجم البلدان، ج١، ص١١٠؛ ج٣، ص٢١٢؛ ج٤، ص٣٠٢؛ ج٥، ص٥٢، ص٧٣، ص٢٢٦؛ ج٦، ص٣٧٢؛ ج٨، ص٢٨٤، ص٤٤٠.

[٦١] معجم البلدان، ج١، ص١١٠.

[٦٢] المصدر نفسه، ج٣، ص٣٤٠.

[٦٣] المصدر نفسه، ج٦، ص٣٣٨.

[٦٤] المصدر نفسه، ج٥، ص١٦٢.

[٦٥] المصدر نفسه، ج٦، ص٤٠٣.

[٦٦] المصدر نفسه، ج٣، ص٨٧.

[٦٧] المصدر نفسه، ج٤، ص٢٨٤.

[٦٨] المصدر نفسه، ج٣، ص١٥٣.

[٦٩] المصدر نفسه، ج٥، ص١٦٥.

[٧٠] المصدر نفسه، ج٢، ص٢٦١.

[٧١] المصدر نفسه، ج٨، ص٤٨٠.

[٧٢] معجم البلدان، ج٤، ص٤٨٨.

[٧٣] معجم البلدان، ج٧، ص١٧٧.

[٧٤] المصدر نفسه، ج٣، ص٩١.

[٧٥] المصدر نفسه، ج٤، ص٤٨٩.

[٧٦] المصدر نفسه، ج٣، ص١٥٢.

[٧٧] معجم البلدان، ج٨، ص٣٤٥.

[٧٨] اليعقوبي : أحمد ابي يعقوب اسحاق بن واضح (ت ٢٩٢هـ/ ٨٩٥م)، البلدان، دار احياء التراث العربي، ط١، (بيروت : ١٩٨٨)، ص٦.

[٧٩] المصدر نفسه والصفحة.

[٨٠] مروج الذهب، ج٢، ص٢٤٨.

[٨١] ياقوت، معجم البلدان، ج٤، ص٣٢٩.

[٨٢] الاعلاق النفيسة، ص١٢.

[٨٣] أحسن التقاسيم، ص٣٠٣.

[٨٤] ياقوت،معجم البلدان، ج٧، ص٧٥.

[85] القفس : ((وهم جيل بكرمان في حياتها كالاكراد يقال لهم القفس والبلوص)). ياقوت، معجم البلدان، ج٧، ص٧٥.

[86] ياقوت، معجم البلدان، ج٧، ص٧٥.

[87] ابن الفقيه الهمذاني، مصدر سابق، ص١٩٤.

[88] المصدر نفسه، ص٢١٥.

[89] صورة الارض، ص١٩٠.

[90] مختصر كتاب البلدان، ص٢١٦.

[91] المصدر نفسه، والصفحة.

[92] المسالك والممالك، ص١٩٨.

[93] أحسن التقاسيم، ص٣٠٢.

[94] المصدر نفسه، ص١٢٤.

[95] ياقوت، معجم البلدان، ج٦، ص١٦٧؛ القزويني: ابو عبدالله زكريا بن محمد (ت ٦٢٢هـ/ ١٢٨٣م)، آثار البلاد، ص٤٣٢.

[96] ياقوت، معجم البلدان، ج٧، ص١٩٤؛ القزويني، آثار البلاد، ص٢٦٠.

[97] ياقوت، معجم البلدان، ج٧، ص١٩٤.

[98] صورة الارض، ص٢٠١.

[99] معجم البلدان، ج٥، ص١٦٥.

[100] المصدر نفسه والصفحة.

[101] رحلة ابن جبير، ص٢١٥.

[102] للمزيد ينظر : محسن محمد حسين، سەرنجەکانی ئیبن جوبەیر لە سەر سەلاحەدین و دەوڵەتەکەی لە ڕێی دیدەنیەکانیەوە، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، هەولێر، ژمارە (٢٣)، بەهاری ٢٠٠٢، ل٢١– ٣٤.

[103] ينظر : مثلاً : الاصطخري، المسالك والممالك، ص١٠٣، ص١٠٤، ص١٢٩.

[104] عند ياقوت (مياه روزان)، معجم البلدان، ج١، ص١٠٩.

[105] البلاذري : احمد بن يحيى بن جابر (ت ٢٧٩هـ/ ٨٩٢م)، فتوح البلدان، دار ومكتبة الهلال، ط١، (بيروت : ١٩٨٣م)، ص٣١٧؛ ياقوت، معجم البلدان، ج١، ص١٠٩.

[١٠٦] ابن حوقل، مصدر سابق، ص٣١٠.

[١٠٧] المصدر نفسه والصفحة.

[١٠٨] صورة الارض، ص٢٢٩. والازر : يدل على الغطاء الكبير أو الرداء الواسع الذي تلتف به المرأة جسمها كله. كما انه يعين نوعين من الثياب لتغطية الارداف والاعظاء الطبيعية. أما المئزر: يعني قطعة القماش التي تستر العورة والتي تلبس في السرة الى اسفل. ينظر : المعجم المفصّل باسماء الملابس العربية والاسلامية، ترجمة: أكرم فاضل، (بغداد : ١٩٧١)، ص٤٠.

[١٠٩] صورة الارض، ص٢٨٠. القراطق : تعريب كرته، بالكردية كورتةك، وهي عبارة عن قباء ذي طاق واحد. أدي شير، معجم الالفاظ الفارسية المعربة، ص١٢٤.

[١١٠] القلنسوة : مايلات على الرأس تكويراً. ينظر: ابن سيده، مصدر سابق، ج٤، ص٩. أو هي الطاقية التي توضع تحت العمامة، ينظر: دوزي، مرجع سابق، ص٤٥.

[١١١] ابن حوقل، مصدر سابق، ص٢٥٣.

[١١٢] سبقت الاشارة الى الجوامع والمساجد في الفصل السابق.

[١١٣] ياقوت، معجم البلدان، ج٧، ص١٩٤.

[١١٤] الهروي، مصدر سابق، ص٦٥.

[١١٥] المصدر نفسه والصفحة.

[١١٦] المصدر نفسه، ص٦٤.

[١١٧] مروج الذهب، ج٢، ص٢٥١.

[١١٨] المقدسي، مصدر سابق، ص١٢٦.

[١١٩] المصدر نفسه والصفحة.

[١٢٠] ابن حوقل، مصدر سابق، ص٣١٥.

[١٢١] مسعر بن مهلهل، مصدر سابق، ص١٨.

[١٢٢] المقدسي، مصدر سابق، ص٢٩٥.

[١٢٣] المصدر نفسه، ص٢٩١.

[١٢٤] صورة الارض، ص٢٦٩.

[١٢٥] المصدر نفسه والصفحة.

[126] ينظر بشأن الزرادشتية وتعاليمها: الجاحظ، الحيوان، تحقيق: عبدالسلام رؤوف، (بيروت : ١٩٦٩)، ج٥، ص٣٢٥– ٣٢٧" المسعودي التنبيه والاشراف، ص٢٧٩" الشهرستاني، الملل والنحل، تحقيق: أحمد فهمي محمد، (القاهرة : ١٣٦٨هـ) ج١، ص٢١٩" آرثر، كريستنسن، مرجع سابق، ص١٣٠– ١٦٧.

[127] ارثر كريستنسن، ايران في عهد الساسانيين، ترجمة: يحيى الخشاب، دار النهضة العربية، (بيروت : د/ت)، ص١٣٠.

[128] أبو يوسف، الخراج، (القاهرة : ١٣٩٦هـ)، ص١٣٩.

[129] براون، تأريخ الادب في ايران، ترجمة الى العربية: احمد كمال الدين حلمي، (جامعة الكويت : ١٩٨٤)، ج١، ص٣١٠.

[130] الاعلاق النفيسة، ص١٥١.

[131] مختصر كتاب البلدان، ص٢٢٦.

[132] أحسن التقاسيم، ص٣٠٣.

[133] ابن خرداذبة، مصدر سابق، ص١٠٦" مسعر بن مهلهل، مصدر سابق، ص٨" ياقوت، معجم البلدان، ج٥، ص١٧١.

[134] القزويني، آثار البلاد، ص٤٥١.

[135] حمدالله المستوفي القزويني، ابو بكر بن أحمد بن نصر حمدالله (ت ٧٥٠هـ/ ١٣٤٩م)، نزهة القلوب في المسالك والممالك (باللغة الفارسية)، تحقيق: محمد دبير ساياقي، (طهران : ١٩١٧م)، ص١٢٧.

[136] ينظر: كريستنسن، مرجع سابق، ص٢٤٢" مسعود كلزاري، مرجع سابق، ص ص٦٧٠، ٦٧٥، ٦٨٠.

[137] الرسالة الثانية، ص٤١" ياقوت، معجم البدان، ج١، ص٢٢٩.

[138] ياقوت، معجم البدان، ج١، ص٤١١.

[139] الخرمية: فرقة دينية ذات اصول ايرانية قديمة كالزرادشتية والمزدكية، ظهرت في القرن الثاني الهجري، وتزعمها بابك الخرّمي في اوائل القرن الثالث الهجري فعرفت باسمه.

[140] المزدكية: نسبة الى مؤسسها مزدك التي ظهر في عهد الملك الساساني قباذ (٤٨٨– ٥٣١م) وخلاصة معتقداتها ان الناس ولدوا سواء ولافرق بينهم، ولما كانت المشاكل تنشأ

بينهم بسبب النساء والاموال، فأن الحلّ يمكن في الاباحة، وان الناس فيهما شركاء كاشتراكهم في الماء والنار والكلأ. ينظر: المسعودي، مروج الذهب، ج١، ص٢٨٩" ابن النديم، مصدر سابق، ص٤٠٦" الشهرستاني، الملل والنحل، ج١، ص٢٢٩" أحمد شلبي، مقارنة الاديان، ص٤٢" كريستينسن، مرجع سابق، ص٣٣٠.

[١٤١] ابن النديم، مصدر سابق، ص٤٠٦.

[١٤٢] مسكوية، تجارب الامم، (مصر : ١٩١٤)، ج١، ص١٧٨.

[١٤٣] اليعقوبي، البلدان، ص٤١– ٤٤.

[١٤٤] الاصطخري، المسالك والممالك، ص١٢٠.

[١٤٥] المقدسي، مصدر سابق، ص٣٠٦.

[١٤٦] المسالك والممالك، ص١٢٠.

[١٤٧] أحسن التقاسيم، ص٣٠٦.

[١٤٨] الهروي، مرجع سابق، ص٦٤– ٦٦.

[١٤٩] ينظر: توم المرجي، كتاب الرؤساء، عرّبه ووضع حواشيه الاب البيرونا، (الموصل : ١٩٦٦)" ادي شير، تأريخ كلد وآشور، (بيروت : ١٩١٣)، ج٢، ص٥" الرهاوي، تأريخ الرهاوي مجهول، ترجمة البيربونا، (بغداد : ١٩٨٦).

[١٥٠] صورة الارض، ص١٩٦.

[١٥١] ينظر: الازدي، مصدر سابق، ص٢٠٨– ٢٠٩.

[١٥٢] مروج الذهب، ج٢، ص٢٥١.

[١٥٣] معجم البلدان، ج٤، ص٣٣١.

[١٥٤] الاصطخري، المسالك والممالك، ص٥٤" ابن حوقل، مصدر سابق، ص٢٠٤.

[١٥٥] ابن خرداذبة، مصدر سابق، ض١٣٥.

[١٥٦] المقدسي، أحسن التقاسيم، ص١٢٥.

[١٥٧] ابن الفقيه الهمذاني، مصدرسابق، ص١٢٧.

[١٥٨] الاصطخري، المسالك والممالك، ص٥٤.

[١٥٩] سفرنامه، ص١٠.

[١٦٠] المقدسي، مصدر سابق، ص١٢٥.

[١٦١] الاصطخري، المسالك والممالك، ص٥٤.
[١٦٢] المقدسي، مصدر سابق، ص١٢٩.
[١٦٣] ياقوت، معجم البلدان، ج٤، ص٣٦٢.
[١٦٤] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٣٢.
[١٦٥] ياقوت، معجم البلدان، ص٣٣٢.
[١٦٦] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٦٤.
[١٦٧] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٤٤.
[١٦٨] ابن حوقل، مصدر سابق، ص١٩١" ياقوت، معجم البلدان، ج٤، ص٣٤٤.
[١٦٩] ياقوت، معجم البلدان، ج٤، ص٣٥٤.
[١٧٠] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٣٥.
[١٧١] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٣٧.
[١٧٢] المصدر نفسه، ج٤، ٣٣٤.
[١٧٣] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٣٨.
[١٧٤] المصدر نفسه، ج٤، ٣٥٢.
[١٧٥] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٥٨.
[١٧٦] المصدر نفسه، ص٣٣١.
[١٧٧] المصدر نفسه، ج٤، ص٣٥٨.
[١٧٨] المصدر نفسه والصفحة.
[١٧٩] المصدر نفسه، ج٤، ص٤٦٠.
[١٨٠] المقدسي، مصدر سابق، ص١١٠.
[١٨١] المصدر نفسه والصفحة.

مجالس الغناء والموسيقى في العصر الايوبي

د. شوكت عارف محمد

رغم ان العصر الايوبي لم يشهد استقرارا سياسيا بالمعنى الحقيقي نظرا للتحديات الكثيرة التي واجهت المسلمين،كالحملات الصليبية التي هددت امن واستقرار المنطقة وتسببت بالكثير من الويلات، ناهيك عن التفكك السياسي والصراعات المذهبية التي كان يعاني منها العالم الاسلامي انذاك[١]، فان هناك الكثير من الجوانب الحضارية المشرقة،فقد شهد ذلك العصر المضطرب انتشار المدارس،كما نشطت الحركة الفكرية، وراجت الثقافة،وزخر بلاط السلاطين الايوبيين بالعلماء والادباء [٢]،ولم يثن الايوبيين مشاغلهم الحربية، وجهادهم المتواصل ضد الصليبين عن المساهمة الفاعلة في الانشطة الثقافية،ودعمهم للعلوم والاداب التي ازدهرت بشكل ملحوظ [٣].

ومن المظاهر الحضارية المشرقة في ذلك العصر مجالس الغناء والموسيقى[٤]التي تواصل الاهتمام بها،وحظي المجيدون لهذا الفن كل عناية،كما شغف به بعض السلاطين الايوبيين وامرائهم،فعلى سبيل المثال داب الملك العزيز عثمان بن السلطان صلاح الدين على حضور المجالس التي كان يستدعى اليها المغنون والادباء[٥]،وعرف عن الملك الكامل ولعه بالموسيقى والغناء وذكر

السبكي في طبقاته أنه كان مغرما بمغنية اسمها "عجيبة" كانت تتردد إلى مجالسه لتغني له "بالجنك[٦] على الدف"[٧].

ونظرا لسلوك الأيوبيين المحافظ وتمسكهم بشعائر الدين الإسلامي فقد تميزت المجالس الغنائية في عهدهم عما سواها كونها كانت منزهة عن الفسق والفجور وكل ما يمكن أن يتعارض مع الشرع الحنيف.ولم يكن يسمح للجواري بالظهور بل كن يغنين من وراء ستارة .

ويبدو أن افتتان الملك الكامل بالشعر قاده للاهتمام بالموسيقى والغناء سيما وأن هناك تداخلا بين الغناء والشعر والموسيقى، فإذا ما غرم الإنسان بجانب أغرم بالجانبين الآخرين.

ويذكر أن اهتمام المسلمين بالموسيقى الصوتية "الغناء" فاق اهتمامهم بموسيقى الآلة لوحدها ويعود ذلك حسب رأي المستشرق هنري فارمر إلى مدى تذوقهم للشعر[٨].

ولم تقتصر مجالس الغناء على تلك التي كان يعقدها السلاطين في قصورهم، بل وجدت كذلك المجالس الغنائية العامة التي كانت تعقد في الميادين والساحات العامة ويحضرها الناس من أجل التنزه والترفيه،وذكر العماد الأصفهاني أنه حضر بعضا منها بالقاهرة[٩].

وما يعكس اهتمام الناس في ذلك العصر بالموسيقى والغناء مناظر الطرب والغناء المرسومة على العديد من التحف المعدنية الأيوبية، وكذلك التحف الخزفية والتي ظهرت عليها رسوم الموسيقيين مع آلاتهم الموسيقية المختلفة مثل العود والقيثارة والدف والناي وغيرها من الآلات بالإضافة إلى

مناظر رجال البلاط من حيث ظهور الأمير الجالس على العرش يحيط به الحراس والخدم والمغنون[١٠].

وكما أن دعم الأيوبيين للفقهاء ساهم في بروز عدد من الفقهاء ممن اتخذوا مواقف متشددة من الغناء والموسيقى إلى حد تحريمه[١١] لاسيما من الفقهاء الحنابلة كالفقيه الحافظ عبد الغني بن عبد الواحد المقدسي الذي اعتبر الموسيقى والغناء من المنكرات التي يجب محاربتها، وعندما علم بأن بعض أبناء صلاح الدين قد عملت لهم آلات الطرب وحملت إليهم في بعض البساتين قام بكسرها، فجاءه رسول القاضي يأمره بالمشي ليناظره في الدف والشبابة فقال له الحافظ عبد الغني "ذلك حرام عندي ولا أمشي إليه إن كان له حاجة يجيء هو"[١٢].

كما يعزى إلى القاضي شرف الدين محمد بن عبد الله بن عين الدولة (ت٦٣٩هـ/١٢٤١م) رفضه لشهادة الملك الكامل في إحدى القضايا التي تطلب فيها حضوره وعندما استفسر الملك الكامل عن سبب رفض شهادته أجاب القاضي ابن عين الدولة: "كيف أقبلك و(عجيبة) تطلع إليك بجنكها كل ليلة وتنزل"[١٣].

ورغم المواقف المتشددة من الموسيقى والغناء فإن تأثيرها وسلطانها على المسلمين كان كبيرا، ولم يكن بالإمكان الاستغناء عنه بالمرة لكونه من الفنون التي تلطف المشاعر، وترهف الأحاسيس،وتسمو بالنفوس، وتبعث فيها الراحة والبهجة[١٤].

وعلى هذا الأساس رافقت الموسيقى والغناء كل مرحلة من مراحل الحياة في المجتمع الإسلامي، وبدى الاهتمام به جليا في العصر العباسي لاسيما في المجتمعات التي مالت فيها الحياة إلى الدعة والترف فازدهرت الألحان وتنوعت الأنغام بسبب ما عرف عن الشعوب الأخرى التي دخلت في الإسلام من أنواع جديدة في اللحن والإيقاع فكان لابد من مواكبة التطور في الغناء والموسيقى.ولجأ إليه الناس عند الفرح والسرور،وفي الأعراس والولائم والدعوات،وعند الحزن والمصائب،وفي الأسفار والحضر،وعند الراحةوالتعب،وفي مجالس الملوك،ومنازل عامة الناس[١٥].

كما احتلت الموسيقى جانبا مهما في حياة المتصوفة الذين نظروا إليها بأنها وسيلة من وسائل الكشف ـ الوحي ـ وعن طريق الأنغام والإيقاعات الموسيقية نظم الدراويش في كثير من الأحيان إيقاعات الذكر[١٦].فعلى سبيل المثال كان الشيخ سراج الدين احمد الارزنكاني(ت: ٦٥٨–١٢٥٩م) احد المتصوفة الضالعين بعلم الموسيقى،فقد سبق ان قراءه على مشاهير علماء بلده في خراسان،ثم ارتحل الى دمشق ونزل في ضيافة الملك الاشرف الذي اكرمه وخلع عليه بعدما سمع منه مع الحاضرين شيئا من اناشيده،واقام سراج الدين بدمشق حيث تردد عليه اهل الناس للقراءة والتعلم ،وبعد موت الاشرف سافر الى حمص ثم طلبه الملك المنصورصاحب حماة وانزله باحدى المدارس لكي يتردد عليه هواة الموسيقى فياخذون عنه وخصص له راتبا واستمر على هذه الحالة ثم سافر الى دمشق وتوفي فيها[١٧].

ولا يخفى ان للموسيقى اهمية كبيرة من حيث اشاعتها البهجة في النفوس والراحة في الابدان واتمام دور الكلام لاحداث التاثيرات النفسية المطلوبة

لذلك اهتم بها الأطباء المسلمون وادخلوها في علاج المرضى سيما أولئك الذين يعانون من أمراض نفسية،وهذا ما يفسر لنا كثرة الأطباء الذين مارسوا فن الموسيقى أو كانوا على إلمام به،واعتبر البعض سماع الموسيقى بأنها من الأهمية بمكان بحيث لا يمكن الاستغناء عنه وذلك: "لتعلقها بالنفس التي هي من أشرف أجزاء البنية"[١٨].

ومن الجدير بالذكر ان رعايا الدولة من اليهود والنصارى قد ساهموا بدورهم في هذا المجال وظهر من بينهم ممن اشتهر بفن الموسيقى الغناء، وكان من بينهم عدد من الاطباء نذكر منهم على سبيل المثال:الموفق بن شوعة اليهودي،فمع براعته في مهنة الطب،كان خفيف الروح وكان يقول الشعر،ويلعب بآلة القيثارة، وسبق له أن دخل في خدمة السلطان صلاح الدين لما كان بمصر وعلت منزلته عنده[١٩].

ولا يخفى ان اهل الذمة من اليهود والنصارى قد زادت مساهماتهم الثقافية والفكرية في العصر الايوبي ، واندمجوا في المجتمع الاسلامي اكثر من اي وقت اخر،ولعل ذلك مرده الى سياسة التسامح التي انتهجها الايوبيون مع من يخالفهم في الاعتقاد ،طالما كان ذلك لا يهدد امن دولتهم،ولم يتعرضوا لكنائسهم واديرتهم التي اصبحت في ذلك العصر مراكز تعبدية وفكرية [٢٠]،وكان للكثير منهم مساهماتهم الفكرية والحضارية الى جانب المسلمين،فضلا عن تقلدهم لمناصب ادارية مهمة [٢١].

من جانب اخر فقد كانت للموسيقى أهمية عسكرية وضمت الجيوش الأيوبية فرقا خاصة للموسيقى العسكرية التي كان لها دور هام في السوق الحربي، وفي استعراضات الجيوش وإثارة الحماس في نفوس المقاتلين[٢٢]،وغدا

الاهتمام بالموسيقى العسكرية واضحا من قبل الأيوبيين لاسيما السلطان صلاح الدين الذي ما أن مال الأمر إليه في مصر حتى قام بتنظيم ديوان الطبلخاناه[٢٣]،ورتب نوابها[٢٤]،وكان لهذا الديوان حسبما ذكره القلقشندي "مهتار متسلم لحواصلها يعرف بمهتار الطبلخاناه، وله رجال تحت يده ما بين دبندار، وهو الذي يضرب على الطبل،ومنفر،وهو الذي يضرب بالبوق،وكوسي وهو الذي يضرب بالصنوج من النحاس بعضها على بعض وغير أولئك من الصناع"[٢٥].

وجرت العادة أن تضرب على هذه الآلات الموسيقية في مناسبات مختلفة،وبإيقاعات مخصوصة،وكانت الطبول والكوسات تدق بالقلعة كل ليلة مرتين بعد صلاة العشاء وقبل الفجر[٢٦]،كما كانت الأجواق الموسيقية في صحبة السلاطين والقادة في الأسفار والحروب[٢٧].

وكان لكل مناسبة إيقاعها الخاص، فقد كانت هناك إيقاعات خاصة حين تدعو الحالة إلى حشد العسكر حيث يبدء أصحاب الصنوج والكوسات بالضرب،كما كانت هناك إيقاعات خاصة ببشائر النصر فحين وصل الخبر في الخامس من شوال سنة ٥٨٧هـ/١١٩١م بأن الأسطول الأيوبي استولى على مراكب الإفرنج التي كانت تحمل أكثر من خمسمئة شخص فرح المسلمون بذلك "وضربت بشائر النصر ونعق بوق النصر"[٢٨].

ونظرا لأهمية الموسيقى فإنها أصبحت إحدى المواد التي اعتنى بها كثير من العلماء على اختلاف اهتماماتهم العلمية نذكر منهم: الطبيب احمد بن علي بن محمد المعروف بالرشيد الأسواني وكان ضالعا بعلوم الطب والفلك

والهندسة والموسيقى[٢٩].وأبا الحسن علي بن أبي عبد الله النقاش(ت ٥٧٤هـ/١١٧٨م)وكان من كبارموسيقي القرن٦هـ/١٢م[٣٠]وممن تخرج عليه أمين الدين أبو زكريا يحيى بن إسماعيل الأندلسي البياسي (ت ٦٠٠هـ/١٢٠٣م) الذي وصف كونه "جيد اللعب بالعود،كما عمل الأرغن[٣١]،وحاول اللعب به"[٣٢].

ووصف الطبيب الشاعرفخرالدين رضوان بن محمدالساعاتي (ت٦٠٤هـ/١٢٠٧م) كونه خبيرا بعلم الموسيقى والشعر وله ديوان مشهور في أربع مجلدات، نادم الملوك والسلاطين[٣٣]، ووزر للملك المعظم عيسى بن الملك العادل صاحب دمشق وكان ينادمه ويلعب بالعود[٣٤].من قصائده التي كان يتغنى بها:

فؤادي وفودي بعد لمياء أشيب	وقلبي على جمر الغضى يتقلب
إذا ماس غصن قلت قد مهفهف	وإن لاح برق قلت كف مخضب[٣٥]

ومن المشاهير أيضا: علي بن خليفة الذي نشأ بمصر وبها تلقى معارفه في الطب والأدب، كما تلقى بها علم الموسيقى على جماعة منهم ابن الديجور المصري، وصفي الدين بن علي التبان، وشهاب الدين بن الحصن البغدادي[٣٦]،وعندما عاد إلى الشام أحيا العديد من مجالس الغناء،ونال إعجاب الملك الأمجد صاحب بعلبك، وكذلك الملك المعظم عيسى الذي اختاره نديما لا يفارقه في أكثر أوقاته، وخصص له مرتبا[٣٧].

كما نال إعجاب الملك الكامل محمد عند حضوره لإحدى مجالس الغناء عند أخيه الملك المعظم مما حدا به إلى إعطائه خلعة كاملة وخمسمائة دينار مصرية تكريما له. وقد أفرد ابن أبي أصيبعة ترجمة مطولة له في طبقاته

وقال عنه: "أنه لم يكن في زمانه من يعرف الموسيقى واللعب بالعود مثله ولا أطيب صوتا منه"(٣٨). كما أورد نماذج من شعره الذي كان يتغنى به نذكر منه:

يا صاحبي سلا الهوى وذراني	ماذا تريدا من مشوق عاني
لا تسألاه عن الفراق وطعمه	إن الفراق هو الممات الثاني
نادى الحداة دنا الرحيل فودعوا	ففجعت في قلبي وفي خلاني
وسرت ركائبهم وقد غسق الدجى	فأضاء ممن سار في الأصغان
وبكيت وجدا بعد ذاك فلم أجد	أني وقد صار اللقاء أماني(٣٩)

وترك علي بن خليفة العديد من المؤلفات في الطب والحساب وغيرها من العلوم منها: "مقالة في نسبة النبض وموازنته إلى الحركات الموسيقارية"(٤٠).

وجاء اهتمام الايوبيين بالموسيقى لما له من أهمية عسكرية في أيام السلم والحرب حيث كان للموسيقى والموسيقار دور أساسي في تجميع الجيوش والإعلان للحرب والتدريب وما إلى ذلك، ومن خلال تشجيع الحكام الأيوبيين للموسيقى لذلك فقد رحل العديد من محبي الموسيقى إلى مصر وبلاد الشام لأجل زيادة الكسب والحصول على الدعم، ومن أولئك الذين رحلوا إلى تلك البلاد وتلقوا بها معارفهم الموسيقية نذكر إسماعيل بن إبراهيم المارديني(٤١)،والحكيم الاديب عبيدالله بن المظفر الباهلي الاندلسي(ت:٦٤٨-١٢٥٠م) وكان يعرف الموسيقى ويحسن العزف بالعود وفد الى دمشق وفيها توفي(٤٢).

كما ظهر من بين الكرد من اهتم بفن الموسيقى والغناء كالشيخ شمس الدين محمد بن احمد الخلاطي،الذي كان مهتما بمعرفة الانغام، والالات الموسيقية ،وكان حسن الصوت ، وطيب النغمة نزل بدمشق وفيها كانت وفاته سنة ٧٠٦هـ / ١٣٠٦م[٤٣] وكذلك جمال الدين عمر بن خضر بن جعفر الدشتي الكردي والذي بلغ معرفته بعلم الموسيقى حدا الف فيه كتابا سماه : " الكنز المطلوب في الدوائر والضروب)[٤٤].

كما أن تشجيع السلاطين الأيوبيين للموسيقى واهتمامهم بها دفع بهواة ذلك العلم للسفر إلى مناطق بعيدة من أجل تطوير مواهبهم وكمثال على ذلك سافر العلامة المصري علم الدين قيصر المشهور بتعاسيف إلى الموصل من أجل تلقي علم الموسيقى على شيخها كمال الدين أبي الفتح موسى بن يونس بن منعة (ت ٦٣٩هـ/١٢٤١م)[٤٥] ، وذكر أنه قرأ عليه أكثر من أربعين كتابا في علم الموسيقى في فترة وجيزة لم تتعد ستة أشهر[٤٦]. واشتهر شمس الدين محمد بن علي الدهان (ت:٧٠١هـ / ١٣٠١م) بتنظم القصائد ولحنها لكي تغنى فقد كان يجيد الموسيقى وبالذات العزف على الة القانون وكان المغنون يرددون بعض اغانيه [٤٧].

وعرف عن القاضي فخر الدين عثمان بن علي الأنصاري(ت ٧١٩هـ/١٣١٩م) كونه فقيها فاضلا تولى قضاء قوص مدة،وكان له إلمام بالعربية والأدب، كما كان "يشارك في علم الموسيقى، ويطبق الألحان على الكلام تطبيقا حسنا[٤٨].

هوامش البحث :

(1) للتفاصيل ينظر : السيد الباز العريني ، الشرق الادنى في العصور الوسطى،الايوبيون (بيروت : ١٩٦٧)،ص ٩-٢٧.

(2) الاصفهاني ، خريدة القصر وجريدة العصر،تحقيق.شكري فيصل(دمشق : ١٩٦٨)،ج ٣/ ٧٧،ابو شامة،الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية (بيروت : د/ت) ، ج٢/ ٢١٧.

(3) شوكت عارف محمد،الحياة الفكرية في مصر خلال العصر الايوبي(عمان،دار دجلة ، ٢٠٠٧)،ص ٥-٦٧.

(4) الموسيقى:وهو العلم الذي يعنى بتاليف الالحان والايقاعات ويسمى مولف الالحان بالموسيقار،هي كلمة يونانية،لمزيد ينظر:الفارابي،كتاب الموسيقى الكبير،تحقيق غطاس خشبة (القاهرة : د/ت) ، ص١٥، الخوارزمي ، مفاتيح العلوم (القاهرة:مطبعة الشرق ، ١٣٤٢هـ)، ١٣٦.

(5) ابن سعيد الاندلسي،الغصون اليانعة في محاسن شعراء المائة السابعة،ص٢٢- ٢٣.

(6) الجنك : كلمة فارسية وهي احدى الات الطرب عند الفرس .

(7) ينظر : طبقات الشافعية الكبرى،تحقيق.عبدالفتاح محمد الحلو ومحمود الطناحي (القاهرة : ١٩٧٠)،ج٨/ ٦٥.

(8) توماس ارنولد،تراث الاسلام،ترجمة جرجيس فتح الله (اربيل : ٢٠٠٠)،ج٢/٥٢٢.

(9) البنداري،سنا البرق الشامي وهو مختصر البرق الشامي للعماد الاصفهاني،تحقيق. رمضان ششن(بيروت : ١٩٧١) ،ق١/٢٣٣.

(10) عبدالعزيز صلاح سالم،الفنون الاسلامية في العصر الايوبي (القاهرة : ١٩٩٩)،ج٢/١٠٧.

(11) تباينت مواقف المذاهب الاسلامية من الموسيقى والغناء هل هي مباحة ام هي من المحظورات . للتفاصيل عن هذه المواقف ينظر : الغزالي،احياء علوم الدين(بيروت : دار القلم،د/ت)،ج٢/٢٤٧-٢٦٥،محمد ناصر الدين الالباني، تحريم الات الطرب... (دمشق ،١٣٧٥هـ)،ص٣٤،عبدالاله يوسف الجديع،احاديث ذم الغناء والمعازف في الميزان (الكويت: ١٩٨٦) .

(12) شمس الدين الذهبي،تذكرة الحفاظ(بيروت:دار التراث العربي، ١٩٥٨)،ج٤/ ١٣٧٧، ابن رجب،الذيل على طبقات الحنابلة (القاهرة : ١٩٥٣) ،ج٤/١٣.

(13) السبكي،المصدر السابق،ج٨/ ٦٥.

(14) المسعودي،مروج الذهب ومعادن الجوهر(بيروت : دار الاندلس للطباعة والنشر ، ١٩٨١)ج٤/١٣٤.

(15)اخوان الصفا،رسائل اخوان الصفا وخلان الوفا(بيروت :دار بيروت للطباعة والنشر،1957)، 185/1.

(16)ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة (القاهرة :د/ت)،ج373/5، كارل بروكلمان،تاريخ الشعوب الاسلامية .ترجمة نبيه امين فارس ومنير البعلبكي (بيروت :1965)،ص236.

(17)قطب الدين اليونيني،ذيل مراة الزمان (حيدر اباد الدكن : 1954)،ج1/ 411.

(18)داوّد بن عمرالانطاكي ،تذكرة اولي الالباب والجامع للعجب العجاب،تحقيق .احمد شمس الدين (بيروت : دار الكتب العلمية ، 2000) ،ج488/3.

(19) ابن ابي اصيبعة ،عيون الانباء في طبقات الاطباء ، تحقيق . نزار رضا (بيروت ،دار الثقافة ،1979)،ص581.

(20) ابن جبير ، رحلة ابن جبير (بيروت :د/ت) ،ص 58.

(21) ج.ت. نياتي ،تاريخ افريقيا العام (بيروت :المطبعة الكاثوليكية، 1988) ،ج4/ 379.

(22)احمد بن علي القلقشندي،صبح الاعشى في صناعة الانشا (بيروت : دار الكتب العلمية ،1987) ،ج8/4.

(23) الطبلخاناه :ومعناه بيت الطبل ويشتمل على الطبول والابواق والمزامير وتوابعها من الالات ويتولى الاشراف عليها امير من امراء العشرات يعرف ب امير علم . ينظر : القلقشندي،صبح الاعشى،ج 4/ 13.

(24) تقي الدين احمد بن علي المقريزي،المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والاثار(القاهرة،مكتبة الثقافة الدينية،د/ت) ،ج233/2، محسن محمد حسين ، الجيش الايوبي في عهد صلاح الدين (بيروت : مؤسسة الرسالة ، 1986) ،ص167.

(25) القلقشندي،صبح الاعشى،ج12/4.

(26) القلقشندي،المصدر نفسه ،ج8/4.

(27) القلقشندي،المصدر نفسه،ج7/4.

(28) ابو المحاسن يوسف ابن شداد،النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (تحقيق.جمال الدين الشيال (الاسكندرية : 1964)،ص 196، محسن، لجيش الايوبي،ص167.

(29) ياقوت الحموي،معجم الادباء (بيروت: دار الفكر ، 1980)،ج51/4،ابن خلكان ،وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان ،تحقيق. احسان عباس(بيروت،دار صادر ،1970)،ج1/160.

(30) ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص635-636.

[31] الارغن : او الارغون البوقي – وهو من الات النفخ الخشبية التي كانت تصنع من ثلاثة زقاق كبار يضم بعضها الى بعض ويركب على راس الزق الاوسط زق كبير ثم يركب على هذا الزق انابيب صفر لها ثقب على نسب معلومة يخرج منها اصوات طيبة شجية.الخوارزمي،مفاتسيح العلوم،ص ١٣٦.

[32] ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص٦٣٧.

[33] ابن سعيد الاندلسي،الغصون اليانعة،ص١٨٨.

[34]ابن ابي اصيبعة ،عيون الانباء،ص٦٦٢، ياقوت الحموي معجم الادباء،ج١١/١٤٢.

[35] ينظر القصيدة كاملة : ابن سعيد الاندلسي،الغصون اليانعة،ص١٢٢.

[36] ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص٧٣٧.

[37] ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص٧٣٩.

[38] الذهبي،تاريخ الاسلام ووفيات المشاهير والاعلام ، تحقيق . عمر عبدالسلام تدمري (بيروت ، دار الكتاب العربي، ١٩٩٧)،ص٢٨٠.

[39] ابن ابي لصيبعة،عيون الانباء،ص٧٤٦.

[40] ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص٧٥٠.

[41]صلاح الدين خليل بن ايبك الصفدي ، الوافي بالوفيات،(فرانــد شــتايزر :١٩٦١)،٩/٦٦،عمررضاكحالة،معجم المؤلفين(بيروت،مؤسسةالرسالة ،١٩٩٣)،ج١/٣٥٦.

[42] الكتبي،عيون التواريخ ،ج٢٠/ ٤٧.

[43]الصفدي، اعيان العصر واعوان النصر ، تحقيق .فالح احمد البكور (بيروت : دار الفكر ، ١٩٩٨)، ج٣/ ص١٥٢٣، ابن العماد الحنبلي ، شذرات الذهب في اخبار من ذهب (بيروت : دار الفكر، د/ت) ، ج٦/ ١٤.

[44] ابن حجر ، الدررالكامنة في اعيان المائة الثامنة ، تحقيق . محمد سيد جاد الحق (القاهرة : ١٩٦٦)، ج٣/ ٢٤٠، حاجي خليفة ، كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون (بغداد: منشورات مكتبة المثنى ، ١٣٧٧هـ) ، ج٢/ ١٥١٩.

[45] ينظر ترجمته : ابن ابي اصيبعة،عيون الانباء،ص ٤١٠– ٤١٢، ابن خلكان،وفيات الاعيان،ج٥/٣١١– ٣١٨.

[46] ابن خلكان،وفيات ، وفيات الاعيان ،ج ٥/ ٣١٦.

[47] الصفدي،الوافي،ج٤/ ٢٠٩– ٢١٠، الكتبي،فوات،٢/ ٣١٠.

[48] الصفدي، اعيان العصر،ج٢/ ١٠٧١.

ظهور المرجعية الشيعية وعوامل التجاذب والتنافر فيها

د. فرست مرعي

لم يكن للطائفة الشيعية مرجعية متعارف عليها كما عليه الآن. فالطائفة الامامية نمت وتطورت من حزب سياسي في منتصف القرن الاول الهجري الى فرقة وطائفة لها مرتكزاتها العقدية الخاصة بها في بدء القرن الثالث الهجري، وكانت النظرية الامامية مفتوحة وممتدة من عهد الامام علي رضي الله عنه الى يوم القيامة وبعبارة اخرى انها لم تكن محصورة في عدد محدد من الأئمة او فترة زمنية مختصة، والتراث الشيعي حافل بمئات الروايات التي تؤكد على استمرار الامامة الى يوم القيامة لذا فلم تكن هناك حاجة لمن ينوب عن الامام، فسلسة الأئمة تترى. ولكن وصول نظرية الامامة الى طريق مسدود بعد وفاة الامام حسن العسكري في سنة ٢٦٠هـ من غير ولد يخلفه[١]، وقيام جعفر بن علي الهادي اخي الحسن بأخذ تركته. كل ذلك ادى الى تفجر ازمة عنيفة في صفوف الشيعة الامامية الموسوية الذين كانوا يعتقدون بضرورة استمرار الامامة الى يوم القيامة، وقد رافق هذه الازمة حدوث نوع من الحيرة والغموض والتساؤل داخل صفوف الشيعة مما ادى الى تفريقهم الى اربع عشرة فرقة[٢]، كل يقول برأي مختلف، فذهب بعضهم الى القول بإمامة اخيه جعفر، فيما ذهب بعضهم للالتحاق بالمحمدية الذين قالوا باختفاء السيد محمد (محمد بن علي الهادي) وأنكروا وفاته، وقال قسم منهم بانقطاع الامامة، وانكر بعضهم وفاة الحسن العسكري،

وقال بعضهم بعودته الى الحياة مرة اخرى، وقال آخرون بوجود ولد له في السر، ولد في حياته على اختلاف في الروايات في سني ولادته، او بعد وفاته، وانه المهدي المنتظر[٣].

وقد استطاع دهاقنة الشيعة ان يخرجوا الشيعة من هذا المأزق الخطير بأقل الخسائر من خلال الأدعاء بأنه ولد للامام الحسن العسكري قبل وفاته بسنتين او ثلاث، او خمس، أو ست، او ثماني سنين، ويقولون بأنهم قد شاهدوه في حياة ابيه و انهم على اتصال به، ويطلبون من عموم الشيعة التوقف والبحث والتفتيش عنه او التصريح باسمه ويحرسون ذلك وكانوا يفسرون ادعاء جارية العسكري صقيل بوجود الحمل عند وفاة العسكري بأنه محاولة منها للتغطية على وجود الولد في السر.

ومن ذلك الوقت عرف هؤلاء الذي ادعوا بوجود ولد مغمور للامام حسن العسكري بالطائفة الاثني عشرية.

وكان اصحاب ادعاء وجود ولد للحسن العسكري هم انفسهم الذين ادعوا النيابة عنه ويطلق الشيعة عليهم (النواب الأربعة) الذي ادعوا النيابة عن المهدي في فترة الغيبة الصغرى من سنة ٢٦٠هـ الى سنة ٣٢٩هـ، اذ كان هؤلاء النواب يزعمون مشاهدة المهدي المنتظر واللقاء به وايصال الاموال اليه ونقل الرسائل و(التوقيعات) منه الى المؤمنين به.

وهؤلاء النواب هم:

١-عثمان بن سعيد العامري توفي في سنة ٢٦٢هـ.

٢-محمد بن عثمان بن سعيد العامري الملقب بـ(الخلاني) توفي سنة ٣٠٥هـ.

٣-الحسن بن روح النوبختي توفي سنة ٣٢٥هـ.

٤-علي بن محمد السيمري (الصيمري) توفي سنة ٣٢٩هـ[٤].

والى جانب هؤلاء (النواب الأربعة)، فقد ادعى النيابة حوالي اربعة وعشرين رجلاً آخر من اصحاب الامامين علي الهادي والحسن العسكري، او من اتباعهم كالحسن الشريعي، ومحمد بن نصير النميري (مؤسس المذهب النصيري) ، ومحمد بن علي الشلمغاني ابن ابي العزاقر، وابو دلف الكاتب، والحسين بن منصور الحلاج[٥] وغيرهم.

وقد اختلف الشيعة الامامية القائلون بوجود الامام الثاني عشر فيما بينهم حول صدق اولئك النواب وصحة ادعائهم النيابة، فذهب فريق الى تصديق (النواب الأربعة) الاوائل، وذهب فريق آخر كالنصيرية (العلوية) الى تصديق الحسن الشريعي ومحمد بن نصير النميري، فيما ذهب آخرون الى تصديق مجموعة أخرى[٦].

ولابد من دراسة ظاهرة ادعاء النيابة عن الأئمة في التاريخ الشيعي، كالذين ادعوا النيابة عن الامام موسى الكاظم بن جعفر الصادق الذي ادعى كثير من اصحابه استمرار حياته وغيبته ومهدويته، وكان منهم محمد بن بشير الذي ادعى النيابة عنه، ثم اورث النيابة ابناءه واحفاده مثلما فعل عثمان بن سعيد العامري الذي ادعى نيابة المهدي المنتظر كما اسلفنا، ثم اورث النيابة ابنه محمداً.

ويبدو أن دعوى النيابة كانت تجر مصالح مادية ومكانة اجتماعية وسياسية للمدعي، ولاسيما ان المدعي كان يهمس بها في السر وينهى عن التحقق في دعواه، وقسماً منهم كانوا يتعاطون اعمال السحرة لاثبات دعوى نيابتهم.

ومن الجدير ذكره ان احد الباحثين الشيعة يذكر بهذا الصدد: ((اذا كنا نتهم ادعياء النيابة الكاذبين بجر النار الى قرصهم، وبالحرص على الأموال والارتباط بالسلطة العباسية القائمة يومذاك، فإن التهمة تتوجه ايضاً الى اولئك (النواب الأربعة) الذين لم يكونوا بعيدين عنه))(٧).

يقول احد ادعياء النيابة وهو محمد بن علي الشلمغاني الذي كان وكيلاً عن النائب الثالث الحسين بن روح النوبختي في بني بسطام : ((مادخلنا مع ابي القاسم الحسين بن روح في هذا الأمر (النيابة) الا ونحن نعلم فيما دخلنا فيه، لقد كنا نتهارش على هذا الأمر كما تتهارش الكلاب على الجيف))(٨).

وهكذا استطاع دهاقنة الشيعة تمرير مخططهم في ادعاء النواب الأربعة النيابة الخاصة عن المهدي المزعوم، وتمكنوا بهذه الطريقة من السيطرة على الموارد المالية للطائفة الشيعية من زكاة وخمس وغيرها للفترة من ٢٦٠هـ ولغاية ٣٢٩هـ اي ما يقارب سبعين عاماً.

وللباحث ان يتساءل؟ لماذا حدد فلاسفة الشيعة سنة ٣٢٩هـ كنهاية للغيبة الصغرى وبداية للغيبة الكبرى؟ علماً بأن تبريراتهم بخصوص بداية الغيبة الصغرى تجد القبول على اساس ان الحسن العسكري قد توفي سنة ٢٦٠هـ، وابتكروا له النظرية الجنينية اي وجود جنين في بطن احدى جواريه. ومهما يكن من امر فلا توجود اجابات محددة عند علماء الشيعة بخصوص تحديد بداية الغيبة الكبرى، هل جاءت من المهدي نفسه؟ ام ان هناك عوامل او دوافع اقتضت هذا التاريخ، منها الظرف الصعب الذي كانت تمر به الخلافة العباسية حيث تم سمل عيني الخليفة الراجي بالله في سنة ٣٢٩هـ وتولى الحكم المتقي بالله، او انهم حددوا هذا التاريخ على اساس ان مجموعة من علمائهم توفوا في

هذا التاريخ: منهم النائب الرابع علي بن محمد السمري (الصيمري)، والكليني صاحب الكافي، وعلي بن الحسين بن بابويه القمي، او انهم كانوا على دراية بأن الوقت قد حان لمجيء البويهيين الشيعة للاستيلاء على بغداد وجعل مقدرات الخلافة العباسية تحت حكمهم وهو ما حصل ، فقد سيطر البويهيون بقيادة احمد بن بويه على بغداد في سنة ٣٣٤هـ اي بعد خمس سنوات من بداية الغيبة الكبرى.

ولكن يظهر ان بداية الغيبة الكبرى ترافقت مع الانتهاء من كتاب الكافي لمحمد بن يعقوب الكليني ووفاته في السنة نفسها وتعليق المهدي على هذا الكتاب بأن ((الكافي كاف لشيعتنا))[٩]، ولو ان الكليني انتهى من هذا الكتاب قبل هذه الفترة لكانت الغيبة قد تحددت في موعد آخر. وبمجيء الغيبة الكبرى اصبح الشيعة لأول مرة بغير– امام معصوم – وبغير نيابة واضحة ، لاسيما وان النواب الأربعة قد توفوا، لذا سادت في هذه الفترة نظرية الانتظار: وهي النظرية التي جلبت للشيعة مأزق كثيرة اقلها خروجهم من التاريخ فلا جمعة، ولا جهاد ، ولا امر بمعروف ولانهي عن منكر الا بحضور الامام الحجة المهدي المنتظر، وكان الزمن كفيلاً بعلاج هذا المأزق عند علماء الشيعة، فبين الفينة والاخرى يخرج عالم بنظرية تؤكد بأنه ينوب عن المهدي في مسألة معينة كالخمس، والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر دون سفك الدماء، او في صلاة الجمعة، وبعبارة اخرى اصبح كبار علماء الشيعة هم مراجع للطائفة نيابةً عن المهدي، ولكن كثرة المراجع خلفت مأزقاً جديداً ولتلافي هذه المشكلة استحدث العلماء نظرية الأعلم، وفي الحقيقة لا توجد ضوابط محكمة يستطيع الباحث ان يدلي دلوه في ضوئها، فالمؤثرات الذاتية والعرقية لها اثرها في هذا المضمار.

وهكذا سادت نظرية الانتظار رغم وجود عدة دول شيعية حكمت العراق وايران كالبويهيين من سنة ٣٣٤هـ لغاية ٤٤٧هـ، والسربداريين في اقليم خراسان شرق ايران، والدولة المشعشعية في اهوار العراق وايران.

ومما تجدر الأشارة اليه ان الفكر السياسي الشيعي بعد الغيبة الكبرى عام ٣٢٩هـ اصبح يعيش خارج الزمن (التاريخ) رغم حكم بعض الدول الشيعية كالبويهيين والمشعشعين والسربداريين كما ذكرنا، غير ان اطلاع علماء ومتكلمي الشيعة[١٠] على النظرية السياسية الاسلامية عند علماء اهل السنة ومحاولة ايجاد صيغة ما توافقية بين الفكر السياسي السني وما يسمى بنظرية النيابة عندهم، جعلهم يحاولون الخروج من القوقعة التي اوقعوا انفسهم فيها، فنظرية النيابة وانتظار الأمام الغائب! التي التزموا بها جعلهم لا يسهمون بأي شكل من الاشكال في جهاد الكفار والمنافقين[١٢] التي هي ذروة سنام الاسلام ، فضلاً عن الاسهام في عملية التغيير الاجتماعي نحو الأفضل، وبعبارة اخرى فإنهم بتروا نظرية الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر الى قانون الأمر بالمعروف والنهي على المنكر باللسان واليد فقط دون اليد التي تفضي الى اراقة الدماء عن طريق السلطان[١١] ، وهكذا ينطبق الأمر على تعليق مهمة تنفيذ الحدود اي تحريم اقامتها والأنتظار الممتد الى خروج المهدي[١٢] والى عدم اقامة صلاة الجمعة[١٣].

ولكن الغريب ان الناحية المالية من الخمس وغيرها كان لها شأن أخر، فمع أن علماء الشيعة عطلوا الكثير من الأحكام الاسلامية المعلومة من الدين بالضرورة كالجهاد واقامة الحدود وصلاة الجمعة والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، الا انهم استطاعوا الى حد بعيد ابتكار نظريات اجتهادية الواحدة تلو

الأخرى في الناحية المالية فقط، وهذا الذي يجعل الباحث في حيرة من امره، فلماذا تعطيل الجهاد والحدود والجمعة؟ والابقاء على الأحكام المالية كالخمس وغيرها؟

وآية الخمس نزلت في غنائم الحرب، وهي صريحة جلية واضحة وضوح الشمس يعرف مدلولها كل من لديه المام بالغة العربية وهي:

﴿وَاعْلَمُواْ أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِن كُنتُمْ آمَنتُمْ بِاللّهِ وَمَا أَنزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ وَاللّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ (٤١) سورة الأنفال

وكان علماء الشيعة الى نهاية القرن الخامس الهجري موافقين في تفسيرهم للآية المذكورة مع تفسير علماء اهل السنة والجماعة ، ولكن متأخريهم حوروا الخمس من الغنائم في الحرب الى ارباح التجارة (لغرض في انفسهم) ففسروا الغنيمة بالأرباح وقالوا "ان كل ربح يعتبر غنيمة ويشملها الخمس ثم اضافوا ان هذا الخمس يجب ان يعطى الى الامام الغائب وبما ان الأمام غائب فيجب اعطاؤه الى الفقهاء (النواب) الذين هم نوابه"[١٤].

وهكذا الزموا الشيعة بدفع الضريبة المالية التي ما انزل الله بها من سلطان، وهكذا ضمن مراجع الشيعة لأنفسهم مورداً مالياً لا ينضب وكنزاً لا يفني على حد تعبير الموسوي[١٥].

وقبيل وفاة النائب الرابع علي بن محمد السيمري بشهور قليلة يقال بأن رقعة وصلة اليه بتوقيع المهدي! جاء فيها: "لقد وقعت الغيبة التامة فلا ظهور الا بعد ان يأذن الله، فمن ادعى رؤيتي فهو كذاب مفتر"[١٦].

ويلاحظ أن فلاسفة الشيعة ومتكلميهم كانوا السباقين الى النظرية الجدلية (الديالكتيكية) قبل ظهورها على يد الفيلسوف الألماني هيكل، فكلما تتولد نظرية ما يلاحظ بروز نقيضها وهكذا دواليك، فما أن ظهرت ـ نظرية المهدي المنتظر ـ حتى برزت الى الوجود ـ نظرية النيابة الخاصة بالنواب الأربعة ـ وما أن حلت الغيبة الكبرى ٣٢٩هـ حتى تولد نقيضها وهي نظرية ـ التقية والانتظار ـ التي اثرت على الفكر الشيعي تأثيراً كبيراً، ولولا ظهور الدولة البويهية الشيعية بالتوازي مع بدء الغيبة الكبرى لكان مصير الفرقة الاثني عشرية الى زوال كوصيفاتها من الفرق الشيعية الأخرى البائدة التى دخلت في ذمة التاريخ.

ولعلها لم تكن مصادفة هي ظهور المصنفات الشيعية الكبيرة في العصر البويهي حيث ازدهرت حركة التأليف عندهم بسبب تشجيع ودعم البويهيين لعلماء الشيعة وحمايتهم من جوانب عديدة بعد ان كانوا مضطهدين ومطاردين من قبل الخلافة العباسية لافكارهم الهدامة وطروحاتهم الغريبة عن الفكر الاسلامي، فكان أن تفرغ علماء الشيعة لمباحثهم الفقهية ونظرياتهم الجدلية، رافقها انشاء مدارس عديدة (حوزات) في كل من بغداد والنجف ، كان من ثمارها ظهور المصنفات الحديثية الثلاثة: (من لا يحضره الفقيه) لعلي بن بابويه القمي الملقب بـ(الصدوق) المتوفي سنة ٣٨١هـ، و (الاستبصار) ، و (تهذيب الأحكام) لشيخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسي المتوفي سنة ٤٦٠هـ، وقبلها الكافي للكليني القمي المتوفي سنة ٣٢٩هـ.

وكان متكلمو الشيعة وفلاسفتهم سباقين الى الاستفادة من الفكر المعتزلي الذي انكفأ على نفسه بعد ان بلغ الذروة في عهد المأمون العباسي المتوفي سنة ٢١٨هـ والمعتصم بالله المتوفي سنة ٢٢٧هـ والواثق بالله المتوفي سنة ٢٣٤هـ،

فأحيوا هذا الفكر من جديد بما يخدم اصولهم كالإمامة وغيرها من النظريات التي طرحها متكلموا الشيعة، واستطاعوا الى حد بعيد تطويعها بما يخدم توجههم العقدي والتاريخي والفلسفي[١٧].

وهناك نقطة على جانب كبير من الأهمية وهي ان الأفكار الغريبة تنمو وتتبلور في ظل الاضطراب السياسي والقلق الاجتماعي، وهذا مابدا واضحا في العصر العباسي الثاني (فترة التدخل التركي) بعد ٢٤٧هـ وما رافقها من ظهور حركتي -القرامطة والزنج - اللتين عاثتا في الأرض فساداً وارهقتا الدولة العباسية ارهاقاً شديداً حيث ساد ذعر وقلق اجتماعي كان كفيلاً بإنتعاش الأفكار والحركات الهدامة، واستطاع العالم الشيعي محمد بن يعقوب الكليني الاستفادة من هذا الوضع الحرج والمثالي بالنسبة له، بتمرير افكار غريبة وهدامة تتقاطع مع ابجديات الفكر والفقه الاسلامي من خلال كتابه (الكافي)، ولم يكن بإستطاعته فعل ذلك لو كان النظام السياسي مستقراً ، ورغم ذلك فإن الدولة العباسية لاحقت في الوقت نفسه عدداً من هؤلاء الزنادقة والملحدين كالحلاج والشلمغاني، حيث تم اعدام الأول في سنة ٣٠٩ هـ والثاني في سنة ٣٢٢هـ بتهمة الزندقة وتناسخ ألارواح والادعاء بحلول الله جلت قدرته فيهما، علماً بأن المذكورين كانا من ادعياء النيابة الخاصة للمهدي المزعوم!، وكان الشلمغاني ينافس النوبختي النائب الثالث للمهدي المزعوم على النيابة، فضلاً عن ذلك فان سيرة النواب الأربعة حتى في المصادر الشيعية لم تكن سليمة الى حد كبير وانما كان يشوبها الدجل والشعوذة والحرص على الاموال حرص يهود.

السلم الكهنوتي عند النصارى والشيعة

الكنيسة الكاثوليكية	الثورة الايرانية الشيعية	الحوزة العلمية في النجف
البابا	مرشد الثورة الايرانية* (الولي الفقيه)	مرجع الطائفة الاعلى
الكاردينال	آية الله العظمى (المرجع)	اية الله العظمى (المرجع)
البطريرك	آية الله	آية الله
الاسقف	حجة الاسلام والمسلمين	حجة الاسلام والمسلمين
القس	ثقة الاسلام	ثقة الاسلام
الشماس الانجيلي	الفاضل	الفاضل
الشماس	محصل (المشتغل)	محصل (المشتغل)

*وكانت نظرية ولاية الفقيه (أي النيابة عن المهدي المنتظر) ، كانت مجرد فكرة ابتكرها العالم الشيعي الايراني (النراقي) في القرن التاسع عشر الميلادي وقد طبقها في عالم الواقع (اية الله الخميني) الذي عد نفسه نائباً عن المهدي المنتظر، الذي يعد نائباً عن الرسول ومن ثم عن الله جل شأنه، رغم إعتراضات غالبية مراجع الشيعة له بسبب عدم معصوميته قياساً للائمة الاثنى عشرية وبضمنهم المهدي، فضلاً عن محاولته تركيز السلطتين الدينية والدنيوية في يده ، أي بعبارة اخرى انه سيصبح زعيم مراجع الشيعة العظام بلا منازع : كالخوئي ، والاراكي ، وشريعة مداري ، والمرعشي النجفي والتبريزي وغيرهم .

لذا يبدوا للعيان ان صلاحية الخميني وخلفائه كالخامنائي تفوق حتى صلاحيات البابا رئيس الكنيسة الكاثوليكية ، لانها صلاحية الاخير دينية بحتة ، أما الزمنية (السياسية) فهي عبارة عن نصائح او إستشارية لاغيرخاصة تجاه الدول الكاثوليكية لفرنسا وايطاليا واسبانيا وغيرها .

اما البابا فهو ينوب عن السيد المسيح على اساس انه رئيس كنيسة القديس بطرس الذي هو نائب عن السيد المسيح ورئيس الحواريين، وللامانة العلمية فإن هذا السلم الكهنوتي قد ابتكر على يد الصفويين الذين سيطروا على الهضبة الايرانية اعتبارا من عام ١٥٠٢م كما هو ديدنهم في ادخال طقوس اخرى الى الفقه الشيعي كالشهادة الثالثة (اشهد ان علياً ولي الله) والسجود على التربة الحسينية وغيرها. وقد أشار المفكر الإيراني علي شريعتي إلى تأثر الصفويين بالنصارى من حيث تسلسل مراتب رجال الدين عندهم، كما انه يشبه المنصب الديني للمجتهد الشيعي بالبطريرك او الاسقف او الكاردينال. انظر: التشيع العلوي والتشيع الصفوي، تقديم ابراهيم دسوقي شتا، ترجمة حيدر مجيد، دار الامير بيروت – لبنان، الطبعة الاولى ١٤٢٢هـ-٢٠٠٢هـ، ص ٢٣٩، ٢٧٨.

المصادر والمراجع والهوامش

١- احمد الكاتب: تطور الفكر السياسي الشيعي من الشورى الى ولاية الفقيه، ص٩٦.

٢- النوبختي: فرق الشيعة، ص ٢" الاشعري القمي: المقالات والفرق، ص ١٩.

٣- احمد الكاتب: المرجع السابق، ص٩٦.

٤- الصدوق: اكمال الدين، ص ٣-٥" ولا زال قبر احد النواب وهو (الخلاني) يزار من قبل الشيعة العراقيين وغير العراقيين ، ويقع في وسط بغداد ، وقد اطلقت امانة العاصمة على موقعه (ساحة الخلاني) الواقع في شارع الجمهورية وهو موازي لشارع الرشيد ، وهناك مسجد شيعي (حسينية) قريبة من مكان تواجده تدعى (جامع الخلاني) سيطر عليها المجلس الشيعي الاعلى بزعامة عبد العزيز الحكيم بعيد سقوط بغداد عام ٢٠٠٣.

٥-لقد ادعى هذا الشخص حلول الله فيه وثبت للدولة العباسية انه جاسوس باطني للدولة العبيدية (الفاطمية) ولذا حاكمته محكمة عباسية واصدرت عليه حكماً بالاعدام في سنة ٣٠٩هـ، وان غالبية المتصوفة يدعون بأنه احد اوليائهم! كما ثبت ان علي الشلمغاني ادعى هو الاخر القول بالتناسخ وان الله حل فيه، ولذا حاكمته محكمة عباسية واصدرت عليه حكماً بالقتل سنة ٣٢٢هـ.

٦- احمد الكاتب، ص ١٥٤.

٧- المرجع السابق، ص ٢٢٥، ٢٢٦.

٨- الطوسي: الغيبة، ص ٢٤١.

٩- بلغ عدد احاديث كتاب الكافي اكثر من ١٦ الف حديث منها ٥٠٧٢ حديثاً صحيحاً مقابل ٩٤٨٠ حديثاً ضعيفاً انظر (الخوانساري: روضات الجنات، ص ٥٥٣)" ومما تجدر الاشارة اليه ان النجاشي (احد علماء الرجال عند الشيعة) ذكر ان الكليني جمع كتابه هذا في عشرين سنة. انظر (الرجال: ص ٢٦٦)، ويعلق احد كتاب الشيعة على كثرة الروايات الضعيفة في كتاب الكافي، ووجود روايات تؤكد وقوع التحريف في القرآن لماذا لم يتصل

الكليني بالمهدي عن طريق النائب الثالث والرابع النوبختي والسيمري (الصيمري)؟ انظر (احمد الكاتب: تطور الفكر السياسي الشيعي من الشورى الى ولاية الفقيه، ص٢٣٢).

١٠–لم ينجح متكلمو الشيعة في تطوير نظرية دستورية اسلامية تخدم اي غرض عملي، انظر: مجموعة من المستشرقين : تراث الاسلام ، العدد ٢٣٤ الجزء الثاني، سلسة عالم المعرفة الكويتية.

١١– الطوسي، محمد بن حسن: الغيبة، ص ٦٤.

١٢– الصدوق: اكمال الدين، ص ٩٤–٥٩.

١٣– المرتضى: رسالة في الغيبة/ رسائل الشريف المرتضى ج٢ ص ٢٩٨.

١٤– الطوسي: المبسوط في فقه الامامية ج١ ص١٤٣.

١٥– موسى الموسوي: الصرخة الكبرى –عقيدة الشيعة في اصول الدين وفروعه في عصر الائمة وبعدهم، ص ٦٥.

١٦– المرجع نفسه، ص٦٥.

١٧– الصدوق: اكمال الدين، ص ٤٨٣.

١٨– للأمانة العلمية فإن متكلمي الفرقة الزيدية استطاعوا الاستفادة من الفكر المعتزلي حتى وصل الأمر بالمؤرخين والباحثين الى اعتبار الزيدية هم معتزلة في الأصول.

الدروز وعقيدتهم

الدكتورة نسرين محمود الأربلي

الـدروز: جماعـة مـن سـكان سـورية ولبنـان، يقيمـون في جبـل الـدروز، وينتـشرون في بقـاع كـثيرة مـن لبنـان، يـدعون أنفـسهم كـانوا في الأصـل فرقـة اسلامية اسماعيليـة فاطميـة، تـؤمن بإمامـة الحـاكم بـأمر الله الفـاطمي. حـافَظَ الدروز على عاداتهم وعقائدهم على مـر الـدهور، واختلـف مـذهبهم مـن الناحيـة الفقهية عن باقي المذاهب الاسلامية في أمور، منهـا: عـدم جـواز عـودة المطَلقـة لمطلقها ووجوب الاقتـصار علـى زوجـة واحـدة، وأجـاز الوصـية بكـل المـال أو ببعضه لوارث وغير وارث.

ويعـد درزي، هـو محمـد بـن اسماعيـل، المتـوفي سـنة ١٠١٩م، واحـداً مـن منشيء عقيدة الدروز، وليس أهمهم، ويقال أن حمـزة أهـم هـؤلاء، بـدأ حياتـه باطنياً، وفد على بلاد مصر سنة ١٠١٧م. بدأ حياته الجديدة في هذا المجال بعد ان اعترف بإمامه حمزة، خدم الخليفة الحـاكم بـأمر الله ونـال رضـاه. سـعى الى خلع حمزة والحلول محله، التف حوله الكثير من الناس وكون لنفسه الانـصار، وعرفوا بالدروز نسبة اليه، وكان أبرزهم برذائيل. جهر درزي بالاعتراف بألوهية الحاكم، وقال ان العقل الكلي قد تجسد في آدم عليه السلام في مبـدأ العـالم، ثـم انتقل منه الى الأنبياء، ثم الى على بن أبي طالب رضي الله عنه، ثم الى آل خلفاء الفـواطم. كتـب درزي كتابـاً بـسط فيـه مذهبـه، وأخـذ يقـرأه في أهـم مـساجد

القاهرة، ولم يعترض عليه الحاكم بأمر الله. ولم يمض الآمدة حتى اغتيل درزي بإيحاء وإيماء من حمزة، ولقى نفس المصير عدد من أتباعه ومنهم برذائيل.

وينبثق مذهب الدروز، أو الموحّدين كما يفضلون أن يسموا أنفسهم، من مذهب الإسماعيلية. ومن هنا يتفقان فيما بينهما أو يجمعهما الكثير من العقائد الأساسية والإصطلاحات هنا وهناك، وإن حرَصَ الدروز على توكيد استقلالهم عن سائر الفرق الأخرى على الساحة الدينية.

وفوق هذا وذاك يمكن أن نجمل عقائدهم الرئيسية فيما يلي:

أولاً: يعتقدون أن المنصور بن العزيز بالله بن المعزلدين الله الفاطمي، الملقب بـ(الحاكم بأمر الله) الذي تولى دست الخلافة الفاطمية في بلاد مصر في شهر رمضان عام ٣٨٦هـ وقد قتل أو يقال اختفى في٢٧ شوال سنة ٤١١هـ هو عبارة عن الصورة الناسوتية للألوهية، وأنه "الأحد، الفرد الصمد، المنزّه عن الأزواج والعدد"، ويعتقد معضمهم أن (الموحد) - (الدرزي) "لايعرف شيئاً غير طاعة مولانا الحاكم جل ذكره، والطاعة هي عبارة عن العبادة، وأنه لايشترك في عبادة عادة أحداً مضى او حضر، أو ينتظر وانه قد سلم روحه وجسمه وماله وولده وجميع ما يمتلكه من الأشياء هي كلها تعود بالأساس الى مولانا الحاكم، بالإضافة الى ذلك أن (الموحد) رضي بجميع أحكامه له وعليه وعلى سائر ذريته، غير معترض ولا منكر لشيء من أفعاله أساءه ذلك أم سَرَه.. ومَنّ أقرّ أنه ليس في السماء إله معبود ولا في الأرض إمام موجود، الاّ مولانا الحاكم قدس ذكره، كان من الموحّدين الفائزين. وفي إحدى الرسائل "يوصف الحاكم بأنه مولانا سبحانه ! محل علة العلل، جل ذكره، وعزّ إسمه، ولا معبود سواه، ليس له شبه في الجسمانية، ولا ضد في الجرمانيين، ولا كفء في الروحانيين، ولا نظير في النفسانيين، ولا مقتم له في النواريين". وفي رسالة (سبب الأسباب) يوصف بأنه "مولانا الذي لا يُدرَك بوهم ولا يدخل في الخواطر والفهم. ما من

العـالمين أحـدٌ الاّ هـو معهـم وهـم لايبـصرون، يعلـم خائنـة الأعـين ومـا تخفـي الصدور، وهو جل ذكره !، أعظم من أن يوصف أو يدرك. ومَن اتكل عليه فهـو يكفيه جميع مهماته".

ثانياً: وأن الحدود الدينية خمسة، وهي:

أ- العقل الكلي، وهو ذومعة، علـة العلـل، والإمـام الأعظـم حمـزة بـن علـي بـن أحمد الدرزي، هادي المستجبين، وحمزة هـو قـائم الزمـان، وهـو شـنطيل وآدم الحقيقي في الدور الحالي.

ب- النفس الكلية، وهو ذومعته، إذ يمتص العلم من الامام الأعظم، وهو إدريس زمانه، وأخنوخ أوانه، وهرمس الهرامسة، والشيخ المجتبي، والحجة الصفية الرضية، وهو أبو إبراهيم إسماعيل بن محمد حامد التميمـي، صـهر حمـزة بن علي.

ت- الكلمـة، وهـو سـفير القـدرة، والـشييخ الرضـي، فخـر الموحـدين، وبـشير المؤمنين، وعماد المستجبين، أبو عبدالله محمد بن وهب القريشي.

ث- الجناح الأيمن، (السابق)، نظـام المـستجبيين وعـز الموحـدين، أبـو الخـير سلامة بن عبدالوهاب السامري.

ج- الجناح الأيسر، (التالي) الشيخ المقتني، لسان المؤمنين وسند الموحـدين، *بهاء الدين أبو الحسن علي بن أحمد السموقي المشهور بـ(الضيف)*.

وبهاء الدين له ثلاثة حدود، هم:

أ- الجد، وهو أيوب بن علي.

ب- الفتح، وهو رفاعة بن عبدالوارث.

ت- الخيال، وهو محسن بن علي.

وحدود الإمامة والتوحيد سبعون درجة هكذا:

أ- النفس الكلية، وله اثنا عشر حجة في الجزائر، وسبعة دعاة للأقاليم.

ب- الكلمة، وله اثنا عشر حجة، وسبعة دعاة.

ت- الجناح الأيمن (أي السابق) وله اثنا عشر حجة.

ث- الجناح الأيسر (أي التالي) وله اثنا عشر حجة.

ج- الداعي المطلق، وله ماذون واحد ومُطالبان.

فيكون المجموع سبعين، وعلى هذا أوّل حمزة الآية: "ثم في سلسلة ذرعها سبعون ذراعاً فاسلكوه"، فالسلسلة هي سلسلة حدود الامامة والتوحيد.

ثالثاً: وأن عدد الأرواح (أو النفوس) في العالم عدد كحدود ثابت، وتتناسخ الأرواح، أي تنتقل الى أجساد جديدة بعد الموت مباشرة، إلا الأرواح التي بلغت الكمال فإنها تصعد الى النجوم. وبعض الجمال (وهم التابعون للعاقل بين الدروز) يعاقدون في تناسخ نفوس الأشرار في الحيوان. فالنفوس عندهم "معدودة محدودة، لاتزيد ولا تنقص، باقية أزلية، لاتفنى، مستقرة في أمكنتها، غارقة في بحر عظمة اللاهوت، تفنى الأجساد القائمة بها وتتلاشى، وهي باقية الى الأبد لاتفنى ولا تتغير".

رابعاً: إن جميع الشرائع منقوضة، سواءً الشريعة الظاهرة والشريعة الباطنة، وحلت محلها ديانة التوحيد، وتبعاً لذلك تسقط عندهم، أركان الشريعة الاسلامية الخمسة، وتقوم مقامها سبع خصال توحيدية، هي:

أ- سِدق (صدق) اللسان.

ب- حفظ الاخوان.

ت- ترك ماكان عليه الموحدون وما أعتقدوه من عبادة العدم والبهتان.

ث- البراءة من الأبالسة والطغيان، أي من الأنبياء السابقين ومن الأديان والشرائع السابقة.

ج- التوحيد للمولى في كل عصر وزمان ودهر وأوان.

ح- الرضا بفعله كيفما كان.

خ- التسليم لأمره في السر والحدثان.

والخصلة الأولى يقصد بها الصدق في القول (الكلام). والخصلة الثانية هي ترمي الى تماسك جماعة (الموحدين) وتكافلهم ووجود اخوّة بينهم كأنواع الأخوّان الدينيوة ذات الطقوس والروابط الخاصو والحميمة. والخصلة الثالثة ترمي الى اطراح المذاهب الأخرى. والرابعة يراد منها التبريء من السابقين. والخامسة هي التي اتخذها أصحاب المذهب إشارة لهم فسموا أنفسهم الموحدين، وعقيدتهم هي التي اتخذت ديانة التوحيد. والمولى يقصد به الحاكم بأمر الله، بوصفه أصدق وآخر الصور الناسوتية للالوهية. والخصلتان السادسة والسابعة ترميان الى التسليم لأمر الألوهية والرضا بفعلها كيفما كان، أي التسليم للقضاء والقدر والرضا به أياً كان.

ويعيش الدروز اليوم في لبنان وسوريا وفلسطين، وغالبيتهم العظمى في لبنان، ومعظمهم الموجودين منهم في فلسطين أخذوا الجنسية الإسرائيلية، وبعضهم يعمل في الجيش الإسرائيلي. توجد لهم رابطة في البرازيل، ورابطة أخرى في استراليا وغيرهما. ولاننسى ان نفوذهم الآن في لبنان قوي جداً بزعامة وليد جنبلاط، ويمثلهم الحزب الإشتراكي التقدمي، ويبلغ عدد الدروز حوالي (٢٥٠) ألف نسمة منهم (١٢١) ألفاً في سوريا، و (٩٠) ألفاً في لبنان، والباقي في فلسطين ودول المهجر.

من كتبهم :

١- رسائل الحكمة وعددها (١١) رسالة، ألفها حمزة وبهاء الدين، والتميمي. ٢- كتاب النقط والدوائر. ٣- المنفرد بذاته، وهو مصحفهم الخاص. ٤- ميثاق ولي الزمان، كتبه حمزة بن علي، وهو الذي يؤخذ علي الدرزي حين يعرف بقصيدته إذا بلغ سن الأربعين وهي سن العقل لديهم. ٥- النقض الخفي، فيه نقض حمزة الشرائع كلها ومنها الاسلام. ٦- أضواء على مسلك التوحيد، للدكتور سامي مكارم.

المصادر والمراجع :

- القرآن الكريم، سورة الحاقة، آية ٣٢.
- الشهرستاني، الملل والنحل، مكتبة المثنى، بغداد، ومؤسسة الخانجي في القاهرة.
- المقريزي، أتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الخلفاء، القاهرة، ١٩٦٧.
- أحمد عطية الله، القاموس الاسلامي، القاهرة، ١٩٦٣.
- محمد شفيق غربال، الموسوعة العربية الميسرة، القاهرة، ١٩٧٢م.
- د. عبدالرحمن بدوي، مذاهب الاسلاميين، بيروت، ١٩٧٣م.
- مصطفى غالب، تأريخ الدعوة الاسماعيلية، بيروت، ١٩٦٥م.
- د. عبدالحميد العلوجي، الباطنية وتياراتها التخريبية، بغداد، ١٩٨٩م.
- محمد خليل الزين، تأريخ الفرق الاسلامية، بيروت، ١٩٨٥م.
- محمد بن حسن الدليمي، بيان مذهب الباطنية وبطلانه، استانبول، ١٩٣٨م.
- محمد تقي المدرسي، التأريخ الاسلامي دروس وعبر، طهران، ١٤١٢هـ.
- دائرة المعارف الإسلامية، الترجمة العربية، الطبعة الأولى، القاهرة، المجلد التاسع.
- تم الاستفادة من انترنيت، تحت عنوان (الدروز).

ولمزيد من التفاصيل عن الدروز يراجع:

- محمد أحمد الخطيب، عقدة الدروز عقد ونقد.
- أحمد فوزان، أضواء على العقيدة الدروزية.
- محمد كان حسين، طائفة الدروز.
- عبدالله النجار، مذاهب الدروز والتوحيد.

المؤسسات والدواوين المالية في كوردستان خلال العصر العباسي

د.اكــو برهان محمد
رئيس قسم التاريخ ـ جامعة كويــة

المقدمة:

تعد الدراسات التأريخية المعنية بالحضارة، من أهم الدراسات فهي تكشف النقاب عن الوجه الحقيقي للمجتمع الإنساني، فالدراسات الإقتصادية تعد من أهم الدراسات التأريخية وأعقدها، فالمظاهر الإقتصادية لأيّ أمة من الأمم إنما تقاس بالمدى الذي بلغته أنشطتها المالية، وبالمؤسسات التي أقيمت لتنظيمها وإن تعدد ماهية هذه الأنشطة هي مرآة تعكس نهضة الأمة ورقيها.

وتعد كوردستان واحدة من أبرز الأقاليم الإسلامية المساهمة في النهضة المالية خلال حقبة البحث ، إذ نجد في تلك الفترة حركة دؤوبة لا نجد لها نظيرا في فتراتٍ أخرى من خلال ذكر المؤسسات والدواوين المتعلقة بالأمور المالية من ديوان بيت المال وديوان الإستيفاء وديوان الإرتفاع وديوان الإشراف وديوان الزمام وديوان المواريث الحشرية وديوان وكالة بيت المال وديوان الخازن وديوان ناظر الأوقاف ودورها الإيجابي في النهوض الإقتصادي وتسليط الضوء عليها بحثاً وتمحيصاً وتوضيحاً، وإن هذا العمل يتطلب سعياً حثيثاً والذي انعكس إيجاباً على البحث .

١- ديوان بيت المال:-

الديوان كلمة فارسية معربة ومعناها السجل أو الدفتر وتلك الدائرة المالية جلس فيها الكتاب للقيام بضبط الامور المالية[١]. وهي تعد من اهم الدواوين وأبرزها، قام صاحبها بالاشراف على كل مايرد الى بيت المال من الاموال وما يخرج منها من وجوه النفقات والاطلاقات[٢]، على ذلك فقد كان يثبت في سجلاتها جميع أصول أموال الدولة، وكان يخصص لكل صنف سجل خاص به، وما جمع من تلك الاموال فعلا، وضع في خزائن للحفاظ عليها وضبطها[٣].

منها اذن ما دون في سجلاته جميع أصول اموال الخراج وبالاضافة الى الجزية والعشور والمكوس وغيرها التي تشمل اسم الجهة الوارد منها المال وكذلك نوع المال ومقداره فيما ورد لبيت المال[٤]. ومما يلاحظ انه يجب على الموظفين المكلفين بجباية الاموال وتوزيعها والقيام بعرض حساباتهم على الديوان لدراستها وتثبيتها، وهذا أمر الزامي وفي حالة الخلافات الناجمة عن تفتيش حسابات الموظفين من قبل مسؤولي الديوان، فان محاسب الديوان يقوم بوظيفة المدعي اذا كان تعلق الخلاف بدخل بيت المال ومصروفاته[٥].

أما صاحب الديوان فسمى ناظر الديوان، ومن أبرز اعماله الاشراف العام على الشؤون المالية من ايراد ومصرف في الديوان[٦]، فله الحق الكامل في النظر في كافة شؤون الديوان وأوامر العزل والولاية لجباة الضرائب وتوجيههم ومتابعتهم والحث على طلب الاموال ومطالبة أرباب الدولة بها اذا تطلب الامر[٧]، كما عد بمثابة المسؤول الاعلى لكل ما يجري في الديوان وما يخرج من الديوان[٨]. كان لصاحب الديوان علامة أو ختم تضبط على الكتب والاطلاقات لتجنب حصول أي تلاعب من الناحية المالية أولا، وضمان من انه قد جرى

تأشيرها في الديوان لضبط الحسابات فيه، وعدم افساح المجال لاختلال أمر في الديوان، وضبط وتكامل العمل فيه[٩] . ان تنظيم هذا الديوان والعناية به أمر ضروري[١٠]، ذلك لان صاحبه اذا أحكم معرفة الاصول المالية وضمن استيفائها انعكس ذلك على استقرار الوضع المالي للدولة.

ووجدت اشارات متفرقة لمن تولى مهمة هذا النوع من الديوان في المدن الكوردية، امثال ابن بركة، الذي كان موضع ثقة الامير نصر الدولة المرواني ووزيره ابو القاسم المغربي الذي تولى هذا المنصب في مدينة ميافارقين عاصمة الامارة المروانية[١١]، وفي سنة ٥١٠هـ/ ١١١٦م تولى ايضا هذا المنصب مؤيد الدولة ابو الحسن بن المخطر وبقى فيه مدة من الزمن، ولكونه تمتع بثقة السلطات أوكلت اليه مهمة الاستيفاء في مدينة ميافارقين[١٢] وبقي فيها الى سنة ٥٢٧هـ/ ١١٣٢م[١٣] وتولى هذا المنصب الناصح علي بن احمد الامدي[١٤]، وقد بقى فيه الى أن تولى الملك السعيد حسام الدين الارتقي مدينة ميافارقين سنة ٥٣١هـ/ ١١٣٤م وكان اسلوبه يعتمد على القهر والعنف مع السكان. قام بالقبض على الناصح الامدي وعزله[١٥]، وأشار المؤرخ الفارقي بانه في سنة ٥٣٦هـ/١١٤١م تولى الديوان جمال الدين ابو المظفر بن هبة[١٦] .

وممن تولى هذا الديوان في مدينة ميافارقين صدرالدين نصر بن جبريل وهو من اهل خلاط سافر الى ميافارقين وخدم فيها في سنة ٥٥٥هـ/ ١١٦١م[١٧]، وفي سنة ٥٦١هـ/ ١١٦٧م اسندت المهمة من بعده الى أبو طاهر بن السديد العارض بن الحديثي[١٨]، لكنه بعد سنتين عزل وعين مكانه امين الدين التونتاش، الذي عرف عنه بالعدل والاحسان وقام باعماله على أكمل وجه[١٩] .

وفي عهد السلطان صلاح الدين الايوبي تولى ديوان ميافارقين محمد بن

علي بن شعيب ابن الدهان[٢٠]، الذي كان عالما بالحساب وأمور الديوان، فلم يسعه المقام فيها كثيرا فرحل الى دمشق ومصر ثم الى العراق ومات فيها سنة ٥٩٠هـ/ ١١٩٣م[٢١]. كانت الاسرة الايوبية تعمل جاهدة لخدمة اهالي ميافارقين والحرص على اختيار اشخاص يتميزون بالكفائة بتصريف الاعمال اذ استخدم الملك المظفر شهاب الدين غازي بن العادل الايوبي ٦١٨هـ– ٦٢٩هـ/ ١٢١٢– ١٢٣١م، العزيز جاموس على ديوانه وقدمه على جماعته واحترمه وأكرمه كثيرا، فبدأ منه التكبر والتجبر، وبقي ناظرا لديوان المدينة الى أن توفى سنة ٦٢٧هـ/ ١٢٣٠م[٢٢].

اما في مدينة امد فقد تولى منصب ناظر الديوان عدد من الاشخاص المعروفين بالكفائة منهم ابن الخمار الذي تولى هذا المنصب سنة ٤١٥هـ/ ١٠٢٤م في عهد والي المدينة الامير ابي الحسن بن سعد الدولة بن نصر الدولة[٢٣]، وقد تولى الديوان ايضا الاديب حسن بن أسد الفارقي الذي عينه الوزير السلجوقي نظام الملك[٢٤]، ناظرا على الديوان وفي الاستيفاء، لكنه ما لبث أن عزل من المنصبين وصودرت أملاكه، توفي سنة ٤٨٧هـ/ ١٠٩٤م[٢٥]. كذلك تولى ضياء الدين اسماعيل بن الصاحب بدرالدين محمد بن جعفر الامدي المتوفى سنة ٦٩٥هـ/ ١٢٩٦م الديوان نظرا لامانته وصدقه وكفائته العالية في الامور الحسابية اذ اسندت اليه النظر في ديوان آمد وبقي فيه مدة طويلة من الزمن[٢٦].

وفي مدينة اربيل اسند هذا المنصب الى اشخاص ذوي خبرة ودراية بها وبخاصة الدور الفعال الذي قام به السلطان مظفر الدين كوكبري صاحب اربيل ٥٨٦– ٦٣٠هـ/ ١١٩٠– ١٢٣٣م في الاهتمام بشؤون ديوان بيت المال، وعين اشخاص من ذوي الخبرة في هذا المجال[٢٧]، أمثال رضي الدين علي بن

المخرمي، الذي عين مسؤولا على الديوان عام ٦٤١هـ/ ١٢٤٣م وقد بقي فيه لفترة طويلة[٢٨].

أما في مدينة جزيرة ابن عمر فقد كان لعائلة ابن الاثير الجزري دورها في هذا المجال، فقد ذكر المؤرخ ابن الاثير أن والده محمد بن عبدالكريم الجزري تولى منصب ناظر الديوان بجزيرة ابن عمر وذلك في سنة ٥٦٥هـ/ ١١٦٩م[٢٩]. كما تولى الديوان ابنه من بعده مجدالدين المبارك بن محمد عبدالكريم الجزري وذلك بتكليف من أتابك الموصل الامير سيف الدين غازي بن مودود بن زنكي[٣٠]. وكان مجدالدين عالما بالامور الحسابية فضلا عن تضلعه بالحديث وألف كتبا كثيرة في هذا المجال[٣١]، وبعد فترة طويلة ترك منصبه وذهب للموصل وتولى هناك الديوان الى أن توفي سنة ٦٠٦هـ/ ١٢١٠م[٣٢].

وذكر المؤرخ الفارقي ان جده الرئيس ابو الحسن علي بن الازرق، تولى مهمة ناظر الديوان بمدينة حصن كيفا ولكنه مات سنة توليه المنصب عدا ما قيل انه تولى هذا المنصب في النصف الثاني من القرن الخامس الهجري/ الحادي عشر الميلادي[٣٣]. اما عن مدينة سنجار فوجدت اشارة اوردها المؤرخ ابن شداد بانه في عهد الاتابك سيف الدين غازي بن زنكي الذي حكم سنة ٥٤١هـ/ ١١٤٦م، حيث أقدم على نقل بيت المال من الموصل الى سنجار، وذلك لحصانتها ومناعتها[٣٤]. اما في مدينة كنجة فلم يرد ذكرها الا عندما تولاها رجل يسمى بالكافي من الرجال العارفين بالامور الحسابية وصاحب ثروة ومال، وذلك في النصف الاول من القرن السابع الهجري/ الثالث عشر الميلادي[٣٥].

٢- ديوان الاستيفاء:-

يعرف رئيس هذا الديوان والقائم بشؤنه باسم المستوفي ويرتبط بشكل

وثيق بالشؤون المالية والحسابات[٣٦]، وادارة أمور الدولة المالية وتحري الضبط ومعرفة أصول الاموال ووجوه صرفها[٣٧]، وكان من واجباته تدقيق جميع حسابات الدولة، وكثيرا ما يقوم بجولات تفتيشية لتأمين ذلك[٣٨] ويشاركه في ذلك عدد من الموظفين ولا سيما الوكيل– اي وكيل المستوفي– ومن شروطه أن يكون كرئيسه معروفا بحسن السيرة وكمال الديانة عارفا باسرار المعاملات ودقائق الحساب ويكلف الوكيل بضبط أوراق الدخل والمنصرف، وضبط الخراج والضرائب والزيادات والعلاوات ويلزم تعاونه التام مع المستوفي وان كان تحت تصرفه[٣٩]. ومن الذين كانوا يعملون في ديوان الاستيفاء ايضا الكاتب الذي سمي بالمعين فقد قام بكتابة الجرائد والسجلات حسب ما يأمر به المستوفي[٤٠].

ومن الشروط الواجب توافرها في الشخص الذي يختار لهذه الوظيفة الهامة، أن يكون معروفا بحسن السيرة والعدل والامانة والخبرة الواسعة بالحسابات والمعاملات ومن حيث الديانة يجب أن يكون من المتفق على تقواه[٤١]، معروف يحسن الفصل بين الحق والباطل وأهلا للقيام بانجاز المصالح والامور السلطانية التي تناط اليه من الحفاظ على أموال الدولة[٤٢].

لا نجد في المصادر التاريخية معلومات وافية عن هؤلاء المستوفين في المدن الكوردية، لأنها مقتضبة جدا باستثناء ما كتب عن ابن المستوفي الاربلي، الذي عدَّ من أشهر من تولوا هذا المنصب ليس في كوردستان فحسب بل في العالم الاسلامي انذاك، فقد انحصرت هذه الوظيفة في مدينة اربيل في اسرة ابن المستوفي المعروفة، وفي ذلك يقول المؤرخ محسن محمد حسين أن جد ابن المستوفي المبارك بن موهوب تولى الاستيفاء في عهد الامير ابي الهيجاء الحسين

بن موسى بن جكو الكردي الهذباني في القرن السادس الهجري/ الثاني عشر الميلادي، ويضيف هذا المؤرخ ان هذه الاسرة عرفت منذ ذلك الوقت باسرة المستوفي لان الكثير من افرادها تولوا الاستيفاء[٤٣].

ويشير المؤرخ ابن خلكان الى ان ابو الفتح محمد والد ابن المستوفي تولى الاستيفاء أيضا[٤٤]. وكان من اهل الخير، اذ بنى قبة لطلبة العلم في المدينة، وكان يزور هؤلاء الطلبة بصحبة ابنه على الرغم من صغر سنه[٤٥]. اما عمه صفي الدين ابي الحسن علي المتوفى سنة ٥٩٥هـ/ ١١٩٨م[٤٦]، فقد ترجم كتاب (نصيحة الملوك) للامام الغزالي من اللغة الفارسية الى العربية، على الرغم من توليه أمر هذا الديوان[٤٧].

أما ابو البركات المبارك بن الفتح احمد بن المبارك بن موهوب، الملقب بشرف الدين والشهير بابن المستوفي فكانت سيرته مشرفة[٤٨]، ولد في قلعة اربيل سنة ٥٦٤هـ/ ١١٦٨م وعرف بثقافته الواسعة ومعرفته بامور ديوان الاستيفاء على غرار ابناء اسرته وكان بارعا في الحساب وضبط قوانينه[٤٩]، تولى ديوان الاستيفاء في عهد السلطان مظفر الدين صاحب اربيل وهو موضع ثقته[٥٠]، قال فيه المؤرخ ابن خلكان: ((كان رئيسا جليل القدر كثير التواضع واسع الكرم، لم يصل الى اربل احد من الفضلاء، الا وبادر الى زيارته وحمل اليه ما يليق بحاله، ويقرب الى قلبه بكل طريق... وكان بارعا في علم الديوان وحسابه وضبط قوانينه على الاوضاع المعتبرة عندهم))[٥١]. بالاضافة الى توليه منصب الوزارة وذلك في سنة ٦٢٩هـ/ ١٢٣١م[٥٢]. وقد جمع تاريخا في أربع مجلدات لمدينة اربيل[٥٣]، مع انه كان مولعا بفنون العربية من النحو واللغة والعروض، وله العديد من الكتب الادبية والفلسفية[٥٤] مما ينم عن عمق ثقافته

وسعة معرفته.

وقد استمر في وظيفته مستوفيا لاربيل الى حين وفاة صاحب اربيل سنة ٦٣٠هـ/ ١٢٣٢م حيث قعد في بيته بالقلعة والناس لازموا خدمته. وبعد هجمات المغول على اربيل اعتصم في القلعة مدة ثم تركها متوجها الى الموصل حيث توفي هناك سنة ٦٣٧هـ/ ١٢٣٩م[٥٥].

اما في مدينة ميافارقين فقد اسندت وظيفة الاستيفاء في سنة ٥١٠هـ/ ١١١٦م الى مؤيد الدولة ابو الحسن بن المخطر الذي وصل من مدينة جزيرة ابن عمر الى مدينة ميافارقين وتولى هذا المنصب بالاضافة الى منصب ناظر الديوان[٥٦]، اي أنه جمع بين منصبين متعلقين بالامور المالية.

وفي مدينة ماردين ذكر لنا المؤرخ الفارقي ان الامير حسام الدين تمرتاش بن ايلغازي صاحب ماردين ٥١٦- ٥٤٧هـ/ ١١٢٢- ١١٥٣م، أسند منصب الاستيفاء في سنة ٥٣٦هـ/ ١١٤١م الى شرف الدين حبشي وخلع عنه الجبة الاطلسي والبردان بالذهب العراقي، والفرس بالمركب[٥٧]. وحين تولى الامير نجم الدين البي بن السعيد حسام الدين تمرتاش الحكم ٥٤٧- ٥٧٢هـ/ ١١٥٢- ١١٧٦م عين ابا منصور خالد بن مخطر في الاستيفاء على مدينة ماردين[٥٨]. ويبدو من خلال ما أورده الفارقي ان الامراء لم يكونوا يرغبون في استمرار المستوفي المعين من قبل الامراء السابقين بوظيفته بل كانوا يغيرونهم كما فعلوا مع بقية المناصب الادارية الاخرى عند توليهم مقاليد الحكم.

ومن مشاهير من تولوا منصب الاستيفاء بمدينة آمد، حسن ابن أسد الفارقي السالف الذكر المتوفى سنة ٤٨٧هـ/ ١٠٩٤م، الذي جمع منصبي ناظر الديوان والاستيفاء الا أنه حاول جاهدا السيطرة على الاوضاع السياسية بعد

سقوط الامارة المروانية في مدن دياربكر، علما انه لم يلق قبولا لدى أهل آمد نظرا لاستبداده بالامور[٥٩].

وفي مدينة حصن كيفا رتب لهذا الامر ولفترة ما الصفي يحيى بن عبدالواحد وذلك في سنة ٥٦١هـ/ ١١٦٥م[٦٠]، اما في مدينتي بدليس وارزن فقد رتب أمين الدين نصر بن جبريل لديوان الاستيفاء فترة من الزمن[٦١].

وقد تولى ظفر بن علي بن حمد بن عمر الهمداني المتوفى سنة ٥٤٠هـ/ ١١٤٥م وظيفة الاستيفاء لمدينة همدان، وكان رجلا متدينا ذا معرفة ودراية بالادارة، قد سافر كثيرا لاجل طلب العلم الى اصبهان وخراسان وغيرها[٦٢].

ومن اقليم اذربيجان نجد ذكر بهاء الدين بن طالب الذي اسند اليه منصب الاستيفاء سنة ٥٢٦هـ/ ١١٣١م[٦٣]، وذلك في الوقت الذي حكم تلك المنطقة الامارة الاحمديلية[٦٤].

٣- ديوان الارتفاع:-

قام هذا الديوان بتبيان ايرادات الدولة المالية والنواحي التي انفقت فيها تلك الاموال سنويا[٦٥]، وهو ما يعرف بعصرنا الحالي بالموازنة، وكان يتطلب من صاحب الديوان عالما بقوانين الرياسة ومطلعا على الامور الحسابية وبشكل دقيق، وهي من اهم الدواوين وعليها يتوقف وضع البلاد المالي وقوة اقتصادها حتى ان الوزير كان يتولاها بنفسه في بعض الاحيان[٦٦].

كان مقر هذا الديوان بعاصمة الامارة، وهذا ما اشار اليه المؤرخون مثل الفارقي الذي اورد وجود هذا الديوان في ميافارقين عاصمة الامارة المروانية[٦٧]، كذلك الحال بالامارة الحسنويهية[٦٨].

وقد اسندت وظيفة الديوان الى أشخاص قادرين على ضبط الحسابات الديوانية، لذا فقد اختار الامراء اشخاصها اتصفوا بالقدرة المميزة، منهم ابو حامد محمد بن عمر بن علي المعروف بابن الحديثي الذي تولى ديوان الارتفاع بمدينة اربيل في عصر السلطان مظفر الدين كوكبري(٦٩)، وكذلك أبو البركات هبة الله بن ابي الحسن النصراني وقد عرف بمهارته في الحسابات، وقد اسندت اليه هذه المهمة حتى وفاته سنة ٦٢١هـ/ ١٢٢٣م(٧٠).

٤- ديوان الاشراف:-

تعد وظيفة ديوان الاشراف، من الوظائف المهمة في كوردستان، ورئيس هذا الديوان عرف بالمشرف، وهو مختص بضبط وتدقيق الحسابات والاشراف عليها والموازنة بين الصادر والوارد(٧١)، (شأنه شأن المستوفي) حيث كان يرسل مبعوثا من قبله الى كل ولاية للاشراف على الامور المالية وذلك بالاعتماد على شخص يسمى نائب المشرف(٧٢)، لذا فان ديوان الاشراف بوضعه هذا مكمل لديوان الاستيفاء(٧٣). رغم محدودية وظائفه المالية، فالفرق بين المشرف والمستوفي هو ان المشرف لا يقدم الاوامر التوصيات والمقترحات المتعلقة بواردات الدولة المالية ونفقاتها، وليس له الحق في تحديد مسار اوجه صرف الاموال وتقديرها، انما هو مجرد المشرف المالي للدولة فقط او بمثابة رئيس تفتيش مالي(٧٤).

وأورد المؤرخ الفارقي بانه وجد في ميافارقين ديوان للاشراف حيث اصبح ابو الوفاء بن المهذب بن حيان مشرفا عليه وذلك سنة ٥٦٠هـ/ ١١٦٤م(٧٥) لكنه عزل وتولى مكانه سنة ٥٦١هـ/ ١١٦٥م ابو سالم بن سكمان والذي استمر على منصبه من الزمن(٧٦).

استمرت هذه الوظيفة الى العهد المغولي اذ كان المشرف يعين نواباً عنه كمفتش مالي على اقاليم الدولة الايلخانية المغولية(٧٧)، وكان اول من عين مشرفا لديوان الاشراف في دياريكر هو ايلجيكتاي الذي عينه الملك كيوك خان(٧٨)، وبعده اسندت هذه المهمة للامير أرغون سنة ٦٥٠هـ/ ١٢٥٢م(٧٩)، وقد بقي في منصبه الى سنة ٦٦٠هـ/ ١٢٦٢م حين استبدله السلطان هولاكو خان، سليمان بن مؤيد بن عامر زين الدين العقرباني والذي استمر حتى سنة ٦٦٢هـ/ ١٢٦٤م(٨٠). وفي سنة ٦٧٧هـ/ ١٢٧٨م عين مجد الملك بن صفي الملك اليزدي مشرفاً على دياربكر، حيث أحصى الاموال في المنطقة على أكمل وجه، وقد اشاد به المؤرخ الهمداني لدقته في حساباته فقد زار المنطقة مرتين لتنفيذ هذه المهمة المالية(٨١).

٥- ديوان الزمام:-

المقصود بديوان الزمام هو الاشراف المالي على جميع الدواوين من حيث تدقيق السجلات المالية والقوائم المالية لها(٨٢)،لذلك عدّ هذا الديوان بمثابة زمام يضبط الناحية المالية للدواوين الاخرى كافة(٨٣). ويتميز هذا الديوان بالهيبة والاحترام المتزايد عن بقية الدواوين الاخرى(٨٤). يتولاه رجل أمين وغني حتى لا يطمع في مدخلات الديوان(٨٥).

ومن ابرز من تولوا ديوان الزمام ابو القاسم علي بن محمد جعفر في اقليم اذربيجان في عهد الامارة الروادية التي حكمت للفترة ٣٣٧- ٤٦٣هـ/ ٩٤٨-١٠٧١م(٨٦). وفي العهد الاتابكي باربيل تولى هذا المنصب معلى بن الدباهي

الفخري في عهد اميرها السلطان مظفر الدين كوكبري ٥٨٦- ٦٣٠هـ/ ١١٩٠-١٢٣٣م[٨٧].

٦- ديوان المواريث الحشرية:-

وهذا الديوان يتحكم باموال من مات ولم يكن له وارث[٨٨]، وسمي بالحشرية اي الموت، فملكية هذه الاموال تنتقل الى بيت المال وتصرف لتحقيق مصالح المسلمين[٨٩]. لقد كان أمر المواريث والتركات وكيفية تقسيمها مو كلاً الى القضاة، ولكن بعد ذلك انشأ لها ديوان خاص[٩٠]، وقد اهتمت السلطات السياسية بهذا الديوان وخصصت له من يتولى امره ويشرف عليه ويدير شؤونه[٩١]، وساعده عدد من الموظفين، يقول المؤرخ القلقشندي: ((وقد جرت عادة هذا الديوان أن كاتبه في كل يوم يكتب تعريفا بمن يموت وتفصيله من رجال ونساء وصغار ويهودي ونصارى وتكتب منه نسخ لديوان الوزارة ولناظر الديوان ومستوفي الدولة)) [٩٢]، وقد شكلت تركات الذي مات دون وارث موردا مهما لبيت المال، على الرغم من انها تعد من الضرائب غير الشرعية[٩٣].

وربما مَن أتى مِن المناطق والبلدان الاخرى الى المدن الكوردية سواء في سبيل التجارة او العلم وتركوا عوائلهم هناك، هم أكثر الذين طبق عليهم هذا القانون، وهذا ما قام به صاحب الديوان تجاه عبدالسلام بن عبدالرحمن بن يوسف البواني من اهل المغرب الذي دخل مدينة اربيل للعمل والعلم، فبعد وفاته سنة ٦٠٤هـ/ ١٢٠٧م، تحولت جميع أمواله الى هذا الديوان[٩٤]. ومن مشاهير الذين تولوا أمر المواريث الحشرية والتركات أبو علي عتيق بن علي

العلوي الاربلي المتوفى سنة ٥٧٥هـ/١١٧٩م الذي تولى هذا المنصب في مدينة اربيل خلال العهد الاتابكي[٩٥].

٧- ديوان وكالة بيت المال:-

وهي من الوظائف المهمة للدولة تتعلق بمبيعات بيت المال ومشترياته من الاراضي والدور وغير ذلك والمعاقدة على ذلك وما جرى هذا المجرى[٩٦]، وفوضت السلطات الى متوليها بيع ما يرى بيعه من كل ما تمتلك الحكومة مصلحة للمسلمين. ويجوز التصرف فيه شرعا وبه كذلك يتم عقد كل بيع وايجار اذا كانت المصلحة به لعامة المسلمين[٩٧]، ولا يتولاها الا أهل الدراية والديانة[٩٨] وقال في ذلك المؤرخ القلقشندي: ((يجب ان تتوفر فيه شروط العلم والديانة بالوقوف مع الحق، والتثبيت فيه، ومراعاته المصلحة العامة في كل ما يتعلق به)) [٩٩].

وقد وجد هذا الديوان في كوردستان وبالاخص في مدن اقليم الجزيرة[١٠٠]، ولعل ابرز من تولاها عبدالصمد بن عبدالله بن أحمد بن مسعود بن عبدالله المتوفى سنة ٦٣٢هـ/ ١٢٣٤م الذي كانت له دراية وعلم بالامور العامة فضلا عن شغفه بالتاريخ والشعر ومعرفة اصول الفقه، فقد تولى وكالة بيت المال بمدينة نصيبين غير انه اختلس الاموال مما تطلب عزله لذا ترك نصيبين متوجها الى مدينة اربيل سنة ٦٢٥هـ/ ١٢٢٧م وعاش بقية حياته فيها[١٠١].

٨- ديوان الخازن:-

وهي الاشراف على الاموال الخاصة بالملك أو الامير[١٠٢]، وهي بمثابة بيت

مال الخاصة لدى الخلفاء العباسيين[١٠٣]، وقد شكلت مؤسسة مستقلة بذاتها، لها مواردها ومصروفاتها، اضافة الى كونها الخزينة الاحتياطية للدولة التي يعتمد عليها في حالات الطوارىء أو حدوث عجز مالي[١٠٤]، فكانت موارد الخزينة الخاصة تتكون من ريع الاقطاعات الخاصة بها، كما أن الهدايا التي تقدم الى الامير في المناسبات الدينية والاعياد من الوزراء وكبار رجال الدولة تشكل جزءا من موارده[١٠٥].

كانت من شروط متولي الخزانة الثقة والكفائة، لان طبيعة الامور المالية تتطلب ذلك وبدونها لا تصح الولاية[١٠٦]، ويخلع على الخازن بين الحين والاخر من قبل الوزير أو الامير بعدة كاملة ومبلغاً من المال وداراً مجاورة للمخزن[١٠٧]، وفي الغالب يكون الخازن من القضاة أو من يلحق بهم أو من المقربين للامير، وللخازن اتباع يعينهم الامير[١٠٨].

قد وجدت هذه الوظيفة بأغلب المدن الكوردية كمدينة ميافارقين عاصمة الامارة المروانية مثل الخازن ابو السعيد الكبير بن بختيشوع الذي تولى هذه الوظيفة في عهد اميرها نصر الدولة، حيث اشار المؤرخ الفارقي بانه في سنة ٤١٤هـ/ ١٠٢٤م قام الخازن بالاشراف على بناء البيمارستان وتجديد جامع ميافارقين وصرف له الاموال من الخزانة الاميرية[١٠٩]. وقد كان للخازن في عهد الامارة المروانية دور سياسي ايضا نظرا لثقة الامراء واحترامهم له[١١٠].

لقد كان للامارة الحسنويهية خزانة خاصة تابعة للامير بدر بن حسنويه، حيث قال عنه المؤرخ ابن الجوزي انه أنفق الاموال في كل عام على الفقراء والمساكين وتعمير الطرق على نفقة خزانته أيضا[١١١]. وفي عهد الامارة الارتقية وجدت بها تلك الوظيفة، ومن ابرز من تولى وظيفة الخازن في مدينة ميافارقين

زعيم الدين بن جعفر الذي اسندت اليه تلك المهمة في سنة ٥٣٦هـ/ ١١٤١م، من قبل الامير حسام الدين تمرتاش صاحب ماردين وميافارقين(١١٢).

كانت الخزائن التابعة للحكام مليئة بالاموال والجواهر والذهب والحرير وغيره الامر الذي مما أثار الدهشة والاستغراب في بعض الاحيان(١١٣)، فلما دخل السلطان صلاح الدين الايوبي آمد وتولى الامر سنة ٥٨١هـ/ ١١٨٥م،اصابته الدهشة من كثرة الاموال المخزونة في خزائن الامير الارتقي نورالدين محمد بن قرا ارسلان صاحب آمد وحصن كيفاالذي حكم من٥٧٠-٥٨١هـ/ ١١٧٤-١١٨٥م(١١٤).

ولم تكن الخزائن موجودة في العاصمة أو مركز الامارة فقط، بل أودعه الحكام مقتنياتهم واموالهم في المدن الاخرى وذلك باشراف الخازن في تلك المدن، وهذا ما نلاحظه للامراء الحمدانيين الذين كانت لهم خزائن في مدينة نصيبين ايضا(١١٥). كذلك الحال بالنسبة لاتابكة الموصل ولا سيما عماد الدين زنكي الذي امتلك الاموال الضخمة والكثيرة التي اودع بعضها بالموصل مركز الامارة وبعضها في خزانته بسنجار أيضا(١١٦).

٩- ديوان ناظر الاوقاف:-

يعد من المؤسسات المالية الهامة، وسميت بالاحباس(١١٧)، قام ناظرها بالاشراف على الاموال المحبوسة للاعمال الخيرية والمحتاجين وانفاقها في وجوهها الشرعية(١١٨). ويمكن القول ان الوقف نوع من انواع الصدقات التي قام بها الانسان بأرادته فيوجه بذلك جزء من امواله الى البر والاحسان تحقيقا للمصلحة العامة، وامتاز هذا النوع من الصدقات بصفة الديمومة والاستمرار(١١٩)،

وقد أشار أحد المؤرخين الى ذلك بقوله: ((والوقف بصورة عامة مؤسسة ينشئها صاحب المال في عمل من اعمال التقوى ووضعت في حماية الشريعة لمصالح منتفعين ولا رجوع فيها)) [١٢٠].

ينقسم المنتفعون بها على قسمين: اولهما الاوقاف التي وقفت على جهة من جهات الخير، وقد تنوعت بحيث شملت معظم وجوه البر المختلفة والاغراض الدينية مثل البيمارستانات والمدارس والمساجد والربط والخانقاهات وغيرها من المؤسسات الخيرية[١٢١]، وثانيها الاوقاف المخصصة للفقراء والمساكين والمحتاجين وابن السبيل والمريض والمجنون وتجهيز الموتى والفقهاء والصوفية وطلاب المدارس وغيرها[١٢٢]. وقد لجأت السلطات في بعض الاحيان وعند الضائقة المالية الى الاستعانة باموال الاوقاف[١٢٣]. ولهذا وجب على من يتولى ناظر الاوقاف أن يكون من الفقهاء أو المعدلين وذلك للركون الى استقامته والثقة به اذ ان هذه الوقوف تدر اموالا كثيرة[١٢٤] وهي لذلك كانت غالبا عرضة للتلاعب بها اذا لم يتم تسليمها الى أياد أمينة.

وقد وجدت ديوان ناظر الاوقاف في المدن الكوردية[١٢٥]، ومن ابرز الامارات الكوردية اهتماما بالاوقاف هي الامارة المروانية التي عينت أشخاصا كفوئين لتولى النظر بالاوقاف فمن ابرزهم شخص يدعى ابن شليطا الذي تولى هذا المنصب في عهد الامير ابو علي بن مروان ٣٨٠- ٣٨٧هـ/ ٩٩٠- ٩٩٧م وقد كان نصرانيا واستمر في منصبه في عهد الامير ممهد الدولة الذي حكم بعد ابو علي بن مروان[١٢٦].

استمر ابن شليطا لادارة الاوقاف حتى مجيء الامير نصر الدولة الى الحكم فهو بدوره عين بدلا عنه الشيخ ابي محمد الحسن بن محمد المحور وأمره ببذل

كل جهوده من اجل مساعدة الفقراء والمحتاجين من مال الاوقاف[١٢٧]. وفي سنة ٤٠٩هـ/١٠١٩م أمر الامير نصر الدولة، القاضي ابو عبدالله الحسين ابن سلمه المالكي بادارة الاوقاف مع الشيخ ابن المحور[١٢٨]. ويبدو مما سبق ان هدفه كان صرف الاموال على وجهها الصحيح وفقا للشريعة الاسلامية ولا سيما انه كان معروفا بحبه الشديد للاعمال الخيرية ومساعدة المحتاجين.

وفي سنة ٤٣٥هـ/١٠٤٣م عين ابو منصور بن شاذان الطوسي ناظرا للاوقاف وقاضيا لمدينة ميافارقين في نفس الوقت[١٢٩]. ومن الذين تولوا الاوقاف ابو الحسن بن البغل وذلك في سنة ٤٦٨هـ/ ١٠٧٥م في عهد الامير نظام الدين المرواني[١٣٠].

وفي مدينة آمد تولى نظر الاوقاف الناصح علي بن أحمد الامدي في سنة ٥٢٧هـ/ ١١٣٢م في عهد الامارة الارتقية[١٣١] وبقي في منصبه مدة. وفي سنة ٥٥٠هـ/١١٥٦م تولى الشيخ بهاء الدين النظر بالاوقاف بمدينة آمد أيضا لقد كان لنظار الوقوف في العهد الارتقي دورهم في القيام بالانفاق على المشاريع العمرانية كالناظر الزاهد ابن الطويل الذي تولى زمام الوقوف وصرف اموالا طائلة في عمارة الجامع بمدينة ميافارقين سنة ٥٥٠هـ/١١٥٦م وقام بأتمام بناء القبة والجسر اللذين يقعان بالقرب من المدينة[١٣٢]. كما وحدثنا المؤرخ الفارقي عن نفسه عندما تولى الوقف بميافارقين وذلك سنة ٥٦٢هـ/ ١٢٦٣م[١٣٣].

(١) ابي يعلي الفراء: الاحكام السلطانية، ص٢٣٧" شوقي ابو خليل: الحضارة العربية الإسلامية ، ص٣١٧.

(٢) ابن كنان: حدائق الياسمين، ص١٧٥" ادم متز: الحضارة الاسلامية، مج١، ص١٤٩.

(٣) النويري: نهاية الارب في فنون الادب، ج٨، ص٣٠٠.

(٤) ضيف الله الزهراني: موارد بيت المال في الدولة العباسية، ص٢٨٥.

(٥) خولة الدجيلي: بيت المال نشأته وتطوره من القرن الأول حتى القرن الرابع الهجري ، ص٦٢.

(٦) ابن مماتي: قوانين الدواوين، ص٢٩٨.

(٧) محمود ياسين التكريتي: الأيوبيون في شمال الشام والجزيرة ، ص٣٣٥.

(٨) ابن مماتي: المصدر السابق، ص٢٩٨" حسنين محمد ربيع: النظم المالية في مصر زمن الايوبيين، ص ص٨٠– ٨١.

(٩) حسام السامرائي: المؤسسات الإدارية في الدولة العباسية ، ص٢٤٦.

(١٠) ابن كنان: المصدر السابق، ص١٧٥.

(١١) الفارقي: تاريخ الفارقي، ص ص١٣١، ١٤٧.

(١٢) نفس المصدر، ص٢٨٣.

(١٣) الفارقي: تاريخ امد وميافارقين، ص٢٢١.

(١٤) ابن شداد: الاعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة ، ج٣، ق٢، ص٤٣٥.

(١٥) الفارقي: تاريخ امد وميافارقين، ص٢٣١.

(١٦) نفس المصدر، ص٢٤٦.

(١٧) نفس المصدر، ص٢٥٧.

(١٨) نفس المصدر، ص٢٩٥.

(١٩) نفس المصدر، ص٢٩٧.

(٢٠) ابن أبي عذيبة:مخطوطة انسان العيون في مشاهير سادس القرون، ورقة ٥١.

(٢١) ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، ج٦، ص١٣٩" السيوطي: بغية

الوعاة، ج١، ص١٨٠.

(٢٢) سبط ابن الجوزي: مرأة الزمان، ج٨، ق٢، ص٦٦٢.

(٢٣) الفارقي: تاريخ الفارقي، ص١٤٧" عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج٢، ص١١٨.

(٢٤) نظام الملك: هو ابو علي الحسن بن علي بن اسحق الطوسي من الاصل الفارسي، وزير للسلاجقة في عهدي ألب ارسلان وملكشاه ونسبت اليه المدارس النظامية، توفي سنة ٤٨٥هـ/ ١٠٩٢م. ابن خلكان، وفيات الأعيان وانباء أبناء الزمان ، ج٢، ص ص١٢٨– ١٢٩.

(٢٥) القفطي: انباه الرواة، ج١، ص ص٢٩٤– ٢٩٥" الذهبي: سير أعلام، ج١٩، ص٨١.

(٢٦) العيني: عقد الجمان، ج٣، ص٣٢٧.

(٢٧) ابن الاثير: رسائل، ص١٢٧.

(٢٨) مؤلف مجهول: الحوادث الجامعة، والتجارب النافعة في المائة السابعة، ص١٨٤.

(٢٩) التاريخ الباهر، ص٨.

(٣٠) ياقوت الحموي: معجم الادباء، مج٩، ج١٧، ص٧١.

(٣١) الديار بكري: تاريخ الخميس في احوال انفس النفيس، ج٢، ص٣٦٨.

(٣٢) ياقوت الحموي: معجم الادباء، مج٩، ج١٧، ص٧٢" شوقي ضيف: تاريخ الادب العربي، عصر الاول والامارات، ص٣١٠.

(٣٣) تاريخ الفارقي، ص ص٢١٤– ٢١٥.

(٣٤) الاعلاق، ج٣، ق١، ص١٦٧" موسى مصطفى ابراهيم: سنجار دراسة في تاريخها السياسي والحضاري ،ص١٦٢.

(٣٥) النسوي: سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي ، ص٢٠٥.

(٣٦) حافظ حمدي: الدولة الخوارزمية والمغول ، ص٢٣٣.

(٣٧) النويري: المصدر السابق، ج٨، ص ص٣٠١– ٣٠٣.

(٣٨) حسين أمين: المرجع السابق، ص١٩٧.

(٣٩) عباس اقبال: الوزارة في عهد السلاجقة، ص ص ٥٠–٥١..

(٤٠) ابن مماتي: المصدر السابق، ص ص٣٠١– ٣٠٢.

(٤١) محمود ياسين التكريتي: المرجع السابق، ص٣٣٢.

(٤٢) عباس اقبال: الوزارة، ص٥٠" حسين أمين: المرجع السابق، ص١٩٨.

(٤٣) أربيل في العهد الأتابكي ، ص٣٢١.

(٤٤) وفيات، مج٤، ص١٥١.

(٤٥) ابن المستوفي: تاريخ اربل، ق٢، ص١٧٣.

(٤٦) نفس المصدر، ق٢، ص١٠٩.

(٤٧) ابن خلكان: المصدر السابق، مج٤، ص١٥١" الخوانساري، روضات الجنات في أحوال العلماء والسادات ، ج٧، ص٢٣٥.

(٤٨) للاطلاع على سيرته وحياته ينظر: محسن محمد حسين: ئيبنولموستةءفى، ل ل٦٦- ٧٥" شوكت عارف محمد: ابن المستوفي الاربلي (٥٦٤- ٦٣٧هـ/ ١١٦٩- ١٢٣٩م) عالما ومؤرخا، مجلة جامعة دهوك، مج٤، عدد١، ص٣٠٨- ٣١٣.

(٤٩) السيوطي: بغية الدعاة، مج٢، ص٢٧٢.

(٥٠) المنذري: التكملة لوفيات النقلة ، مج٣، ص٥٢٢" الخوانساري: المصدر السابق، ج٧، ص٢٣٥.

(٥١) وفيات، مج٤، ص١٤٧.

(٥٢) نفس المصدر، مج٤، ص١٥٠.

(٥٣) ابن ابي عذيبة: مخطوطة، انسان العيون، ورقة ٣١٠.

(٥٤) للاطلاع على كتبه ينظر: طاش كبرى زاده: مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم، ج١، ص٢٩٦" عمر رضا كحالة: معجم المؤلفين، ج٨، ص١٧٠.

(٥٥) ابن خلكان: المصدر السابق، مج٤، ص١٥١.

(٥٦) تاريخ الفارقي، ص٢٨٣.

(٥٧) تاريخ امد وميافارقين، ص٢٣٦.

(٥٨) نفس المصدر، ص٢٦٣.

(٥٩) ياقوت الحموي: معجم الادباء، مج٤، ج٨، ص ص٥٤- ٥٦" الصفدي: الوافي بالوفيات، ج١١، ص٤٠٢" السيوطي: بغية الوعاة، مج١، ص٥٠٠" الخوانساري: المصدر السابق، ج٢، ص٨٤.

(٦٠) الفارقي: تاريخ امد وميافارقين، ص٢٩٣.

(٦١) نفس المصدر، ص٣١٨.

(٦٢) الذهبي: تاريخ الاسلام، حوادث ووفيات ٥٣١– ٥٤٠هـ، ص٥٦٢" الصفدي: الوافي، ج١٦، ص٥٤٣.

(٦٣) البنداري: تاريخ دولة ال سلجوق، ص١٥٣.

(٦٤) الامارة الاحمديلية: حكمت هذه الامارة اقليم اذربيجان من الفترة ٥٠١– ٦٢٤هـ/ ١١٠٧–١٢٢٧م وكان مؤسسها (احمديل) الذي ينتمي الى الاسرة الروادية اما خلفاؤه فهم من المماليك الاتراك. ينظر: حسام الدين النقشبندي: اذربيجان، ص ص١٧٩– ١٨٨.

(٦٥) ابن الطقطقي: الفخري في الآداب السلطانية ، ص٣٠١" النويري: المصدر السابق، ج٨، ص٢٨٥" الاسدي: التيسر والاعتبار ، ص ص٧٦، ١٨٢" البيومي اسماعيل: النظم المالية في مصر والشام ، ص٣٨٨.

(٦٦) محسن محمد حسين: اربيل، ص٣٢٣.

(٦٧) تاريخ الفارقي، ص ص١٧٣، ١٧٧.

(٦٨) الروذراوري: ذيل تجارب الامم، ج٦، ص١٧٤.

(٦٩) محسن محمد حسين: اربيل، ص٣٢٤.

(٧٠) ابن خلكان: المصدر السابق، مج٧، ص١٤.

(٧١) " عماد الدين خليل: الاراتقة، ص٤٢٠.

(٧٢) عباس اقبال: الوزارة، ص٥٥.

(٧٣) سوادي عبد محمد: الأحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية ،ص٣٤٨.

(٧٤) حسين امين: المرجع السابق، ص١٩٩.

(٧٥) تاريخ امد وميافارقين، ص٢٩١.

(٧٦) نفس المصدر، ص٢٩٥.

(٧٧) مؤلف مجهول: الحوادث الجامعة، ص٤١٣.

(٧٨) الهمداني: جامع التواريخ، مج٢، ج١، ص١٨٣.

(٧٩) نفس المصدر، مج٢، ج١، ص٢١٥.

(٨٠) اليونيني: ذيل مرآة الزمان ، ج٢، ص ص٢٣٤– ٢٣٦.

(٨١) جامع التواريخ، مج٢، ج١، ص٧٦.

(٨٢) محمود حسين الوادي وزكريا أحمد عزام: المالية العامة والنظام المالي في الاسلام، ص٣٤٥.

(٨٣) بدري محمدفهد:تاريخ العراق، ص١٥٤" ضيف الله الزهراني:موارد،ص٢١٩.

(٨٤) ابن شاهنشاه: مضمار الحقائق وسر الخلائق، ص٢٠٧.

(٨٥) خولة الدجيلي: المرجع السابق، ص٨١.

(٨٦) ابن حوقل: صورة الأرض ، ص٣٠٣.

(٨٧) مؤلف مجهول: الحوادث الجامعة، ص٨٨.

(٨٨) القلقشندي: صبح الاعشى، ج٣، ص٥٣٢.

(٨٩) خولة الدجيلي: المرجع السابق، ص١١٠.

(٩٠) حسام السامرائي: المرجع السابق، ص٢٩٢.

(٩١) ابن مماتي: المصدر السابق، ص ص٣١٩- ٣٢٢" حسين حديس الجميلي: عصر الخليفة المستنصر بالله، ص١٣١.

(٩٢) صبح الاعشى، ج٣، ص ص٥٣٢- ٥٣٣.

(٩٣) خولة الدجيلي: المرجع السابق، ص١١١.

(٩٤) ابن الشعار: قلائد الجمان في فرائد هذا الزمان ، ج٣، ص٣٣٠.

(٩٥) ابن المستوفي: المصدر السابق، ق١، ص ص٨٤- ٨٥.

(٩٦) الخزرجي: درر العقود، ق١، ص١٦٣" القلقشندي: ضوء الصبح، ص٢٥٠.

(٩٧) العمري: التعريف بالمصطلح الشريف، ص١٧١.

(٩٨) ابن كنان: المصدر السابق، ص١٦٦.

(٩٩) صبح الاعشى: ج١١، ص٨٩.

(١٠٠) محمود ياسين التكريتي: المرجع السابق، ص٢٣٨.

(١٠١) ابن الشعار: المصدر السابق، ج٣، ص ص٢٥٢- ٢٥٣.

(١٠٢) لبن كنان: المصدر السابق، ص١٧٣" عبدالرقيب يوسف: المرجع السابق، ج٢، ص١٢٢.

(١٠٣) وجدت بيت مال الخاصة لاول مرة منذ عهد الخليفة العباسي الهادي (١٦٩- ١٧٠هـ/ ٧٨٥- ٧٨٦م) الا أن الخليفة هارون الرشيد (١٧٠- ١٩٣هـ/ ٧٨٦- ٨٠٩م) زاد من الاهتمام بها وبأموالها ونفقاتها الخاصة أيضا. ينظر: الجهشياري: الوزراء والكتاب ، ص١٧٦" الشابشتي:

الديارات ، ص١٥٧.

(١٠٤) خولة الدجيلي: المرجع السابق، ص١٨١.

(١٠٥) محمد الزبيدي: العراق في العصر البويهي ، ص١٠٣.

(١٠٦) ضيف الله الزهراني: موارد، ص٢٨٩.

(١٠٧) مؤلف مجهول: الحوادث الجامعة، ص٨٢.

(١٠٨) ضيف الله الزهراوني: موارد، ص ص٢٨٩-٢٩٠.

(١٠٩) تاريخ الفارقي، ص١٢٣.

(١١٠) ابن العديم: زبدة الحلب من تاريخ حلب ، ص١١٣.

(١١١) المنتظم، ج٧، ص٢٧٢.

(١١٢) الفارقي: تاريخ امد وميافارقين، ص٢٤٦.

(١١٣) ابن كنان: المصدر السابق، ص١٧٣.

(١١٤) ابو شامة: الروضتين، ج٣، ص٩٦.

(١١٥) فيصل السامر: الدولة الحمدانية، ج١، ص٣٢٨.

(١١٦) ابو شامة: الروضتين، ج١، ص١٨٥.

(١١٧) محمود ياسين التكريتي: المرجع السابق، ص٣٣٩.

(١١٨) القلقشندي: صبح الاعشى، ج٤، ص٣٩.

(١١٩) عبدالحسين مهدي الرحيم: الخدمات العامة في بغداد ٤٠٠- ٦٥٦هـ/ ١٠٠٩- ١٢٥٨م، ص١٢١.

(١٢٠) محمود ياسين التكريتي: المرجع السابق، ص٣٣٩.

(١٢١) الفارقي، تاريخ الفارقي، ص١٣٨" القلقشندي: صبح الاعشى، ج٤، ص٣٩.

(١٢٢) المقريزي، خطط المقريزي، ج٢، ص٢٩٥" البيومي اسماعيل: المرجع السابق، ص٢٧٨.

(١٢٣) الصيرفي: نزهة النفوس والابدان في تواريخ الزمان ، ص١٥٤.

(١٢٤) بدري محمد فهد: تاريخ العراق، ص١٦٢.

(١٢٥) محمود ياسين التكريتي: المرجع السابق، ص٣٣٩" عمادالدين خليل: الاراتقة، ص٤٢٨" عبد الرقيب يوسف: المرجع السابق، ج٢، ص٨٨.

(١٢٦) الفارقي: تاريخ الفارقي، ص١٦٤.

(١٢٧) ابن شداد: الاعلاق، ج٣، ق١، ص٣٥٣.

(١٢٨) الفارقي: تاريخ الفارقي، ص١١٦.

(١٢٩) الفارقي: تاريخ الفارقي، ص١٦٢.

(١٣٠) نفس المصدر، ص١٩٧.

(١٣١) نفس المصدر، ص٢٢١.

(١٣٢) نفس المصدر، ص٢٦٨.

(١٣٣) تاريخ امد وميافارقين، ص٢٩٥.

قائمة المصادر

١- المخطوطات :

ابن أبي عذيبة: أحمد بن محمد بن عمر(ت ٨٥٦هـ/ ١٤٥٢م)

١ - إنسان العيون في مشاهير سادس القرون، مخطوطة مصورة في مكتبة المجمع العلمي العراق في بغداد ، رقم (٢٤٨).

٢- المصادر:

ابن الأثير: ضياء الدين نصرالله بن محمد عبد الكريم الجزري (ت ٦٣٧هـ/ ١٢٣٩م).

٢ - رسائل ابن الأثير ، حررها وحققها أنيس المقدسي، دار العلم للملايين، (بيروت:١٩٥٩)

ابن الأثير: عزالدين أبي الحسن بن محمد بن عبد الكريم الجزري(ت٦٣٠ هـ/ ١٢٣٢م)

٣ - التاريخ الباهر في الدولة الأتابكية، تحقيق عبد القادر أحمد الطليمات ، دار الكتب الحديثة (القاهرة : ١٩٦٣).

الأسدي: محمد بن محمد بن خليل (ت٧٥٤هـ/ ١٣٥٣م).

٤ – التيسر والاعتبار والتحرير والاختيار فيما يحبب من حسن التدبير والتصرف والاختيار، تحقيق عبد القادر أحمد الطليمات ، ملتزم الطبع والنشر دار الفكر العربي ، (مصر: ١٩٦٧).

البنداري: قوام الدين الفتح بن علي بن محمد الأصفهاني (ت ٦٤٣هـ/ ١٢٤٥م).

٥ – تاريخ دولة ال سلجوق، دار الافاق الجديدة، الطبعة الثانية، (بيروت: ١٩٧٨).

ابن تغري بردي: جمال الدين أبي المحاسن يوسف (ت ٨٧٤هـ/ ١٤٧٠م).

٦ –النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، مكتبة دار الكتب المصرية،(القاهرة: ١٩٥٣).

الجهشياري: أبو عبد الله محمد بن عبدوس (ت ٣٣١هـ/ ٩٤٣م).

٧ –الوزراء والكتاب ، طبع بمطبعة حنفي، (القاهرة: ١٩٣٨).

ابن الجوزي: أبو الفرج عبد الرحمن بن علي (ت٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م)

٨ –المنتظم في تواريخ الملوك والأمم، حققه وقدم له سهيل زكار، دار القلم، (بيروت: ١٩٩٥).

ابن حوقل: أبو القاسم محمد بن علي النصيبي (ت ٣٦٧هـ/ ٩٧٨م).

٩ –صورة الأرض ، (بيروت: ١٩٧٩).

ابن خلكان: أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد (ت٦٨١هـ/ ١٢٨٢م)

١٠ –وفيات الأعيان وانباء أبناء الزمان، تحقيق احسان عباس، دار صادر، (بيروت:١٩٧٧)

الخوانساري: محمد باقر الموسوي الأصفهاني (ت ١٣١٣ هـ/ ١٨١٦م)

١١ –روضات الجنات في أحوال العلماء والسادات، تحقيق أسد الله إسماعيليات، المطبعة الحيدرية، (طهران: ١٣٩٠هـ،ش)

الديار بكري: حسين بن محمد بن الحسن (ت٩٩٠هـ/ ١٥٨٢م).

١٢ –تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، مؤسسة شعبان، (بيروت:د.ت)

الدينوري: أبو حنيفة أحمد بن داود (ت ٢٨٢هـ/ ٨٩٥م)

١٣ –الأخبار الطوال، تحقيق عصام محمد الحاج علي، دار الكتب العلمية ، (بيروت: ٢٠٠١).

الذهبي: شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان (ت٧٤٨هـ / ١٣٧٤م).

١٤ –تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والإعلام ، تحقيق عمر عبد السلام تدمري، الناشر د الكتاب العربي، (بيروت: ٢٠٠٢).

١٥ –سير أعلام النبلاء ، تحقيق شعيب الأرنؤوط ومحمد سعيد العرقسوسي ، مؤسسة الرسالة (بيروت: ١٩٨٦)

الروذراوري: أبي شجاع محمد بن الحسين (ت ٤٨٨هـ/ ١٠٩٤م).

١٦ – ذيل تجارب الأمم، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣).

سبط ابن الجوزي: شمس الدين أبي المظفر يوسف (ت٦٥٤هـ/ ١٢٥٦م).

١٧ – مرآة الزمان في تاريخ الأعيان، مجلس دائرة المعارف العثمانية ، (حيدر آباد– الدكن: ١٩٥١).

السيوطي: جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر (ت ٩١١هـ/ ١٥٠٥م).

١٨ –بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهيم، دار الفكر (بيروت: ١٩٧٩).

الشابشتي: أبو الحسن علي بن محمد(ت ٣٨٨هـ/ ٩٩٨م).

١٩ –الديارات، تحقيق كوركيس عواد، (بيروت: ١٩٨٦).

أبو شامة: عبد الرحمن بن اسماعيل المقدسي (٦٦٥هـ/ ١٢٦٦م).

٢٠ –الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، تحقيق محمد حلمي أحمد ومحمد مصطفى زيادة، المؤسسة المصرية العامة، (القاهرة: ١٩٦٢م).

ابن شاهنشاه: محمد بن تقي الدين عمر الأيوبي (ت ٦١٧هـ / ١٢٢٠م).

٢١ –مضمار الحقائق وسر الخلائق، تحقيق حسن حبشي، عالم الكتب، (القاهرة: ١٩٦٨)

ابن شداد: عز الدين محمد بن علي بن ابراهيم (ت ٦٨٤هـ/ ١٢٨٥م).

٢٢ –الاعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، تحقيق يحيى عبادة، (دمشق: ١٩٧٨).

ابن الشعار: كمال الدين أبي البركات المبارك الموصلي (٦٥٤هـ/ ١٢٥٦م).

٢٣ –قلائد الجمان في فرائد هذا الزمان، حققه نوري حمود القيسي ومحمد نايف الدليمي، دار الكتب للطباعة والنشر ، (الموصل: ١٩٩٢) .

الصفدي: صلاح الدين خليل بن ايبك (ت٧٦٤هـ/ ١٣٦٣م).

٢٤ –الوافي بالوفيات:ج١٦، باعتناء وداد القاضي، مطابع مركز الطباعة الحديثة، (بيروت: ١٩٨٢).

طاش كبرى زادة: عصام الدين أبو الخير أحمد بن مصلح (ت ٩٦٨هـ ١٥٦١م)

٢٥ –مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم ، مراجعة وتحقيق كامل بكري، دار الكتب الحديثة ، (القاهرة: د.ت).

ابن الطقطقي: محمد بن علي بن طبا طبا (ت٧٠٩هـ/ ١٣٠٩م).

٢٦ –الفخري في الآداب السلطانية والدول الإسلامية ،دار صادر، (بيروت: د.ت).

ابن العديم: كمال الدين أبو القاسم عمر بن أحمد (ت٦٦٠هـ/ ١٢٦٢م)

٢٧ –زبدة الحلب من تاريخ حلب، وضع حواشيه خليل المنصور، دار الكتب العلمية ، (بيروت: ١٩٦٦).

العمري: أبو العباس شهاب الدين أحمد بن يحيى بن فضل الله (ت٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م).

٢٨ –التعريف بالمصطلح الشريف ، تحقيق محمد حسين شمس الدين ، دار الكتب العلمية ، (بيروت:١٩٨٨).

العيني: بدر الدين محمد (ت ٨٥٥ هـ/ ١٤٥١)م.

٢٩ –عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان ، حققه ووضع حواشيه محمد محمد أمين، الهيئة المصرية العامة للكتاب ، (القاهرة: ١٩٨٧).

الفارقي: أحمد بن يوسف بن علي بن الأزرق(ت٥٧٧هـ/ ١١٨١م).

٣٠ –تاريخ آمد وميافارقين ، ضمن الموسوعة الشامية في تاريخ الحروب الصليبية، (دمشق: ١٩٩٥).

٣١ –تاريخ الفارقي، حققه وقدم له بدوي عبد اللطيف عوض، الهيئة العامة لشؤون المطابع الأميرية، (القاهرة: ١٩٥٩).

القفطي: أبو الحسن جمال الدين علي الشيباني (ت٦٤٦هـ/ ١٢٤٨م).

٣٢ –انباه الرواة على انباه النحاة، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهيم ، مطبعة دار الكتب المصرية، (القاهرة: ١٩٥٢).

القلقشندي: أبو العباس أحمد بن علي (ت٨٢١هـ/ ١٤١٨م).

٣٣ –صبح الأعشى في صناعة الانشا ، شرحه وعلق عليه محمد حسين شمس الدين، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، (بيروت: د.ت).

٣٤ –ضوء الصبح المسفر، تحقيق محمود سلامة، مطبعة الواعظ، (مصر: ١٩٠٦).

ابن كنان: محمد بن عيسى (ت١١٥٣هـ/ ١٧٤٢م)

٣٥ –حدائق الياسمين في ذكر قوانين الخلفاء والسلاطين، تحقيق عباس صباغ، دار النفائس، (بيروت: ١٩٩١)

ابن المستوفي: شرف الدين أبو البركات المبارك بن أحمد (ت٦٣٧هـ/ ١٢٣٩م).

٣٦ –تاريخ أربل (نباهة البلد الخامل بمن ورده من الأماثل)، تحقيق سامي الصفار، دار الرشيد، (بغداد: ١٩٨٠).

المقريزي: تقي الدين أحمد بن علي (ت٨٤٥هـ/ ١٤٤١م).

٣٧ –اتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفا، تحقيق محمد عبد القادر أحمد عطا، دار الكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠١).

ابن مماتي: أسعد شرف الدين (ت٦٠٦هـ/ ١٢٠٩م).

٣٨ –قوانين الدواوين، جمعه وحققه عزيز سوريال عطية، مطبعة مصر، (القاهرة: ١٩٤٣).

المنذري: زكي الدين أبي محمد عبد العظيم (ت٦٥٦هـ/ ١٢٥٨م).

٣٩ –التكملة لوفيات النقلة، حققه بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، (بيروت: ١٩٨١).

مؤلف

مجهول: (النصف الثاني من ق٧ه/١٣م)

٤٠ – الحوادث الجامعة في المائة السابعة، تحقيق مصطفى جواد (بغداد: ١٩٣٢).).

النسوي: محمد بن أحمد (ت ٦٣٩هـ/ ١٢٤١م).

٤١ –سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، نشر وتحقيق حافظ أحمد حمدي، ملتزم الطبع والنشر دار الفكر العربي، (د.م: ١٩٥٣).

النويري: شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب (ت٧٣٣هـ/ ١٣٣٣م).

٤٢ –نهاية الأرب في فنون الأدب، (القاهرة : د.ت).

الهمداني: رشيد الدين فضل الله بن عماد الدولة(ت٧١٨هـ/ ١٣١٨م).

٤٣ –جامع التواريخ، الترجمة العربية، (القاهرة :د.ت).

ياقوت الحموي: شهاب الدين بن عبد الله الرومي (ت٦٢٦هـ/ ١٢٢٩م).

٤٤ –المشترك وضعاً والمفترق صقعاً، مكتبة المثنى، (بغداد: ١٨٤٦).

٤٥ –معجم الأدباء ، دار أحياء التراث العربي، (بيروت:د.ت).

أبي يعلي الفراء: ابي الحسن محمد بن محمد (ت٢٥٦هـ/ ١١٣١م).

٤٦ –الأحكام السلطانية، حققه وعلق عليه محمد حامد الفقي ، منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، (بيروت، ٢٠٠٠).

اليونيني: قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد (ت٧٢٦هـ/ ١٣٩٥م).

٤٧ –ذيل مرآة الزمان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، (حيدر آباد– الدكن: ١٩٥٤)

٣ : المراجع:

ابراهيم: موسى مصطفى

٤٨ –سنجار دراسة في تاريخها السياسي والحضاري من(٥٢٠– ٦٠٠هـ/ ١١٢٧–١٢٦١م) ، دار سبريز للطباعة والنشر، (دهوك: ٢٠٠٥).

اسماعيل: البيومي

٤٩ –النظم المالية في مصر والشام زمن سلاطين المماليك، طبع بمطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، (مصر: ١٩٩٨).

اقبال: عباس

٥٠ – الوزارة في عهد السلاجقة، ترجمة وتعليق أحمد كمال الدين حلمي، ذات السلاسل ،(الكويت: ١٩٨٠).

التكريتي: محمود ياسين

٥١ –الأيوبيون في شمال الشام والجزيرة، دار الرشيد، (بغداد: ١٩٨١).

الجميلي: حسين حديس

٥٢ –عصر الخليفة المستنصر بالله، رسالة ماجستير، مطبوعة بالآلة الكاتبة، كلية الآداب ، جامعة الموصل، (الموصل: ١٩٩١).

حسين: محسن محمد

٥٣ –أربيل في العهد الأتابكي ، مطبعة أسعد، (بغداد: ١٩٧٦).

٥٤ –الجيش الأيوبي في عهد صلاح الدين، دار ئاراس للطباعة والنشر، (أربيل: ٢٠٠٢).

حمدي: حافظ أحمد

٥٥ –الدولة الخوارزمية والمغول، دار الفكر العربي، (مصر: ١٩٤٩).

خليل: عماد الدين

٥٦ –الإمارات الأرتقية في الجزيرة والشام ٤٦٥–٨١٢هـ/ ١٠٧٢–١٤٠٩م، مؤسسة الرسالة، (بيروت: ١٩٨٠).

أبو خليل: شوقي

٥٧ –الحضارة العربية الإسلامية وموجز عن الحضارات السابقة، دار الفكر المعاصر، (بيروت: ١٩٦٦).

الدجيلي: خولة شاكر

٥٨ –بيت المال نشأته وتطوره من القرن الأول حتى القرن الرابع الهجري، مطبعة وزارة الأوقاف، (بغداد: ١٩٧٦).

ربيع: حسنين محمد

٥٩ –النظم المالية في مصر زمن الأيوبيين ، مطبعة جامعة القاهرة، (القاهرة: ١٩٦٤).

الرحيم: عبد الحسين مهدي

٦٠ –الخدمات العامة في بغداد ٤٠٠–٦٥٦هـ/ ١٠٠٩–١٢٥٨م، دار الشؤون الثقافية العامة في وزارة الثقافة والإعلام، (بغداد: ١٩٨٧).

الزهراني: ضيف الله يحيى

٦١ –موارد بيت المال في الدولة العباسية، المكتبة الفيصلية، (مكة المكرمة: ١٩٨٥).

٦٢ –النفقات وادارتها في الدولة العباسية ، مكتبة الطالب الجامعي، (مكة المكرمة: ١٩٨٦).

السامر: فيصل

٦٣ –ابن الأثير، (بغداد، ١٩٨٣)

٦٤ –الدولة الحمدانية في الموصل وحلب، مطبعة الإيمان، (بغداد: ١٩٧٠).

السامرائي:حسام قوام

٦٥ –المؤسسات الإدارية في الدولة العباسية خلال الفترة ٢٤٧–٣٣٤هـ/ ٨٦١–٩٤٥م، مكتبة دار الفتح، (دمشق: ١٩٧١).

ضيف: شوقي

٦٦ –تاريخ الأدب العربي ، عصر الدول والإمارات ، (القاهرة: ١٩٧٧).

فهد: بدري محمد

٦٧ –تاريخ العراق في العصر العباسي الأخير، (بغداد: ١٩٧٣).

كحالة: عمر رضا

٦٨ –معجم المؤلفين، مطبعة الترقي، (دمشق: ١٩٥٩).

متز: ادم

٦٩ –الحضارة الإسلامية في القرن الرابع الهجري أو عصر النهضة في الإسلام ، نقله إلى العربية محمد عبد الهادي أبو ريدة، الناشر مكتبة الخانجي، (بيروت: ١٩٦٤).

محمد: سوادي عبد

٧٠ –الأحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية خلال القرن السادس الهجري / الثاني عشر الميلادي ، دار الشؤون الثقافية العامة، (بغداد: ١٩٨٩).

النقشبندي: حسام الدين علي غالب

٧١ –اذربيجان دراسة في أحوالها السياسية والحضارية، أطروحة دكتوراه مطبوعة بالآلة الكاتبة، كلية الآداب ، جامعة بغداد، (بغداد: ١٩٨٤).

الوادي: محمود حسين وزكريا أحمد عزام

٧٢ –المالية العامة والنظام المالي في الإسلام، دار المسيرة للنشر والتوزيع والطباعة، (عمان: ٢٠٠٠).

يوسف: عبد الرقيب

٧٣ –الدولة الدوستكية في كردستان:ج٢، دار ئاراس للطباعة والنشر، (أربيل: ٢٠٠١).

٤:البحوث:

حسێن: محسن محمد

٧٤ –ئيبنولموستەوفى ، گۆڤارى ڕۆشنبيرى نوێ، ژماره١١١، (بەغداد: ١٩٨٦).

محمد :شوكت عارف

٧٥ –ابن المستوفي الأربلي، (٥٦٤–٦٣٧هـ/ ١١٦٩–١١٣٩م) عالماً ومؤرخاً، مجلة جامعة دهوك، مج٤ ، عدد١، (دهوك: ٢٠٠١).

لماذا نخاف من المسميات الفدرالية مطلب الجماهيرالكردية في الوقت الراهن

د.حسن جاف

لما كان التأريخ هو السياسة في الماضي والسياسية هي تأريخ في الحاضر فما نكتبه اليوم يصبح تأريخاً بعد عقد من الزمن ولآجل أن لاينسى الأجيال القادمة مواقف الوطنية والشجاعة لبعض من المثقفين الكرد في عهد صدام الذي تنكر للحقوق المشروعة للشعب الكوردي رغم قبوله له بالحكم الذاتي لكوردستان العراق وإعتباره النادين بالفدرالية عملاء وخارجين على الإجماع الوطني إرتأينا نشر هذه الكلمة القمة التي ألقاها الدكتور حسن الجاف بتأريخ ١٤/ ٢/ ٢٠٠٢ في قاعة الندوات في فندق بغداد بدعوة من جمعية العلوم السياسية العراق في بغداد للتعقيب على محاضرة الدكتور سعد ناجي جواد حول القضية الكردية ومبدأ الحوار بين السلطة والقيادة الكوردية.

نص كلمة الدكتور حسن الجاف مع تغييرات طفيفة على ما جاء فيها:

أيها الاخوة أيتها الأخوات أسعدتم مساءً وسلام الله عليكم ورحمته وبركاته. بادئ ذي بدء أرى لزاماً على أن أنوه الى هذه الحقيقة بأنني لست في مقام التعقيب على محاضرة الاستاذ الدكتور سعد ناجي جواد المحترم لأنني لم أحصل على متن محاضرته ليتيسر لي التعقيب عليها وعليه أكتفي بمداخلة

شبه قصيرة في هذه الندوة المفيدة وأرجو أن يتقبلها الجميع برحابة صدر وأن يسع صدورهم الحديث هذا الذي لم يتعودوا سماعه في هذه الأيام. وأرجو أن يكون حديثاً لايخلو من فائدة والله وراء القصد.

أيها الاخوة أيتها الأخوات

منذ بروز إتفاقية سايكس بيكو المشهورة والمسألة الكردية تأخذ طابع التعقيد لأمتدادات هذه القضية في بلدان للشرق الأوسط التي يتعايش فيها الكرد منذ أزمنة غابرة ونخص بالذكر منها العراق وايران وتركية وسورية. وقد برزت هذهالقضية في للتأريخ المعاصر بشكل ملموس لنضوج القومية الكوردية في هذه البلدان يوماً بعد يوم وخاصة في العراق ومنذ عام ١٩٦٠ ظهرت هذه القضية كقضية جوهرية في العراق تحتاج الى حل جذري وحلول حقيقية وقد عانت الشعبين العربي والكوردي من آثار هذه المشكلة ومضاعفاتها المدمرة ردحاً من للزمن وزهقت أرواح بريئة من خيرة أبناء الشعبين الكوردي والعربي نتيجة الاحتراب والاقتتال الدموي بين أبناء البلد الواحد واستمر هذا النزيف مدة طويلة ولم تفلح الحكومات المتعددة بإتجاهاتها السياسية المختلفة التي مرت على حكم العراق في حل هذه المعضلة إلا بعد صدور قانون الحكم الذاتي لكردستان العراق وذلك بعد توقيع اتفاقية آذار لعام ١٩٧٠ التأريخي الذي وضعت للقضية الكوردية على الطريق الصحيح ولكن الظروف الاستثنائية التي مرت على العراق جعل هذا المكسب التأريخي الذي حصل عليه الكورد أن لايتسير له النمو والتطور في مناخ طبيعي مناسب بعيداً عن المؤثرات الخارجية والاقليمية وحصل ما حصل ولم يصل الجبهة الكوردية في عام ١٩٩١ و ١٩٩٢ والسلطة الى إتفاق النهائي لاسباب معروفة رغم أنها لم تعلن على الرأي العام

العراقي في حينه وكان الأولى أن يعلن كي يقف الشعب على ملابساتها وأسباب فشلها ولكن المخلصين في هذا البلد لم يقطعوا الأمل بأنه سيأتي ذلك اليوم الذي يتصافى فيه القلوب ويتوطد الوحدة الوطنية المنشودة ورغم اذعاننا وإقرارنا في الوقت الحاضر بأن الحل النهائي للقضية الكوردية مرتبط بالظروف الدولية والاقليمية والداخلية رغم هذه الحقيقة المر علينا نحن أبناء العراق بعربه وكورده أن تسعى جاهدين لجعلها قضية وطنية عراقية ولكي تبقى هذه القضية ضمن الاطار الداخلي.

وبأيدي أبناءه المخلصين البررة علينا نحن النخبة الواعية من الكورد والعرب أن نسعى جاهدين مخلصين لحل هذه القضية التي يمكن إعتبارها من المشاكل التي يَصُحَ عليها تعبير "السهل الممتنع" المتداول في المجال الأدبي ان صح هذا التعبير فإن حلها سهل اذا صَلُحت وصفت النوايا بين أبناء البلدا الواحد ومن بيدهم مقاليد الأمر والسياسة وأنها ممتنع وعصى على الحل إذا ساءت النوايا وتكدرت وسيطر التعصب والتسلط والشوفينية الموقيتة على الأفكار والنفوس فحسنوا نواياكم ليتيسر حل هذه المعضلة التي عانينا منها الكثير الكثير ولكن أضع النقاط على الحروف في هذه صدد أرى من المفيد أن أشير الى مقابلة صحفية لي مع جريدة المستقبل العدد ١٨ في ٦ حزيران ١٩٩٨ وجريدة العراق قبل شهرين وفي معرض جوابي على سؤال ماهو تقيمكم كمثقف كردي للمسألة الكوردية وآفاقها قلت في حينه ما نصهُ: "من المناسب تماماً أن أنوه بمقال نشرته في نشرة" صدى التأريخ". التي تصدرها الأمانة العامة لاتحاد المؤرخين العرب جاء فيها ان الكرد يشكلون أمة بمنحى التكون التأريخي والصيرورة المستمر وهو شعب موحد عنصراً وتأريخياً وإرادة

ومصلحة. وان الحقوق القومية للكرد حقيقة لامراء فيها. وإن هذا الحق المشروع هو مسألة هامة ستراتيجية بالنسبة للأقطار التي يتعايش على أرضها الشعب الكوردي مع الشعوب الأخرى في هذه الأقطار وإنطلاقاً من هذه الحقيقة أرى بأن الشعب الكوردي والشعوب التي يتعايشون معها لابد أن يصلوا معاً الى حالة من التفاهم والتقارب يجسد الحق القومي المشروع للكرد في إطار الوحدة الوطنية في تلك الأقطار ذلك لأن الكورد لهم الحق في العيش بكرامة وسلام وأمن وحرية أسوة بكل الشعوب الأخرى على هذه الكرة الأرضية هذا هو الوجه الجوهري من المسألة أما مايتصل بحياتهم في العراق أقول بكل صراحة وبلا وجل بأن حل القضية الكوردية في إطار الحكم الذاتي كحل مبدئ وسياسي لهذه القضية كان في مرحلتها حلاً تقدمياً رائداً وكان شعاراً يتغنى به الكورد وأحزابها السياسية والقومية ومكسباً تأريخياً مهماً حصل عليه الكورد بعد نضال شاق و طويل ولكن هذا الحل رغم أهميته ليس مشروعاً ثابتاً لايرتقي اليه التغيير والتطوير بإتجاه الأحسن دائماً بما يرضى طموح القومية الكاملة للشعب الكوردي وعلينا أن لانخاف من التسميات المختلفة كالفدرالية مثلاً والشعارات المطروحة الأخرى على الساحة السياسية الكوردية بصفتها مطاليب الجماهير الكوردية في المرحلة الراهنة وعلينا إعادة النظر في قانون الحكم الذاتي وتطويره الى الأحسن بما يحقق الحقوق القومية الكاملة الغير المنقوصة للشعب الكوردي وإذا جرى هذا الحل في العراق وتحت خيمته سيتغير موازين السياسية في منطقتنا لأنها ستؤول الى قيام تحالف وطيد ومدروس بين العرب والكورد على أرضية صلدة يؤدي بالنتيجة الى قيام نموذج رائع ورائع في كردستان العراق حيث تزدهر فيه الحرية وتتلاشى المشاكل بحيث تصبح كردستان العراق نموذجاً ترنوا اليه أبصار كرد

العالم وخاصة كورد دول الجوار وبذلك يكون بلدنا مؤثراً يمكنه صد محاولات اعدائها من أية جهة كانت ومن أية دولة طامعة في العراق وخيراتها الوفيرة.

وهذا يعني أن الحل العراقي للقضية الكوردية بالطريقة التي أشرت اليها والتي ترضى غالبية الشعب الكوردي سيقطع الطريق أمام محاولات الدول الأجنبية والإقليمية لإستدراج الكورد بعيداً عن مشاعرهم الحقيقية نحو العرب وإيمانهم بوحدة مصير الشعبين الشقيقين ةنحن كما تعلمون أيها الإخوة وأيتها الأخوات بصدد مناقشة الدعوة الى الحوار بين السلطة والقيادات الكوردية وكما هو واضح لالبس فيه وغموض بأن الحوار أخذ وعطاء ولايوجد في الحوار قرار قاطع فهناك متغييرات عديدة تجعل من الممكن للقرارات أن تتغير ومازلنا ندعوا الى الحوار ويجب أن نكون مهيئين لقبول الحل الوسط بعيداً عن التعصب والتسلط وأقصاء الغير لأنها تفسد الحوار وعلينا العودة الى الحوار والجلوس الى مائدة التفاوض وحل هذه القضية بروح الإخوة والمصير المشترك بعيداً عن التعصب والعنصرية المقيتة ولنجعل الحوار والتوافق والإقناع منهجاً كما يقول عز من قال بسم الله الرحمن الرحيم:﴿ فاعف عنهم وأستغفر لهم وشاورهم في الأمر﴾ ويقول عز وجل أيضاً ﴿أدع الى سبيل ربك بالحكمة والموعضة الحسنة وجادلهم بالتي هي أحسن﴾. ويقول أيضاً في محكم آياته إدفع بالتي هي أحسن فاذا الذي بينك وبينه عداوة كأنه ولي حميم. ومعناها إدفع الغضب بالصبر والاساءة بالعفو فيصير عدوك كالصديق القريب، فهل هنالك ما هو أوضح من أقوال رب العالمين بجعل الحوار منهجاً ثابتاً بين الناس ليعم الوئام والسلام والمحبة بدل العداوة والخصام والفرقة والتنابذ.

وإنطلاقاً من هذه الحقائق أوجه بندائي الى قادة الحزبين الكورديين في كوردستان العراق لأن لا يتعصبوا لمطالبهم فليس المهم المسميات انما جوهر ما يتحقق من الحوار وما يكسبونه نتيجة الحوار الجاد والحقيقي وفي إعتقادي يمكن تجاوز الخلاف وحل القضية بإتجاه الوفاق إذا تمكن طرفان من التوفيق بين مصالحهما القومية والوطنية دون الأضرار والاساءة بمصالح بعضهما البعض وعليهما أن يقبلا بحلول الوسطية للقضايا المختلف عليها والا سيكون الحوار عقيماً بلا فائدة تذكر وأعتقد جازماً بأن على السلطة أن تخطوا الخطوة الأولى في هذا الصدد وذلك بتطبيع الوضع في كوردستان وتأتي على رأس حالة التطبيع هذه التطبيع الاقتصادي والأمني، ورفع كافة انواع الحصار الأمني والأقتصادي على المنطقة الكوردية واذا تمكنا من الحاق إقتصاد كوردستان مرة أخرى بإقتصاد سائر أجزاء العراق وفتحنا باب الذهاب والاياب لكل عراقي الى المناطق الكوردية بلا خوف ولا وجل يمكننا في ذلك الحين أن نرجوا من الحوار الذي رفعنا شعاره اليوم نتيجة مثمرة ومفيدة للشعبين العربي والكوردي في العراق الموحد.

إيران والقظية الكردية
في سنوات ما بعد الحرب العالمية الثانية

د. إسماعيل حصاف

تعتبر إيران من الدول ذات القوميات المتعددة، حيث يقطن فيها شعوب وأعراق مختلفة، يبلغ عدد سكانهاأكثر من ٧٠ مليون وفق الإحصاءات الحديثة. يشكل الفرس ٢٥ مليونا فقط والأذر ١٦ مليون والأكراد ١٤ مليون و ٤ ملايين من العرب والبقية من البلوج والأفشار والكاشاي والقاجار والأرمن والآشوريين...وغيرهم. ويبلغ مساحتها ١٦٤٨ ألف كيلومتر مربع.

نشأت في إيران إحدى أقدم حضارات العالم، وتتمتع بموقع إستراتيجي وهي غنية بالثروات الطبيعية، وقد تحولت في نهاية القرن التاسع عشر الى شبه مستعمرة للدول الإستعمارية. ويأتي النفط في مقدمة ثرواتها، فإن إحتياط إيران النفطي بلغ حوالي ٥ مليار من الأطنان في الستينات من القرن الماضي، وبهذا فقد إحتلت في الفترة المذكورة المرتبة الرابعة لدى الدوائر الرأسمالية من حيث أهمية الموارد النفطية (أي ١٥٪ من احتياطيات النفط في الشرقين الأوسط والأدنى). بالإضافة الى الثروات الأخرى كالذهب والرصاص والفحم الحجري والحديد والكروم والكبريت والتوتيا والمنغنيز وغيره.

سعت الدظول الإستعمارية وبخاصة الويلايات المتحدة الأمريكية وبريطانيا وألمانيا في فترة مابين الحربين العالميتين الى وضع إيران تحت نفوذها بهدف الأستفادة من ثرواتها الغنية وإستخدام موقعها الإستراتيجي.

دخلت قوات الحلفاء إيران في ٢٥ آب ١٩٤١ لوضع حد للنفوذ الألماني فيها فقد سيطرت القوات السوفياتية على المناطق الشمالية والشمالية الغربية بما فيها كوردستان وآذربيجان، بينما سيطرت القوات البريطانية على ما تبقى من البلاد، ووقعت مدينة طهران تحت السيطرة الروسية.

وأمام تدخل قوات الحلفاء تنازل الشاه عن العرش مجبرا لإبنه الشاه محمد رضا بهلوي عام ١٩٤١ الذي شكل حكومة موالية للحلفاء، ووقعت معاهدة التحالف مع الإتحاد السوفياتي وبريطانيا.

شكلت إيران كالجارة تركيا خلال الحرب العالمية الثانية ومابعدما منطقة صراع بين الدول الكبرى. ففي منطقة النفوذ السوفياتي أعلن عن إنشاء جمهورية آذربيجان المستقلة ذاتياً بقيادة بيشواري في ١٢ كانون الأول من عام ١٩٤٥. وأعلن الحزب الديمقراطي الكوردستاني جمهورية المهاباد الشعبية الديموقراطية الكردية في ساحة جوارجرا في ٢٢ كانون الثاني عام ١٩٤٦ وأقامتها معاهدة تحالف بينهما في ٢٣ نيسان عام ١٩٤٦.

قدمت الحكومة الإيرانية في ١٩ كانون الثاني عام ١٩٤٦ شكوى الى هئية الأمم ضد الإتحاد السوفياتي متهماً إياها بالتدخل في شؤنها الداخلية وعدم تنفيذ بنود معاهدة ١٩٤٢ بالانسحاب من إيران. ودعا مجلس الأمن الطرفين اللجوء الى مفاوضات لحل الخلاف.

كان من نتيجة فشل الحكومة الإيرانية في حل الخلاف مع الطرف السوفيتي، إستقالة حكومة حكيم وتشكيل حكومة جديدة في ٢٧ كانون الثاني عام ١٩٤٦ برئاسة قوام السلطنة، عمد هذا الأخير الى إستخدام الأسلوب السياسي لحل خلاف بلاده مع موسكو، لذلك فقد مكث الوزير الجديد في العاصمة السوفياتية حوالي شهر، لكنه فشل في إقناع القيادة السوفياتية بسحب قواتها. عندئذ قدم كل من طهران وواشنطن ولندن مذكرات إحتجاج الى مجلس الأمن لعرض هذه المشكلة على بساط البحث.

ويبدوا أن الحكومة السوفياتية حققت في الخفاء نجاحاً ديبلوماسياً، حيث حصلت على موافقة الحكومة الإيرانية بالحصول على إمتيازات نفطية، لهذا فإن الجانب السوفياتي أعلن عن استعداده للانسحاب من الأراضي الإيرانية في خلال ستة أسابيع شرط إمتناع مجلس الأمن عن مناقشة القضية. وفي هذه الأجواء وقع رئيس وزراء إيران قوام السلطظنة مع الزعماء السوفيات على معاهدة بهذا الخصوص. واضطر السوفيات الى سحب قواتهم سنة ١٩٤٦. وذلك تحت ضغوطات الدول الإستعمارية، وكذلك نتيجة لإمتلاك الولايات المتحدة السلاح النووي الذي لم تكزن تتورع عن إستعماله في حال تعرض مصالحها للخطر، ولاسيما أن السوفيات لم يكونوا قد إمتلكوا بعد القنبلة الذرية إلا في عام ١٩٤٩.

وعندما تأكد قوام السلطنة من حقيقة الموقف الأنكلو- الأمريكي الداعم لإيران ضد نفوذ السوفياتي، فكر بتصفية الحركة الديمقراطية في إيران. وشاركت القوات الإنكليزية والأمريكية في القضاء على الحركة الديمقراطية في البلاد والتنكيل بها.

ففي العاشر من كانون الأول عام ١٩٤٦ وبأمر من رئيس الحكومة الإيرانية أحمد قوام، تحركت القوات بإتجاه أذربيجان الإيرانية، حيث أعلنت هناك الأحكام العرفية وبدأت التنكيل بقيادة الحزب الديمقراطي الأذربيجاني وبالعناصر التي ساهمت في إنعاش الحركة الديمقراطية في البلاد.

ومن ثم توجهت الحملات العسكرية الى كورستان الإيرانية، حيث قمعت بوحشية الحركة الديمقراطية في كوردستان، وقضت على جمهورية مهاباد الكوردية وإعتقلت الرئيس قاضي محمد في ١٦ كانون الأول عام ١٩٤٦ وتم إعدام قادة الحركة التحررية الكوردية وعلى رأسهم قاضي محمد رئيس جمهورية مهاباد الكوردية في ٣١/ ٣/ ١٩٤٧ في ساحة جوارجرا التي قبل ١٤ شهراً كان قد أعلن فيها عن قيام جمهورية مهاباد، وبذلك تم قمع الحركتين التحرريتين الكوردية الأذرية في إيران في نهاية سنة ١٩٤٦.

ونجحت الدبلوماسية الأمريكية في توطيد نفوذها في إيران بعد انتهاء الحرب العالمية الثانية بعامين، فقد جاءت الترتيبات الدولية الدولية الجديدة في فترة ما بعد الحرب لصالح الولايات المتحدة الأمريكية. فالإتفاقية الجديدة بين واشنطن وطهران المبرمة في ٦ تشرين الأول عام ١٩٤٧ أعطت البعثة العسكرية الأمريكية مجالاً أكبر للسابق للعمل داخل أجهزة الوزارة الحربية الإيرانية وأركان حربها. فوفق هذه المعاهدة باشرت البعثة العسكرية الأمريكية بتحديد الجيش الإيراني على النمط الأمريكي، وتسليح هذا الجيش بالأسلحة الأمريكية التي قدمت قبل ذلك الى الجيش التركي. ففي شمال إيران أقيمت منشآت ومطارات عسكرية وفي جنوب البلاد خزانات نفط.

وحقيقة الأمر فإن الإتفاقية الجديدة هذه لم تكن سوى إمتداد لمعاهدة التعاون التي وقعت في ٤٠ حزيران عام ١٩٤٧ بين طهران وواشنطن والتي نصت على تقديم الولايات المتحدة الأمريكية لإيران العتاد العسكري بقيمة (١٢٠) مليون دولار. وقد صادق مجلس النواب الإيراني عليها في ١٧ شباط من عام ١٩٤٨، حيث وصلت إيران على أثرها بعثة عسكرية أمريكية وتوطدت هذه العلاقات مع استلام الجنرال علي رزمارا رئاسة الحكومة في حزيران من عام ١٩٥٠.

إلا أن العلاقات الغربية- الإيرانية بدأت تتدهور على أثر مقتل علي رزمارا في آذار عام ١٩٥١ وقيام حكومة جديدة برئاسة الدكتور مصدق زعيم الجبهة الوطنية الإيرانية الذي كان من أشد المعارضين لنفوذ بريطانيا الاقتصادي في إيران.

وعندما أصبح مصدق رئيساً للوزراء عام ١٩٥١ سارع الى تاميم النفط في ١٥ آذار. وفي عام ١٩٥٣ دبرت الولايات المتحدة الأمريكية إنقلاباً عسكرياً ضد مصدق وتسلم الجنرال زاهدي رئاسة الحكومة وإعاد الشاه وحل جميع الحركات

اليسارية والديمقراطية في البلاد، وتمكن الأمريكيون من فرض الشاه ديكتاتوراً قوياً في مجابهة السياسية السوفياتية، ووضع شركات النفط الأمريكية يدها على صناعة النفط الإيرانية.

ومن هنا جاء الاهتمام الأنكلو- أمريكي بجر إيران الى حلف بغداد في عام ١٩٥٥ لتكون هذه الدولة حلقة وصل بين حلف الناتو الاستعماري وحلف سياتو في جنوبي- شرق آسيا. وفي هذا الصدد كتبت صحيفة "نيوز ويك" الأمريكية القريبة من الأوساط الحاكمة قائلة: "إن إيران من الناحية الإستراتيجية تشكل جسر طبيعي بين تركيا (العضو في الناتو) وباكستان (العضو في السياتو) بالإضافة الى أنها بمثابة القلب لمنظمة المعاهدة المركزية (السنتو) التي تربط بريطانيا العظمى والولايات المتحدة الأمريكية بهدف الدفاع عن الشرق الأدنى. ومن الناحية الجغرافية فإن إيران من بين جميع حلفاء الولايات المتحدة الأمريكية تمتلك مع روسيا أطول حدود بطول ألف ميل عبر الجبال والوعرة..

كان حلف بغداد (السنتو فيما بعد) بالنسبة لإيران أداة لقمع الحركات التحررية- الإستقلالية والديمقراطية داخل البلاد. فقد قال رئيس الوزراء الإيراني أثناء عرض مشروع حلف بغداد على المجلس الإيراني: "إن في هذه المعاهدة بنوداً سرية لايمكن الإفصاح عنها حتى في المجلس التشريعي ويجب أن تبقى سرية لأهميتها وتعلقها بدول مشاركة أخرى، لذا أرجوا التصويت عليها كما قدمناها الى المجلس.. وبنفس الوقت كشف إحدى الصحف الغربية على أن "إحدى الفقرات الموجودة في هذه المعاهدة لها حق في تدمير جزء كبير من جبال زاغروس والمدن الإيرانية الواقعة بعدها حتى حدود الإتحاد السوفياتي.."

أنضمام إيران الى حلف العدواني العسكري- السياسي عام ١٩٥٥ وكذلك التزاماتها تجاه المعاهدة العسكرية الثنائية الأمريكية- الإيرانية التي تم التوقيع عليها في ٥ آذار ١٩٥٩ كلفت خزينة الدولة مصاريف طائلة. فوفق الإحصائيات

الرسمية إن مجموع ماتم إنفاقه على عمليات التسليح وبناء المشاريع العسكرية ونفقات الجيش الذي بلغ تعداده ٢٠٠ ألف شخص آنذاك والموانئ والطرقات شكل ٤٠٪ من ميزانية الدولة، أي مجمل المساعدات العسكرية الأمريكية التي تعادل وسطياً في السنة ٤٥ مليون دولار وكذلك القسم الأعظم من إيرادات إيران النفطية التي بلغت حوالي ٣٠٠ مليون دولار في السنة. كما صرفت على الأهداف العسكرية القروض الأجنبية التي زادت مجموعه عن ٧٠٠ مليون دولار. كل ذلك أنعكس سلباً على أوضاع إيران الإقتصادية وعلى ميزانية الدولة.

كما أن سياسة الدولة العسكرية أثرت سلباً على أوضاع الشعب الإيراني بكافة فئاته وبخاصة على أوضاع الفلاحين. ففي ١٤ تموز عام ١٩٦٢ صرح وزير الزراعة السابق أرسانجاني على الملأ قائلا: "إن ٤٠٪ من سكان البلاد جائع، بالإضافة الى أن ٤٠٪ من السكان شبه جائع. ويبلغ دخل المتوسط للفرد ٤٠٠ تومان في السنة، وإن الفلاحين محرومون من الأكل والملابس.."

وإزاء تدهور الأوضاع الاقتصادية في البلاد وتصاعد الأزمة السياسية، أقدمت الإدارة الأمريكية على دفع النظام الشاهنشاهي على إتخاذ بعض الإصلاحات الإقتصادية- الإجتماعية في عام ١٩٦٣ والتي عرفت "بالثورة البيضاء" وقد أدت هذه الإصلاحات الى الإسراع في تثبيت عملية العلاقات الرأسمالية في المجالين الصناعي والزراعي. كما وأدت التغيرات التي قام بها الشاه عام ١٩٦٢ الى بروز تيار مناهض ضم رجال الدين الإسلامي بزعامة آية الله الخميني، ولكن سرعان ما وضع حد لذلك، ونفي الخميني الى العراق حيث عاش منذ ذلك الوقت هناك..وتحولت إيران طوال تلك الفترة الى قاعدة متقدمة للإمبريالية العالمية إستخدمت ضد القوى اليسارية والتحررية في الخارج والداخل. فخلال الفترة من ١٩٤١- ١٩٦٣ تعرض للتعذيب من الشعوب الإيرانية أكثر من ٣٨٠ ألف شخص.

في السادس من آذار عام ١٩٧٥ وقع شاه إيران محمد رضا بهلوي على إتفاقية الجزائر مع الرئيس العراقي صدام حسين بوساطة كيسنجر و وزير خاجية أمريكا آنئذ، التي بموجبها تمت تصفية الحركة الكوردية المسلحة في كوردستان العراق (أيلول ١٩٦١– آذار ١٩٧٥) وإنسحاب القيادة السياسية وقوات البشمركة الى الأراضي الإيرانية حقنا لدماء الشعب الكوردي وعدم إعطاء الفرصة لدول الجوار التدخل العسكري في كوردستان بحجة خنق ثورة أيلول التحررية، لإن قراراً بهذا الشأن كان قد اتخذ من قبل المتآمرين، ناهيك عن ضرب القوى الديمقراطية في البلدين وتنازل صدام عن ثلاث جزر لإيران. ومع نهاية عام ١٩٧٧ بدأت الاضطرابات في إيران بتشجيع من رجالات الدين والمنضمات اليسارية. وفي صيف ١٩٧٨ عمت البلاد موجات المظاهرات وأعمال الشغب فتقطعت أوصال الاقتصاد وشحت كميات البنزين.

وفي صيف عام ١٩٧٨ كان الأغنياء الإيرانيون في حالة ذعر وقلق شديدين، فإحتشد الناس في المصارف وراحوا يحولون أموالهم الى الخارج. وبالتالي إنتقلت مبالغ ضخمة من العملة الصعبة الى سويسرا وباريس ولندن ونيويورك وغيرها. وبناء على إحدى التقارير فإن عائلة الشاه وحدهاحولت ما يقارب المليارين ونصف المليار دولار الى خارج..

لقد كانت إيران بمثابة "شرطي" الولايات المتحدة الأمريكية في المنطقة، ففي النصف الثاني من عام ١٩٤٩ خطت السلطات الحاكمة في إيران خطوات نحو إقامة علاقات غير رسمية مع إسرائيل، أدت بالتالي الى فتح مكتب الوكالة اليهودية في طهران. وفي آذار عام ١٩٥٠ إعترفت إيران بإسرائيل فقد ساهمت المخابرات الإسرائيلية (موساد) والمخابرات المركزية الأمريكية في إقامة وتنظيم الجهاز البوليسي السري (سافاك) وحصلت إسرائيل على النفط الإيراني بعد توقيع الاتفاقية النفطية مع الشركات العالمية عام ١٩٥٤.

ولكن بالرغم من ذلك، فإن الولايات المتحدة التي علقت آمالها على الأهمية الإستراتيجية لإيران بحكم موقعها من الإتحاد السوفياتي لم تشأ أن تخسر نفوذها في تلك المنطقة، ولذلك عندما بدأت الاضطرابات تتصاعد في إيران وجد الأمريكيون الفرصة مناسبة للتخلص من الشاه وبناء علاقات وطيدة مع النظام الجديد.

وبحسب النظرية السوفيتية، فإن رجل الدين وبخاصة الإيراني هو رجعي وفي خدمة رأس المال، ويصفه القول المشهور: "تحت لحية كل رجل الدين هناك ختم يقول: صنع في بريطانيا العظمى".. وفي نظر الخبراء السوفيت فإن الخميني هو حليف للغرب، ولهذا السبب منع الرئيس كارتر الشاه من أستخدام القوة بحجة الحقوق الإنسانية، ولهذا السبب أعيد الإيرانيون الموالون للخميني من أمريكا بواسطة الـ سي. آي. إي. وقد بدا واضحاً أن الأمريكيين يلعبون الورقة الأمريكية الجديدة".

ومع تصاعد الأزمة السياسية داخل البلاد، أعلن حالة الطوارىء في تشرين الثاني عام ١٩٧٨ منع التجوال في طهران من التاسعة مساء حتى الخامسة صباحاً. وفي التاسع من كانون الثاني عام ١٩٧٩ أعلن أن الشاه سيغادر البلاد في إجازة الى الخارج وفي الرابع عشر من الشهر نفسه شكل مجلس للوصاية في غيابه، وفي اليوم السادس عشر منه غادر الشاه وعائلته إيران على متن طائرة أقلتهم الى مصر..

وفي الأول من شباط عاد الى إيران آية الله الخميني بعد أن قضى ١٤ سنة في المنفى. لكن الثورة التي وضعت حداً للحكم الشاهنشاهي في البلاد لن تحقق آمال وطموحات الشعوب الإيرانية إذ أنها سرعان ما تراجعت عن المبادئ الأساسية وبدأت بتصفية الحركات القومية الإستقلالية والفئات الديمقراطية واليسارية.

فبسقوط النظام الشاهنشاهي وبدور مشرف وبارز من الشعب الكوردي في ذلك ، شهد إقليم كوردستان تصعيداً ثوريا حقيقياً في النضال القومي التحرري، حيث عمت موجة من أنتفاضة عارمة شملت مدن وريف كوردستان إيران، أفرزتها عوامل موضوعية تعبر عن مدى النضوج السياسية والقومي للحركة القومية الكوردية بقيادة الحزب الديمقراطي الكوردستاني- إيران.

وإزاء التطورات والأحداث الساخنة آنذاك وحدوث حالة من المواجهة بين الشعب الكوردي والقوات الحكومية، تحركزت القيادة السياسية الكوردية نحو إيجاد نوع من التوافق السياسي مع النظام الجديد، بهدف تخفيف حالة التوتر ولوضع حد للصطدام المباشر بين الطرفين حرصاً على المصلحة المشتركة. ففي حديثه عن أحداث وتطورات المرحلة قال لي حرفياً الشخصية السياسية الكوردية وعضو المكتب السياسي للحزب الديمقراطي الكوردستان- إيران أنذاك السيد كريم حسامي في لقاء معه في موسكو عام ١٩٨٥: ذهبنا أنا و الدكتور عبدالرحمن قاسملو الى آية الله الخميني، حيث طلب منه الدكتور قاسملو منح الكورد بعضاً من الحقوق حتى نتمكن من إقناع الشعب وتهدئته..الخ، ففكر قليلاً الخميني ثم قال: أن رأسي يؤلمني وخرج من الغرفة.

وتحولت الثورة الإيرانية الى جهاز بوليسي قمعي ناهيك عن أنها أعادت بإيران قروناً الى الوراء قروناً الى الخلف، فبدلاً من أن تستجيب الحكومة لمطاليب الشعوب والقوميات الإيرانية والإنسانية، لجأت الى إستخدام العنف السياسي والإرهاب ضد قواه الوطنية وطلائعه الثورية وتصفية خصومه السياسين. وبأمر من قيادة النظام تم إغتيال القادة الكورد بعمليتين إرهابيتين الأولى في فيينا فيها تم إغتيال الدكتور قاسملو سكرتير الحزب الديمقراطي الكوردستاني ورفاقه والثانية في برلين ضد خليفة قاسملو الدكتور سعيد شرفكندي.

أن نظام الإيراني وبسبب أخطائه العديدة ولجوئه الى إستخدام العنف وإنكار الحقوق الديمقراطية ومنع التحولات الإجتماعية وإجبار المواطنين العيش وفق عقليات دينية متزمتة قروسطية لا تعبر عن سمات العصر وخصوصياته، تعاني من أزمات داخلية معقدة ستتمخض عنها نتائج ثورية قد تغير وجه البلاد، ولاشك أن الحركة التحررية الكردية ستكون في طليعة النضال من أجل تحقيق مكتسبات قومية وديمقراطية للشعوب الإيرانية.

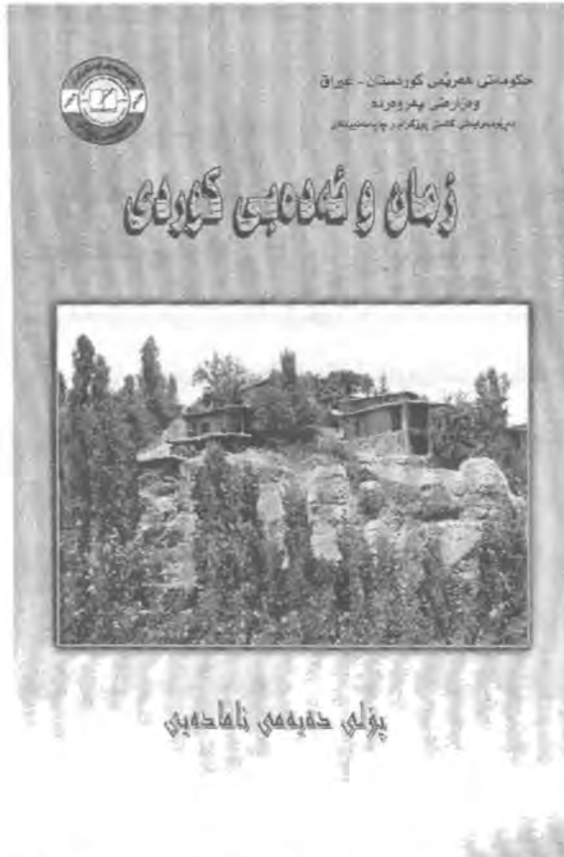
رضا شاه وابنه محمد

کەشکۆڵی گۆڤار

هەندێك ڕەخنە وسەرنج و پێشنیار

لەهەندێك بابەتی بەشی (ئەدەب، نموونەی ئەدەب، خوێندنەوە) ی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دەیەمی ئامادەیی

سەروەر جەبار

*(زمان و ئەدەبی کوردی) پۆلی دەیەمی ئامادەیی، دانانی: لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە، چاپی دووەم، ٢٠٠٨ز.

پێشەکی :

گۆڕینی پرۆگرامی خوێندن وەك چاکسازییەك لە ناوەندەکانی بواری پەروەردە و فێرکردندا هەنگاوێکی گرنگە بۆ بەرەوپێشبردنی ئەم لایەنە، هەڵبەت دانەرانی پرۆگرامی نوێ ئەرك ومانددووبوون و زەحمەتی زۆر دەکێشن لەپێناو پەرەپێدانی ئاستی ڕۆشنبیری قوتابیان بەگشتی کە جێگەی دەستخۆشی و سوپاس وپێزانینە.

ئەوەی تێبینی دەکرێت لە بەشی (ئەدەب، نموونەی ئەدەب، خوێندنەوە)ی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دەیەمی ئامادەیی، گەلێك بابەتی بەپێز وپێویستی تێدایە کە بەشێکی بەرچاویان پەیوەستە بەلایەنی مێژووی ڕۆشنبیری گەلی کورد وکێشەی کورد، بۆنموونە خاڵێکی بەهێزی ئەم پرۆگرامە نوێیە ئاشناکردنی قوتابیە بە دوو لەو کەسایەتیانەی کە دۆستی کورد وکێشەی ڕەوای گەلی کوردن ئەمانیش زانای خاوەن هەڵوێست وچاونەترسی تورك دکتۆر (ئیسماعیل بێشکچی) و سەرکردەی لیبیا (موعەممەر قەززافی). وەکو پێشنیار جێگەی خۆیەتی ئەم بابەتە بخرێتە ناو پرۆگرامی قۆناغەکانی تری خوێندن ودرێژی پێبدرێ یان وەك بابەتێکی سەربەخۆ بخرێتە پرۆگرامی قۆناغێکی خوێندن لەپێناو دەوڵەمەندکردنی ئەم بابەتە بەرز وبەنرخ وسەرنج ڕاکێشە، لە نمونەی تری دۆستانی گەلی کورد (ئەندریە سافارۆف، دانیال میتەران، محەمەد مەهدی جەواهیری، هادی عەلەوی، نیلسۆن ماندێلا...هتد) ئەو کەسایەتیانەی کە خاوەنی هەڵوێستیجوامێرانە ومرۆڤ خوازانە بوون هەریەکەیان بێ پەروا لەسەر دۆزی غەدرلێکراوی گەلی کورد لە ڕووداو وماوە جیاجیاکاندا بەدەنگ هاتوون وپشتگیریان لێکردووە، لەکاتێکدا گەلی ستەم

دیدەی کورد بێ کەس وپشت وپەنابووە، بۆیە پێویستە لەسەریان بنوسرێ تاکو هەم لەلای قوتابیان بەگشتی بناسرێن وهەم نموونەی ئەدەبیاتی مرۆڤی بەرز وحەقخوازی دوور لەنیاز وبەرژەوەندی خوازی ببێتە وێنەیەکی سەرمەشق بۆ ڕێرەوی ژیانی قوتابی.

دیارە هەر کارێکی نوێ بەتایبەتیش گۆڕینی پرۆگرام سەرەتا بێ کەم وکوڕی نابێت ئەمەش شتێکی ئاساییە هەر بۆیە لە (پێشدەستی) کتێبەکەشدا دلوای لە مامۆستایانی زمان وئەدەبی کوردی کردووە کە وا ئاگادارییان بکەنەوە (لەهەر کەم وکورتی ناتەواوییەك کەلەکاتی گوتنەوەدا هەستی پێدەکەن بۆ ئەوەی لە چاپەکانی داهاتوودا چاك بکرێنەوە، دیارە هیچ بەرهەمێکیش بێ کەم و کورتی نابێت)، هەروەها لە (ڕونکردنەوە)ی کتێبەکەش هەمان دلواکاری کراوە. هەرچەندە ئێمە پسپۆڕی زمانی کوردی نین بەلاّم هەندێ: لەو بابەتانەی کە پەیوەستە بەلایەنی مێژووییەوە لە هەرسێ تەوەرەی باسکراو لە شوێنی پێویست تێبینی ورەخنەو پێشنیارمان خستۆتە ڕوو، بۆ پشت ڕاستکردنەوەی هەندێکیان وەك ئاسانکاری ناوی سەرچاوەمان لەگەڵدا تۆمارکردووە.

وادیارە هەندێك لە دانەرانی دڵسۆز لە هەندێك بابەتی پەیوەست بە مێژوو پشتیان بەستووە بە سەرچاوەکانی پێشوو کە باس وزانیارییەکان بۆ ئەو کات وماوەیەك دواتریش دروست بووە چونکە هەر هێندە زانراو ولەبەردەستدا بووە، بەلاّم ماوەیەکە وتائێستا بەردەوام بەهۆی پشکنین وبەدواداچوون ولێکۆڵینەوەی تازە لەبابەتەکانی مێژووی گەلی کورد گەلێك بەرهەم وچاپکراوی کۆن دۆزراونەتەوە ولەچاپ دراون ودەرئەنجامی نوێ بەدەست

کەوتووە کە ئەمەش دەبێتە هۆی پڕکرنەوە وڕاست کردنەوە وزیادبوونی زانیاری دەربارەی هەندێك لەو بابەتە مێژووییانەی کە لەپێشوودا هەر هێندەزانیاری لەبارەیانەوە هەبوو، ئەمەش کارێکی ئاساییە بەتایبەتی لە مێژووی گەلی کورد بەهۆی ئەوەی ڕۆژگارێکی درێژە خاوەنی دەسەڵات وکیانی-سیاسی خۆی نیە (جگە لەم ماوەی دوایی حکومەتی هەرێمی کوردستان) تاکو دام ودەستگای تایبەتی هەبێت بۆ پاراستنی کەلەپووری میللەت لە بوارە جیاجیاکانی مێژوویی ڕۆشنبیری وشارستانی بەگشتی.

وێڕای ئەمەش وەکو تێبینی بۆ هەندێك بڕگەو بابەت زانیاری زیاترمان خستۆتە ڕوو کە بە پێویستمان زانیوە وئاماژەمان داوە بە هەندێك هەڵەی هونەری (تەکنیکی)، هەڵەی چاپ، ڕوونکردنەوە وسەرنج وپێشنیارمان دەربارەیان داوە کە ئەمەش هەڵبەت سوودبەخش دەبێت.

ئەم بەدواداچوونەی ئێمە تەنها لەپێناو خزمەت ودڵسۆزیمانە بۆ دانەرانی بەڕێزی پرۆگرامە تازەکە ولیژنەی بژارکردن وپێداچوونەوە وداڕشتنەوە. ئەوەندەی تایبەت بێت بە پسپۆریمان وتێبینیمان کردبێت وا دەیخەینە ڕوو:

- لاپەڕە (١٨٠)، پەرەگرافی سێیەم، دێڕی (٧- ٨) نووسراوە: "گۆڤاری (ڕۆژی کورد) لەئەستەمبوڵ لە ساڵی ١٩١١ دا بڵاوکرایەوە".

ڕاستیەکەی ئەمە ساغ کراوەتەوە گۆڤاری (ڕۆژی کورد) لە ساڵی ١٩١٣ دەرچووە، شایەنی باسە لە لاپەڕە (١٨٣)ڕاستیەکەی نوسیوە وتیایدا هاتووە: "کۆمەڵەی (هێڤی) لەساڵی ١٩١٣..گۆڤاری (ڕۆژی کورد)ی دەرکرد".

– ل (١٨٠) پەرەگرافی سێیەم، دێڕی (٨): "گۆڤاری (بانگی کوردستان) هەر لەئەستەمبووڵ لە ساڵی ١٩١٣ بڵاوکرایەوە".

بانگی کوردستان ڕۆژنامەبوو، لەسلێمانی لەساڵی ١٩٢٢دەرچووە، شایەنی گوتنە لە لاپەڕە (١٨٤)دا لەبارەی ناساندنی ڕۆژنامەی بانگی کوردستان لەڕووی شوێن وساڵ وژمارەکانی دەرچوونی بەڕاست ودروستی تۆماری کردووە.

– ل (١٨٣)، بابەتی (بەرەو چەسپاندن لە ئەستەمبوڵ)، دێڕی (١– ٢): "لەسەرەتای ئەم سەدەیە لەشاری ·ئەستەمبوڵ)ی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی".

ئەمە هەڵەیە چونکە ئێستا سەدەی بیست ویەکە وبابەتەکەش ئاماژە بەشاری ئەستەمبووڵ دەکات لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا بۆیە دەبێ بنووسرێ: لەسەرەتای سەدەی ڕابردوودا یان باشتر وگونجاوترە بنووسرێت: لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا.

– ل (١٨٣)، دێڕی (٢– ٤): "چەند ڕێکخراوێکی ئازادیخوازانە کەوتنە جموجوڵ وتێکۆشان بۆ بڵاوکردنەوەی بیری ئازادی، بۆ ئەم مەبەستە دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی چەند ڕۆژنامە وگۆڤارێك".

ڕوونکردنەوە: بابەتەکە ڕاستەوخۆ باس لە دامەزراندنی کۆمەڵە وڕێکخراوە کوردییەکان دەکات، بێ ئەوەی ئاماژە بەهۆکاری هاتنەکایەوەی ئەم زەمینە لەبارە بدات کە ئەو هەل ومەرج ودەرفەتەی ڕەخساند کە ئەویش شۆڕشی مەشروتیەت یان کودەتای ١٩٠٨ی عوسمانی بوو کە لەلایەن کۆمەڵەی ئیتیحاد وتەرەقی ئەنجامدراو دەسەڵاتیان گرتە دەست کە ئەمەش

وەرچەرخانێکی مێژوویی بوو، سەرەتا دروشمی ئازادی، داد، یەکسانی بەرزکرایەوە ودەسەڵاتی تازە بانگەشەی ئازادی و برایەتی میللەتانی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانیان دەکرد بەمەش بارودۆخێکی نوێ ولەبار هەڵکەوت بۆ بزوتنەوەی سیاسی کوردی کە هەر زوو بەماوەیەکی کەم و لەو ساڵەدا بەئاشکرا یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی کوردی دادەمەزرێنن وئیتر دوابەدوای ئەویش کۆمەڵە ورێکخراوی سیاسی ورۆشنبیری تر دادەمەزرێت، بۆیە ساڵی (١٩٠٨) دەبێتە سەرەتای قۆناغێکی نوێ لە دەرکەوتنی کۆمەڵە ورێکخراوە کوردیەکان.

دیسان لەو کاتەدا ئاماژەی نەکردووە بە هەبوونی ژمارەیەکی زۆری کوردان لە شاری ئەستەمبوڵ کە بەهۆکاری جیاجیا لەوێدا دەژیان ورووبیان تێکردبوو لەوانە تیایاندا پیاوانی ناودار وسیاسی ورۆشنبیری کوردبوون، شوێن ودەوری ئەستەمبووڵ وەك پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی هاندەرێکی بەرچاو بووە بۆ پەرەسەندنی بیری نەتەوایەتی کوردی وپێشکەوتنی رۆڵەکانی کورد لەو شارەدا.

- ل (١٨٣)، دێڕی (٤- ٥): "لەوانە کۆمەڵەی (هێڤی) کوردی وکۆمەڵەی (تەعالی وتەرەقی کورد)".

ناوی کۆمەڵەی هێڤی پێش کۆمەڵەی تەعالی وتەرەقی کورد نووسراوە کە ئەمەش وادەگەیەنێت کۆمەڵەی یەکەم لەپێش کۆمەڵەی دووەم دامەزراوە کەچی بەپێچەوانەوە کۆمەڵەی تەعالی وتەرەقی کورد لە ساڵی ١٩٠٨ دامەزراوە بۆیە لەرووی ڕەوتی مێژووییەوە وا دروستە سەرەتا ناوی کۆمەڵەی تەعالی وتەرەقی کورد بنووسرێ ئینجا کۆمەڵەی هێڤی.

– ل (١٨٣)، پێشنیار: لەبەرئەوە بابەتەکە بەگشتی پەیوەندی بە باسی (مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی وپەیوەندی بە گەشەسەندنی پەخشانی کوردییەوە) هەیە پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە کۆمەڵەی تەعالی وتەرەقی کورد هەر لە ساڵی ١٩٠٨ ڕۆژنامەیەکی دەرکردووە بەناوی (تەعاون وتەرەقی کورد) کە زمانحاڵی کۆمەڵەکە بووە، بەم دواییانە (٩) ژمارەی لێ دۆزراوەتەوە وبڵاوکراوەتەوە، ئەم بڵاوکراوەیە لەسەر شێوەی گۆڤار دەرچووە، لەم نۆ ژمارەیەدا دوازدە وێنەی جۆراو جۆری بڵاوکردۆتەوە. (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هۆگر طاهر توفیق، مجلة کورد تعاون وترقي غەزتەسی ١٩٠٨– ١٩٠٩، گۆڤاری (مێژوو)، ژ (٣)، هاوینی ٢٠٠٧).

– ل (١٨٣)، دێڕی (٨– ١٠٩: "کۆمەڵەی (هێڤی) لە ساڵی ١٩١٣ سێ ژمارەی لە گۆڤاری (ڕۆژی کورد) دەرکرد کە بەرگی هەریەك لە ژمارەکانی بەوێنەی پیاوێکی ناوداری کورد ڕازاندۆتەوە".

ئەمە بۆ جاران ڕاست بوو چونکە تەنها سێ ژمارەی لێ دۆزرابۆوە، بەڵام بەم دواییە ژمارەی چوارەمی لێ دۆزرایەوە کە لەسەر بەرگەکەی وێنەی شاری (ئەرزەڕۆم) بڵاوکراوەتەوە، پاشان دەقی وەرگێڕدراوی هەر چوار ژمارەکە وئۆرژیناڵەکان لە کتێبێکدا بڵاوکراوەتەوە. بڕوانە: عەبدوڵا زەنگەنە، (ئامادەکردن و لێکۆڵینەوە)، ڕۆژی کورد (١٩١٣ ئەستەموول) گۆڤاری جڤاتی (هێڤی) قوتابیانی کورد، سلێمانی ٢٠٠٥.).

– ل (١٨٣)، چوار دێڕی کۆتایی، ئاماژە بەناوی چەند بڵاوکراوەیەك دەکات کە لەشاری ئەستەمبوڵ دەرچوون.

هەر لەچوارچێوەی ئەو بڵاوکراوانەدا کە لەو ماوەیەدا لەو شارەدا دەرچوون پێویستە ئامـاژە بـە گۆڤـاری (کوردسـتان) بکرێـت کـە لەسـاڵی ١٩١٩ لـە ئەستەمبوڵ دەرچووە وبڵاوکراوەتەوە، خاوەن ئیمتیازی گۆڤارەکـە محەمـەد میهری بووە. (بڕوانە د. فەرهاد پیربـاڵ، گۆڤـاری کوردسـتان ١٩١٩- ١٩٢٠، هەولێر، ١٩٩٨).

- ل (١٨٤)، دێـڕی (٧- ٨): ڕۆژنامــەی بـانگی کوردسـتان ... یەکــەمین ژمارەی لە ٢ ی ئابی ١٩٢٢ز دەرچوو".

بەگوێرەی (ڕابەری ڕۆژنامەگەریی کوردی) یەکەمین ژمارەی ئەم ڕۆژنامەیە لە ٢ی ئەیلوولی ١٩٢٢ دەرچووە. (بڕوانە: جمال خزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگـەری ی کوردی، بغداد، ١٩٧٣).

- ل (١٨٧)، بابەتی ڕۆژنامەگەری کوردی لە ·بەغدا).

پێشنیار: جێگەی خۆیەتی باسی گۆڤاری (پەیژە) بکرێت کە لەلایەن (مستەفا شەوقی) ساڵی ١٩٢٧ لەبەغدا دەرچووە، تەنها ژمارەیەکی لێ بڵاوکرایەوە.

- ل (١٨٩)، بابەتی ڕۆژنامەگەری کوردی لە سەردەمی کۆمـاری کوردسـتان لە مەهاباد، دێڕی (٥- ٦): "یەکەمین گۆڤاری منداڵان بەزمانی کوردی لـەژێر ناوی (گڕوگاڵی منداڵان) دەرچووە".

ناوی تەوای گۆڤارەکە بەم شێوەیە بوو (گڕوگاڵی منداڵانی کورد) کـە دەبێـت وەکو خۆی بنوسرێت.

- ل (٢٥٢- ٢٥٣)دەربارەی کورتەی ژیان وهەڵوێستی ئیـسماعیل بێشکـچی بەرامبەر کێـشە ومـافی گـەلی کـورد، لەلاپــەڕە (٢٥٣)، پــەرەگرافی دووەمـدا

نووسراوە: "بێشکچی ئێستا لەپشت درگای ئاسنی بەندیخانەکانەوە ژیان دەباتە سەر،...تا ئێستا ١٥ساڵی لێ تەواوکردووە".

لەڕاستیدا ئیسماعیل بێشکچی ساڵانێکە لە زیندان ئازاد کراوە، هەر دەربارەی زانیاری زیاتر لەسەر بێشکچی لەم بارەیەوە بەگوێرەی ڕاپۆرتێکی هەفتەنامەی ڕووداو کە لە ئەنقەرە ئامادە کراوە هاتووە: "بێشکچی بەهۆی توێژینەوە زانستیەکانی سەبارەت بە کێشەی کورد، (١٧) ساڵ زیندانی کراوە، ...تا ساڵی ١٩٩٩ لەزیندان دەمێنێتەوە. لەکۆی ٣٦ پەرتووکی بێشکچی ٣٢ پەرتووکی قەدەغەن". (بڕوانە: ڕووداو- هەفتەنامە، ژمارە (٣٤)، ١/ ١٢/ ٢٠٠٨).

هەروەها پێشنیار دەکەین ئاماژە بە کتێبە دیارو ناسراوەکەی ئەم زانا پایەدارە بکرێت بەناوی (کوردستان کۆلۆنییەکی نێودەوڵەتی) کە بۆ زمانی کوردیش وەرگێڕدراوە.

- ل (٢٦٥)، بۆزانین، وەك برگەیەك تەرخانکراوە بۆ بابەتی (هەڵوێستی جوامێرانە)ی سەرکردەی لیبیا (موعەممەر قەزافی) بەرامبەر مافی میللەتی کورد. شتێکی گونجاوە ئاماژە بە کتێبە ناسراوەکەی ئەم سەرکردەیەش بکرێت بەناوی (الكتاب الأخضر).

هەروەها لە هەمان لاپەڕەدا لەبڕگەی (لێکدانەوەی ووشەکان) دەربارەی ماکیاڤیللی: ناساندن و تیۆرەکەی، پێویستە ناوی دانراوە ناودارەکەی بنوسرێت کە ئەویش کتێبی (میر)ە.

سەرنج وڕوونکردنەوە:

– لەپێشدەستی کتێبەکەدا لاپەڕە (٣)، پەرەگرافی سێیەم، دێری دووەم نووسراوە: پەرتوکی پۆلی چوارەمی ئامادەیی.
دیارە ئەمەش لەچاپی یەکەمی کتێبەکە وەرگیراوەو وەکو خۆی چاپ کراوەتەوە کە بۆ ئەو چاپە ڕاست و دروست بوو بەڵام ئێستا ئاشکرایە بەپێی بڕیاری سیستەمی نوێی پەروەردە وفێرکردن ناوی پۆلەکە گۆڕاوە بۆ پۆلی (دەیەم)، هەروەکو لەسەر بەرگی دەرەوە ولاپەڕەی یەکەمی ناونیشانی کتێبەکەش ئەمە پەیڕەوکراوە وبەدروستی نوسراوە: پۆلی دەیەمی ئامادەیی.
هەڵەی تەکنیکی: لاپەڕە (١٠٥) وەك پێرست تەرخانکراوە بۆ خستنەرووی ناوەڕۆکی (بابەتەکانی بەشی ئەدەب) و (بابەتەکانی بەشی نموونەی ئەدەب) شتێکی چاك و دروستە بەڵام (بابەتەکانی بەشی نموونەی ئەدەب) ئەم هەڵانەی تێکەوتووە:

١– ئەگەر بابەتەکانی ئەم بەشە بەراوورد بکەین لەگەڵ ناوەڕۆکی کتێبەکە دەبینین هەردوو بابەتی (مەلایێ باتەیی، حەسیب قەرەداغی) پێش وپاش کەوتووە. بەڵام دەبێ بگووترێ بەپێی ناوی بابەتەکانی پێرستی کۆتایی کتێبەکە (کە کۆی گشتی بابەتەکانی پەرتووکەکەی لەخۆ گرتووە) بەبەراوورد لەگەڵ ناوەڕۆکەکەی دا ڕێك وتەواو تۆمارکراوە.
٢– بەپێی پێرستی ئەم لاپەڕەیە بابەتی (وەفایی) تێدایە کەچی لەناوەڕۆکی کتێبەکەدا بابەتی وەفایی تێدا نییە بەڵکو لەجیاتی ئەم بابەتە بابەتێکی تر دانراوە کە ئەویش (کوردی) یە !

شایانی گوتنە لە پێرستی کۆتایی کتێبەکەدا ناوی بابەتی وەفایی تێدا نییە بەڵکو بابەتی (کوردی) لەخۆگرتووە، واتە بەگوێرەی ئەم پێرستە دروستە.

٣- لە پێرستی ئەم لاپەڕەیەدا هەردوو بابەتی (پارچەك ژ چیرۆکا مەم وزینێ) و (میر جەلادەت بەدرخان)ی تێدا نەنووسراوە وپەڕیوە، کە یەك لەدوای یەك دەکەونە بابەتەکانی پێش کۆتایی وکۆتایی (بەشی نموونەی ئەدەب).

جێگەی گووتنە لە پێرستی کۆتایی کتێبەکەدا هەردوو بابەتی تێدا نووسراوە.

- سەرنجێکی هونەری (تەکنیکی): بابەتی (سەرەتای پەخشانی کوردی) کە لاپەڕەی (١٧٦-١٨٠) دەگرێتەوە، لێکدانەوەی ووشەکان کەوتۆتە لاپەڕە (١٧٩) واتە پێش تەواوکردنی بابەتەکە کەوتووە کە بەپێی ڕێڕەوی گشتی بابەتەکانی پەرتووکەکە دەبێ لە کۆتایی بابەتەکەدا بێت، بۆیە دەبێت بێتە لاپەڕە (١٨٠).

- ل (١٨٩)، دێڕی (٤)، نووسراوە: (نورالدين زازا).

پێویستە بە ڕێنوسی کوردی بنوسرێ (نورەدین زازا)، هەروەك ناوی نووسەرەکانی تریش هەر بەکوردی نووسراوە، بەتایبەتیش مادەکە (زمان وئەدەبی کوردی) یە.

- ل(٢٢٣)، دەربارەی (بەرهەمهێن بایەزیدی) ئاماژە بە وەرگێڕانی بەشی یەکەمی پەرتووکی (شەرەفنانە) دەکات لەلایەن مەلا مەحموودی

بایەزیــدی کــە هــاتووە: "هــەر دەستنووســە ولــە پترســبۆرگ لــە پەرتووکخانەی سالیکوڤ شیدرن پارێزراوە".

بۆزانیاری، ساڵی (٢٠٠٧ز) ئەم دەستنووسە لەلایەن دەزگای سپیریز چاپ وبلاوکراوەتەوە.

- ل(٢٧٠). بۆزانین. دەربارەی یـەکێك لـە نـاوی کتێبـەکانی دکتـۆر کـەمال مەزهەر بەم شێوەیە نووسراوە: (مێژوو– کورتە باسێکی زانستی مێژووی کورد ومێژوو).

لەڕاستیدا ناونیـشانی تـەواوی کتێبەکـە بەمجۆرەیـە: (مێـژوو– کورتـە باســێکی زانــستی مێــژوو وکــورد ومێــژوو). وادیــارە هەڵــەی چــاپ بێت.هەروەها لە بـارەی کتێبیـی تـری د.کمـال مەزهـەر بـە زمـانی بیـانی شایانی باسە بەزمانی ڕووسیش کتێبی هەیە .

بنیات نەرەکانی هەرەمەکان

وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە بۆ کوردی : د. محمد عبدالله کاکەسوور

یەکەی کارکردن تاوەکو ٢٠هەزار پیاوی بەخۆوە دەگرت. باشترین کرێکارانی شانشینەکە لەنێویاندا بوون: لە بەردکاران، و بیناکاران، ودارتاشان، ئاسنگران، بەڵام هەروەها ڕووپێوانان وئەندازیاران وپیشەگەران.

– لەکۆتایی ڕۆژدا کرێی خۆیان وەردەگرت، ئەویش بەشێوازی دانەوێڵە وبیرە، وزەیت، وقوماشی کەتان بوو.

– هەرچی کرێکارە دەستیەکان بوون ئەوانەی کە بەردیان دەگواستەوە لە کۆیلەکان بەندکراوەکانی شەڕ، وبەتایبەتی لە جووتیاران بوون.

– بۆچی تەنیا لەکاتی لافاودا جووتیارەکان بەشدارییان لە کارەکانی یەکەی کارکردندا دەکرد؟

لەو ماوەیەدا، ناتوانن لە کێڵگەکانیان کاربکەن، لەبەرئەوەی ئاو دایپۆشیوە. ئەوەبوو سەرباز بەگوندەکاندا دەگەڕان بەرەو یەکەی کارکردنیان دەناردن وجووتیارەکانیش گێڕایەڵ دەبوون.

– بۆچی هەر گروپێك لە کرێکاران بە سێ کەس دەورە درابوون؟

سەرۆکی یەکەیەك لەگەڵ هەموو گروپێك هەبووە وکارەکانی بەڕێوەدەبرد، سەرەڕای سەربازێك سەرپەرشتی ڕێك وپێکی دەکرد ونووسەرێك بەیانی ناوەکانی دەخوێندەوە، وناوی ئامرازە بەکارهێنراوەکانی تۆمار دەکرد بۆئەوەی هیچی بزر نەبێت.

– بۆچی پاسەوانیەکی گەورە لەدەوروبەری شاری کرێکاران هەبوو؟

بەشەو وبەڕۆژ پاسەوانی دەروازەکانی شارەکەیان دەکرد. هەندێ لە پیشەگەران کە نهێنی شارەکەیان دەزانی لەشارەکەدا دەژیان و بەووردی چاودێریان دەکرد. ولەکاتی تەواوبوونی کارەکانی یەکەی کارکردنەکە، دەبووایە تاکو کۆتایی ژیانیان لەوێ بمابوونەوە. ئەوەبوو گرنگیان بە دەست پێداهێنانی بە هەرەمەکە دەدا.

– بۆچی کارکردن مەترسیداربوو؟

ڕووداوەکان زۆربوون: ئەوەبوو بەردێك دەپەڕی وکرێکارەکانی پان دەکردەوە، یان هەندێك لە کرێکارەکان لە بەرزاییەوە بەردەبوونەوە، یان هەندێك لە ئامێرەکان بەریەکتری دەکەوتن، یان دەخلیسکان.

– بۆچی هەندێك جار کرێکارەکان مانیان دەگرت؟

کاتێك برە دانەوێڵەی تەرخانکراو بۆ دانی کرێی کرێکارەکان دوادەکەوت مان گرتن ڕادەگەیەنرا. بەڵام مانگرتن کارێکی دەگمەن بوو. وبەشێوەیەکی گشتی، کرێکارەکانی یەکەی کارکردن لەکاری خۆیان ڕازی بوون.

– مەرجەکانی کارکردن لە یەکەی کارکردندا چۆن بوو؟

کرێکارەکان لەگەڵ خێزانەکانیان لە شارێکدا دەژیان کە لە نزیك یەکەی کارکردنەکە دروست دەکرا. هەموو (١٠) ڕۆژێك ڕۆژێکی پشوویان پێدەدان، ئەمەش سەرەڕای ڕۆژانی جەژنەکان، و لەکاتی نەخۆشکەوتندا یەکسەر ڕۆژانی پشوویان بۆ حەسانەوە پێدەدان. وزۆربەیان نازییان بە بەشداری کردن لە یەکەی کارکردن دا دەکرد.

– ئای کە سەیرە؟

بەگوێرەی (هیرۆدۆت) مێژوونووسی ئیغریقی ناودار، بنیات نانی هەرەمی گەورەی "خۆفۆ" پێویستی بە کارکردنی ١٠٠ هەزار پیاو بۆماوەی ٢٠ساڵ هەبووە! سەبارەت بە مێژوونووسانی ئێستا، بوونی ٣٠ هەزار کرێکار بەس بووە.

سەرچاوە :

ایمانوال بارواسیان، مجموعتي لماذا كيف للإجابة عن أسئلة الأولاد مصر، دار المجاني، الطبعة الأولى، ٢٠٠٧.

فەرهەنگی مێژوویی و شارستانی[٧]

د. حکیم احمد

١. بقجة (بوخچە): وشەیەکی کوردی فارسییە، بەم پارچە قوماشە ئەستوورە تایبەتیە گوتراوە کە جل و بەرگی تێدەکرێت و تێیدا دەپارێزرێت .

٢. البوزا: ئەم شەرابەیە کە لە برنج یاخود جۆ یان گەنمە شامی دروست دەکرا .

٣. الجاشنکیر: وشەیەکی کوردی – فارسیە (لێکدراوە) پێکهاتووە لە (چێژ / چاشنا) بە مانای (تام و چێژ) و (کر) بەمانای کەسە بکەرەکە دێت کە تامی خواردنەکە یان خواردنەوەکە دەکات، بەر لەوەی سوڵتان یان میر بیخوات یان بیخواتەوە بۆ دڵنیابوون لە دروستی و سەلامەتی خواردنەکە و ژەهراوی نەبوونی .

٤. الحزمدان: وشەیەکی فارسی لێکدراوە (حزم + دان) بە واتای جانتای گەشت و سەفەر .

٥. خزانە البندر : بە مانای کۆگەی دروشم و ئاڵاو والاو هاوشێوەکانیان .

٦. خوانجا : وشەیەکی فارسی – کوردیە، بەمانای خوان یاخود سفرەی نان خواردنی بچووک .

٧. دار السعادة : ناوێکە لای چەرکەسەکان و دوای ئەوانیش لای عوسمانیەکان بۆ (خانەی فەرمانرەوایی – دار الحکم) بەکاردەهێنرا. بۆیە عوسمانیەکان

بــە ئەســتانبولیان دەگــوت ٠دار السعادة) .

٨. الطـشت خانـاه : بـەم جێیـە گوتراوە کە جل و بەرگ و سـەرین و پێخـەف و بـەرماڵ و شمـەکی سوڵتانی تیا پارێزراوە. دیارە ئەم وشـەیە شـێوێندراوی (تەشـت – تەشت)ە کە لـەکوردی و فارسـیدا بۆ دەستشۆر بەکار هێنراوە، واتە ئـەم دەفـرەی دەسـت و دەم وچاوی لەسەر دەشۆرێت .

٩. الطــشت دار : یەکێکــە لــە پۆسـتە بـچووکەکانی سـەردەمی مـەمالیك، تایبەتـە بـەم تەشتەی دەستی لەسەر دەشۆردرێت و ئەم تەشـتەی قومـاش و جـل وبـەرگی سوڵتانی .

١٠. الکلبندات : وشەیەکی کـوردی – فارسـیە، کـۆی (گوڵبەنـد)ە، جۆرێکە لـەکڵاو یـاخود سـەرپۆش کە ژنان لەسەریان کردووە.

بەڵگەنامەی بلاونەکراوە

د. محمد عبدالله کاکەسوور

مامۆستایەکی مەسیحی ئافرەتی شاری هەولێر

سجل جماعة المعلمين

عنوان الوظيفة	الأسم الكامل	تاريخ الولادة	تاريخ أول تعيينه	تاريخ تعيينه الحالي	دراسته	راتبه الحالي (فلس / دينار)	اختصاصه	صورة الشمسي	[illegible]
معلمة بمدرسة اربيل الاولى للبنات	صديقة عبدالاحد بولص	١٩١٦	١٩٢٩/١٠/١٨	١٩٢٩/١٠/١٨	الابتدائية والمتوسطة	٦ دينار	التاريخ والجغرافية والاشغال والرسم	التاريخ ٩/٦/١٩٤٠	

مامۆستایەکی ئافرەتی قوتابخانەی (أربيل الأولى)ی کچان

ناو: صديقة عبدالأحد بولص

مێژووی لەدایك بوون : ١٩١٦

خوێندنی : سەرەتایی و ناوەندی

پسپۆری: مێژوو و جوگرافیا و ئەشغال و نیگار

موچەی لەساڵی ١٩٤٠ : ٦ دینار

مێژووی یەکەم دامەزراندنی : ١٩٣٩/١٠/١٨ .

مێژووی دامەزراندنی لە قوتابخانەی ناوبراو ١٩٣٩/١٠/١٨ .

ڕوونکردنەوە:

ئـەم بەڵگـە نامەیـە کـە مێژووەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ زیـاتر لـە نیـو سـەدە یاداشـتێکە لـە لایـەن (موسـی صـمد) پـشکێنەری مـەعاریفی لیـوای هـەولێر ئاراسـتـەی بەڕێوەبەرایـەتی مـەعاریفی لیـوای هـەولێر کـراوە ، ئامـاژە بەسەردانەکەی بۆ قوتابخانەی (دربند گۆم) دەکات و تیایدا ئاماژە بە ژمارەی قوتابیانی قۆناغی یەکەم و دووەم وسێیەم دەکات و ئاستی زانستی قوتابیان و پێداویستیەکانی قوتابخانەکـە دیاردەخـات و بـوونی پۆلێك بـۆ نەهێـشتنی نەخوێندەواری داوا دەکـات.. ئـەم بەڵگەیـە ئـەوە دەردەخـات کـە ژمـارەی قوتابیان لە ڕێژەیەکی باشدایە و ئەمەش هۆشـیاری دانیـشتوانی گونـدەکانی کوردستان دەردەخات لەساڵانی پەنجاکان بۆ خوێندن و گرنگی پێدانی. بەڵام وەك لەپێداویـستیەکان دەردەکـەوێت کـە تـا ئـەو کاتـەش حکومـەتی (پادشایەتی) گرنگی بە هەموو گونـدەکان نـەداوە و هـەموو پێداویـستیەکانی خوێنـدنیش بـۆ ئـەم قوتابخانانـە دابـین نـەکراوە کـە لـە سـنوری مـەعاریفی شارەکانی کوردستان بوونە.

توێژەر : مهدی محمد قادر

بەڵگەنامەی بڵاونەکراوە

التاريخ ٨/١٢/١٩٥٧

الى / مديرية معارف لواء اربيل

الموضوع / مذكرة عن مدرسة دريعدكوم

زرت المدرسة في ٣/١٢/١٩٥٧ وفيما يلي اهم ما شاهدناه في المدرسة .

١ـ عدد صفوف المدرسة ثلاثة وعدد طلابها ١٠٣ موزعين كالاتي :ـ

الاول ٥٠
الثاني ٢٩
الثالث ٢٤

٢ـ ملاك المدرسة مؤلف من المدير ومعلمين اثنين .
٣ـ الملاك منسجم والتدريسات تسير بصورة جيدة ومستوى الطلاب جيد .
٤ـ الكتب موزعة على الطلاب وكاملة الا ان القوائم غير جاهزة لعدم وصول بعض لوازم الاخراج .
٥ـ المدرسة بحاجة ماسة الى :ـ

	عدد
آ ـ رحلات ذات مقعدين	٦
ب ـ مدفئة	١ للصف الثالث

جـ ـ لوحات للصف الاول والثاني والثالث والادارة ورقعة باسم المدرسة .
د ـ المدرسة بحاجة الى باب خارجي .
هـ ـ سارية للعلم
٦ـ المدرسة بحاجة ماسة الى بناء غرفتين وتنظيم محل المرافق الصحية .
٧ـ لم يسجل الطلاب لحد الان في السجل العام .
٨ـ في ساحة المدرسة مجال لتنظيم حديقة اوصيت المدير بذلك يرجى التأكيد لاجراء اللازم .
٩ـ نظراً للاقبال الشديد يرجى فتح صف لمكافحة الامية .

مفتش معارف لواء اربيل ـ
موسى محمد

صورة منه الى :ـ
مفتشية المعارف العامة (٢) | للتفضل بالاطلاع .
متصرفية لواء اربيل / الادارة المحلية |

المدارس
١. يكتب الى الحزب لتزويد المدرسة بحاجتها من الادوات
٢. ينبه المدير الى وجوب تسجيل الطلاب وان ينظم [illegible]

مديرية معارف لواء اربيل
(تسجيل الاوراق)
العدد ٤٦٩٩٢
التاريخ ٩/١٢/٩٥٧

بەڵگەنامەی بڵاونەکراوە

د. محمد عبدالله کاکەسوور

کەسایەتی ناوداری شاری هەولێر (حمید عثمان) برای مێژوونووس (د. احمد عثمان)

قوتابیەکی شاری هەولێر

ناو: حمید مەلا عثمان

مێژووی لەدایک بوون: ١٩٢٧

ژمارەی خانوو: ٢٧/٨٠ .

گەڕەك: خانەقا / تەیراوە .

پیشەی باوك: عطار .

شوێنی لەدایك بوون: گوندی پیرداود.

ڕەگەزنامە: کورد

سەر بەعێراق

ئایین: موسڵمان.

بارودۆخی تەندروستی: باش

بارودۆخی قوتابی لەقوتابخانە:

لە پێشکەوتندایە

چالاکییەکانی کۆمەڵەی ژ.ك لە لیوای سلێمانی لە دۆکیۆمێنتێکی بڵاونەکراوەی فەرمی دا

ئەو دۆکیۆمێنتە بڵاونەکراوەیە، مێژووەکەی دەگەڕێتەوە ساڵی ١٩٤٦ تێیدا چالاکی ڕۆشنبیران و سیاسەتمەدارانی ئەوسای لیوای سلێمانی دەخاتە ڕوو کە نەخشیان لە نێو جولەو بزاڤ سیاسی کوردی هەبووە لە نێویاندا ناوی کۆمەڵێك کەسایەتی هاتووە بەم شێوەیەی خوارەوە:

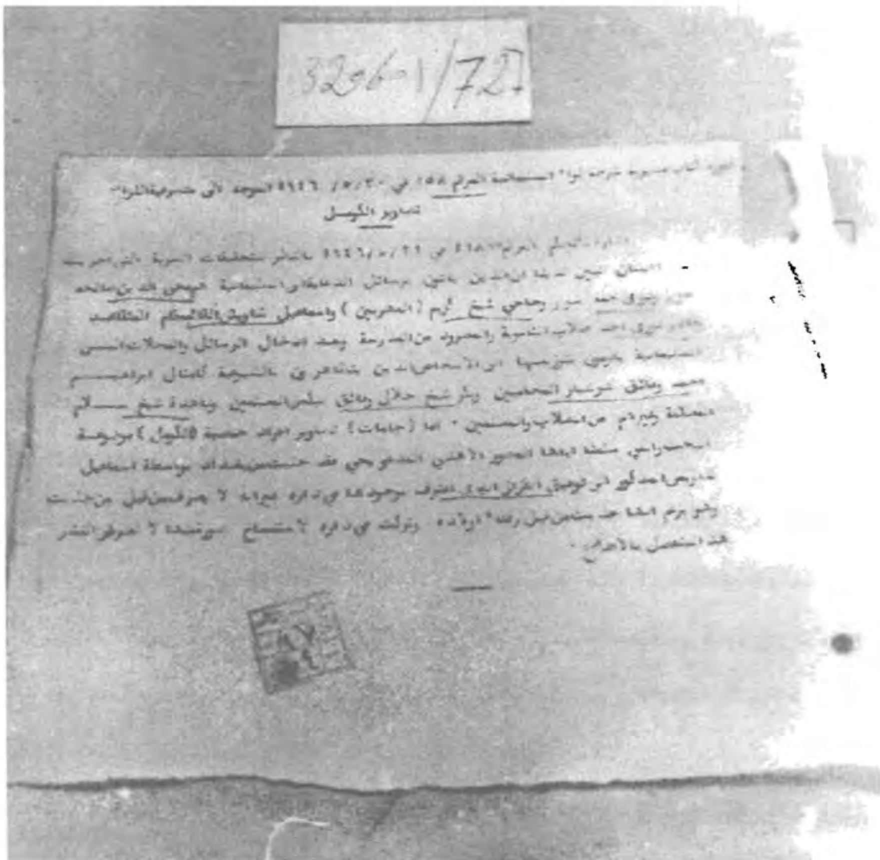
وێنەی نوسراوی بەڕێوەبەرایەتی پۆلیسی لیوای سلێمانی ژمارە ١٥٨ لە ١٩٤٦/٥/٣٠ ئاراستەی موتەسەریفیەی لیوا کراوە.

بڵاوکراوەکانی کۆمەڵە

ئاماژە بە نوسراوتان ژمارە ١٩٨٧ لە ١٩٤٦/٥/٢١ بەگوێرەی لێکۆڵینەوە نهێنیەکان کە لەو بارەیەوە ئەنجام دران دەردەکەوێ ئەوانەی پەیامەکانی پروپاگەندە بۆ سلێمانی دەنێرن: محێدین سالحە سور و نوری حەمە سور و حاجی شێخ کەریم (ڕاکردووەکان) و ئیسماعیل شاوێس قایمقامی خانەنشین و قادر نوری قوتابیەکی دواناوەندیە و لە قوتابخانە دەرکراوە و دوای هێنانی ئەو نامە و گۆڤارانە بۆ سلێمانی بە دابەشکردنی هەڵدەستن بە سەر ئەو کەسانەی خۆیان بە کۆمۆنیست نیشان دەدەن، نمونەی پارێزەران ئیبراهیم ئەحمەد و فایەق وشیار، هەروەها مامۆستایان بەکر شێخ جەلال و فایەق بێکەس و ناهیدە شێخ سەلام لەگەڵ هەندێ مامۆستا و قوتابی تر. بەڵام بڵاوکراوەکانی (جامات)ی وێنەی تاکەکانی دەستەی کۆمەڵە بابەتی باسەکەیە و لە وێنەگری داواکراو بە زیندوویی بەدەستمان گەیشت کە لە لایەن ئیسماعیل شاوێسی ناوبراو لە بەغداوە بۆ تۆفیق قەزاز هاتووە کە دانی بە بوونی ناوە (مەبەست لە بڵاوکراوەکانە)، بەڵام نازانێ لە

لای کێ هێنراوە، لەگەڵ ئەوەشدا پێی وایە لە لایەن هاورێی منداڵەکانی هاتووە و لە ماڵەکەی جێهێڵراوە بۆ کۆپیکردنی دانەیەك نەك بۆ مەبەستی بڵاوکردنەوە و بۆ وردبوونەوە و بەدواداچوون.

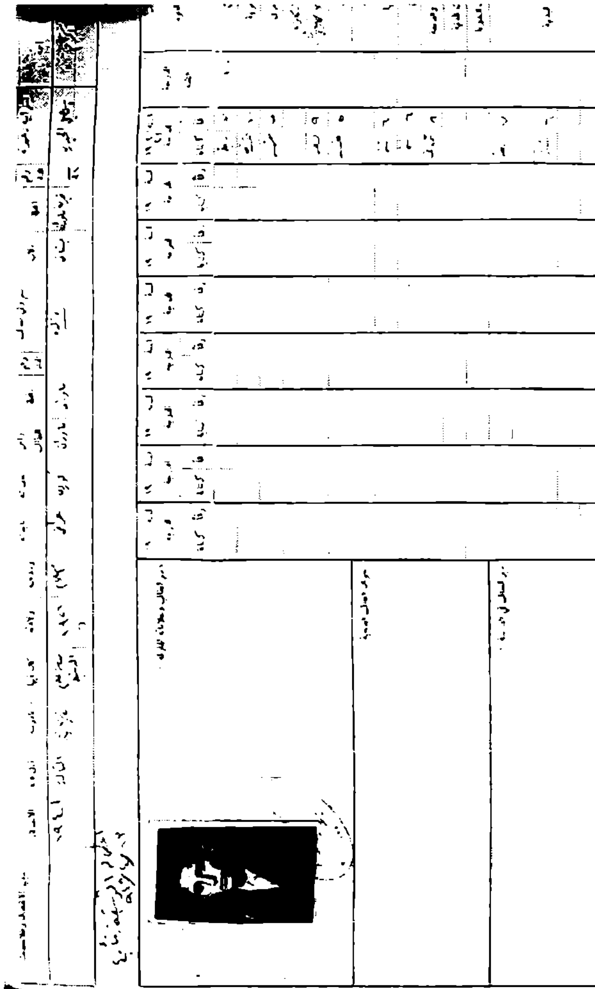
لە ئەرشیفی : شوان محەمەدئەمین خۆشناو

بەڵگەنامەی بڵاونەکراوە

د. محمد عبدالله کاکەسوور

کەسایەتیەکی بنەماڵەی حەیدەرییەکانی شاری هەولێر

قوتابیەکی شاری هەولێر:

ناو: اکرم اسماعیل حیدری

مێژووی لەدایك بوون: ١٩٢٦

ژمارەی خانوو: ٣٤

گەڕەك: گوندی ماوەران

پیشەی باوك: بوستانی

شوێنی لەدایك بوون: ماوەران

ڕەگەزنامە: کورد

سەر بەعێراق

ئایین: موسڵمان.

ژمارەیەك لە پەرلەمانتارانی تورکیا لەگەڵ پیاو ماقولانی هەولێر
لە هوتێلی (رێست هاوس) لە هەولێر لە ساڵی ١٩٥٦یان ١٩٥٧كۆبوونەتەوە

لە ئەرشیفی پ.د. ارسن موسى رشید